

ISSN: 1302-2423
e-ISSN: 2564-6834

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences

YIL / YEAR: 20 CİLT / VOLUME: 19 SAYI / ISSUE: 35

2018/2

Uludağ Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Cilt: 19 / Sayı: 35 / 2018-2

DERGİ HAKKINDA

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi (ÜFEFSBD); sosyal, beşeri ve idari bilimler temel alanı başta olmak üzere filoloji, eğitim bilimleri ve öğretmen yetiştirme, güzel sanatlar, hukuk ve ilahiyat temel alanlarında yazılmış özgün araştırma makaleleri yayımlanmaktadır.

Uluslararası hakemli bilimsel bir dergi olup yayın hayatına 1999 yılında başlamıştır. Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanan dergi; *Scilit, Index Copernicus, EBSCO, MLA (Modern Language Association) International Bibliography, Research Bible, Google Akademik, ULAKBİM TR DİZİN, Sosyal Bilimler Atıf Dizini (SOBİAD) ve ASOS INDEX* tarafından taranmaktadır.

Derginin Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi adına sahibi, Fakülte dekanıdır. Derginin yayın kurulu; baş editör, editörler ve Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesinin ilgili sosyal bölümlerinin (Arkeoloji, Coğrafya, Felsefe, Psikoloji, Sanat Tarihi, Sosyoloji, Tarih, Türk Dili ve Edebiyatı) başkanlarından oluşmaktadır.

Ocak 2017'den itibaren derginin tüm makale gönderme ve değerlendirme işlemleri çevrimiçi olarak DergiPark üzerinden yapılmaktadır. Ayrıca, 2014 yılından sonra yayımlanan her bir makaleye DergiPark üzerinden DOI numarası verilmektedir.

Yazışma Adresi

Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat
Fakültesi P.K.: 16059 Görükle / Nilüfer /
BURSA
0224 294 18 12
sbd@uludag.edu.tr
<http://dergipark.gov.tr/sosbilder>

Dizgi - Baskı

Bursa Uludağ Üniversitesi Basimevi
Müdürlüğü P.K.: 16059 Görükle / Nilüfer /
BURSA
0224 294 05 32
basimevi@uludag.edu.tr
<http://www.uludag.edu.tr/basimevi>

ISSN: 1302-2423
e-ISSN: 2564-6834

Uludağ University
Faculty of Arts and Sciences
Journal of Social Sciences
Volume: 19 / Issue: 35 / 2018-2

ABOUT THE JOURNAL

Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences (UUFASJSS) publishes original research articles in the fields of philology, educational science, teacher's training, fine arts, law and theology etc. with a priority given to social sciences, humanities, administrative sciences.

This journal is an international, peer-reviewed journal that began its publication in 1999. Two issues, one in January and one in July is published each year. The journal is currently indexed by *Scilit*, *Index Copernicus*, *EBSCO*, *MLA (Modern Language Association)* *International Bibliography*, *Research Bible*, *Google Scholar*, *ULAKBİM TR DİZİN*, *SOBİAD* and *ASOS INDEX*.

The owner of the journal in the name of the Uludağ University, the Faculty of Arts and Sciences is the dean of the faculty. The editorial board consists of the editor-in-chief, editors, and chiefs of the departments of Archeology, Geography, Philosophy, Psychology, Art History, Sociology, History, Turkish Language and Literature.

From 2017 on, all the submission and review works of the papers that are sending to our journal are processed online via DergiPark. Also, every paper published by the journal has received a DOI number by DergiPark since 2014.

Correspondence Address

Bursa Uludağ University
Faculty of Arts and Sciences 16059
Görükle / Nilüfer / BURSA
0224 294 18 12
sbd@uludag.edu.tr
<http://dergipark.gov.tr/sosbilder>

Typesetting - Printing

Bursa Uludağ University
Printing House Directorate 16059 Görükle /
Nilüfer / BURSA
0224 294 05 32
basimevi@uludag.edu.tr
<http://www.uludag.edu.tr/basimevi>

ISSN: 1302-2423

e-ISSN: 2564-6834

Uludağ Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Cilt: 19 / Sayı: 35 / 2018-2

Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Adına Sahibi

Prof. Dr. Veysel Turan YILMAZ (Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi
Dekani)

Baş Editör

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Editörler

Doç. Dr. Özlem ERCAN (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Arş. Gör. İbrahim KARAHANCI (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Arş. Gör. Fırat Ender KOÇYİĞİT (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Yayın Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Alev Sınar UĞURLU (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Işık ÖZGÜNDOĞDU EREN (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Tevfik ALICI (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. Serhat ZAMAN (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Prof. Dr. İbrahim Hakan MERT (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Doç. Dr. İbrahim KESKİN (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Uludağ University
Faculty of Arts and Sciences
Journal of Social Sciences
Volume: 19 / Issue: 35 / 2018-2

Owner on behalf of Bursa Uludağ University Faculty of Arts and Science
Prof. Dr. Veysel Turan YILMAZ (Bursa Uludağ University Faculty of Science and Letters Dean)

Editor-in-Chief

Prof. Dr. Hatice ŞAHİN (Bursa Uludağ University)

Editors

Assoc. Prof. Dr. Özlem ERCAN (Bursa Uludağ University)
Res. Assist. İbrahim KARAHANCI (Bursa Uludağ University)
Res. Assist. Fırat Ender KOÇYİĞİT (Bursa Uludağ University)

Editorial Board Members

Prof. Dr. Alev Sınar UĞURLU (Bursa Uludağ University)
Prof. Dr. Işık ÖZGÜNDOĞDU EREN (Bursa Uludağ University)
Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ (Bursa Uludağ University)
Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN (Bursa Uludağ University)
Prof. Dr. Tefik ALICI (Bursa Uludağ University)
Prof. Dr. Serhat ZAMAN (Bursa Uludağ University)
Prof. Dr. İbrahim Hakan MERT (Bursa Uludağ University)
Assoc. Prof. Dr. İbrahim KESKİN (Bursa Uludağ Üniversitesi)

Uludağ Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Cilt: 19 / Sayı: 35 / 2018-2

DANIŞMA KURULU

Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (K. Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Abdülkadir ÇÜÇEN (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet KANKAL (Ankara Y. Beyazıt Üniv.)
Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU (B. Uludağ Üniv.)
Prof. Dr. Ali AKAR (M. Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN (M. S. Koçman Üniv.)
Prof. Dr. Arslan TOPAKKAYA (Erciyes Üniversitesi)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (B. Uludağ Üniv.)
Prof. Dr. Birol CAN (Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. Bozkurt ERSOY (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Üniversitesi)
Prof. Dr. Erdoğan BOZ (E. Osmangazi Üniversitesi)
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Ersin KUŞDİL (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Güner GÜLSEVİN (Ege Üniversitesi)
Prof. Dr. Hacer HARLAK (A. Adnan Menderes Üniv.)
Prof. Dr. Hakkı YAZICI (Afyon Kocatepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Harun TEPE (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan Gürkan TEKMAN (B. Uludağ Üniv.)
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Hıdır İlyas GÖZ (Acıbadem M.A.A. Üniv.)
Prof. Dr. Işık ÖZGÜNDOĞDU EREN (B. Uludağ Üniv.)
Prof. Dr. İbrahim GÜNER (M. Sıtkı Koçman Üniv.)
Prof. Dr. İbrahim Hakan MERT (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY (Ege Üniversitesi)

Prof. Dr. İsmail Hakkı AKSOYAK (A. Hacı Bayram Veli Üniv.)
Prof. Dr. Kazım YOLDAŞ (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir Üniversitesi)
Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet ESKİN (A. Adnan Menderes Üniv.)
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Muhsin YILMAZ (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Nesrin KARACA (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurcan ABACI (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK (A. Hacı Bayram Veli Üniv.)
Prof. Dr. Oğün ÜREK (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Rahim TARIM (Mimar Sinan G. S. Üniv.)
Prof. Dr. Saime YÜCEER (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Salim ÇONOĞLU (Balıkesir Üniv.)
Prof. Dr. Sedat YAZICI (Ç. Karatekin Üniversitesi)
Prof. Dr. Serhat ZAMAN (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Tefrik ALICI (B. Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Veli URHAN (A. Hacı Bayram Veli Üniv.)
Prof. Dr. Zekiye KUTLUSOY (Maltepe Üniversitesi)
Doç. Dr. Bayram ÇETİN (B. Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim KESKİN (B. Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Leman Pınar TOSUN (B. Uludağ Üniversitesi)
Doç. Dr. Namık Tanfer ALTAŞ (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Osman DOĞANAY (Aksaray Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet BİLİR (Düzce Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Oktay DUMANKAYA (K. Sütçü İmam Üniv.)

Uludağ University
Faculty of Arts and Sciences
Journal of Social Sciences
Volume: 19 / Issue: 35 / 2018-2

ADVISORY BOARD

- Prof. Dr. A. Mevhibe COŞAR (K. Teknik University)
Prof. Dr. Abdülkadir ÇÜÇEN (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Ahmet KANKAL (Ankara Y. Beyazıt Univ.)
Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU (B. Uludağ Univ.)
Prof. Dr. Ali AKAR (M. Sıtkı Koçman University)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir University)
Prof. Dr. Ali Osman GÜNDOĞAN (M. S. Koçman Univ.)
Prof. Dr. Arslan TOPAKKAYA (Erciyes University)
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA (B. Uludağ Univ.)
Prof. Dr. Birol CAN (Uşak University)
Prof. Dr. Bozkurt ERSOY (Ege University)
Prof. Dr. Cafer ÇİFTÇİ (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat University)
Prof. Dr. Erdoğan BOZ (E. Osmangazi University)
Prof. Dr. Ersin GÜLSOY (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Ersin KUŞDİL (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Güner GÜLSEVİN (Ege University)
Prof. Dr. Hacer HARLAK (A. Adnan Menderes Univ.)
Prof. Dr. Hakkı YAZICI (Afyon Kocatepe University)
Prof. Dr. Harun TEPE (Hacettepe University)
Prof. Dr. Hasan Gürkan TEKMAN (B. Uludağ Univ.)
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Hıdır İlyas GÖZ (Acıbadem M.A.A. Univ.)
Prof. Dr. Işık ÖZGÜNDOĞDU EREN (B. Uludağ Univ.)
Prof. Dr. İbrahim GÜNER (M. Sıtkı Koçman Univ.)
Prof. Dr. İbrahim Hakan MERT (B. Uludağ University)
Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY (Ege University)
Prof. Dr. İsmail Hakkı AKSOYAK (A. Hacı Bayram Veli Univ.)
Prof. Dr. Kazım YOLDAŞ (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ (Balıkesir University)
Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Mehmet ESKİN (A. Adnan Menderes Univ.)
Prof. Dr. Mehmet TEZCAN (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Muhsin YILMAZ (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Mustafa ŞAHİN (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Nurcan ABACI (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK (A. Hacı Bayram Veli Univ.)
Prof. Dr. Ogün ÜREK (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Rahim TARIM (Mimar Sinan G. S. Univ.)
Prof. Dr. Saime YÜCEER (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Salim ÇONOĞLU (Balıkesir Üniv.)
Prof. Dr. Sedat YAZICI (Ç. Karatekin University)
Prof. Dr. Serhat ZAMAN (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Tevfik ALICI (B. Uludağ University)
Prof. Dr. Veli URHAN (A. Hacı Bayram Veli Univ.)
Prof. Dr. Zekiye KUTLUSOY (Maltepe University)
Assoc. Prof. Dr. Bayram ÇETİN (B. Uludağ University)
Assoc. Prof. Dr. İbrahim KESKİN (B. Uludağ Üniversitesi)
Assoc. Prof. Dr. Leman Pınar TOSUN (B. Uludağ Univ.)
Assoc. Prof. Dr. Namık Tanfer ALTAŞ (Atatürk Univ.)
Assoc. Prof. Dr. Osman DOĞANAY (Aksaray University)
Assist. Prof. Dr. Ahmet BİLİR (Düzce University)
Assist. Prof. Dr. Oktay DUMANKAYA (K. Sütçü İmam Univ.)

Uludağ Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Cilt: 19 / Sayı: 35 / 2018-2

AMAÇ VE KAPSAM

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi (UÜFEFSBD); sosyal, beşeri ve idari bilimler temel alanı başta olmak üzere filoloji, eğitim bilimleri ve öğretmen yetiştirme, güzel sanatlar, hukuk ve ilahiyat temel alanlarında yazılmış özgün araştırma makaleleri yayımlanmaktadır. Yerelden evrensele doğru yayılan bir doğrultuda insan faktörünü temel unsur olarak kabul eden dergimiz, konusu çerçevesinde en geniş sınırlarda bilimsel araştırmaları yayımlamayı amaç edinmiştir.

YAYIN ETİĞİ İLKELERİ

Dergimizin temel yayın etiği ilkeleri şunlardır:

1. Editörler bilimsel etiğe aykırı durumları tespit etmek ve engellemekle yükümlüdür.
2. Hiçbir koşulda bilimsel etiğe aykırı bir durum özendirilmeyecek yahut görmezden gelinmeyecektir.
3. Bilimsel etiğe aykırı herhangi bir durumun tespiti durumunda editörler iddiaları gerektiği gibi cevaplamak yükümlülüğündedir.
4. Dergimiz, yayın ilkelerini sitesinde açıkça belirtmiştir. Dergiye gönderilen yazıların bu ilkelere uyması beklenir.
5. Editörler gerektiği durumlarda düzeltme, açıklama, özür yazıları kaleme alabilirler.

MAKALE GÖNDERME, DEĞERLENDİRME VE YAYIMLANMA SÜRECİ

1. Ocak sayısı için gönderilen yazıların en geç bir önceki yılın Kasım ayında, Temmuz sayısı için gönderilen yazıların en geç aynı yılın Mayıs ayında hakem değerlendirme sürecini tamamlaması gerekmektedir. Yılın her dönemi makale kabul edilmekle birlikte yayım sürecinin sorunsuz bir biçimde tamamlanabilmesi için yazarlar ilgili tarihleri göz önünde bulundurmalıdır.
2. Yazar, araştırma ve yayın etiğine uymak zorundadır. Dergiye gönderilecek yazıların daha önce bir başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekir. Daha önce bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler, bu durum açıkça belirtilmek şartıyla kabul edilebilir.
3. Yayın kuruluna ulaşan yazılar, önce *Turnitin* programı aracılığıyla orijinallik testine tabi tutulur. Kaynaklar, alıntılar ve 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç tutularak filtreler uygulanır ve sonucun % 20'nin üzerinde olmaması gerekir. Ardından yayın etiği ve makale yazım kurallarına uygunluk açısından incelenir. Bu ön değerlendirme sonucunda uygun görülmeyen yazılar, düzeltilmesi için yazara iade edilir ya da gerekçelendirilerek doğrudan reddedilir. Değerlendirme için uygun bulunanlar, isimsiz olarak alanla ilgili iki hakeme gönderilir. Hakemlerin isimleri gizli tutulur. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz olursa, yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya

Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlar; hakemler ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate alırlar. Düzeltme istenen yazılar, yazar tarafından en geç bir hafta içinde Yayın Kuruluna ulaştırılmalıdır.

4. Makale yazım kurallarında belirtilen kurallara uygun olarak hazırlanan yazılar, <http://dergipark.gov.tr/> adresinden DergiPark sistemine üye olunduktan sonra gerekli yönlendirmeler doğrultusunda çevrimiçi (online) olarak gönderilir. Makale yazım kurallarına uymayan yazılar değerlendirilmeye alınmazlar.

5. Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi gönderilen makaleleri yayımlayıp yayımlamama, gerekli gördüğü durumlarda makaleler üzerinde düzeltmeler yapma hakkına sahiptir. Gönderilen yazıların yayımlanma hakkı dergi yönetimine aittir. Dergide yayımlanmış bir yazının hukuki sorumluluğu ise yazarına aittir ve dergiyi bağlamaz. Dergide yayımlanan yazılar, dergi yönetimin yazılı izni olmadan hiçbir şekilde çoğaltılamaz ve başka bir yerde (basılı olarak veya internet ortamında) tekrar yayımlanamaz. Dergiye makale gönderen yazar, bu ilkeleri kabul etmiş sayılır. Dergide yayımlanan yazı ve fotoğraflar kaynak gösterilerek alıntılanabilir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

1. Makaleler, Türkçe veya Batı dillerinde (İngilizce, Fransızca ve Almanca) yazılabilir. İçerikle uyumlu olması gereken makalenin başlığı; 12 punto, büyük ve koyu harflerle yazılıp ortalanmalıdır. Başlığın altında 100-150 kelimedenden oluşan, 10 punto, italik, tek satır aralığıyla yazılmış Türkçe ve İngilizce özet (Abstract) ve bunların hemen altında beş anahtar kelime (key words) yer almalıdır. Anahtar kelimeler makale içeriğiyle uyumlu ve kapsayıcı olmalıdır. İngilizce özetin üzerinde mutlaka İngilizce başlığa yer verilmelidir. Ayrıca makalenin sonunda kısaca çalışmanın amacını, sorununu, yöntemini, bulgularını ve sonuçlarını içeren genişletilmiş İngilizce özet (Extended Abstract) bulunmalıdır. Bu bölüm, Kaynaklar sayfasından sonra yeni bir sayfadan başlayarak paragraflar halinde yapılandırılarak yazılmalı ve 500-750 kelimedenden oluşmalıdır.

2. Makalenin başlığının hemen altına sağa yaslı olarak yazarın adı ve soyadı yazılmalı; görev unvanı, kurumu (Üniversite-Fakülte-Bölüm), e-posta bilgileri ve ORCID numarası bir yıldızla soyadına ilintilendirilerek ilk sayfanın altında verilmelidir.

3. Makalenin adı hariç makaledeki tüm başlıklardaki kelimelerin sadece ilk harfleri büyük yazılmalıdır.

4. Makaleler, Microsoft Word programında yazılmalı, farklı bir yazı fontu kullanıldıysa font mutlaka ekte gönderilmelidir. Sayfa yapıları aşağıdaki gibi düzenlenmelidir:

Kâğıt Boyutu: A4 Dikey

Tüm Kenarlardan Boşluk: 2,5 cm

Yazı Tipi: Times News Roman

Yazı Tipi Stili: Normal

Yazı Boyutu (normal metin): 12 punto

Yazı Boyutu (dipnot metni): 10 punto

Tablo-Grafikte Yazı Boyutu: 10 punto

Paragraf Hizalama: İki Yana Yasla

Paragraf Girintisi: İlk Satır (1,25)

Paragraf Aralığı: önce 6 nk, sonra 0 nk

Satır Aralığı: Tek (1)

5. Kaynaklara göndermeler metin içinde verilir, gerektiğinde kullanılacak dipnotlar sayfa altında 10 punto ile yazılır. Metin içinde sözü edilen kaynaklara başvurulurken yazar / yazarların soyadları, yayın tarihi ve sayfa numarası ilgili yerde belirtilir. Özetleme biçiminde yapılan alıntı ve aktarmalarda sayfa numarası belirtilmez. Metin içinde belirtilen yayınların tümü makalenin sonunda ayrı bir sayfadan başlayarak, "KAYNAKLAR" başlığı altında alfabetik sırayla ve eksiksiz olarak listelenir. Bu liste, yazarın yararlandığı kaynakların listesi olarak hazırlanır, metinde yazarın doğrudan kullanmadığı kaynakları içermez.

Metin içinde göndermeler, parantez içinde şu şekilde yazılmalıdır: (Şahin 2012: 6).

Birden fazla yazarlı yayınlarda, metin içinde sadece ilk yazarın soyadı ve 'vd.' yazılmalıdır: (Gülsevin vd. 2006: 23).

Metin içinde, gönderme yapılan yazarın adı veriliyorsa kaynağın sadece yayın tarihi ve sayfa numarası yazılmalıdır: Korkmaz (2009: 419), bu konuda ...

Yayın tarihi olmayan eserlerde ve yazmalarda sadece yazarların soyadı, yazarı belirtilmeyen ansiklopedi vb. eserlerde ise eserin ismi yazılmalıdır.

İkinci kaynaktan yapılan alıntılarda, asıl kaynak da belirtilmelidir: Köprülü (1926, Çelik 1998'den).

İnternet adreslerinde mutlaka kaynağa ulaşma tarihi belirtilmeli ve bu adresler kaynaklar arasında bulunmalıdır: <http://ulakbim.tubitak.gov.tr/> [Erişim: 10.02.2017]

6. Makale Sonundaki Kaynak Listesi

Metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak düzenlenmelidir. Yararlanılan kaynağın yazarı soyadı önce belirtilecek şekilde gösterilmelidir.

Örnekler:

Tanpınar, Ahmet Hamdi (1997). *19'uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

Yalçın, Alemdar (2006). *Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Kaynağın iki yazarı varsa öncelikle çalışmada ismi önce yazılmış yazarın soyadı bilgisi ile başlanır, künye bilgilerinin alfabetik sıralanmasında ilk yazardan sonrakilerin soyadlarının öne alınmasının işlevi yoktur.

Örnek:

Altun, Şafak ve Cenk Saroğlu (2006). *Türk Popüler Tarihinde İlkler*. İstanbul: Alfa Yayınları.

Kaynağın üçten fazla yazarı varsa, ilkinin soyadı ve adı yazılmalı, sonra vd. ya da ve diğerleri kısaltması kullanılmalıdır.

Örnek:

Korkmaz, Ramazan vd. (2014). *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı 1839-2000*. Ankara: Grafiker Yayınları.

Kitap ve dergi adları eğik yazılmalı; makale, kitap bölümü gibi kaynaklar tırnak içinde gösterilmelidir. Kitap künyesinde sayfa numarası bilgisi gerekmezken; dergi, ansiklopedi maddesi, kitap bölümü gibi kısa yapıtlarda yararlanılan bölüme ait sayfa aralığı bilgisi mutlaka yer almalıdır.

Örnek:

Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şahin, Hatice (2016). "Bursa'da Yazılmış Tıp Metinlerinde Ağız Özelliklerine Dair". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 31, s. 291-298.

Kitabı çeviren, derleyen, yayıma hazırlayan ya da editörlük yapan varsa ismine yazar ve eser bilgisinden sonra yer verilmelidir.

Örnek:

Barthes, Roland (2016). *Göstergebilimsel Serüven*. Çev: Mehmet Rifat ve Sema Rifat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Aynı yazara ait birden fazla yapıt kaynakçada gösterilecekse bu durumda, ilk esere yer verildikten sonra aynı yazarın diğer eserleri için ad ve soyadı düzenini yinelemek gerekmez, bunun yerine ad ve soyadı bilgisi yerine bir uzun çizgi konabilir. Aynı yazara ait birden fazla eserin kaynakçadaki sıralaması, soyadı alfabetik bir ayarlamaya müsait olmadığı için, eserlerin alfabetik sırasına göre yapılır.

Örnek:

Sınar Uğurlu, Alev (2007). "Edebî Eserlerin Sadeleştirilerek Yeniden Yayımları Üzerine Uygulamalı Bir Örnek Nesli-i Ahîr". *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 17, s. 83-104.

_____ (2009). "İdeolog Şair Ziya Gökalp'ın Kaleminden Masallar". *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, C. 4, S. 1, s. 1026-1040.

Kaynaklar, bir yazarın birden fazla aynı tarihli yayını olması halinde, (a, b) şeklinde gösterilmelidir.

Örnek:

Üstünova, Kerime (2016a). "Geleneklerin Dilini Yorumlamak Üzerine: Helesa". *Millî Folklor*, S. 111, s. 180-192.

_____ (2016b). "Dilbilgisel Olumsuzlayıcılar". *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 5, S. 4, s. 1703-1715.

Ansiklopedi maddelerinde madde yazarının biliniyorsa soyadı ve adından sonra, sırasıyla maddenin yazılış tarihi, tırnak içinde maddenin başlığı, ansiklopedinin tam adı, cilt numarası, yayın yeri, yayınevi ve sayfa aralığı belirtilmelidir:

Örnek:

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1997). "Mehmed I", *İslâm Ansiklopedisi*, C. 7, Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 496-506.

Tezler, kaynak gösterilirken sırasıyla tez yazarının soyadı ve adından sonra, tezin yazıldığı tarih, eğik karakterle tezin tam başlığı, tez tipi, tezin hazırlandığı üniversitenin bulunduğu şehir ve üniversitenin adı yer almalıdır:

Örnek:

Aydın, Hasene (2016). *Türkiye Türkçesinde Dilbilgisel Zaman-Oktay Akbal Öyküleri Örneği*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

Yazmalar; Yazar, Eser Adı, Kütüphane, Koleksiyon, Katalog numarası, yaprağı şeklinde kaynak gösterilmelidir:

Örnek:

Âsım. *Zeyli Zübdetü'l-Eş'âr*. Millet Kütüphanesi. A. Emirî Efendi. No. 1326. vr. 45a.

İnternette yer alan bir çalışmaya atıfta bulunmak için Yazarın soyadı, Yazarın adı, "İçeriğin başlığı", İnternet adresi, (Erişim Tarihi) bilgilerini vermek yeterlidir.

Örnek:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 04.02.2009).

Henüz yayımlanmamış ama yayımlanmak üzere kabul edilmiş makalenin kaynak bilgisi şu şekilde gösterilebilir:

Örnek:

Ercan, Özlem (2014). "Divan Şiirini Hukukî Bakış Açısı ile Değerlendirmek: Suç ve Ceza". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 26, Baskıda (doi: 10.21550/sosbilder.269535).

7. Yazım (İmlâ) ve noktalama açısından, makalenin ya da konunun gerektirdiği özel durumlar dışında, Türk Dil Kurumunun Yazım (İmlâ) Kılavuzu esas alınmalıdır.

AÇIK ERİŞİM POLİTİKASI

Dergi; bilimsel araştırmaları halka ücretsiz sunmanın bilginin küresel paylaşımını artıracak ilkesini benimseyerek, içeriğine **anında açık erişim** sağlamaktadır. Açık Erişim konusunda [Budapest Open - Access Girişimi \(BOAI\)](#) tarafından belirtilen ilkelere uyulmaktadır.

YAYIN ÜCRETİ

Hakem incelemeleri sonucunda kabul edilen ve yayımlanan makaleler için yazarlarından ya da okuyucularından hiçbir şekilde **ücret talep edilmez**.

YAYIN SIKLIĞI

Ocak ve Temmuz aylarında olmak üzere yılda iki kez yayımlanmaktadır.

ARŞİVLEME

Dergimizin basılı hâli çeşitli kütüphanelerde, elektronik hâli ise indekslerde arşivlenmektedir. Derginin herhangi bir nedenle yayın hayatına veda etmesi durumunda geçmişte yayımlanan yazılara buralardan ulaşılabilir.

Uludağ University
Faculty of Arts and Sciences
Journal of Social Sciences
Volume: 19/Issue: 35/2018-2

THE PURPOSE AND THE SCOPE

Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences (UUFASJSS) publishes original research articles in the fields of philology, educational science, teacher's training, fine arts, law and theology etc. with a priority given to social sciences, humanities, administrative sciences. Our journal accepts the human factor in a direction from the local to the universal and aims to publish scientific researches in the broadest boundary within its subjects.

PUBLICATION ETHICS

The main principles of our publication ethics are these:

- 1.** Editors take reasonable steps to identify and prevent the publication of papers where research misconduct has occurred.
- 2.** In no case shall the editors encourage such misconduct, or knowingly allow such misconduct to take place.
- 3.** In the event that the journal's editors are made aware of any allegation of research misconduct the editor shall deal with allegations appropriately.
- 4.** Editors are always willing to publish corrections, clarifications, retractions and apologies when needed.

THE PROCESS OF ARTICLE SUBMITTING, EVALUATION AND PUBLICATION

- 1.** It is published twice a year in January and July. Peer review process must be completed in November for the articles to be published in the January issue and in May for the July issue at the latest. Although articles are accepted any period of year, the authors should take into consideration the deadlines for a smooth publication process.
- 2.** The author has to comply with his research and publication. The articles must not have been published or accepted to be published elsewhere. Proceedings that were presented at scientific meetings but not yet published can be accepted as long as the author states this situation.
- 3.** First, the papers submitted to the editorial board are subjected to the authenticity test via *Turnitin*. The text should have less than %20 similarity to the other texts excluding the references and sources, quotes and the sentences that have less than five words. Then, they are reviewed for their suitability to the article writing rules and publication ethics. Those considered unsuitable are returned to the author(s) for revision or rejected outright with a written justification. The papers that are found suitable for further review are sent to peer reviewers of the respectable fields without the name(s) of the author(s). The names of the reviewers are also kept hidden. If one of the reviews is positive whereas the other is negative, the paper may be sent to a third reviewer or the editorial board with considering

the reviews can make the final decision. Authors should take the criticisms or the advices of the reviewers and the editorial board. Authors must edit and resend their articles in a week.

4. The articles that are written according to the rules must be submitted online via <http://dergipark.gov.tr/> . Those that are not written according to our policies will be rejected.

5. Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences has rights to decide whether the articles would be published or not and editing them if it is necessary. Publishing rights of the articles belong to the editorial board but legal responsibility is the author's. The articles that are published in the journal cannot be republished in any other medium without the written consent of the editorial board. The authors who submitted their articles will be considered as accepted these terms.

ARTICLE WRITING RULES

1. Articles can be written in Turkish or Western Languages (English, French or German). The topic must be suited to the content, written with bold and capital letters in 12 font size and be centered. Under the topic, there must be an abstract written in both Turkish and English with 10 font size, italic and single row pitch, consisting of 100-150 words. Five key words must be placed right below the abstract. These key words must be inclusive and coherent with the content. An English title must be with the English abstract. In addition, an extended abstract of the work that is 500 – 750 words long, written in English and covering the purpose, problem, method, findings and conclusion of the work must be written. This extended abstract must be structured with paragraphs and placed to the page after the source section.

2. The name and the surname of the author should be written as right aligned under the topic of the article. Title, affiliation (University, Faculty, and Department), e-mail address and ORCID number of the author should be written below the first page with a correlated asterisk near the surname.

3. Except the title of the article, only the first letters of the words should be written with capital letters in in-text topics.

4. Articles must be written by using Microsoft Office Word. Any extra font type must be sent with appendix. The specifications of the page setup must be the following:

Paper Size: A4, Vertical
Margins: 2,5 cm
Font Type: Times New Roman
Font Size (text): 12
Font Size (foot note): 10
Font Size (in tables and graphics): 10
Paragraph Alignment: justified alignment
Indent: first row
Paragraph Margins: first 6 nk, then 0 nk
Row Pitch: Single (1)

5. References to the sources must be given within the text, and footnotes, if necessary, must be put below the page with font size 10. References in the text must include the surname(s) of the author(s), publication date and page number. Page numbers are not

necessary for paraphrasing. All the references given in the text must be listed in a separate page at the end of the article under the “REFERENCES” topic. They should be listed precisely in alphabetical order. This list cannot include any work that the author does not use in the text.

In-text references should be written between parentheses: (Şahin 2012: 6).

While referencing works with multiple authors, only the name of the first author should be written: (Gülsevin et al 2006. 23).

If the author’s name is used within the text, only the publication date and page number should be provided in parenthesis: (2009: 419)

Works without a publication date or inscriptions should be listed with the name and surname of the author only. Works without author’s name (Encyclopedically works etc.) should be referenced with the name of the work.

References from secondary sources should be cited as well. Köprülü (1926, from Çelik 1998)

Online references must be cited with the link and the access date and listed under the “Bibliography” title. <http://ulakbim.tubitak.gov.tr/> [Access: 10.02.2017]

6. Bibliography

References must be listed at the end of the work, according to alphabetical order of the surnames of their writers. Surnames must be written before the names.

Examples:

Tanpınar, Ahmet Hamdi (1997). *19’uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Çağlayan Publishing House.

Yalçın, Alemdar (2006). *Siyasal ve Sosyal Değişmeler Açısından Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı*. Ankara: Akçağ Publishing.

In the case that a work has two authors, the surname of the author whose name is written first should be written first. It is not necessary for the second author.

Examples:

Altun, Şafak and Cenk Sarıoğlu (2006). *Türk Popüler Tarihinde İnkler*. İstanbul: Alfa Publishing.

If a work has three or more authors, it should be listed only with the surname and name of the first author followed by “et al”.

Examples:

Korkmaz, Ramazan et al. (2014). *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı 1839-2000*. Ankara: Grafiker Publishing.

The name of the books and journals must be written in italics, articles and book chapters must be enclosed in quotation marks. Page number is unnecessary whereas articles, book chapters, encyclopedia entries etc. should be shown with the page range.

Examples:

Korkmaz, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Publishing.

Şahin, Hatice (2016). “Bursa’da Yazılmış Tıp Metinlerinde Ağz Özelliklerine Dair”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, No. 31, p. 291-298.

The names of the translators, compilers or editors should be given after the author’s name and work’s title.

Example:

Barthes, Roland (2016). *Göstergebilimsel Serüven*. Transl: Mehmet Rifat and Sema Rifat, İstanbul: Yapı Kredi Publishing.

In the case that two or more works belong to the same author would be listed, author’s surname and name should be only written in the first work. “_____” should be used in other ones. Also, these works should be in alphabetic order according to the title of the work.

Example:

Sınar Uğurlu, Alev (2007). “Edebî Eserlerin Sadeleştirilerek Yeniden Yayımlı Üzerine Uygulamalı Bir Örnek Nesli-Ahîr”. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, No. 17, p. 83-104.

_____ (2009). “İdeolog Şair Ziya Gökalp’in Kaleminden Masallar”. *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, V. 4, No. 1, p. 1026-1040.

If more than one work of an author with the same publication date used, they should be referenced in the work with (a, b, ...).

Example:

Üstünova, Kerime (2016a). “Geleneğin Dilini Yorumlamak Üzerine: Helesa”. *Millî Folklor*, No. 111, p. 180-192.

_____ (2016b). “Dilbilgisel Olumsuzlayıcılar”. *TEKE Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, V. 5, No. 4, p. 1703-1715.

Encyclopedic entries would be written in that order if their authors are known: Surname, name, date, the title of the article in quotes, full name of the encyclopedia, volume number, publication place, publisher, page range.

Example:

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (1997). “Mehmed I”, *İslâm Ansiklopedisi*, V. 7, Eskişehir: Millî Eğitim Bakanlığı Publishing, p. 496-506.

Theses should be given in that order: Surname, name, date, the full title of the thesis in quotes, thesis/dissertation, the city of the university, the name of the university.

Example:

Aydın, Hasene (2016). *Türkiye Türkçesinde Dilbilgisel Zaman-Oktay Akbal Öyküleri Örneği*. Doctoral Thesis. Bursa: Uludağ University.

Manuscripts should be shown in that order: Author’s name, library, collection, catalogue number, pages.

Example:

Âsım. *Zeyli-Zübdetü'l-Eş'âr*. Millet Kütüphanesi. A. Emirî Efendi. No. 1326. f. 45a.

Online works should be shown in that order: Surname, name, "Title", Web link, Access date

Example:

Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. "Geçinme Endeksi (Ücretliler)" Elektronik Veri Dağıtım Sistemi. <http://evds.tcmb.gov.tr/> (Access date: 04.02.2009).

The works accepted for publication but not yet published should be shown as follows:

Ercan, Özlem (2014). "Divan Şiirini Hukukî Bakış Açısı ile Değerlendirmek: Suç ve Ceza". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, V. 26, in press (doi: 10.21550/sosbilder.269535).

7. Unless the article or the subject requires special circumstances, articles written in Turkish must be dictated according to *Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu*.

OPEN ACCESS POLICY

Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences publishes original research articles, review papers, and technical notes without any fee or charge.

All articles accepted and published by UUEFSBD are freely available, openly accessible. We follow the guidelines presented by [Budapest Open - Access Initiative \(BOAI\)](#) regarding the Open-Access.

PUBLICATION FEES

Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences does not request, expect or charge any fee or processing charges (APCs) at any time whatsoever from the authors or readers.

PUBLISHING SCHEDULE

Two issues, one in January and one in July is published each year.

ARCHIVING

Our journal has been archived in several national libraries, such as the library of Turkish Grand National Assembly, library of Bursa Uludağ University and in indexes such as MLA and ResearchBib in electronic format. In the case that the journal ceases to its activities; previous articles can be obtained from these places.

Uludağ Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Cilt: 19 / Sayı: 35 / 2018-2

BU SAYININ HAKEMLERİ

- Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. Asuman BALDIRAN (Selçuk Üniversitesi)
Prof. Dr. Ayşe Deniz BOZER (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Birol CAN (Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. Esra Burcu SAĞLAM (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Filiz ÖZER (İstanbul Gedik Üniversitesi)
Prof. Dr. Güler ALKAN (İskenderun Teknik Üniversitesi)
Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi)
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN (Bursa Uludağ Üniversitesi)
Prof. Dr. İhsan DAĞ (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Korhan KAYA (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet Akif ÖZER (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU (Düzce Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet TANYILDIZ (Dicle Üniversitesi)
Doç. Dr. Burcu KURT (İstanbul Teknik Üniversitesi)
Doç. Dr. Ergün AKTÜRK (Atatürk Üniversitesi)
Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Doç. Dr. İbrahim ÇEŞMELİ (İstanbul Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet Zeki DUMAN (Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Doç. Dr. Oğuz ÖZDEMİR (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi)
Doç. Dr. Özgür TAŞKIN (Ondokuz Mayıs Üniversitesi)
Doç. Dr. Recep ÖZMAN (İnönü Üniversitesi)
Doç. Dr. Semra TUNÇ (Selçuk Üniversitesi)
Doç. Dr. Sevda KORKMAZ (Fırat Üniversitesi)
Doç. Dr. Şerife AKPINAR (Necmettin Erbakan Üniversitesi)
Doç. Dr. Tuncay ÖĞRETMEN (Ege Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Bünyamin AYDEMİR (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Fatma TEMELLİ (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Naci BAYRAÇ (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN (Trakya Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa KOÇANCI (Akdeniz Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Reyhan KELEŞ (Atatürk Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Serpil GERDAN (Kocaeli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Seyfi BAŞKAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Yasin TAŞ (Harran Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ERTUĞRUL (Anadolu Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ORAL ÇAKMAKÇI (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Dr. Seda ÇETİNKAYA KARABEKİR (KTO Karatay Üniversitesi)

Uludağ University
Faculty of Arts and Sciences
Journal of Social Sciences
Volume: 19 / Issue: 35 / 2018-2

REFEREES of THIS ISSUE

- Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ (Bursa Uludağ University)
Prof. Dr. Asuman BALDIRAN (Selçuk University)
Prof. Dr. Ayşe Deniz BOZER (Hacettepe University)
Prof. Dr. Birol CAN (Uşak University)
Prof. Dr. Esra Burcu SAĞLAM (Hacettepe University)
Prof. Dr. Filiz ÖZER (İstanbul Gedik University)
Prof. Dr. Güler ALKAN (İskenderun Teknik University)
Prof. Dr. Gülgün KÖROĞLU (Mimar Sinan Güzel Sanatlar University)
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN (Bursa Uludağ University)
Prof. Dr. İhsan DAĞ (Ankara University)
Prof. Dr. Korhan KAYA (Ankara University)
Prof. Dr. Mehmet Akif ÖZER (Ankara Hacı Bayram Veli University)
Prof. Dr. Naciye YILDIZ (Ankara Hacı Bayram Veli University)
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU (Düzce University)
Assoc. Prof. Dr. Ahmet TANYILDIZ (Dicle University)
Assoc. Prof. Dr. Burcu KURT (İstanbul Teknik University)
Assoc. Prof. Dr. Ergün AKTÜRK (Atatürk University)
Assoc. Prof. Dr. Habibe YAZICI ERSOY (Ankara Hacı Bayram Veli University)
Assoc. Prof. Dr. İbrahim ÇEŞMELİ (İstanbul University)
Assoc. Prof. Dr. Mehmet Zeki DUMAN (Van Yüzüncü Yıl University)
Assoc. Prof. Dr. Oğuz ÖZDEMİR (Muğla Sıtkı Koçman University)
Assoc. Prof. Dr. Özgür TAŞKIN (Ondokuz Mayıs University)
Assoc. Prof. Dr. Recep ÖZMAN (İnönü University)
Assoc. Prof. Dr. Semra TUNÇ (Selçuk University)
Assoc. Prof. Dr. Sevdâ KORKMAZ (Firat University)
Assoc. Prof. Dr. Şerife AKPINAR (Necmettin Erbakan University)
Assoc. Prof. Dr. Tuncay ÖĞRETMEN (Ege University)
Assist. Prof. Dr. Bünyamin AYDEMİR (Atatürk University)
Assist. Prof. Dr. Fatma TEMELLİ (Ağrı İbrahim Çeçen University)
Assist. Prof. Dr. Hüseyin Naci BAYRAÇ (Eskişehir Osmangazi University)
Assist. Prof. Dr. Levent DOĞAN (Trakya University)
Assist. Prof. Dr. Mustafa KOÇANCI (Akdeniz University)
Assist. Prof. Dr. Reyhan KELEŞ (Atatürk University)
Assist. Prof. Dr. Serpil GERDAN (Kocaeli University)
Assist. Prof. Dr. Seyfi BAŞKAN (Ankara Hacı Bayram Veli University)
Assist. Prof. Dr. Yasin TAŞ (Harran University)
Assist. Prof. Dr. Zeynep ERTUĞRUL (Anadolu University)
Assist. Prof. Dr. Zeynep ORAL ÇAKMAKÇI (Dokuz Eylül University)
Dr. Seda ÇETİNKAYA KARABEKİR (KTO Karatay University)

Uludağ Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ
Cilt: 19 / Sayı: 35 / 2018-2

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

ARAŞTIRMA MAKALELERİ

Acanta Mağaraları: Buddhist Gelenek ve Çaityalar / Acanta Caves: Buddhist Tradition And Chaityas

Yalçın KAYALI

s. 504-525

Bizans Döneminde Balıkçılık Aktiviteleri ve Mozaiklerde Görülen Balık Türleri / Fishery Activities in the Byzantine Period and Fish Species in Mosaics

Filiz İNANAN - Burak Evren İNANAN

s. 527-554

Devlet, Arkeoloji ve Âsâr-ı Atıka: Bir Vilayet Müzeciliği Örneği Olarak Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi / State, Archeology and Antiquities: Bursa Branch of Imperial Museum As An Example of Provincial Museology

İsmail YAŞAYANLAR

s. 555-585

Gül-deste-i Şu'arâ Adlı Şiir Mecmuası ve Mecmuaya Göre Bursa Şairleri / The Poetry Journal Titled *Gül-deste-i Şu'arâ* and the Poets of Bursa According to the Journal

İsmail AVCI

s. 587-619

Hasan Hilmî Edirnevî Divanı ve Divanı'nda Ayet İktibasları / Hasan Hilmi Edirnevi's Divan and His Divan's Verse Quotes Study

Hasan EKİCİ

s. 621-644

İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Sınama Çalışması / The Validity and Reliability Study for the Turkish Version of the Dyadic Almost Perfect Scale

Nur TALUY

s. 645-667

Kazakistan Ekonomisinde Petrolün Rolü / The Role of Petroleum in Kazakhstan
Economy

Nalan ÖLMEZOĞULLARI - Gulnaz ALDİBEKOVA

s. 669-705

Kırgız Türkçesinden Türkiye Türkçesine Deyim Aktarmadaki Bazı Sorunlar Üzerine -
'Manas Destanı' Romanı Örneğiyle- / About Some Problems on "Idiom Transfer
from Turkish Spoken" In Kyrgyzstan to Turkish Spoken in Turkey with an Example
of the "Epic of Manas" Novel

Elnura SÜYÜNBEK KIZI - Kerime ÜSTÜNOVA

s. 707-722

Koca Sinan Paşa Vakıfları: Kuruluş Amaçları, İşlevselliği ve İstihdam Yönünden
Analizi / Koca Sinan Pasha Foundations: Purpose of Establishment, Functionality,
and Its Analysis in Terms of Employment

Hasan Basri ÖCALAN

s. 723-741

Koku Duyusunun Diğer Duyulardan Farkı ve Farklılığın Evrimsel Perspektifte
Değerlendirilmesi / Differentiation of Sense of Smell and Assessment of Diversity
in Evolutionary Perspectives

Reyhan ÜNVER FİDAN

s. 743-756

Limanların Bölgesel ve Ekonomik Etkileri: Tekirdağ-Ren Nehri Karşılaştırması /
Regional and Economic Impacts of Ports: Comparison of Tekirdağ-the River Rhine

Güzide Öncü EROĞLU PEKTAŞ - Kadir MERSİN - Fatih ORMANLI

s. 757-775

Mimar Cevat Ülger'in Yaşamı ve Sanat Anlayışı / Life of Architect Cevat Ülger and
His Understanding of Art

Bülent ORAL - Sedat ERÇETİN

s. 777-814

Nikaia'nın Antik Dönemdeki Tarımsal Üretimine Dair İzler: Nikaia'dan Bir Pres Taşı
/ Some Traces on Nikaia's Agricultural Production in Antiquity: A Press Stone from
Nikaia

Mustafa ŞAHİN - A. Ali ALTIN

s. 815-827

Politik Tiyatronun Solo Sesi: Anna Deavere Smith / Political Solo Performances by
Anna Deavere Smith

Elif BAŞ

s. 829-848

Sürdürülebilir Gelişme Amaçlı Eğitimde Etkili Bir Örnek: 'Küçük Ağaç'ın Eğitimi / An Effective Example in Education for Sustainable Development "The Education of Little Tree"

Kevser TOZDUMAN YARALI - Elifcan DİDİN

s. 849-868

Toplumsal Değerler Sistemleri Olarak Ailecilik ve Bireyciliğin Doğurganlık Üzerine Yansımaları / Reflections of Familism and Individualism as Social Value Systems upon Fertility

Pelin ÖNDER EROL

s. 869-891

Uygur Türkçesinde Dilbilgisel Zaman İşaretleyicisi Olarak {-i/y} Eki / On the Tense Marker {-i/y} in Modern Uyghur

Turdi METTURSUN

s. 893-918

Kayalı, Yalçın (2018). "Acanta Mağaraları: Buddhist Gelenek ve Çaityalar". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 504-525.

DOI: 10.21550/sosbilder.399691

ACANTA MAĞARALARI: BUDDHİST GELENEK VE ÇAİTYALAR*

Yalçın KAYALI**

Gönderim Tarihi: Şubat 2018

Kabul Tarihi: Haziran 2018

ÖZET

Buddhist kültüre ait oldukça önemli unsurları içerisinde barındıran Acanta mağaralarının tarihi, MÖ 2. yüzyıla kadar gitmektedir. Bu mağaralar, oluşturuldukları dönem itibarıyla ikiye ayrılmaktadır. Birinci grup, MÖ 2-1. yüzyıllar arasında oluşturulmuşken; ikinci grup ise yaklaşık olarak dört yüz yıl süren bir aranın ardından, MS 4-6. yüzyıllar arasında oluşturulmuştur. Tarihsel süreçte birinci grup olarak adlandırılan mağaralar, Buddhizm'in Hīnayāna mezhebi inanırları tarafından kullanılmış, ikinci grup ise Mahāyāna mezhebinin manasturları olarak hizmet vermiştir. Yapısal ve şekilsel özellikleri bakımından da ikiye ayrılan Acanta mağaralarının, yirmi beşi vihāra, beşi ise çaitya formunda inşa edilmiştir. Çalışmamıza konu olan çaitya-grihaların içerisinde birer küçük stüpa bulunmaktadır. Stüpa, Buddhist kültüre ait oldukça kıymetli ipuçlarını günümüze taşımaktadır. Bu sebeple çalışmamızda, Acanta'daki çaityaların yapısal ve kültürel özellikleri incelenerek, Hint kültüründeki yeri ve önemi konusuna vurgu yapılmak istenmiştir.

* Bu makale, yazarın misafir araştırmacı olarak Hindistan'daki Haydarabad Üniversitesinde (University of Hyderabad) bulunduğu dönemde, Aurangabad (Evrangabad) bölgesinde yaptığı saha çalışmalarının sonucunda oluşturulmuştur. Makalenin ekinde kullanılan fotoğraflar da araştırmacının kendisi tarafından çekilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hindoloji Anabilim Dalı, ykayali@ankara.edu.tr

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
Cilt: 19 Sayı: 35 / Volume: 19 Issue: 35

Anahtar Kelimeler: Hint kültürü, Buddhist gelenek, Buddha, Acanta Mağaraları, Çaityalar

Acanta Caves: Buddhist Tradition And Chaityas

ABSTRACT

The history of Acantacaves, which containvery important Buddhist cultural elements, goes as far as tothe 2nd century BC. The caves are divided into two periods according to the period when they were created. The first group was created in 2nd-1st. centuries BC while the second group, after an interval of approximately four hundred years, was created in 4th-6th. Centuries AD. The caves, which are called the first group in history, were used by Buddhism's Hīnayāna sect believers. On the other hand, the second group served as monasteries of Mahāyāna sect. In terms of its structural and morphological features, Acanta caves are gain divided into two, twenty-five of the mare built in the form of vihāra and the other five are built in the form of çaitya. There is a small stupa in Çaitya-Grihas which is the subject of this study. Stūpas brings a grea tamount of Buddhist cultural treasure to our day. For this reason, in our study, by examining the structural and cultural features of the cottages in Acanta; it was aimed to emphasize their place and importance in Indian culture.

Key words: Indian culture, Buddhist tradition, Buddha, Acanta Caves, Chaitya

Giriş

Anglo- Hint söyleniş biçimiyle Acanta olarak bilinen dağ köyünün yerel dildeki adı Ācūṅṭha'dır. Bu köy Khāndeş'deki Tāptī vadisinde yer alan yüksek bir dağın zirve noktasına yakın bir bölgedeki Buddhist mağara tapınaklarıyla tanınmaktadır. Bugünkü Hindistan'ın Maharashtra eyaletinin sınırları içerisinde yer alan bu mağaralar Acanta mağaraları olarak anılmaktadır. Acanta mağaraları ile ilgili ilk bilgilere, Buddhist keşiş HiuenTsang'ın kayıtları aracılığıyla ulaşılmaktadır. Watters tarafından düzenlenerek yayımlanan bu kayıtlarda, Acanta ile ilgili bilgilerin Mohalacha kralı tarafından HiuenTsang'a aktarıldığı kaydedilmiştir (Hastings 1908: 257). Buna göre;

Yüksek, sarp ve dik yamaçlarıyla bilinen sıra dağların zirveye yakın olan bir dağ geçidinde büyük bir Buddhist manastır vardır. Bu manastır sıra sıra dizilmiş mağaralardan ve önlerindeki geniş teraslardan oluşmaktadır. Terasların sonu, uçurumdur ve derin bir vadiyi

görmektedir. Bu manastır Batı Hindistanlı A-che-lo (Āchāra ya da Achala) tarafından yaptırılmıştır... Bu mağaralardan birinin yüksekliği yaklaşık otuz metre kadardır ve içerisinde yirmi bir metre yüksekliğinde bir Buddha kabartması yer almaktadır. Bu tapınağın duvarlarında Buddha'nın Bodhisattvalık mertebesine ulaşana değin başından geçen olaylardan sahneler tasvir edilmiştir. Bu tasvirlerde Buddha'nın Bodhi ağacının altında aydınlanmasından, ölümüne kadar; yaşamı ile ilgili bütün her şey konu edinilmiştir. Manastırın kapısının dışında, biri kuzeye diğeri de güneye bakan iki fil kabartması bulunmaktadır (Hastings 1908: 257).

1819 yılında, Madras'ta görev yapmakta olan bir grup İngiliz subay tarafından keşfedilen Acanta mağaraları ile ilgili ilkbilimsel çalışma ise, James E. Alexander tarafından yapılmış ve hazırlanan raporlar 1829 yılında *Transactionals of the Royal Asiatic Society* tarafından basılmıştır (Wiener 1977: 1). Ardından 1843 yılında Fergusson'un yapmış olduğu kapsamlı saha araştırmalarının sonucunda yeni bir rapor hazırlanmış ve aynı yıl yayımlanmıştır. Onun bu çalışmasıyla, mağara duvarlarına yapılmış freskler üzerine dikkat çekilmiş; Acanta duvar resimlerinin sanatsal ve tarihsel değeri üzerine yoğunlaşmıştır. Hint hükümetinin bu konu üzerinde hassasiyetle durması gerektiği ve bu duvar resimlerinin uzmanları tarafından replikalarının yapılması gerektiği kaydedilmiştir. Bunun üzerine, R. Gill tarafından Acanta duvar resimlerinin ilk replikaları yapılmış ve Kristal Saray'da muhafaza edilmeye başlanmıştır. Ancak 1866 yılında çıkan bir yangında, beşi hariç hepsi yok olmuştur. 1872 yılına gelindiğinde, Griffith tarafından yapılan çalışmaların sonucunda, Acanta fresklerine ait replikalar tamamlanmış ve 1896-1897 yıllarında, iki cilt halinde *Secretary of State for India* tarafından yayımlanmıştır (Rowland 1963: 5-6).

Coğrafi olarak Acanta mağaraları, yaklaşık yetmiş beş metre yüksekliğindeki dik kayalık bir uçurumun yamacında yer almaktadır. Mağaralar, yarım bir daire oluşturacak bir biçimde sıralanmıştır. Kuzeyindeki akarsu, yaklaşık altmış metre yükseklikten aşağı doğru dökülerek Vaghora adındaki şelaleyi oluşturmaktadır. 6-10. yüzyıllar arası Güney Hindistan'ın Batı kıyıları boyunca hüküm sürmüş olan Rāshtrakūṭa Hanedanlığına ait yazıtlarda, bu mağaraların 9. yüzyıla kadar kullanıldığı kaydedilmiştir. Önceleri Buddhist keşişler tarafından inziva yeri olarak kullanılmış olan

Acanta'nın, sonraları önemli bir Buddhist manastır ya da dinî merkez halinde geldiği de aktarılmaktadır (Upadhyaya 1994: 6).

Toplamda otuz tane olan Acanta mağaraları, yirmi beşi vihāra, beşi ise çaitya biçimindeki tapınaklardan oluşmaktadır.¹ Mağaraların numaralandırmasında, herhangi bir kronolojik ya da bilimsel ölçüt göz önünde bulundurulmamış; basit bir şekilde, en dıştakinden başlayarak numaralandırılmıştır. Sonradan keşfedilenler ise, yerine bakılmaksızın ilgili sıralamanın sonuna eklenmiştir. Mağaranın önündeki, patika benzeri yol da sonradan ilave edilmiştir (Wiener 1977: 1).

Kaya oymacılığına dayanan Buddhist mimarinin en iyi örneklerinden biri olarak kabul edilen Acanta mağaraları, oluşturuldukları dönem itibarıyla da iki farklı gruba ayrılmaktadır. İlk gelişen ya da birinci grup olarak adlandırılan Acanta mağaralarının Buddhizm'in doğuşu ve yayılışı ile çağdaş olduğu bilinmektedir. İlki ile ikincisinin gelişimleri arasında ise, yaklaşık dört yüzyıllık bir fark bulunmaktadır. Birinci grup yani eski geleneğe ait VIII, XII, XIII ve XV numaralı mağaralar vihāra²; IX ve X numaralı mağaralar ise çaitya-griha³ adı verilen tarzda oyulmuştur. Milattan sonraki döneme ait olan ikinci grup mağaralardan I, II, III, IV, V, VI, VII, XI, XIV, XVI, XVII, XVIII, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVII, XXVIII, XXX numaralı

¹ Acanta mağaralarında Hindu ya da Jainist kültüre ait birtakım resim ve kabartmalar da yer almaktadır. Ancak Buddhist geleneğe ait izlerin yoğunluğu, bu mağaraların tamamının Buddhist olarak tanımlanmasına sebep olmaktadır.

² Buddhist manastırlara verilmiş bir isimdir. İlk zamanlar Buddhist keşişler bambu kamışlarından yaptıkları basit kulübelerde veya birtakım kaya oyuklarında yaşarlardı. Sonradan kralların veya varlıklı kişilerin yardımıyla gelişkin yapılar inşa edildi. Bu vihāralarda yüzlerce keşiş yaşayabildi ve özellikle yağmur mevsimini geçirmede bunlar çok yararlı oldular. Vihāra, eğitimle ilgili yönü yanında yönetsel özelliği de olan bir yer olarak bilinmektedir (Kaya 2017: 209).

³Çinde, en dip oval veya dairesel kısımda (garbha) bir stüpa bulunan, bunun geniş bir koridorla birleştirildiği, tek bir giriş kapısı bulunan kapalı Buddhist yapılarıdır. Stüpaların içine din büyüklerinin külleri veya hatıraları konulabildiği gibi hiçbir şey konmayıp sadece anıtsal olarak da kullanılırdı. Bunlar Buddhizmde, inanırları bir araya toplamak için de kullanılmış olabilir. İlk çaityalar, kayalara oyularak yapılmışlardır. Keşişlerin çekiçlerle, keskilerle ve sabırla kayaları yontarak yaptıkları bu yapılar “mağara tapınaklar” olarak adlandırılmıştır (Kaya 2017: 61).

mağaralar vihāra; XIX, XXVI, XXIX numaralı mağaralar ise çaitya formunda inşa edilmiştir (Smith 1930: 94-95).

Acanta Mağaraları: Çaityalar

Kubbeli bir tavana sahip olan çaitya-grihaların önden görünüşleri oldukça ilgi çekicidir. At nalına benzeyen ve çaitya pencere adı verilen büyük pencerenin altında yaklaşık iki metre yüksekliğinde bir giriş kapısı yer almaktadır. Pencerenin yüksekliği ise, ön cephenin tamamını kapsayacak bir biçimde tasarlanmış ve yaklaşık olarak kapının dört ya da beş katı uzunluğundadır. İçeride, mağaranın merkezinde işlenmiş büyük bir kaya kütlesi yer almaktadır. Bu yapıya stüpa adı verilmektedir. Çaitya, neredeyse mağaranın tavanına kadar yükselmektedir. Üst kısmı, yarım ay şeklinde biçimlendirilmiş olup bir kubbeyi anımsatmaktadır. Mağaranın tavanı ile stüpanın en tepe noktası arasındaki boşluk, içerideki hava dolaşımını sağlamaktadır. Çaityaların mimari yapılarıyla ilgili olarak dikkat çeken diğer bir husus ise, mağaranın bazı yerlerinde ahşap malzemenin kullanılmış olmasıdır.(Agrawal, Naiduvd: 2016: 219).

Küçük bir çaitya-griha formundaki IX numaralı mağara, gösterişli ön cephesi ve sahanlığı ile dikkat çekmektedir. (Ek 1) Çaitya geleneğine uygun olarak, mağaranın tam ortasında, bir stüpa⁴ yer almaktadır. Stüpanın büyük bir küre formunda yontulmuş, kubbeye benzeyen üst kısmının en tepesindeharmikā⁵ adı verilen bir bölüm bulunmaktadır. Onun da üstünde ters bir piramiti andıran, basamak basamak yontulmuş kısım yer alır. Bu platformun üzerinde ahşaptan yapılmış şemsiyeler(bugün yerinde olmayan)bulunmaktadır. (Ek 2) Mağaranın içinde, girişindenstüpayı doğru uzayan bir koridor bulunmaktadır. Etrafı geniş sekizgen sütunlarla çevrilidir. Bu sütunlardan girişteki iki tanesi hariç, oldukça sade ve üzerinde, yok olmak

⁴Basit tarih öncesi gömülerin ve tümülüslerin evrimleşmesiyle ortaya çıkmış yapılardır. İçlerine ölülerin külleri konulan, toprak ve tuğla kullanılarak yapılan daire biçimindeki yapılardır. Buddhizm’de aittirler. Anıtsal yapılar olarak inşa edilmişlerdir (Kaya 2017: 174). Çalışmamıza da konu olan ve çaityaların içerisinde yer alan küçük stüpaların yanı sıra, Sañçi, Amaravati ve Bharhut’ta bulunan görkemli örnekleriyle, Buddhist kültürde oldukça önemli bir yere sahiptirler.

⁵Stüpanın üzerinde yer alan ve taş zemin üzerine yontulmuş korkulukların oluşturduğu kare şeklindeki yapıya verilen isimdir.

üzere olan renkli duvar resimleri bulunmaktadır. Yerden mağaranın tavanına doğru uzanan sütunların üzerinde geniş girişler bulunmaktadır. Üzerlerindeki Buddhist kültüre ait sembol ve işaretler ise oldukça kıymetlidir. Mağaranın ön cephesindeki at nalı biçimindeki büyük pencerenin altında (Ek 3) yaklaşık iki metre yüksekliğindeki bir giriş kapısı ve iki yanında birer pencere bulunmaktadır. Kapının üzerinde ise, çaitya pencere adı verilen at nalı biçimindeki beş adet kapalı pencere yer alır (Mitra 2013: 40-41).

MÖ 1. yüzyıla ait olduğu düşünülen IX numaralı bu mağaranın en eski Acanta mağaralarından biri olduğu iddia edilmektedir. Ön cephesindeki duvar yüzeyine yontulmuş olan ayakta duran Buddha kabartmalarının ise, sonradan eklendiği bilinmektedir. Öyle ki mağaranın oyulduğu dönemde henüz, Buddha'nın insan biçimindeki tasvirleri yapılmamaktadır. Kabartmaları bakımından oldukça sade bir yapıya sahip olan mağaranın iç duvarlarında, iki farklı döneme ait boya katmanı bulunmaktadır. İlk katmana ait kalıntılar, mağaranın ön iç duvarındaki sol pencerenin çevresinde yer almaktadır ve mağaranın oyulduğu tarihle çağdaş olduğu düşünülmektedir. İkinci katmana ait kalıntıların ise MS 5. yüzyıla ait olduğu tespit edilmiştir. Bu döneme ait iki Bhikshu⁶ portresi, eski döneme ait resmin yanına eklenmiştir. Ancak eski resimde yer alan tasvirin ne olduğu tespit edilememektedir. Sol paneldeki iki Nāga kralına ait olduğu düşünülen betimlemelerin detayları da tamamıyla kaybolmuştur. Oldukça hasar görmüş bir diğer kompozisyonda ise, tahtta oturan bir kral ve beş kişiden oluşan bir heyet tasvir edilmiştir. Kral muhtemelen, tebaasının arasından seçilmiş bu kişilerin dilek ve isteklerini dinlemektedir. Bu insan figürlerinin üzerindeki kıyafetler ve süs eşyaları ise sonraki döneme ait Sançi'deki tasvirlerle benzemektedir (Singh 1965: 179). Mağaranın sol duvarının üst köşesinde ise, altı adet Buddha tasviri yer almaktadır. Hemen yanında etrafı çevrili bir stüpyaya doğru bakan bir Buddhist mürit topluluğu yer almaktadır. Stüpa'nın toraşasına⁷ ait resim ise doğrudan Sançi'deki stüpayı anımsatmaktadır. Diğer bir duvar resminde ise, sürüsünün peşinden koşan bir köylü ve çiftlik hayvanlarına ait çeşitli tasvirler yer

⁶Buddhist dilenci keşiş. Bunlar Sangha denilen Buddhist teşkilatın üyesidirler (Kaya 2017: 37).

⁷Stüpa kapılarına verilen bir isimdir. Birbirine paralel iki sütun üzerine bir, iki veya üç giriş konularak elde edilmiş giriş kapılarıdır. Taştan, süslemeli yapılarıdır.

almaktadır. Stüpa'ya giden koridordaki sütunların üzerinde ise, çok sayıda lotus tasviri ve sonradan yapıldığı düşünülen, Buddha'nın farklı biçimlerdeki duruşlarını gösteren resimler yer almaktadır(Mitra 2013: 41).

X numaralı mağara da tıpkı IX numaralı çaitya gibi, Acanta'nın en eski tapınaklarından biridir ve MÖ 1. yüzyıla ait olduğu düşünülmektedir. Acanta mağaralarının keşfine de bu mağara vesile olmuştur. Zira 1819 yılında ava çıkan bir grup İngiliz subayı, X numaralı mağaranın çaitya penceresinin üzerindeki kemeri fark etmiş ve bunun üzerine Acanta mağaraları, gün ışığına çıkartılmıştır. IX numaralı mağaradan çok daha büyüktür. İçerisinde sekizgen formdaki otuz dokuz büyük sütun bulunmaktadır. Girişten stüpayı doğru uzanan koridorun yanı sıra, sütunların arkasında çaityanın etrafını çevreleyen ikinci bir koridor daha bulunmaktadır. Bu ikinci koridorun tavanı önceleri, ahşap direklerle desteklenmiştir. Restorasyon çalışmaları sonrası tamamıyla kaldırılan ahşap kalıntılarının yerini, ahşaplarına benzer beton destek direkleri almıştır. Yerinden kopan ya da yarısı yok olmuş sütunlar da ilgili restorasyon çalışmaları sırasında, aslına sadık kalınarak onarılmıştır. Bu mağaranın ön cephesi de oldukça farklıdır. Mağaraya giriş, hemen hemen mağara boyundaki at nalı biçimindeki çaitya pencereden sağlanmaktadır. (Ek 4) Ön cephedeki pencerenin hemen sağında yer alan duvarda, bu mağara ile ilgili bir kayıt bulunmaktadır. Brahmī alfabetiyle yazılmış olan yazıtta, mağaranın ön cephesinin VāsiṭhiputaKaṭahādi tarafından yaptırılarak hediye edildiği kaydedilmiştir. Paleografik çalışmalar bu yazının MÖ 2. yüzyıla ait olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca mağaranın içerisindeki iki farklı kaydın da aynı tarihte oluşturulduğu iddia edilmektedir (Fergusson, Burgess: 1988: 293). Önceki mağarada olduğu gibi bu mağarada da iki farklı döneme ait duvar resimleri bulunmaktadır. (Ek 5)İlk katmana yani MÖ 2. yüzyıla ait olan resimlerin neredeyse tamamı yok olmuştur. Ancak kutsal Bodhi ağacını ziyarete giden bir grup Buddhistinanın tasvir eden duvar resmi, ilgili çağlardan günümüze varlığını koruyabilmiştir. İlgili kompozisyonda, yanındaki kadın, hizmetçi, dansçı, müzisyen muhafızlarıyla birlikte Bodhi ağacını ve stüpayı ziyarete gelen bir kral yer almaktadır. Sağ duvardaki büyük resimlerinde ise, daha sonraki devirlere ait olduğu anlaşılan sahneler yer almaktadır. Bu sahneler Sāma ve ÇaddantaCātakalara ait betimlemelerdir (Goetz,1964: 107; Singh 1965: 180;).SāmaCātaka'ya ait tasvirler, soldaki on bir ile on beş numaralı

sütunların arkasındaki duvarda yer almaktadır. Bu cātakada, gözleri görmeyen anne ve babasının tek yardımcısı olan Sāma'nın hikâyesi anlatılmaktadır:

Sāma, gözleri görmeyen anne ve babası ile ormanda yaşayan dindar bir keşiştir. Kendini tamamıyla onların hizmetine adanmıştır. Bir gün, yine onlar için su taşırken, avcılık hüneri kibre dönüşen Benares kralı Pilyakkha tarafından atılan zehirli bir okla vurulur. Ancak ne bir kötü söz ne de bir ilenme dökülür dudaklarından. Sadece, desteğinden mahrum kalacak anne ve babasını düşünür, kederlenir. Yaptığına pişman olan kral ise, ailesinin bütün sorumluluğunu üstleneceğine dair bir söz verir Sāma'ya. Sāma da anne ve babasının yerini krala tarif ettikten sonra bilincini kaybeder. Kral derin bir pişmanlıkla ağlarken bir orman ruhu tarafından teselli edilir. Orman ruhu ona, kendini Sāma'nın ailesinin hizmetine adadığı takdirde, bu gūnahtan kurtulabileceğini müjdelir. Bunun üzerine kral, su testilerini eline alır ve kulübeye doğru yola koyulur. Yaklaşan ayak seslerini duyan baba, bu seslerin oğluna ait olmadığını anlar. Pilyakkha ise, kulübeye vardığında kim olduğunu açıklar. Bunun üzerine baba, krala meyve ve su ikram eder. Kral, bu yiyecek ve içecekleri nasıl temin ettiklerini sorduğunda, baba büyük bir gururla oğlundan bahsetmeye başlar: “Çok değerli bir oğlumuz var, genç ve yakışıklı. İşte odur bize bu su ve meyveleri getiren.” Bunun üzerine kral, bütün olup biteni anlatır: “Oğlunuz öldü. Onu ben öldürdüm.” Bu sözleri duyan baba, acı dolu bir ağıt yakar. Anne ise, üzüntüden yıkılmış ve kocasının niçin bir ilenmede bulunmadığını anlamaya çalışmaktadır. Kral, anne ve babayı teselli etmeye ve kendisinin onların hizmetinde olacağına ikna etmeye çalışır. Ancak onlar, bunu kabul etmez ve kendilerini oğullarının cansız yatan bedeninin yanına götürmesini isterler. Ağıtlar yakarak yola koyulurlar. Anne; “Eğer Sāma son günlerinde hep erdemli işler yaptıysa; vücudunu saran zehir yok olup gitsin.” ya da “Eğer son günlerinde hep doğruyu söylediye ve anne-babasına gece gündüz hizmet ettiyse damarlarında dolaşan zehir güçsüzleşsin, yok olsun.” şeklinde temennilerde bulunur. Sonuç olarak, sadece Sāma hayata dönmekle kalmaz, anne ve babasının gözlerindeki perde de kalkar (Ahir 2000: 30-31).

ÇaddantaCātaka'ya ait sahneler ise SāmaCātaka'nın hemen yanındaki dar ve uzun bir panel boyunca resmedilmiştir. Bu cātakada ise, altı dişli bir filin hikâyesi anlatılmaktadır:

Bir zamanlar Bodhisattva, Himalayalar'daki büyük bir sürünün lideri olan bir fil olarak doğmuştur. İki karısı vardır ancak birini küstürmüştür. İntikam almak isteyen bu dişi fil, tekrar doğmak ve Benares kraliçesi olmak için dua eder. Bu sebeple giderek güçten düşer ve ölür. Dileği gerçekleşir ve bir kraliçe olarak tekrar doğar. Bir gün, himayesindeki avcıya, eski kocası olan filin dişlerini kendisine getirmesi görevini verir. Avcı, fili zehirli bir okla vurduktan sonra devasa dişleri kesmek için uğraşır ancak başaramaz. Bunun üzerine Bodhisattva'nın kendisi avcıya yardım eder ve dişlerini yerinden çekip çıkarır. Sonrasında dişlerini kraliçeye sunulmak üzere avcıya teslim eder. Dişleri gören kraliçe çok üzülür ve büyük bir pişmanlık duyarak ölür (Ahir 2000: 28).

XIX numaralı mağara ise tıpkı IX ve X numaralı mağaralar gibi, Acanta'daki çaitya formunda oyulmuş tapınaklarından biridir. Ancak yapılış tarihi açısından, şimdiye kadar bahsettiğimiz IX ve X numaralı çaityalardan farklı olarak, ikinci grup yani milattan sonraki dönemde inşa edilen mağaralar kategorisinde yer almaktadır. Bu sebeple de sanatsal mimarisinin çok daha gelişmiş bir düzeyde olduğunu söylemek gerekir. Araştırmacılar, MS 5. yüzyıla ait olduğu düşünülen XIX numaralı Acanta mağarasının, Buddhist kaya oymacılığına dayanan mimarinin en iyi örneği olduğunu ileri sürmektedir. Mağaranın içerisindeki on yedi gösterişli sütun bulunmaktadır. Mağaranın içerisindeki üzeri işlemeli stüpanın tasarımı da oldukça güzeldir. Stüpanın ön cephesine işlenmiş ayakta duran bir Buddha kabartması bulunmaktadır. Kolları yok olmuş bu Buddha kabartmasının iki yanında üzeri işlemeli birer sütun bulunmaktadır. Altında ise Yaksha⁸ kabartması yer almaktadır. (Ek 6) Stüpanın üzerindeki, harmikāda ise üst üste dizili ve gittikçe küçülen üç adet şemsiye bulunmaktadır. Mağaranın girişlerinin üzerinde ise, Buddha'nın farklı durumları temsil eden duruşları, büyük bir ustalıkla tasvir edilmiştir. Sütunların üzerindeki süslemeler ve girişlerin üzerindeki Buddha kabartmaları de Buddhist kültüre ait mirasın oldukça kıymetli bir parçasını oluşturmaktadır. (Ek 7, 8, 9) Mağaranın içerisindeki çok sayıdaki panelde,

⁸Hindu mitolojisindeki zenginlik tanrısı Kubera'nın hizmetçileri olan doğaüstü bir yaratık grubudur. Olağanüstü güçleri bulunur. Bazen iyi bazen de kötü olabilen bu varlıklar, Buddhist mitolojinin içerisine de sokulmuştur ve Buddhist metinler okunurken hazır bir şekilde bekledikleri ve okunanları dinledikleri varsayılmaktadır (Kaya 2017: 212).

Buddha'nın çeşitli kabartma ve kabartmaları yer almaktadır. Bunların içinden en dikkat çeken, sol duvarda altıncı sütunun arkasında bulunmaktadır. Bu kabartmada, Buddha bağış kâsesini oğlu Rāhula'ya vermekte, sonrasında Rāhula da kâseyi annesi Yaşodharā'ya sunmaktadır (Mitra 2013: 71). Mağaranın ön cephesi de en az içi kadar zengin ve görkemlidir. (Ek 10) Mağara kapısının önünde, sundurmayı ayakta tutan silindir iki sütun bulunmaktadır. Verandanın her iki ucunda ise, yine önünde sütunlar bulunun birer çileci hücresi yer almaktadır. (Ek 11) Hücrelerin çevresinde ise çok sayıda çiçek kabartması ve geometrik şekil bulunmaktadır. Mağara kapısının üzerindeki çaitya pencerenin her iki tarafında da birer Yaksha figürü yer almaktadır. Ayrıca mağaranın ön cephesinin tamamı çeşitli Buddha ve Bodhisattva⁹ figür ve kabartmalarıyla kaplıdır.

XXVI numaralı mağara, şekli ve tasarımıyla XIX numaralı mağaraya benzemekle birlikte boyut olarak çok daha büyük bir yapıya sahiptir. Titizlikle işlenen mağara duvarları, bir sanat galerisini andırmaktadır. Önünde bir verandasının olduğu bilinmektedir. Ancak bugün, bu veranda yok olmuş ve kare biçiminde tasarlanmış olduğu anlaşılan birkaç sütuna ait kalıntının dışında, geriye hiçbir şey kalmamıştır. (Ek 12) Geleneğe uygun olarak, verandanın her iki ucunda birer çileci hücresi bulunmaktadır. Mağaranın ana giriş kapısının her iki yanında, birer kapı daha yer alır. Sağ taraftaki kapının hemen yanında bulunan yazıtta, Aşmaka kralının veziri Bhavvirāca'nın arkadaşı olan keşiş Buddhahadra tarafından Sugata (Buddha) tapınağı olarak kullanılmak üzere bağışlandığı kaydedilmiştir. Ayrıca ilgili yazıtta; “Bu tapınak mutluluk ve huzur için inşa edilmiştir. Yogişvaralar'ın yaşadığı bu yer, çok çeşitli kuşların sesleri ve cıvıdamaları... ile doludur” gibi ifadeler de yer almaktadır (Upadhyaya 1994: 5). Paleografik çalışmalar yazıtın, MS 450-525 yılları arasına ait olduğunu öne sürer. Ön cephenin sağ ve sol duvarlarında iç avluya bakacak şekilde oyulmuş iki büyük Avalokiteşvara¹⁰ kabartması

⁹Buddhizm'e ait bir terimdir ve aydınlanarak Buddha olmayı amaç edinmiş kişi anlamına gelmektedir. Buddhalıktan bir önceki aşama veya Buddha olmak mümkünken canlıların iyiliği için vazgeçip bekleyen aydınlanmış kişilerin durumu için de kullanılmış bir sözcüktür (Kaya 2017: 42).

¹⁰MahāyānaBuddhizminin en önemli Bodhisattvalarından biridir. O, merhametin (Karunā) ve bilgeliğin (Pracnā) bedenlenmiş halidir (Kaya 2017: 32).

bulunmaktadır. (Ek 13) Mağaranın içerisindeki sütunların üzerinde yer alan kirişlerdeki olağanüstü işlemler hem sanatsal hem de mimari açıdan, Acanta'daki çaitya geleneğinin en kıymetli parçası olarak değerlendirilmektedir. Tam ortadaki stūpanın ön cephesinde, tıpkı XIX numaralı mağaranın stūpasında olduğu gibi büyük bir Buddha kabartması yer alır. Bu Buddha figürü, XIX numaralı stūpanın üzerindeki ayakta duran Buddha kabartmasının aksine, oturur bir biçimde tasvir edilmiştir. Buddha, tahtın üzerindedir ve her iki yanında birer sütun işlemesi yer almaktadır. Harmikānın üzerinde ise kırılmış bir figür daha vardır. Stūpanın tamamı, gelişmiş bir zevkin ürünü ve Buddhist sanatın eşsiz örneklerinden birini oluşturmaktadır. (Ek 14) Mağara sütunlarının arkasında, çaityanın tamamını saran ikinci koridorun duvarları da birbirinden kıymetli kabartmalarla doludur. Bunlardan Buddha'nın mahāparinirvāṇa¹¹ duruşunu temsil eden kabartması şüphesiz ki en kıymetlilerinden biridir. (Ek 15) Ayrıca "Māra'nın Baştan Çıkarma" sahnesini simgeleyen kompozisyon ve çok sayıdaki Bodhisattva ve Avalokiteşvara kabartması bu çaityanın Hint kültüründeki değerine katkıda bulunmaktadır (Fergusson, Burgess: 1988: 343-344). (Ek 16)

XXIX numaralı mağaranın kazıları ise devam etmekte olup, yapılan ilk çalışmalarda, çaitya formunda tasarlanmış olduğu ileri sürülmüştür. Erişimi neredeyse imkânsız olan bu mağara, XX ve XXI numaraları mağaraların arasında yer almaktadır. Sonradan keşfedilmesi sebebiyle de XXIX. sırayı almıştır (Mitra,2013: 79).

Sonuç

Hint kültür mirası açısından oldukça değerli olan Acanta mağaralarının bir bölümü, içerisinde küçük bir stūpa bulunan Buddhist tapınaklar olarak tasarlanmıştır. Bu tapınaklar, Hint'e özgü biçimiyle, çaitya-grihalar olarak isimlendirilmektedir. Günümüzde otuz tanesi keşfedilmiş olan Acanta mağaralarından beş tanesi bu formda oyulmuştur. Acanta mağaraları, yapılış tarihleri itibarıyla iki gruba ayrılır. Çalışmamıza konu olan ve çaitya biçiminde tasarlanmış olanlardan ikisi, birinci grup; diğer üçü ise ikinci grup olarak belirtilen dönemde inşa edilmiştir. Birinci grup çaityalardan IX ve X numaralı mağaralar, MÖ 2-1. yüzyıllar arasında; XIX, XXVI ve XXIX

¹¹Buddha'nınartık doğmamak üzere yaşamının sona ereceğini simgeleyen duruşu.

numaralı mağaralar ise, MS 4-6. yüzyıllar arasında oyulmuştur. Mimari özellikleri bakımından birbirinden ayırt edilemeyen çaityalardan, ilk gruba ait olanlar daha sade bir yapıya sahipken; ikinci gruba ait olan XIX ve XXVI numaralı mağaralar, sanatsal özellikleri bakımından çok daha zengin ve gösterişlidir. XXIX numaralı mağara ise, henüz tam olarak gün ışığına çıkartılmadığı için gizemini korumaya devam etmektedir.

IX ve X numaralı mağaraların önceleri Buddhizm'in Hīnayāna mezhebi inanırları tarafından kullanıldığı düşünülmektedir. Öyle ki bu çaityaların oluşturulduğu çağ, yani MÖ 2-1. yüzyıllar, kadim Buddhizm öğretilerinin hâkim olduğu döneme denk gelmektedir. Bu dönemde kurtuluşa ermek için inzivaya çekilmek isteyen Buddhist keşişlerin, Acanta'daki bu mağaralarda çile çektiği ya da meditasyon yaptıkları bilinmektedir. Ancak zamanla değişen Buddhist gelenek, yeni birtakım ihtiyaçları da beraberinde getirmiştir. Bu ihtiyaçların başında, bireysel arınma ve meditasyon için gerekli olan inziva alanlarının yerine, kalabalık Buddhist mürit gruplarının hep birlikte ibadetlerini gerçekleştirebilecekleri tapınaklara duyulan gereksinim gelmektedir. Buddhist anlayıştaki bu değişiklik, Acanta'nın Buddhist hacıların gruplar halinde ziyaret ettikleri kutsal bir yer haline gelmesine sebep olmuştur. Buddhist anlayışın, bireysel arınmadansa toplumsal aydınlanmayı tercih etmesi, Buddhist kültüre ait sembol ve öğelerin özünde ve biçimlerinde birtakım değişiklik ve yeniliklerin doğmasına sebep olmuştur. Ancak IX ve X numaralı mağaralar, yapılış tarihleri itibarıyla ve ilgili değişimin öncesine ait olmaları sebebiyle, ilk dönem Buddhizm'inin kültürel izlerini taşımaktadır. Ancak mağaraların dış duvarlarına sonradan yontulan kabartmalar ya da mağaraların iç duvarları ve sütunlarının üzerine Cātakalardan esinlenerek yapılmış kompozisyonlar, bu durumun dışında tutulmalıdır.

XIX ve XXVI numaralı mağaralar ise yapılış tarihleri itibarıyla, yukarıda bahsetmeye çalıştığımız değişimin ve yenilenmenin sonrasına aittir. Bu sebeple de ilgili çaityalardaki kabartma ve kabartmalar; resim ve işlemler, sözü edilen değişikliğin en belirgin izlerini taşımaktadır. XIX ve XXVI numaralı çaityalar, Buddhizm'in Mahāyāna mezhebi inanırları tarafından kullanılmıştır. Mahāyāna mezhebi, Kuşan İmparatoru Kanişka döneminde toplanan Buddhist konseyin sonrasında kabul gören ve yaygınlaşan bir mezheptir. Mahāyāna inanırlarının çalışmaları, Buddhizm'in yeni bir süreç girmesini sağlarken aynı zamanda gelenek ve göreneklerde de birtakım

değişikliklere sebep olmuştur. Bu değişikliklerin güzel sanatlar alanındaki ilk etkileri, Buddha betimlemeleri üzerinde olmuş ve Buddha ilk defa insan biçiminde tasvir edilmiştir. XIX ve XXVI numaralı çaityalar ise, her bir köşesine işlenmiş olan bu insan biçimindeki Buddha kabartma ve resimleriyle bilinmektedir. Buddha'nın farklı durumları temsil eden betimlemeleri, mağaraların iç-dış duvarlarına, sütun başları ve girişlerine, stüpların ve sütunların üzerlerine ustalıkla işlenmiştir. XXVI numaralı çaitya ise, taş blokların yumuşak birer hamurcasına şekil verildiği işleme ve kabartmalarıyla çok daha göz alıcı ve gösterişlidir. Bu çaityada sayısız Buddha figürü ve kabartmasının yanı sıra, Buddha'nın mahāparinirvāna duruşunu temsil eden kompozisyonu da yer almaktadır. Bu kompozisyon, diğer Acanta mağaralarının hiçbirinde, bu denli büyük ve detaylı bir biçimde tasvir edilmemiştir. Budhizm'in Hindistan dışına çıkışı, Buddha kabartmaları ve Buddhist kültüre ait daha birçok ögenin, Mahāyāna mezhebinin etkisiyle yayılması da işte bu dönem itibarıyla gerçekleşmiştir. Acanta mağaralarında yer alan çaityalar ise, zamanla Güney Asya'nın tamamı, Çin, Japonya, Kore ve Orta Asya'ya yayılan Buddhist kültürün ilk izlerini taşıması bakımından oldukça önemlidir.

Kaynaklar

Agrawal, Naidu vd. (2016). "AjantaCaves: A Perspective on Construction Methodsand Techniques". *International Journal of Research in Engineeringand Technology*, C, 5, S. 6, s. 217-223. [Erişim Tarihi: 07.01.2018]

Ahir, D. C. (2000). *The Influence of Jatakas on Art and Literature*. Delhi: B. R. Publishing Cooperation.

Fergusson James ve James Burgess (1988). *The Cave Temples of India*. Delhi: Munshiram Manoharlal Pvt. Ltd.

Hastings, James (1908). "Ajanta". *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. C. 1, Edinburgh: T&T Clark, s. 257-258.

Kaya, Korhan (2017). *Budhizm Sözlüğü*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Mitra, Debala (2003). *Ajanta*. Delhi: Archaeological Survey of India.

Rowland, Benjamin (1963). *The Ajanta Caves Early Buddhist Paintings From India*. New York: United Nations Education, Scientific and Cultural Organization Mentor-Unesco Art Books.

Singh, Madanjeet (1965). *Ajanta, Ajanta Painting of the Sacred and The Secular*. New York: The Macmillan Company Press.

Smith, Vincent A. (1930). *A History of Fine Art in India & Ceylon*. Oxford: The Clarendon Press.

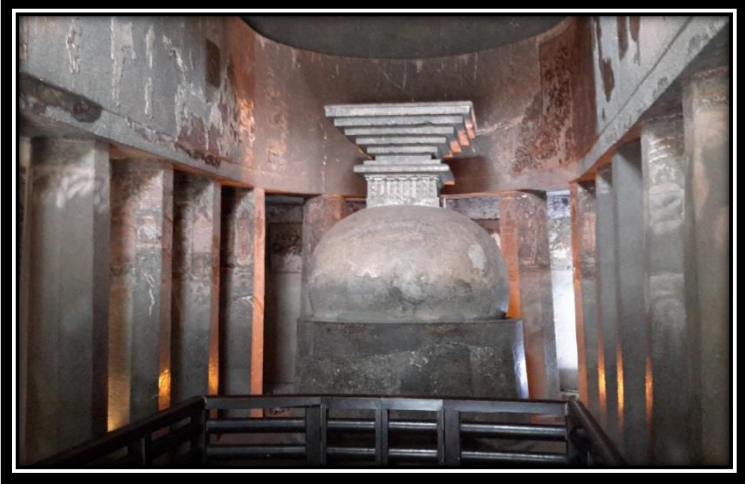
Upadhyay, D. Om (1994). *The Art of Ajanta and Sopocani*. Delhi: Motilal Banarsidass Publications.

Wiener, Sheila (1977). *Ajanta's Place in Buddhist Art*, London: University of California Press.

EKLER

Ek 1- IX numaralı mağaranın ön cephesi.

Ek 2- IX numaralı mağaranın içi, sütun, kiriş ve stüpa detayları.

Ek 3- IX numaralı mağaranın çaitya penceresi.

Ek 4- X numaralı mağaranın önden görünümü.

Ek 5- X numaralı mağaraya ait sütunlar ve sütun-duvar resimleri.

Ek 6- XIX numaralı çaityanın içi: stüpa ve sütun detayları.

Ek 7- XIX numaralı mağaradaki Buddha kabartmaları.

Ek 8- XIX numaralı mağaranın içi; sütun ve kirişlerdeki Buddha işlemleri.

Ek 9- XIX numaralı mağaranın içi; sütun ve kirişlerdeki Buddha işlemleri.

Ek 10- XIX numaralı mağaranın önden görünümü ve Buddha kabartmaları.

Ek 11- XIX numaralı mağaranın verandasındaki çileci hücresi.

Ek 12- XXVI numaralı mağaranın sağ çaprazdan ön görünümü.

Ek 13- XXVI numaralı mağaranın çaitya penceresi ve Buddhist kültüre ait detaylar.

Ek 14- XXVI numaralı mağaranın içi; stüpa ve sütunlar.

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
Cilt: 19 Sayı: 35 / Volume: 19 Issue: 35

Ek 15 - XXVI numaralı mağaranın iç duvarındaki mahāparinirvāṇa kabartması.

Ek 16- numaralı mağaranın iç duvarındaki “Māra’nın Baştan Çıkarma” sahnesini simgeleyen kompozisyon ve çok sayıdaki Bodhisattva ve Avalokiteşvara kabartması.

İnanan, Filiz ve Burak Evren İnanan (2018). "Bizans Döneminde Balıkçılık Aktiviteleri ve Mozaiklerde Görülen Balık Türleri". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 527-554.

DOI: 10.21550/sosbilder.399341

BİZANS DÖNEMİNDE BALIKÇILIK AKTİVİTELERİ VE MOZAİKLERDE GÖRÜLEN BALIK TÜRLERİ

Filiz İNANAN*
Burak Evren İNANAN**

Gönderim Tarihi: Şubat 2018

Kabul Tarihi: Mart 2018

ÖZET

Birçok uygarlıkta, insan yaşamının önemli besin kaynaklarının bir bölümü deniz, göl ve akarsulardan sağlanmıştır. Bizans döneminde de, farklı türdeki balıklar ve istakoz, yengeç, ahtapot, salyangoz gibi diğer su ürünlerinin ağ, zıpkın, yaprak ve dallardan örülen sepetlerle yakalanmaktadır. Tutulan balıkların toptan ve perakende satışlarının ayrıntıları çok bilinmemekle birlikte, balık türlerinin fiyatları arasında fark bulunduğu kayıtlıdır. Ayrıca, balıkçıların faaliyetleri, marketlerin işleyiş biçimi, rekabet ortamının durumu, organizasyonların düzenlenişi, bireysel girişimlerin kurumlara etkisi gibi konular hakkındaki bilgilere ulaşılabilmektedir. Balık ve bazı deniz canlılarının Bizans sofrası dışında maden, seramik ve tekstil atölyelerinde farklı biçimlerde kullanıldığı, bazen dini sembol, bazen balıkçılık faaliyetleri içinde mozaik betimlerde kullanıldığı görülmektedir. Bizans döneminde balıkçılık faaliyetleri ile balığın farklı alanlardaki kullanımları konusunda bir değerlendiren bu çalışma ile Bizans dönemindeki bahçe havuzlarında beslenen balık türlerinin günümüzde akvaryum balıkçılığına yansıdığı saptanmaktadır. Ayrıca, avlanan balık türleri dışında balıkların bir arada tutularak yemleme tekniklerinin geliştirilmesi, günümüzdeki balık yetiştiriciliği temel prensipleri ile örtüştüğü tespit edilmiştir.

* Dr. Öğr. Üyesi, Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, inanan@uludag.edu.tr

** Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi Eski Meslek Yüksekokulu Veterinerlik Bölümü, burakinanan@aksaray.edu.tr

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
Cilt: 19 Sayı: 35 / Volume: 19 Issue: 35

Anahtar Kelimeler: Bizans, lonca sistemi, balıkçılık, balık, palamut

Fishery Activities in the Byzantine Period and Fish Species in Mosaics

ABSTRACT

In many civilizations, food provided by water sources is one of nutritional sources for human. Different fish species and water products such as lobster, crab, octopus and snail were caught with nets, harpoons and baskets covered by leaves and branches in the Byzantine Era. Activities of fishermen in the guild system, organization of the fish markets, competition and the impact of the individual enterprise are available. Both fish and some sea animals were used not just in the Byzantine cuisine but also in mining, pottery and textiles as well as in mosaics as a religious symbol. Considering the fisheries activities during the Byzantine period, the current study revealed that feeding fish in garden pools in Byzantium reflected to the aquarium fishery in today's context. Furthermore the effort on keeping the fish together improved feeding techniques, and supported the fundamental principles of aquaculture.

Key words: Byzantium, guild system, fisheries, fish, tunny fish

Giriş

Dünyada insan yaşamı başladığından beri denizler, ırmaklar, göller ve tatlı sular insan hayatı için önemli besin kaynaklarından biri olmuş, yerleşim alanlarının belirlenmesinde kritik rol oynamıştır. Özellikle kıyı yerleşimlerinde, balıkçılık iklim şartları toprak verimini azalttığına, hayati önem taşımıştır. İdari ve iklimsel değişiklikler sonucunda yaşanan zor zamanlarda, kıyı insanların temel besin maddeleri olan buğday, baklagiller, sebze ve meyveden çok balıklar, yumuşakçalar ve kabuklu deniz ürünleri ön plana geçmiştir. Balıkçılık, Bizans döneminde “hayati” sıfatını almamasına rağmen, özellikle Konstantinopolis’te önemli meslekler arasında sayılmıştır. Bizans halkı, balık ve diğer su canlılarının besin değeri yüksek gıda kaynaklarından biri olduğunu biliyordu. Farklı türde balıklarla besleniyor, farklı yöntemlerle balık avlıyorlardı. Bizanslı balıkçılar olta ve ağlarla avladıkları büyük ya da küçük balıkların dışında, ahtapot ve ton balığı avlarken zıpkın veya mızrak, istakoz, yengeç, yumuşakça veya dikenli salyangoz yakalarken yaprak ve dallardan örülen sepetleri tercih ediyorlardı

(Kocabaş 2015: 57). Bizans egemenliğindeki bölgelerde, halkın kendilerinden önce yaşayan insanlara göre daha yüksek oranda balık ve deniz canlısı tükettikleri düşünülmektedir (Bourbou 2010: 158).

Bizans döneminde balıkçılıkların konumuna dair araştırmaların geçmişi çok eskilere dayanmaz. Özellikle son on beş yıllık süreçte artan çalışmalarda, daha çok balık tüccarlarının loncaları üzerinde durulmuş, işin ticari boyutu incelenmiştir. Araştırmalarda organizasyonların düzenlenişi, bireysel girişimlerin kurumlara etkisi, marketlerin işleyiş biçimi, rekabet ortamının durumu tartışılmaktadır. Ekonominin düzenlenmesi hususunda son derece kuralcı davranan Bizans İmparatorluğu yöneticilerinin, balıkçıları içeren bir kontrol mekanizması kurması kaçınılmazdır. Lonca sisteminde balıkçılar yer almıştır ancak sistemin genel işleyişi nispeten anlaşılırken, toptan ve perakende balık satışlarının ayrıntıları üzerinde çok durulmadığı görülmektedir. Balıkların, balıkçı ağlarına takılıp marketlere gidene dek geçirdiği süreç hakkındaki bilgimiz hala kısıtlıdır.

Yazılı Kaynaklar ve Geoponika

Bizans'ın mirasçısı olduğu toprakların geçmişine bakıldığında, Antik dönemde Akdeniz insanının olanaklarına kıyasla az miktarda balık tükettiklerini savunanlar olduğu gibi (Wilkins 2005: 1), karşıt görüşleri destekleyen Antik metinler de bulunmaktadır. Örneğin Atheniasios metinlerinde, tuzlanmış balık ve diğer deniz ürünlerine büyük ilgi duyulduğu görülmektedir. Bu ilgide Antik dönem düşüncesinde, balığın sadece yemekle ilişkili olmaması da etkindir. Çünkü tuzlanarak saklanan ve taze olarak tüketilen balıklar, mutfak dışında Antik dönemin medikal çalışmalarında önemli yer tutmuştur. Hatta varsıl kişilerin hastalıklara karşı direncinin, fakir halka göre daha yüksek olması, öğünlerinde deniz ürünlerini daha çok tüketebilmelerine bağlanmıştır. Yine bu dönem metinlerinde, günümüzde kullanılan modern taksonominin temellerinin atıldığı görülmektedir. Canlıları sınıflandırma ve bu sınıflandırmada kullanılan kurallar bütünü olarak tanımlanan taksonomi biliminin kelime kökeni Yunanca *τάξις*, *taxis* (düzenleme, diziliş) ve *νόμος*, *nomos* (yasa, usul) kelimelerine dayanmaktadır. Bilim olarak şekillenmesinin temeli ise özellikle hayvan taksonomisinin öncüleri sayılan Aristo ve Hipokrat'ın araştırmalarında aranmalıdır. Hipokrat, *Regimen I* kitabındaki dünya, insan ve hayvan yaşamlarına dayanan bilimsel

kategorileri esas almış, Regimen II kitabında, balıkları kayalık sularda yetişenler, nehir ve bataklıklarda yetişenler şeklinde yaşam çevrelerine göre sınıflandırmıştır, balıklardan “tarichos” yapılabileceğini belirtilmiştir (Wilkins 2005: 22, Tekin 2010: 18). “Tarichos” terimi salamura edilmiş veya tütsülenmiş (fümelenmiş) balık manasına gelmektedir (Chandezon 2015: 140). Hipokrat kadar ayrıntıya giren Antik dönem yazarı azdır.

Roma döneminde araştırmacıların bir kısmının Roma’yı balık tüketen bir topluluk olarak değerlendirmedeğini, bunun sebebini bazı balık türlerinin lüks tüketim malı sınıfına girmelerine bağladıkları görülür. Roma İmparatorluğunda balık tüketiminde gözlenen sınıf ayrımının, üretim de de gözlemlendiği söylenebilir. Balıkçılığı ticari boyutta gerçekleştiren özgür sınıftır. Balık avı sırasındaki ağır iş kölelere yaptırılmıştır. Çok ciddi bir örgütlenmesi olan balık tüccarlarının Roma döneminde Ostia ve Kartaca’da bir sendikaları olduğu yazıtlardan öğrenilmektedir (Corcoran 1993: 97-98).

Bizans Döneminde, az sayıdaki yazılı kaynak hem balıkçılık konusunda fikir kazandırmış hem de birçok ayrıntının tartışmaya açılmasını sağlamıştır. Bunlardan en önemlisi, ziraat ve bahçivanlık faaliyetlerine ilişkin kapsamlı bilgi içeren “Geoponika” isimli eserdir. Bizans İmparatoru VII. Konstantin Porphyrogennetos¹ tarafından 10. yüzyılda derlenen bu çalışma,

¹ Kroniklerden öğrenildiği üzere, Bizans imparatorları ava çıkmayı seviyordu ancak avlanırken derin yaralar alabiliyorlardı. Örneğin Kinnamos’un kroniklerine göre İmparator II. Ioannes Komnenos bir avda karşılaştığı yaban domuzu tarafından ağır yaralanmıştı. I. Basileos ise büyük bir kurdu avda öldürmüştü ve bu durum onun imparatorluğu süresince başarılı olacağına dair bir işaret olarak görülmüştü. Vahşi doğada avlanma devam ederken, oyun parklarının kurulması ve bu parklara hayvanların konulması avlanmayı sınırlı alanlara taşımıştı. Blachernai duvarları ardında, Konstantinopolis sınırları dışında bir park bulunduğunu aktaran bilgiler mevcuttur. Roma ve Erken Bizans dönemlerinde bu oyun parkları ile Hipodrom’da kullanılacak hayvanların yetiştirildiği hayvan çiftlikleri bulunmaktaydı. Ancak bu çiftliklerin Bizans toprakları dışında bulunan farklı kültürlere ait örneklerinde balık havuzlarından bahsedilmesine rağmen Bizans hayvanat bahçelerinde balıklara ait bir kayda henüz rastlanmamıştır (Ševčenko 2002: 69-86). Vahşi doğada dışında, imparatorlar için kurulan bazı oyun parkları mevcuttu. Bu parklarda birçok hayvan barındığı bilinirken balık havuzlarının varlığına ilişkin kesin veri bulunmaz. Ek olarak, Bizans bahçeleri araştırmalarında da, balık havuzlarının bulunduğu dair

ziraat el kitabı olarak yüzyıllarca kullanılmıştır (Ostrogorsky 1999: 202). Geoponika yirmi ayrı kitaptan oluşur. Kitabın her bölümünde farklı dönemlerde yaşamış olan yazarların farklı alanlardaki ziraat bilgilerinin yanı sıra yeni ayrıntılar eklenerek üreticilere aktarılmıştır (Rodgers 2002: 159-175). Geoponika'nın son bölümü olan 20. Kitap, balıkçılık ve balık yetiştirilmesine ayrılmıştır (Rodgers 2002: 166). İlk bölümlerde balıkların yakalanması, bir araya getirilmesi ve bir arada tutulması gibi başlıklar altında denizden uzak yerlerde balık havuzları kurulup, balıkların toplanabileceği ve akarsu balıklarıyla çiftleştirilebileceği bilgisi verilir ki bu bilgiler Bizans döneminde balıkçılık konusunun ne kadar önem taşıdığını, incelenen, geliştirilmeye çalışılan bir alan olduğunu gözler önüne serer. Özellikle bu kısımlarda *balıkları tek bir yerde toplamının* önemi vurgulanır ve sırasıyla aynı balık türlerinin bir arada tutulmasının gerekliliği, balık tutulmasıyla ilgili ayrıntılar, balıkların beslenmesi, hangi tür balığın nasıl yemlenmesi gerektiği, yemlerin elde edilmesi gibi pek çok konuda bilgi verilir (Owen 1805-6: 278). Balık yemleri hem genel olarak, hem de Tilapia türleri ve Kefal türleri için ayrı ayrı tanımlanarak sunulmuştur. Söz konusu kitapta çipura, turna, istavrit, yılan ve ton balıkları ile ilgili kısımlar da bulunur. Omurgalı balık türleri dışında modern taksonomide “Yumuşakçalar” (Mollusca) şubesinde değerlendirilen ahtapot ve mürekkep balığı, “Kabuklular” (Crustacea) şubesine giren kerevitler (tatlı su istakozları) ile ilgili kısımlar da mevcuttur. Dolayısıyla, Bizans döneminde avlamanın dışında, günümüz su ürünleri sektörüne zemin oluşturma potansiyelindeki bilginin varlığı barizdir. Bununla beraber, kitaptaki yem bilgisi ve yemleme daha ziyade avcılıkla ilgili olsa da, günümüzde dahi

arkeolojik veri saptanmamıştır. Ancak Bizans literatüründe canlı ve ayrıntılı bahçe tasvirlerinin varlığı dikkat çekicidir. Özellikle 14. yüzyıl başlarına tarihlenen, Konstantinopolis'te yazar ve öğretmen olarak çalıştığı bilinen Theodore Hyrtakenos'un kaleme aldığı “Azize Anna'nın Bahçesinin Tasviri” adlı eserde, bu gerçekte var olmayan azize bahçesinde balıkların yüzmesi için hazırlanmış bir havuzun varlığı, yazarın abartılı üslubuyla anlatılmıştır (Dolezal - Mavroudi 2002: 126). Dini tesir altında yazıldığı açıkça belirgin olan metne dayanarak bir yargıya varmak elbette sağlıklı değildir fakat Bizans bahçelerinde içinde farklı balıkların yüzdüğü görkemli havuzlar bulunması olanaksız değildir. Bu durum, günümüzde son derece popüler olan süs balığı ticaretini oluşturan, süs veya akvaryum balıkçılığı olarak adlandırılan sektör ile ilişkilendirilebilir.

balık yetiştiriciliğinde en önemli sorunlardan bir olan uygun yem ve yem kalitesi konularının ön görüsü niteliğindedir².

Balıkçının Yaşamı

Bizans döneminde İncil'de adı geçen bir meslek olması (Hastings 1906: 598-599) ve yıl boyunca denizin tehlikeleriyle göğüs göğse yaşadıkları içim balıkçılara hayranlık duyulmaktaydı. Yunan ve Roma geleneğini sürdüren balıkçılar, coğrafik ve iklimsel koşullara bağlı bazı değişiklikler yapabiliyorlardı, balıkçılık her ayrıntısında titiz davranılan, geliştirilmesine çabalanan bir meslek dalıydı. Bizans topraklarının denizden uzak kırsal bölgelerinde çok sayıda tatlı veya acı su havuzu bulunmaktaydı. Nehir ve lagünlerde balık ağlarıyla balık tutuluyordu (Dagron 2002: 458). Deniz kıyısında yerleşik balıkçıların birçoğu gün doğmadan önce küçük kayıklarıyla denize açılıyor, beğendikleri kıyılarda seyir halindeyken ağlarını örüyordu. Geceleri balıkların dikkatini çekmek için meşale ve kandiller kullanıyorlardı. Sabahın ilerleyen saatlerinde balıkların satabilmek için iskeleye doğru yol alırlardı. Toprak sahipleri bazı zamanlarda kıyılarıdaki balık yetiştiriciliğine dair girişimlerde bulunsa da, esasında bu durum özel yasalara tabiydi (Rauman 2006: 170-171). Ticari balıkçılığın büyük bölümü, elde örülen ağlarla tutulan balıklarla işliyordu. Ağlar küçük, dairesel şekilde hazırlanıyor, etrafına ağırşaklar yerleştiriliyordu. Daha geniş olan ağların batmaları için bir tarafına ahşap gergiler, diğer tarafına ağırşaklar yerleştiriliyordu. Kullanışlı ağırşaklar bazen sadece dökme kurşundan yapılıyor, bazen de başka metallere yapılıp üzerleri kurşunla kaplanıyordu. Delikli pişmiş toprak ağırşakların kullanımı çok yaygındı³. Ağırşak yoksa ağlara taş bağlanırdı. Balıkçılıkta, yüzyıllardır kesintisiz kullanımları devam eden ağırşakların

² Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Webster -Lim 2002.

³ Çeşitli yerleşimlerde sürdürülen arkeolojik kazılarda ele geçen balıkçılıkla ilgili buluntular yayınlanmıştır. Örneğin Anadolu'nun en güneyindeki burun üzerinde yer alan önemli balıkçı kentlerinden biri olan Anemourion'da balıkçıların kullandığı çok sayıda kancalı bronz iğnelerin çok farklı boyuttaki örnekleriyle balık ağlarında kullanılan kurşun ağırlıklar ve ağ iğneleri ele geçmiştir (Russell 2002: 223). Bizans imparatorluğundan çok daha önceki evrelere ait olsa da Anadolu yerleşimlerinden Kinet Höyük'teki buluntular ışığında Doğu Akdeniz'deki balık üretim ve tüketimi hakkında üzerine önemli bir çalışma yayınlanmıştır (Çakırlar vd.2014: 3-16).

dışında, balıkçılıkla ilişkili buluntular arasında el kantarları, ağ parçaları, baltalar, delgili, tırnaklı aletler, sivri uçlu delikli borulardan oluşan onarım çantaları, zipkinlar, fener parçaları, iskandiller, olta kancaları, iğneleri, çapalar⁴ gibi başka aletler kullanılırdı⁵. Ağırşak malzemesi olarak daha çok kurşunu seçen Bizans balıkçıları, ağlarını örerken keten ipleri tercih ederdi. Deniz kıyılarında ayrıca “*epoche*” denilen engel ağ tekniği kullanılırdı. Belirledikleri özel alanlara bu ağları atar, gözetleme kulelerinde bekleyen bekçiler büyük sürülerin yaklaştığını duyurduklarında ağların başına koşarlardı. Oltalarına keten iple bağlı kancaları takan balıkçılar, hayvan kılılarıyla kancayı emniyete alır, ekmek kırıkları, kurtçuklar, büyük balıklar için et parçalarını yem yapardı (Kocabaş 2015: 57). Günümüzde sportif olta balıkçılığında hala sürdürülen bu yöntem, kişisel balık gereksinimini karşılamak için gayet yeterliydi (Rautman 2006: 171).

Bizans halkının denizle ilişkisi büyük ayaklanmalar, kayıplar, şiddetli iç karışıklıklar yaşanırken dahi kesilmemiştir (Makris 2002: 91). Böyle zamanlarda bile gemiler sağlamaştırılmış, geliştirilmiştir. Bizans döneminde kullanılan gemiler hakkında, bazı tartışmalı terimler olmasına karşın, dromon (donanma gemisi), sandalion (küçük boyutlu gemiler), platidion (seramik kaplar içinde kargo taşıyan küçük gemi), koutrovion (sıvı taşınan kargo gemisi) ve balık tutulan gemiler için kullanılan “*grippos*” terimleri ortaklık gösterir⁶.

⁴ Yenikapı 22 olan büyük ölçekli ticaret gemisinde bulunmuş bir taş çapa örneği için bkz. Kocabaş 2015: 111.

⁵ Serçe limanı buluntuları niceliği ve nitelikleriyle ayrı önem taşır (Bass – Doorninck 1971: 27-37). Ayrıca yine bir arada ele geçen balıkçı malzemeleri için bkz. Galili – Rosen 2008: 67–76, fig.11.

⁶ Metinlerde geçen terimlerin yanında, Yunan halkının bazı özel belgelerinde gemiler sahipleri, tipleri ve kapasitelerine göre kayıt edilmiştir (Makris 2002: 94). Tepit edilen Bizans batıklarının birçoğu kargo gemisi olduğu için şimdilik araştırmamızın dışında bırakılmışlardır. Bizans batıkları hakkında ayrıntı için bkz. (Doorninck 2002: 899-905; Özdaş 2006: 433-450; Günsenin 2013: 209–242; Navri vd. 2013: 305–325). Bunların dışında kuşkusuz batıklar hakkındaki en önemli keşif Marmaray kazıları sırasında gerçekleşmiştir. Limanlar ve gemiler hakkındaki bilgimizi önemli ölçüde genişleten bu gemiler için bkz. (Kocabaş – Kızıltan: 2010; Kocabaş 2015: 57-60).

Bizans Döneminde Üretici-Satıcı-Tüketici Denetiminin Sağlanması

Balıkların tutulmasından satılmasına kadar geçen süreç, yani balıkçılığın ticari boyutu Bizans İmparatorluğu'nda birçok alanda olduğu gibi tamamen devlet kontrolündeydi. Kontrol, İmparatorluğun ekonomisinin devamlılığını sağlayan lonca teşkilatı aracılığıyla yapılıyordu (Bartusis 2014: 963-964)⁷. Bizans dönemi loncalarıyla ilgili en önemli eser “Hükümdarın Kitabı” adlı yapıttır (Boak 1929: 597-619; Kazhdan 1991a: 308). Makedonya Hanedanı döneminin iktisadi hayatını anlatan, devletin ticaret ve sanayi alanlarındaki düzenlemeler için hazırlanan kararnameleleri içeren bu eser, 10. yüzyılda farklı hükümdar tarafından eklemeler yaptırılarak güncel tutulmuştur (Ostrogorsky 1999: 202)⁸. Her malzemenin üretim ve satış denetimi bir loncaya bağlıydı. Balık satışı da loncaların ve dolayısıyla bu sıkı denetimin kontrolündeydi. Balık ticaretini yöneten lonca, diğer loncalar gibi *eparch*'a bağlıydı ve onun tarafından atanan bir başkanı vardı. Balık tutanlar değil, patronlar loncaya üye olabilirdi. Diğer birçok loncada olduğu gibi köleler, sahipleri ihtiyaçlarını karşıladığı sürece balık loncasında faaliyette bulunabilirdi (Maniatis 2000: 18-19). Ancak yabancılar, yerel iş gücünü korumak amacıyla ve tehlikeli buldukları için loncaya kabul edilmezlerdi. Balıkçılar loncasına mensup bir kişi başka bir malın ticaretini yapamazdı.

⁷Bizans İmparatorluğu'nun dış ticaretinin en başarılı olduğu dönem olan 9. yüzyıla kadar, Konstantinopolis'in tüm sanayi icraatı lonca sistemi altında örgütlenmişti. Loncalar değişen siyasi koşullara bağlı olarak, bazen zayıflamış bazen yeniden güçlenmiş, 12. yüzyılın sonuna kadar varlığını korumuşlardı. Fakat 12. yüzyıl ve sonrasında, dönemin hareketli atmosferinden hayli etkilenmişlerdir. Özellikle Haçlı seferleri sırasında ticari üstünlükleri, güçleri iyice artan yabancı tüccarların gölgesi altında kalmış, Bizans ticari yaşamı büyük ölçüde değişmiştir. Lonca sistemi başlangıçta, Bizans'ın erken dönem doğasından kaynaklandığı üzere, Romalıların “collegia” mirasına sadık kalınarak sürdürülmüştür. İlerleyen yıllarda sistem geliştirilmiştir.

⁸ Bizans dönemi lonca teşkilatı son derece ayrıntılı çalışılmış konulardan biridir. Bu çalışmalardan bazıları için bkz. (Demirkent 2005: 159-173; Mango 2000: 199; Rice 2002: 159-173; Necipoğlu 1994: 224; Vryonis 1963: 289-314; Freshfield 1938; Dagron 2002: 457-459).

Fakat *eparch*'ı bilgilendirmek koşuluyla bu loncadan ayrıлып başka bir loncaya geçebilirdi (Maniatis 2000: 20-21).

Bizans döneminde balıkçı loncasına odaklanarak balıkçı ve toptancı, toptancı ve perakendeci, balıkçı veya balık taciri ile patronları arasındaki bağlantılarla, satıcı ve alıcı ilişkisi ve devletin bu zincirdeki etkisi incelenmiş ve önemli bir protein kaynağı olan balığın özellikle 10. yüzyıldaki artışına dikkat çekilmiştir. Bu yüzyılı farklı kılan şeylerden en önemlisi verimli bir yazar ve hatip olan İmparator VI. Leo (886-912)'nin 60 kitap ve 6 ciltten oluşan, Bizans döneminin en büyük kanun koleksiyonunu hazırlatmasıdır (Ostrogorsky 1999: 226-227). Bu eserde balıkçılığa çok önem verildiği ve balık rezervlerin korunmasına yönelik resmi kanunlar hazırlandığı görülmektedir. Akıllı Leo olarak tanınan yöneticinin (Antonopoulou 1997: 16-23) döneminde balıkçılık kuralları kaleme alınmıştı. Bu eserin 56 numaralı kitabında, sadece hak sahiplerinin kendi arzularına göre balık ağı kurabileceği ve ağların yerini değiştirebileceği ifade edilmiş, 57 numaralı kitapta ise balık ağları arasındaki mesafenin en az 350 metre olması kanunlaştırılmıştı (Maniatis 2000: 15). VI. Leo'nun aldattığı bu önlemler sayesinde balık avlama sisteminin düzenlenmesi, fazla avlanmanın önüne geçilmesi, balık rezervini zarara uğratabilecek yöntemlerin kullanılmaması hususunda tedbirli davranması balığın hayatlarındaki önemini gözler önüne sermektedir. Ağırıklı olarak Konstantinopolis ile sınırlandırılan çalışmalarda, balık tutulmasının bazı kişisel durumlar dışında yasaklandığı ya da engellendiği bir durum kaydedilmemiştir. Boğaziçi⁹, Marmara ve Karadeniz'in kıyı kesimlerine yakın yerlerde yaşayan balıkçılar, tuttukları fakat doğrudan tüketiciye satmadıkları balıkları, en büyük tüketim merkezi olan Konstantinopolis pazarlarına taşıyorlardı. Buna karşın bir tekne ve gerekli alet edevatı sağlayabilecek imkânlarla erişebildiklerinde, bağımsız olarak ya da bir ortakla birleşerek çalışabiliyorlardı. Aksi halde birkaç teknesi olan veya daha sistemli biçimde, sabitleştirilmiş ağ ile balık tutma imkânına sahip gruplarla çalışmak

⁹ İstanbul Boğazı'nda balıkçılık, boğazdaki akıntılar, kanalların özellikleri, akıntılara göre şekillenen avcılık usulleri, trol avcılığı, gırgır avcılığı, su üstü uzatma ağları, dip uzatma ağları, sepetler, olta balıkçılığı, boğazdaki balık türleri, tükenen türler ve balıkçıl kuşlara dair, birçok ayrıntıya değinerek yıllarca boğazda balık tutmuş olan işin erbabı bir balıkçının kaleminden anlatılmıştır (Ertan 2010).

zorundaydılar. Konstantinopolis'te balık endüstrisi çok önemliydi. Bu sebeple gemi ve palangalara fazlasıyla yatırım yapılıyordu. Bunun doğal sonucu olarak hareketli bir rekabet ortamının doğduğu, bu rekabet ortamında balık tüccarlarına göre balıkçıların daha özgür oldukları düşünülebilir. Çünkü balık tüccarlarından farklı olarak, yaptıkları işin doğası ve çok dağınık alanlarda çalışma durumlarından dolayı balıkçıların bir loncaya bağlanma zorunluluğu yoktu. Şehir dışına açılmaları gerektiğinden onları bir loncaya bağlamak pek pratik bir durum olmazdı.

Dönemin başkentindeki balık pazarı Konstantinus Forumu ile Lausus Sarayı arasındaki Mese (Divanyolu) caddesi üzerindeydi (Mango 2000: 195-Fig.4). Buradaki balık satışları dışında, balıkçılar kendi tuttıkları balıkları doğrudan halka satamıyor, sadece yönetimin belirlediği yine izin erilen türdeki balıkları pişirerek satabiliyorlardı (Rice 2002: 119). Bu noktada mal sahibinin az miktarda balık satması söz konusudur. Eğer tam kapasiteyle çalışılmışsa, perakende satışta bitirilmeyecek bir ürün elde edilmişse, artan balıklar tuzlanıyor, sirke veya tuzlu suyla salamura yapılıyor ya da kurutuluyordu. Bu işlemlerin yapılması için gerekli alana ve aletlere, temel tekniklerin bilinmesine, malların depolanabileceği bir alana, giderlerin karşılanmasına gereksinim duyulmaktaydı. Kurutulmuş balık ve et temel gıdalardandı ve tüketimi çok fazlaydı. Denize açılan mürettebatın bile bu ürünleri erzak olarak yanına aldığı düşünüldüğünde, bu malların satış alanlarının fazla sayıda olması beklenir. Oysa tam tersine, büyük miktarda mal sahibi olan patron, mallarını sadece bakkallara satabilirdi. Bu noktada elde fazla ürün kalabileceğini ve loncaya bağlı bulunmayan yani denizden balığı tutan kişilerin bağımsız kalarak, küçük gruplar altında birleştiklerini düşünmemek mümkün değildir (Maniatis 2000: 20-21).

Bizans'ın siyasi yaşamındaki önemli iki tarihte balık tüketim oranının etkilendiği gözlenmiştir. Bunlardan ilki 7. yüzyıldır. Bu yüzyılda arpa ve buğday elde edilen toprakların önemli kısmının kaybedildiğini vurgulayarak imparatorluktaki beslenme şeklinin değiştiği, ekmeğin sofradaki yerinin küçülerek et ve balık tüketiminin arttığını ifade edilmektedir (Morrisson-Sodini 2002: 201). Beslenmedeki ikinci değişim süreci, Latin istilası sonrasını kapsar. 1204 yılında gerçekleşen bu istilayla Bizans topraklarının bölünmesi, ekonomik düzenle birlikte tarımsal faaliyetleri de etkilemişti. 13. yüzyılda Bizans devleti kaybettiği otoritenin çok azını toplamaya başlamıştı (Laiou

2002a: 311). Bizans Küçük Asya'sında 13. yüzyıl refah doluydu ancak yüzyılın sonlarına doğru VIII. Mikhael'in arttırdığı vergiler, Türklerin Anadolu'daki güçlerinin artması, Katalanlar gibi yabancı tüccarların girişimleri sebebiyle bu durum değişmekteydi. Bu dönemde bile tarımsal faaliyetlerden sonra en önemli ikinci aktivite balıkçılıktı (Laiou 2002a: 320). Geç Bizans döneminde, Konstantinopolis'te balık pazarlarının Altın Boynuz çevresinde toplandığı öğrenilse de balıkçılar hakkında bilgi mevcut değildir. Bu dönemde, balıkçılıktaki külfetli yöntemlerin bırakıldığı, birçok işin yarı zamanlı yürütüldüğü, kıyı kentlerindeki balık üretiminin sadece kendi tüketecekleri miktarla kısıtlı kaldığı ihtimali kuvvetlidir (Matschke 2002: 490). Küçülen imparatorluk toprakları Türkler ve İtalyan tüccarlar sebebiyle karıştı. Bu karışıklığın kuvveti, Latin kayıtlarında ifade edilen, Türklerle işbirliğine girip devlete karşı geleceklerinden çekindiği için İmparator VIII. Ioannes Palaiologos'un Konstantinopolis'te 600 balıkçı barınağını yıktırdığı bilgisiyle doğrulanır (Matschke 2002: 487)¹⁰.

Bizans Döneminde balıkçılar dışında balıkçılık ile ilgilenen önemli bir tüketici grubu vardı. I. Ioannes Çimiskes'in mektubunun onayladığı üzere, Konstantinopolis rahipleri balık satmayı seviyordu ancak her şeyi en ince ayrıntısına kadar inceleyen "eparch"a bağlı balıkçılarla iş birliği yapmaları gerekiyordu (Dagron 2002: 427). Anadolu dışında Epiros ve Thessaly'da, Makedonya ve Trakya'da da balıkçılık bazı bölgelerde sadece balıkçılar, bazı bölgelerde ise manastır sakinleri ve köylüler tarafından sürdürülüyordu (Laiou 2002a: 325-326). 10. yüzyılın sonlarında, Khalkidike yarımadasındaki Siderokausia köyündeki nehirde balık tutma hakkı, manastır sakinleriyle köylülerin tarafından paylaşıldığı ifade edilmektedir (Lefort 2002: 263).

Tutulan ve Tüketilen Balık Türleri

Deniz ve tatlı su kaynakları ile iç içe olan Konstantinopolis balıkçıları, balıklar dışında sucul ürün gruplarından yumuşakçalara (ahtapot, mürekkep balığı, kalamar, midye gibi) ve kabuklulara (ıstakozlar gibi) ait çok çeşitli türleri avlamaktaydılar. Dahası özellikle, tatlı türlerini toprak havuzlarda tutabiliyorlardı. Tüketilen balık türleri olarak, lüfer, mersin, uskumru kefal,

¹⁰ Anadolu dışında Achinos Gölü yakınındaki Serres kentinde, 14. yüzyılda kullanıldığı bilinen bir balık pazarı bilinmektedir (Lefort 2002: 263).

levrek, çipura, turna, istavrit, yılan, kılıç ve ton balıkları sayılabilmektedir. Bununla beraber, bazı balık türleri, örneğin mersin balığı gibi, diğer balıklara göre daha pahalı idi. Ayrıca, bu türün ve diğer bazı türlerin havyarı bir hayli pahalı bir ürün olarak satılan ürünlerdendi (Dagron 2002: 458)¹¹. Bu durum, balık türlerinin fiyatlarının günümüzdeki gibi, türe bağımlı olarak değişiklik gösterdiğini kanıtlamaktadır. Günümüzde doğal kaynaklarda son derece azalmasına karşın halen İstanbul için balık simgelerinden olan lüfer balığının o dönemde de popüler olması can alıcıdır. Ayrıca, ülkemiz kıyılarında doğal kaynaklarda neredeyse tükenmiş olan mersin balığının kıymetli havyarı, yine o dönemde Bizans toplumunun lüks tüketim ürünlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışında, Konstantinopolis balıkçılığında, balık göçlerine dikkat ediliyordu. Özellikle uskumru gibi balıkların, yumurtlama sonrasında, bahar ortalarında Marmara Denizi'nden Karadeniz'e göç ettikleri, sonbaharda ters istikamette yönde geri döndükleri, dönemin balıkçıları tarafından bilinmekteydi. Giderken ya da dönerken Marmara Denizi veya Boğaz'ın sularındaki ağlarla yakalanıyorlardı. Bu sebeple Konstantinopolis'te bu balıklar bol ve ucuzdu (Dagron 2002: 458). Ancak Antik kaynaklarla da desteklenen verilere göre, Byzantion'da en yakalanan ve Haliç'e verilen "Altın Boynuz (Khrysokeras)" isminin nedeni olan palamuttur (Tekin 2010: 33-34).

Bizans Sofrasında ve Sanatında Balık

Bizans nüfus artışı ve azalışını etkileyen en önemli iki etken beslenme ve hastalıklardı. Bizans'ta beslenme biçimi Akdeniz Bölgesi ortaçağının arpa, buğday, zeytinyağı, şarap, mandıra ürünleri, taze sebze ve meyve ile et ve balığı içeren genel karakterinden farklı değildi (Laiou 2002: 52). Yemek konusunda farklı eğilimleri bulunan Bizans halkı günde birden üç öğüne değişen sayıda yemek yiyordu. Öğle ve akşam yemeği için "ariston ve deipnon" kelimeleri kullanılmaktaydı. Ancak bazı metinlerde iki kelime arasında kesin bir anlam ayrımı olmadığı görülmüştür. Ancak tipikalarda "ariston" kelimesinin günün daha erken saatlerinde yenen öğünler için kullanıldığı bilinmektedir (Karpozilos - Kazhdan 1991a: 170). Bizans

¹¹ İstanbul'da, Marmara kazıları süresince tuna ve kılıç balığı kemikleri ele geçmiştir (Puncher vd. 2014: 2637-2688).

mutfağının zenginliğinden bahseden birkaç metin bulunmaktadır. Makedonya tatlarını anlatan metin örneğinde olduğu gibi “Tasarruf ihtiyacı ve yoksunluk bazı iştah açıcı durumlara neden oluyor ve sonucunda, ya yeni mitler icat ediliyor ya da Makedonya’lı Karanus’un şölenleri veya Bizans tabaklarının aşırı zenginliği yakalanmaya çalışılıyordu. Bizans mutfağı, gerçek yemeklerin yokluğuyla yarışan bir yaratıcılık ve çeşitlilikle üretilen yemeklerin yeriydi” sözleriyle Bizans mutfağı övülmektedir (Anagnostakis 2013: 37). Dini yaşamı seçen kişiler beslenmekte aşırıya kaçmama eğilimdedi. Su, bezelye, yeşil sebze ve kabuksuz meyveler yiyerek hayatlarını sürdürecektir miktarda yiyorlardı. Sıradan insanların gündelik hayatlarında yedikleri yemekler değişmektedir. Başköşeye ekmeğin verildiği sofralar baklagiller, sebzeler, zeytin, balık, meyve ve şarapla zenginleştiriliyordu. Peynir dışındaki süt ürünlerinin sofradaki yeri azdı. Düşük gelirli daha çok sebze, sirke, zeytinyağlı baklagiller, yulaf ve arpa lapası veya soğanlı omlet yiyerek geçiniyorlardı (Karpozilos – Kazhdan 1991: 621).

7. yüzyıldan 10. yüzyıla dek sahil kesimlerinde, sosyal ve siyasi açıdan güvenlik zayıflamıştı. İnsanlar kendilerini huzurlu hissetmiyorlar, açık arazilerdeki ekili dikili alanları ve diğer kırsal yerleşimleri terk ederek şehre veya kalelere kaçıyorlardı. Akdeniz’de ve iç kesimlerindeki iklim değişimleri, örneğin bazı yerlerde yağış miktarının artıp havanın soğuması gibi sorunlar ürün miktarında, beslenme şeklinde, kıyafetlerde ve davranış biçimlerinde değişikliklere sebep oluyordu. 7. yüzyıl ve sonrasında nüfusun azalması, bazı zirai alanlarda geleneksel yöntemlerin terk edilirken, hayvan yetiştiriciliği son hızla gelişim gösterdi. Her ne olursa, doğaya rağmen, hayvanların yemi olan kır otları aşırı önem kazandı, süt ürünleri, balık ve av öne çıktı. Orta Bizans yeme biçiminin başlıca bileşenleri, tüketim sırasıyla, yabani otlar, ekili alanlardan toplanan sebzeler, baklagiller, kurutulmuş meyve, kabuklu yemişler, taze meyve, balık (tatlı su, deniz veya göllerde tutulan, tuzla salamura yapılan veya tütsülen), tahıldan yapılan gıdalar (ekmek, erişte, pasta börek türleri), mandıra ürünleri, katı yağlar, et (kümes hayvanları, domuz, kuzu, oğlak veya keçi ve av hayvanı), yumurta, şarap, sıvıyağ, bal ve baharatlardı (Anagnostakis 2013a: 50-51). Ekmek, şarap ve zeytinyağı öğünü daha çok manastır topluluklarında tercih edilirdi (Rice 2002: 52). Ayrıca Bizanslıların Antikçağ insanları gibi keklik yumurtası, ahtapot, tatlı su balıkları, tam yağlı inek sütü, biber ve bal gibi bazı besinlerin ve

yumuşakçaların afrodizyak etkisinin bulunduğunu düşünüyorlardı (Anagnostakis 2013b: 77-79).

Bizans döneminde balıkla yapılan yemeklerin tarifleri hakkında bilgimiz son derece kısıtlıdır (Dalby 2014: 187-197). Bu konuda da yine en önemli kaynak Geoponika kitabıdır. Buradaki tariflerin az çok değiştirilerek kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Antik dönemde de kullanıldığı bilinen bu sosun adı bazı antik metinlerde az olsa da rastlanmaktadır. Athenaios baharat listesine “garos” ismiyle bir kayıt yapmıştır. Balık sosu olarak tanımladığı “garos”un Platon ve Sophokles’in metinlerinde de geçmektedir. Sophokles garumu “salamura balıktan yapılan bir sos” şeklinde tanımlamıştır (Wilkins 2005: 29). 16. yüzyılda Türk yönetimi altındaki toprakları ziyaret eden bir gezgin “Roma” sirkeden önce, en az onun kadar yaygın kullanılan “garum” adlı sıvıdan bahsedilmiştir. Bu sıvının Anadolu’da her zaman popüler olduğu ve Konstantinopolis’te onu satmayan tek balıkçı olmadığı belirtilen bu sıvıyı üretenlerin çoğunlukla Pera’da bulunduğunu, balığı günlük hazırlayıp kızartarak satışa sunduklarını, iç organlarıyla yumurtalarını garum’a dönüştürmek için tuzlu suda kaynattıklarını” anlatmıştır (Dalby 2014: 76)¹².

Balık ve Farklı Alanlardaki Kullanımı

Balık, Bizans sofrası dışında birkaç farklı alanda da kullanılmıştır. Bunlardan en ilginç bazı maden eşyaların üretimin karşımıza çıkar. Bizans metal işçiliği incelenirken, ağırlıklı altın üzerine çalışan bir kuyumcunun neler ürettiği, atölyesine hangi materyalleri aldığı, bir günde ne kadar üretim yaptığı gibi ayrıntılara dair bilgilere ulaşılmıştır (Papathanassiou 2002: 124). Madenlerin hangi yerleşimlerden alındığının tespit edilebildiği yazılı kaynaklarda altın, gümüş gibi madenlerin son derece titizlikle işlendiği atölyede balmumu, yağ, boğa derisinden elde edilen bir tür yapıştırıcı, balık tutkalı (fish glue *ἰχθυόκολλα*) ile bunu üretmek için kullanılan bir malzemeden söz edilmiştir (Papathanassiou 2002: 126). Dioskorides ve Galen’in yazmalarında da adı geçen balık tutkalı Antik dönemde ilaç yapımında ve kozmetik ürünlerde sıklıkla kullanılmıştır (Scarborough 2015:

¹² Balık sosunun şaraplar karıştırıldığı, pirinçli bazı yemeklerle kullanıldığı tarifler de vardır (Kokoszko vd. 2013: 62-66).

54-65). Balık kemiklerinin de çömlekçiler tarafından kullanıldığı bilinmektedir. Çömlekçiler özellikle Orta Bizans döneminin önemli mallarından olan ve ince Sgraffito adıyla tanınan grubun özenli ve detaylı kompozisyonlarının hazırlanmasında maden aletlerin, iğnelerin, ağaç kıymıklarının yanında kuş veya balık kemikleri kullanmışlardı (François – Michel 2002: 599). Tüm bunların ötesinde, Bizans dünyasının imparatorluk rengi olan erguvan’ın elde edilmesinde balıkçılar başroldeydi. Gemisi ve tecrübesi uygun olan balıkçılar, deniz kabuklarını toplayarak atölyelere ulaştırıyor ve erguvan renginin, dolayısıyla yöneticilerinin kıyafetlerinin hazırlanmasında önemli işleve sahip oluyorlardı. Bu iş öyle önemliydi ki Mollusca şubesine ait Murex cinsi salyangoz türlerini sağlayan balıkçılar bazı özel vergilerden muafı (Oikonomides 2002: 1001).

Atina kentinde Akropolis ile Musalar Tepesi arasında erguvan renkli boya üreticilerinin atölyeleri saptanmış, Akropolis’in güneybatısında deniz kabukları bulunmuştur. Ayrıca Mikhael Khoniates bir mektubunda Atinalıların deniz minaresi kabuklarını toplayıp erguvan rengi elde ettiklerini, Atina ve Khalkidike’den çok sayıda deniz minaresi toplayan balıkçı gemilerinin geldiğini yazmıştır (Lappa 2002: 643). Peloponnesos’un doğu kıyılarında yer alan Monemvasia kenti de birçok limanıyla et, şarap ve balık ticareti yapan kentlerden biriydi. Ayrıca konusunda uzman balıkçılar Murex cinsi salyangozları toplayıp mor boya üretimine de çalışıyorlardı (Kalligas 2002: 891). Apamea’da çok fazla yayın ve kedi balığı kalıntısı, Kartaca’da ise yine çok sayıda balık kemiğiyle birlikte deniz kabuğu bulunmuştur (Morrisson - Sodini 2002: 200). Erguvan renginin elde edilmesi ve ipek boyama çok zahmetli işlerdi ve tüm bu işlemler için en önemli şey su kaynağıydı. İpek dokumacılığına ilişkin önemli verilere Yunan yarımadasındaki Thebes kentinde ulaşılmıştır. Ayrıca bir liman kenti olan Ermione kıyılarından bu rengi veren deniz canlılarını yakalandığı saptanmıştır (Bouras 2002: 516).

Balık figürü seramik, cam ve maden eşyalar üzerinde yüzyıllarca kullanılan figürlerden biri olmuştur. Yunan dünyasının ünlü balık tabaklarından (Wilkins 2005: 22), Geç Roma’nın özellikle Kırmızı Astarlı kaplarına, Bizans dünyasının özellikle İnce Sgraffito kaplarına dek birçok seramik kapta kazıma tekniğiyle uygulanmış olarak karşımıza çıkar (Bakirtzis 1999: 28-Kat. no:5, 29- Kat.no:6). Pişmiş toprak kandillerin yine Kırmızı astarlı üretimlerde ve 3.-4. yüzyıla tarihlenen kalıp yapımı kandillerin diskus

bölümlerinde balık figürü kompozisyonlar içinde ya da tek olarak kullanılmıştır¹³. Yine Geç Roma-Erken Bizans dönemlerine, ait kaya kristalinden yapılmış bir kâsede kabartma balık figürleri görülmektedir¹⁴. Ayrıca Kartaca’da yine aynı malzemeden yapılmış, aynı tarihli balık formunda bir obje bulunmuştur¹⁵. 4. yüzyıla tarihlenen bir gümüş tabağın merkezinde mimari kompozisyon önünde balıkçılık ve av sahnesi işlenmiştir (Weitzmann 1979: 274-Kat. No:251). Ayrıca 5. yüzyıla tarihlenen küçük boyutlu ve duba biçimli obje de balıkçılık tasvirli maden objeler içinde dikkat çekmektedir. Dubanın önünde, onunla eş büyüklükte bir balıkçı dizlerine uzanan tuniği ve uzun botlarıyla dimdik durur. Duruş biçimi ve elinde tuttuğu demir çubukla Çoban İsa betimlerini anımsatır (Weitzmann 1979: 278-Kat. No:255). Muska olarak kullanıldıkları düşünülen balık formlu maden kolye uçları da müze seksiyonlarında yer almaktadır¹⁶. Bizans dönemi sikkelerindeki balık tasvirleri, araştırmacı Oğuz Tekin tarafından ayrıntıyla incelenmiştir. Tekin, Bizans’ın Doğu Roma dönemi sikkelerinde, palamut veya ton balığı olabilecek balıklar arasında yunusların basıldığını belirtmiştir. Ancak anatomilerindeki benzerliklerden dolayı kesin bir ayırım yapılamadığını ekler (Tekin 2010: 57-58).

Saptanan örnekler bakıldığında balık figürünün resim sanatında, el sanatlarıyla eş zamanlı uygulandığını söylemek mümkündür. Orta Bizans seramikleri dışındaki el sanatı ürünlerinde Geç Roma, Erken Hıristiyanlık dönemlerinde kullanılmıştır. Roma döneminin çok canlı ve rengârenk Napoli ve Pompei örneklerinde, çok sayıda balık türü, denizdeki hareketli yaşantıları içinde son derece gerçekçi betimlenmişlerdir (Resim 1). Bu betimlemede, balık türleri ortasında, bir ahtapot tarafından sarılmış bir deniz kabuklusu türü bulunmaktadır. Ayrıca betimlemenin sol tarafında yılan balığı figürü üzerinde

¹³<http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/241792> Erişim: 15.01.2018

¹⁴<http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/468470> Erişim: 15.01.2018

¹⁵<http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/468472?=&imgno=0&tabname=online-resources> Erişim:15.01.2018

¹⁶ 4.-7. yüzyıllara ait, Kopt üretimi olan bir örneği için bkz. <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/475427> Erişim: 15.01.2018

net olarak ayrıt edilen bir kalamar betimlemesi bulunmaktadır. Bununla beraber denizel türlerin çeşitliliğini çok net gösteren bu betimlemenin, üst orta bölümünde, vücudu karın-sırt ekseninde bir hayli yassılaştırmış olarak görünen, bir kakırdaklı balık grubu, olan elektrik balıkları veya elektrikli vatozların bulunduğu Torpedo cinsine ait olduğu düşünülen bir tür olan bulunmaktadır. Betimlemenin sağ alt köşesinde, fusiform yapıda, heteroserk kuyruk yüzgecine sahip ve solungaç kapakları bulunmaması sebebiyle bir köpekbalığı türü olduğu saptanan balık türü bulunmaktadır. Bu betimleme dışında, Rodos ve Kıbrıs'ta, Antakya'da mozaik kompozisyonlarında birbirinden farklı ve renkli balıkları görürüz. Ancak balık figürünün tersine, balıkçılık resim sanatında çok az örnekle temsil edilmiştir. Tunus'taki Bardo Müzesindeki örneklerde ve Hadrumetum, Susa kenti mozaikleri içinde balıkçıların ikişerli veya daha kalabalık gruplar halinde yerleştiği küçük kayıklardan ağlarını atarak balık tuttukları gösterilmiştir (Resim 2 ve 3). Bardo Müzesi mozaik döşemenin sol alt tarafında diğer figürlerden farklı olarak Mullidae ailesine ait (barbunya-tekir balıkları) bir tür görülmektedir (Resim 3). Ayrıca İspanya, Alcalá de Henares'deki Complutum - Roma dönemi yerleşiminde "Hippolytus Evi" olarak bilinen yapının mozaiklerinde de ağlarıyla balık çeken melekvari figürler, natüralist üsluptaki tasvirleriyle dikkat çeker (Resim 4). Anadolu'daki önemli örnekler ise günlük yaşam sahneleri içeren mozaiklerin korunduğu iki önemli yer olan İstanbul Büyük Saray ve Antakya'dır (Lavin 1963: Fig.35). Büyük Saray mozaikleri arasında, bir balık yakalama ümidiyle oltasını atmış olan dalgın, düşünceli balıkçı ayrıcalığını korumaktadır (Brett 1942: Pl.14c; Trilling 1989: 51-Res.29). Sıradan balıkçılar dışında, Hz. İsa'nın "Havarilerin Çağrılması" konulu sahnelerinde ilk iki havari Petrus ve Andreas kardeşler görülür. Kaldı ki bu kişiler de Hz. İsa tarafından çağrılana dek gündelik yaşamlarını sürdüren sıradan kişilerdir. Bu iki kardeş, kutsal kimlikleriyle buluşmadan önce balıkçıdır (Schatkin 2011: 68) ve Matta İncili'ne (4: 18-22) göre, Hz. İsa Galile kıyısında onları görür ve "benimle gelin, sizi insanların balıkçısı yapayım" diye seslenir (Murray vd.2013: 92). Bu sahnede Simon Petrus ve Andreas balık tutarken, yani maddi dünyadaki işlerini sürdürürken betimlenir¹⁷. Bu tasvire sahip en önemli mozaik Ravenna San Apollinare in

¹⁷ İki sıradan balıkçının İsa tarafından havariliğe çağrılmasını içeren mozaik en önemli Erken Hıristiyanlık dönemi yapılarından biri olan İtalya, Ravenna, San Apollinare in

Nuovo Kilisesi nef duvarları üzerinde yer alır. Ayrıca İsa'nın mucizelerinin konu edildiği nef duvarında, hemen bu mozaik panelin yanında "Balık ve Ekmeğin Çoğaltılması" adıyla tanınan tasvir bulunur¹⁸.

El yazmaları içinde balıkçılıkla ilgili önemli bir eser bulunmaktadır. Halieutika (Cynegetica) isimli bu eserin orijinali Apamea'lı Oppian tarafından 3. yüzyıl başlarında, eğitim amacıyla yazılmış şiirimsi bir anlatıdır. Bugün Venedik'te bulunan kopya 10. yüzyıl sonu veya 11. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir. Bu kopya 150'den fazla minyatürler resimlenmiştir. Minyatürlerde işlenen deniz savaşları, Antik dönem Tanrıları, kahramanları gibi konuların yanı sıra ağlarıyla denizden balık çeken balıkçılar görülmektedir¹⁹. Minyatürde masmavi denizden bir ağ çeken balıkçıyla, küçük sandaldaki iki balıktan doğal bir üslupla betimlenmiştir. Ağın içi ve deniz farklı boyutta ve biçimde balıklarla doludur (Resim 5- Galili-Rosen 2008: 74-Fig.11²⁰). Kıyı alanının da tasvir edildiği, balık tutma faaliyeti betimlenmiştir. Bu eser iki farklı şekilde kullanılan balık ağlarının yanı sıra, kayığın arkasında resmedilmiş ışık kaynağının kullanıldığı gün ışığının olmadığı saatleri balık tutma faaliyeti göstermesi açısından çok önemlidir.

Sonuç

Önemli besin kaynaklarından biri olan balık, sistemli bir iş kolunun doğmasına sebep olmuştur. Araştırmalar incelendiğinde, idari açıdan güçlü yönetimler kurulduğunda, diğer tüm iş kolları gibi balıkçılar ve balıkçılık da kontrol altına alındığı, üretim ve tüketim denetim altında tutulmak istendiği görülmektedir. Bizans Döneminde ise, devletin Hıristiyan kimliği, balık kelimesinin Hıristiyan inancında İsa'nın sembollerinden biri olduğu düşünüldüğünde, tasvir sanatında sürekli bir yerinin bulunmadığı görülür. Geç

Nuovo kilisesinde yer alır. Bu havarilerin ve özellikle Andreas'ın yaşamı ve sanattaki yeri ayrıntıyla incelenmiştir (Peterson 1963: 44-47).

¹⁸ Matta İncili'nde (14: 13-21) İsa'nın, iki balık ve birkaç somun ekmeği çoğaltarak binlerce insanı doyurduğu anlatılmıştır. Bu sahne Hıristiyan ikonografisinde önemsenen betimlemelerdendir (Kleiner 2010: 224, fig. 8-18).

¹⁹ Bu eserdeki resimlerin ayrıntılı karşılaştırmaları yapılmıştır (Anderson 1978: 192).

²⁰<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1095-9270.2007.00146.x/abstract>
[Erişim: 25.02.2018]

Roma ve Erken Hıristiyanlık dönemi mozaiklerinde balık figürleri, az sayıda balıkçı ve önceden balıkçı olan iki kardeş Petrus ve Andreas'ın çağırılması konusu, saptanan az sayıda örnekle sınırlı kalır. İkonaklazm sonrası ve Geç Bizans dönemi tasvirlerinde ise, İsa'nın mucizeleri kapsamındaki “Balık ve Ekmeğin Çoğaltılması” dışında yer almadığı söylenebilir. Makalemiz kapsamında incelenen eserler değerlendirildiğinde, balık figürünün Geç Roma Dönemine dek, doğadaki yeri ve anlamıyla tasvir sanatında yer edindiği açıktır fakat özellikle Milano Fermanı öncesindeki yasaklı dönemlerinde, Hıristiyanlar arasında gelişen sembolik dil içinde balık figürünün Hz. İsa'nın imgelerinden biri haline gelmesi, anlaşılan o ki, doğal anlamını yitirerek dini bir sembol haline gelmiştir. “Bizans” şeklinde ifade etmeye alışageldiğimiz Doğu Roma İmparatorluğu'nun tamamen Hıristiyanlaşp dini ve sosyal kültürünü tamamlama sürecinin ardından da balık figürü mucizenin betiminde gerçekçi imgesini kaybetmiş, şematik bir şekle bürünmüştür.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

Flavours	Flavours and Delights, Athens: Armos Publications.
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington D.C.
EHB	The Economic History of Byzantium, Washington D. C: Dumbarton Oaks Studies 39.
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium, Washington: Dumbarton Oaks Papers.
BGC	Byzantine Garden Culture, ed. A. Littlewood-H.Maguire-J.Wolschke-Bulmahn, Washington D.C: Dombarton Oaks Studies.

Anagnostakis, Ilias (2013). “Makedonisi (on). Parsley, the Macedonian herb”. *Flavours*, s. 37-42.

Anagnostakis, Ilias (2013a). “Byzantine Diet and Cuisine. In between ancient and modern gastronomy”. *Flavours*, s. 43-64.

Anagnostakis, Ilias (2013b). “Byzantine Aphrodisiacs”. *Flavours*, s. 77-79.

Anderson, Jeffrey C. (1978). "Cod. Vat. Gr. 463 and an Eleventh-Century Byzantine Painting Center". *DOP*, C. 32, s. 177-196.

Antonopoulou, Theodora (1997). *The Homilies of the Emperor Leo VI. (The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Cultures, 400-1453, 14)*. New York: Brill Akademik Publication.

Bartusis, Mark (2014). *Land and Privilege in Byzantium: The Institution of Pronoia*. Cambridge and New York: Cambridge University Press.

Bass, George ve Frederick van Doorninck Jr. (1971). "A Fourth-Century Shipwreck at Yassi Ada". *American Journal of Archaeology*, C. 75, S. 1, s. 27-37.

Boak, Arthur (1929). "The Book of the Prefect". *Journal of Economic and Business History 1*, s. 597-619.

Bouras, Charalambos (2002). "Aspects of the Byzantine City, Eight-Fifteenth Centuries". *EHB*, C. 2, s. 497-528.

Brett, Gerard (1942). "The Mosaic of the Great Palace in Constantinople". *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, C. 5, s. 34-43.

Bourbou, Chyrssi (2010). *Health and Disease in Byzantine Crete (7th-12th Centuries AD)*. England: Routledge Publishing.

Chandezon, Christophe (2015). "Part 2: Production and Transport, Chapter: 13 Animals, Meat, and Alimentary By - products: Patterns of Production and Consumption" in J.Wilkins, R. Nadeau eds., *A Campanion to Foof in the Ancient World*. UK: John Wiley & Sons Ltd., s.135-146.

Corcoran, Thomas (1963). "Roman Fishermen". *The Classical World*, C. 56, S. 4, s. 97-102.

Çakırlar, Canan ve Salima İkrâm, Marie-Henriette Gates (2014). "New Evidence for Fish Processing in the Ancient Eastern Mediterranean: Formalised Epinephelus Butchery in Fifth Century BC Kinet Höyük, Turkey". *International Journal of Osteoarchaeology*, Wiley Online, s. 3-16.

Dagron, Gilbert (2002). "The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries". *EHB*, C. 2, s. 393-461.

Dalby, Andrew (2014). *Bizans'ın Damak Tadı*. Çev: Ali Özdamar, İstanbul: Alfa Yayınları.

Demirkent, Işın (2005). “12. Yüzyıla Kadar Bizans'ta «Loncalar»”. *Bizans Tarihi Yazıları, Makaleler, Bildiriler, İncelemeler*, İstanbul: Dünya Kitapları: I, s. 159-173.

Dolezal, Mary Lyon ve Maria Mavroudi (2002). “Theodore Hyrtakenos' Description of the Garden of St. Anna and the Ekphrasis of Gardens”. *BGC*, s. 105-158.

Doorninck, Frederick van Jr. (2002). “Byzantine Shipwrecks”. *EHB*, C. 2, s. 899-905.

Ertan, Asaf (2010). *İstanbul Boğazı'nda Balıkçılık*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Freshfield, Edwin Hanson (1938). *Roman Law in the Later Roman Empire - Byzantine Guilds Professional and Commercial*. Cambridge University Press.

François, Véronique ve Jean-Michel Spieser (2002). “Pottery and Glass in Byzantium”. *EHB*, C. 2, s. 593-609.

Galili, Ehud ve Baruch Rosen (2008). “Fishing Gear from a 7th-Century Shipwreck off Dor, Israel”. *The International Journal of Nautical Archaeology*, 37/1, s. 67–76.

<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1095-9270.2007.00146.x/abstract>
[Erişim: 25.02.2018]

Günsenin, Nergis (2013). “Between Continents: proceedings of the twelfth symposium on boat and ship archaeology, Istanbul 2009”. *The International Journal of Nautical Archaeology*, C. 42, S. 1, s. 209–242.

Hastings, James (1906). *A Dictionary of Christ and the Gospels*. C. I, Edinburg: T & T Clark.

Kalligas, Haris (2002). “Monemvasia, Seventh-Fifteenth Centuries”. *EHB*, C. 3, s. 879- 897.

Kazhdan, Alexander (1991a). “The Book of Eparch”. *ODB*, C. 1, Oxford: Oxford University, s. 308.

Karpozilos, Apostolos ve Alexander Kazhdan (1991). "Diet". *ODB*, C. 1, Oxford: Oxford University, s. 622-623.

Karpozilos, Apostolos ve Alexander Kazhdan (1991a). "Ariston and Deipnon". *ODB*, C. 1, Oxford: Oxford University, s. 170.

Makris, Georges (2002). "Ships". *EHB*, C. 1, s. 91-100.

Lappa, Maria Kazanaki (2002). "Medieval Athens". *EHB*, C. 3, s. 639-646.

Kleiner, Fred S. (2010). *Gardner's Art Through the Ages: The Western Perspective*. C. 1, USA: Wadsworth Cengage Learning.

Kocabaş, Ufuk ve Zeynep Kızıltan (2010). İstanbul Arkeoloji Müzeleri: *I. Marmaray-Metro Kurtarma Kazıları Sempozyumu Bildiriler Kitabı: 5-6 Mayıs 2008*, İstanbul Archaeological Museums: Proceedings of the First Symposium on Marmaray-Metro Salvage Excavations: 5th-6th May 2008. İstanbul: İstanbul Arkeoloji Müzesi Müdürlüğü.

Kocabaş, Ufuk (2015). *Geçmişe Açılan Kapı Yenikapı Batıkları*. İstanbul: Ege Yayınları.

Kokoszko, Maciej ve Jagusiak Krzysztof, Zofia Rzeźnicka (2013). "Rice as a Foodstuff in Ancient and Byzantine Materia Medica". *Studia Ceranea* 3, s. 47-68.

Laiou, Angeliki (2002). "The Human Resources". *EHB*, C. 1, s. 47-55.

Laiou, Angeliki (2002a). "The Agrarian Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries". *EHB*, C. 1, s. 311-375.

Lavin, Irving (1963). "The Hunting mosaics of Antioch and Their Sources". *DOP*, XVII, s. 179-286.

Lefort, Jacques (2002). "The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries". *EHB*, C. 2, s. 231-314.

Mango, Marlia Mundell (2000). "The Commercial Map of Constantinople". *DOP*, C. 54, s. 189-207.

Maniatis, George (2000). "The Organizational Setup and Functioning of the Fish Market in Tenth-Century Constantinople". *DOP*, C. 54, s. 13-42.

Maniatis, George (2002). “The Domain of Private Guilds in the Byzantine Economy, Tenth to Fifteenth Centuries”. *DOP*, S. 55, s. 339-369.

Matschke, Klaus-Peter (2002). “The Late Byzantine Urban Economy, Thirteenth-Fifteenth Centuries”. *EHB*, C. 2, s. 463-495.

Morrisson, Cécile ve Jean-Pierre Sodini (2002). “The Sixth Century Economy”. *EHB*, C. 2, s. 172-220.

Murray, Peter ve Linda Murray, Tom Devonshire Jones (2013). *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*. Oxford: University Presss.

Necipoglu, Nevra (1994), “Loncalar (Bizans Dönemi)”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, C. V, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı, s. 224-225.

Navri, Rika ve Yaacov Kahanov, Deborah Cvikel (2013). “The Byzantine-Period Dor 2006 Shipwreck, Israel: preliminary hull construction report”. *The International Journal of Nautical Archaeology*, C. 42, S. 2, s. 305–325.

Oikonomides, Nicolas (2002). “The Role of the Byzantine State in the Economy”. *EHB*, C. 3, s. 973-1058.

Ostrogorsky, George (1999). *Bizans Devleti Tarihi*. Çev: Fikret İşıltan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Owen, Thomas (1805-6). *The Geoponica (Agricultural Pursuits)*, Çev. Thomas Owen, London 1805-6.

<https://archive.org/stream/Geoponica01#page/n17/mode/2up> [Erişim: 08.02.2018].

Özdaş, Harun (2006). “Ege ve Akdeniz Bölgeleri Sualtı Araştırması 2005 Yılı Çalışmaları”. *Araştırma Sonuçları Toplantısı*, 24, C. 2, s. 433-450.

Papanikola-Bakirtzi, Demetra (1999). “Byzantine Sgraffito” in D. Papanikola-Bakirtzi ed., *Byzantine Glazed Ceramics, The Art of Sgraffito*. Athens: Archaeological Receipts Fund, s. 25-117.

Papathanassiou, Maria (2002). “Metallurgy and Metalworking Techniques”. *EHB*, C. 1, s. 121-127.

Peterson, Peter Megill (1963). *Andrew, Brother of Simon Peter, His History and His Legends*. Netherlands: Brill Academic Publication.

Puncher, Gregory ve Vedat Onar, Nezir Yaşar Toker, Fausto Tint (2014). “A Multitude of Byzantine Era Bluefin Tuna and Swordfish Bones Uncovered in İstanbul, Turkey”. *Iccat Coll. Vol. Sci. Pap.*, C. 71, S. 6, s. 2637-2688.
https://www.iccat.int/Documents/CVSP/CV071_2015/n_4/CV071041626.pdf
[Erişim: 08.02.2018].

Rautman, Marcus (2006). *Daily Life in the Byzantine Empire*. USA: Greenwood Press Daily Life Through History Series.

Rice, Tamara Talbot (2002). *Bizans'ta Günlük Yaşam*. Çev. Bilgi Altınok, İstanbul: Özne Yayınları.

Rodgers, Robert (2002). “Κηποποιία: Garden Making and Garden Culture in the Geoponika”. *BGC*, s. 159-175.

Russell, James (2002). “Anemourion”. *EHB*, C. 1, s. 221-228.

Scarborough, John (2015). “Fish Glue (Gr. ΙΧΘΥΟΚΟΛΛΑ) in Hellenistic and Roman Medicine and Pharmacology”. *Classical Philology*, C. 110, S. 1, s. 54-65.

Schatkin, Andrew (2011). *Essays on the Christian Worldview and Other Political, Literary and Philosophical* United Kingdom: Hamilton Books.

Ševčenko, Nancy (2002). “Wild Animals in the Byzantine Park”. *BGC*, s. 69-86.

Tekin, Oğuz (2010). *Eskiçağ'da İstanbul'da Balık ve Balıkçılık*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Trilling, James (1989). “The Soul of the Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of the Byzantine Imperial Palace in Constantinople”. *DOP*, C. 43, s. 27-72.

Vryonis, Speros (1963). “Byzantine and the Guilds in the Eleventh Century”. *DOP*, C. 17, s. 289-314.

Webster, Carl and Chhorn E. Lim (2002) (editors), *Nutrient Requirements and Feeding of Finfish for Aquaculture*. USA: Cabi Publishing.

Weitzmann, Kurt (1979). “Representations of Daily Life”. in K. Weitzmann ed., *Age of Spirituality, Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*. New York: Metropolitan Museum of Art, s. 270-285.

Wilkins, John (2005). “Fish as a source of Food in Antiquity”. in Tønnes Bekker-Nielsen ed., *Ancient Fishing and Fish Processing, Black Sea Studies 2, The Danish National Research Foundation’s Centre for Black Sea Studies*. Denmark: Aarhus University Press, s. 21-30.

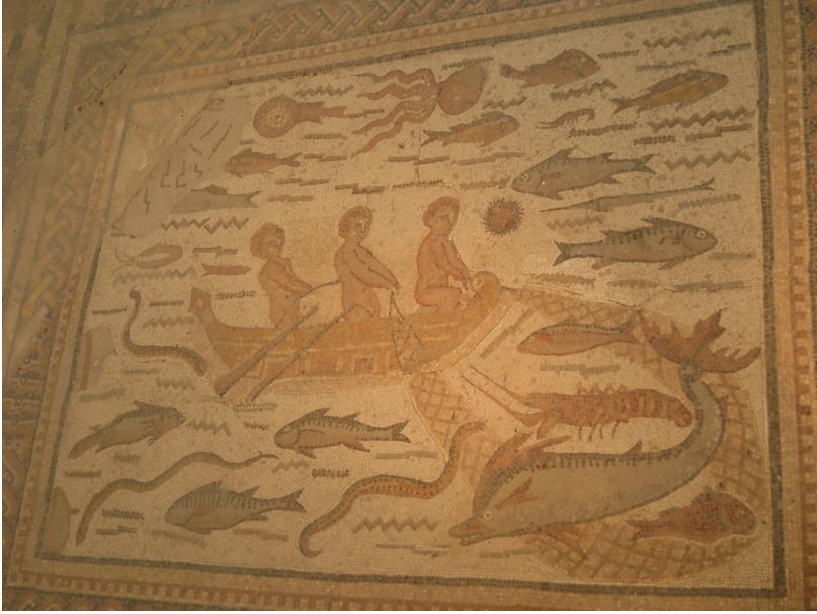
Resim 1: Ulusal Arkeoloji Müzesi, Napoli, inv. nr. 120177, Döşeme mozaïği

Resim 2: Bardo Müzesi, Tunus, Döşeme mozaïği

Resim 3: Hadrumetum,Susa, Tunus, döşeme mozaïği

Resim 4: Hippolytus Evi, Alcalá de Henares'deki Complutum, İspanya

Resim 5: Codex GrZ 479=881, Biblioteca Nazionale Marciana, Venedik

Yaşayanlar, İsmail (2018). “Devlet, Arkeoloji ve Âsâr-ı Atıka: Bir Vilayet Müzeciliği Örneği Olarak Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 555-585.

DOI: 10.21550/sosbilder.422777

**DEVLET, ARKEOLOJİ VE ÂSÂR-I ATİKA:
BİR VİLAYET MÜZECİLİĞİ ÖRNEĞİ OLARAK
MÜZE-İ HÜMÂYÛN BURSA ŞUBESİ**

İsmail YAŞAYANLAR*

Gönderim Tarihi: Mayıs 2018

Kabul Tarihi: Mayıs 2018

ÖZET

Batının kendi tarihi mirası olarak gördüğü, ancak Osmanlı topraklarında bulunan eski eserlerin talanı ve kaçakçılığı meselesi tarihimizi uzun yıllar meşgul etmiştir. Osmanlı Devleti'nde müzecilik faaliyetlerinin başlaması ve bunu takiben eski eser hukukunun hayata geçirilmesi, âsâr-ı atıkanın değer kazanmasını, kültürel mirasın bir parçası olarak görülmesini ve eskiye atfedilen anlamın değişmesini sağlamıştır. Merkezde başlayan müzecilik çalışmaları, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında eski eserlerin kaynağı olan Osmanlı taşrasına da yaygınlaştırılmaya çalışılmış, ayrıca arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmaları daha sıkı kurullarla idare edilmeye başlanmıştır. Bu makalede öncelikle Osmanlı modernleşmesinin mikro düzeyde, kurumlar boyutunda incelenebileceği bir kent olan Bursa örneğinde, arkeoloji, siyaset ve eski eser anlayışı konuları ele alınacaktır. İkinci olarak ise çalışmanın gerçek öznesi olan Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi'nin kuruluş ve gelişim süreci incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Bursa, arkeoloji, Âsâr-ı Atıka, müze, Müze-i Hümâyûn

* Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ismailyasayanlar@gmail.com

**State, Archeology and Antiquities:
Bursa Branch of Imperial Museum
As An Example of Provincial Museology**

ABSTRACT

The issue of trafficking and pillaging of antiquities, that have been in the land in Ottoman but seen by the West as its own heritage, has occupied our history through long ages. Commencing of museology and, following this, enacting of old artifacts law in Ottoman Empire paved the way for the antiquities to increase in value, be seen as a part of cultural heritage, and changing the attributed meaning of past. Museology initiated in center had been sought to extend into rural areas at the end of 19th and at the beginning of 20th century, archeological excavations and surface surveys also had been conducted by stricter rules. The article, firstly, addresses to issues of archeology, politics, and understanding of old artifacts in the sample of city of Bursa through which Ottoman modernization can be analyzed in micro level and institutional context. Secondly, the article scrutinizes the processes of establishment and development of Bursa Branch of Imperial Museum.

Keywords: *Ottoman, Bursa, archeology, Antiquities, museum, Imperial Museum*

Giriş

Medeniyetlerin ürünleri olan taşınır-taşınmaz maddi kültür öğelerinin tamamı, gerek tabiat şartlarından gerekse insan tahribatından korunduğu sürece yüzyıllar boyunca var olabilmektedir. İnsanın eskiye duyduğu doğrudan ya da dolaylı ilgi, eserin dini nitelik taşıması, kullanım değeri ve estetik özellikleri gibi pek çok etmene bağlıdır (Madran 1986: 504). Bu noktada sorgulamamız gereken temel problem “eski”nin ne olduğudur. Eski anlayışı ve bu anlayış çerçevesinde ortaya çıkan kadim medeniyetlerin ürünü olan eserlere duyulan ilginin temelinde İtalyan Rönesans’ı yatmaktadır. Çağdaşlarının üretiminden memnun olmayan ve daha orijinal fikirlere özlem duyan Rönesans entelektüeli, yeniye ararken eskinin de tanımlamasını yapmıştır. İhtiyaç duyulan yeni aslında eskidir ve eskiden anlaşılan ise Batı medeniyetlerinin selefi olarak gördükleri Antik Yunan ve Roma’dır (Burke 2000: 16). İşte kökeni Rönesans’a dayanan bu eski tanımlaması, yüzyıllar boyunca Avrupa merkezli toplayıcılık ve koleksiyonculuk faaliyetlerinin de

temelini teşkil etmiştir. Aynı dönemde ortaya çıkan Hümanizm –yani insani bilimleri yeniden canlandırma süreci- akımı, özellikle halef-selef ilişkilerinin kökenine inilmesini kolaylaştıran ve tarihin bir çalışma alanı olarak önem kazanmasına yol açan, dolayısıyla da bu zihniyeti besleyen bir düşünsel alt yapıyı teşkil etmiştir (Burke 2000: 22-23; Tofias 2011: 71). Hümanizmi takiben XIX. yüzyılda ortaya çıkan Klasik Historisizm modeli de eskinin karşılığının sadece antikitede aranmasının önünü açmıştır (Iggers 2003: 23-25). XVIII. yüzyılın ortasından beri Batı'nın antikite ile bağlantısını sağlayacak aracı olan arkeolojiyi de etkileyen bu akım, kazı sömürgecilığının ortaya çıkmasına sebep olmuştur (Burke 2012: 19-22; Akın 1993: 237).

Hâlihazırda yer üstünde bulunan yahut kazılarla ortaya çıkarılan eserlerin hızlı bir toplayıcılık örneğiyle kıta Avrupa'sına taşınması, sergileme ve koruma sorununu meydana getirmiştir (Burke 2012: 26-33). Aslında bir koruma ve sergileme alanı olarak müzelerin ortaya çıkışı, büyük yağma döneminden oldukça eskiye gitmektedir. Daha çok seçkinlerin, kendileri ve çevrelerindeki benzer sınıfa mensup kişiler için oluşturdukları koleksiyonların İtalya, Fransa, İngiltere, Avusturya, Almanya gibi Avrupa ülkelerinde mevcut olduğu bilinmektedir. Bunun yanında halka açık ilk müze ise XVII. yüzyılın sonunda Oxford'da kurulmuştur (Gerçek 1999: 4-6; Shaw 2015: 8-14; Yücel 2006: 241). Elbette bu koleksiyonların ve sonrasında kurulan kamu müzelerinin içerdiği eserler, Avrupalıların kendi medeniyet kökenlerini aradıkları Antik dünyaya ait değildir. Belirli eserlere ve ihtisas alanlarına hasredilmiş çeşitli müzeler de tesis edilmiştir (Gerçek 1999: 5-6; Burke 2012: 102-104).

Eski eserler için kaynak ülke konumunda olan Osmanlı Devleti'nde dönemin diliyle *âsâr-ı atıkaya* olan bakış açısının pratik faydadan bir prestij meselesi haline evrilmesinin temelinde Batılılaşma süreci yatmaktadır. Yukarıda sözü edilen süreçler bir anda Osmanlı Devleti'nde de eskiye atfedilen anlam ve eski eserin ne olduğuna ilişkin anlamlandırmanın antikite bağlamında ele alınmasının önünü açtığından, sergileme ve koruma mekanları olan müzelerin Batılı kurumlar olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu makalede Osmanlı devletinde eski esere olan bakışın ve bunlar üzerindeki tasarrufun nasıl değiştiği, alafrağa bir kurum olan müzenin, alaturka bir zihniyet çerçevesinde nasıl teşkil edilmeye çalışıldığı, merkez müzenin kuruluşundan sonra *âsâr-ı atıka* politikalarının nasıl şekillendiği ve müze

organizasyonunun taşraya yaygınlaştırılma çabası, Müze-i Hümayûn'un Anadolu'da kurulan ikinci şubesi olan Bursa Müzesi örneği çerçevesinde ele alınacaktır.

Osmanlı Devleti'nde Eskinin Talanı ve İhyası

Batılılar, XVII. yüzyıldan itibaren kendi medeniyetlerinin kökenlerini dayandırdıkları Antik Yunan ve Roma eserlerini, buldukları coğrafyadan – ki bu coğrafya büyük oranda Osmanlı Devleti'nin hakimiyet sahasıydı- kopararak ülkelerine taşımaya başlamışlardır. Bu faaliyet Batı merkezli arkeoloji tarihinde bir talan olarak değil kahramanlık veya kurtarıcılık olarak işlenmiştir. Zira Avrupalılar “barbar” olarak nitelendirdikleri ve aslında buldukları coğrafya sebebiyle bu eserlerin gerçek sahibi olan insanların eski eserleri ihmal ettiklerini, hatta onları tahrip ettiklerini varsaymışlardır (Shaw 2015: 27-29). Oysa bu algı gerçeği yansıtmamaktadır. Bir hâkimiyet alameti olarak devşirme malzemenin kullanılması hususu, tahrip iddialarını kökünden sarsacak kanıtlar sunmaktadır. Sadece Osmanlı ve onun selefi olan Selçuklu'nun değil, Bizans'ın da uyguladığı yeni yapılarda eski medeniyete ait yapılardan devşirilen malzemelerin kullanımı uygulaması, aynı zamanda eski eserin yeni yapının bünyesinde yaşatıldığının da göstergesidir.¹

Bunun haricinde günlük hayatta tarımsal üretim sahalarından çıkan âsâr-ı atıkanın da pratik amaçlarla kullanılmaya çalışıldığı, bu mümkün olmuyorsa belirli alanlarda toplandığı bilinmektedir. Bir sütun kaidesinin ya da gövdesinin köy meydanında sergilenmesi, bir lahitin yalak teknesi olarak kullanılması, büyük bir mermer yapı parçasının dibek taşına dönüştürülmesi eski eserlerin sıradan insanlar tarafından gündelik kullanımda değerlendirildiğini ve bu yolla yaşatıldığını göstermektedir. Kısacası eski eseri bir kültür varlığı olarak değerlendirmek yerine, ona pragmatik bakış açısıyla kullanılabilirliği ve maddi faydaları göz önüne alınarak yaklaşılmaktadır (Şimşek ve Dinç 2009: 105). Bu uygulamalar, Osmanlı coğrafyasında eski eserlerin bütüncül korumaya tabi tutulmasa bile tamamen göz ardı edilmediğini kanıtlamaktadır.

¹ Bu konuda çeşitli örnekler için bkz. (Shaw 2015: 31-33; Şahin 2007: 108; Yıldırım ve Martal 2002: 1095)

XVIII. yüzyılın sonlarında Avrupalı, özellikle de Fransız ve İngiliz eski eser meraklıları Osmanlı topraklarından almak istedikleri parçaları ya herhangi bir muameleye gerek görmeden gemilere yükleyip götürmüşler ya da sefirleri veya konsolosları aracılığıyla resmi talepte bulunarak padişaha kadar uzanabilen bir izin mekanizmasını harekete geçirmişlerdir (Eldem 2010: 53). Eski eserlerin izne tabi olarak yurt dışına çıkarılıyor olması, bu uygulamanın bir hukuka bağlı olmasa da fiili olarak hukuka rabt edildiğini göstermektedir. Devletin eski eserleri tamamen göz ardı etmediği, henüz 1784'te Fransa'nın İstanbul sefiri olan Kont Choiseul-Gouffier'in, Atina'daki kadim eserlerin resimlerini çizip, kalıplarını çıkarmakla görevlendirdiği temsilcisi için resmi izin belgesi alma talebinden anlaşılmaktadır (Shaw 2015: 78).

Batının antik geçmiş üzerinde hak ve söz sahibi olma isteği, XIX. yüzyılda eski eserlere yönelik toplu hücumun ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Özellikle Napolyon'un Mısır seferine beraberinde götürdüğü bilim adamlarının öncüsü olduğu bilimsel arkeoloji, talan akınlarını daha da arttırmıştır (Bahrani vd. 2011: 126; Tolias 2011: 71). İmparatorluklar çağı olarak bilinen bu dönemde eski eser arayışı, emperyalist işgal projelerinin de birer parçası haline getirilmiştir (Bahrani vd. 2011: 16, 28). Avrupa'nın kendi geçmişini oluşturduğu varsayımıyla üzerinde hak iddia ettiği antik şehirlerin, eski eserlerin araştırılması açısından değil de siyasi açıdan ilgi duyduğu topraklarda bulunması ise tesadüf değildir (Bahrani 2011: 126).

Avrupalıların XIX. yüzyılın başında artan eski eser merakı Osmanlı Devleti tarafından takip ediliyor olsa da süreçlerin yakından incelendiğini söylemek mümkün değildir. Zira toprak kayıpları ve iktisadi çöküş, eski eser meselesi yanında birinci önceliktedir (Mülayim 2009: 175). Henüz müzecilikle ilgili bir düşüncenin olmadığı dönemde, arkeolojik kazı meselesi de devlet tarafından yürütülemeyecek bir faaliyet olarak görülmüştür. Ayrıca eski eser hafriyatını bilimsel bir şekilde gerçekleştirecek uzman bir heyet de mevcut değildir. İşte bu zafiyet Batılı arkeologların, Osmanlı topraklarını bir ganimet sahası olarak görmelerine ve eser avcılığına başlamalarına sebep olmuştur (Mülayim 2009: 176). Batı menşeli arkeoloji enstitüleri, Osmanlı sultanlarından kopardıkları izinlerle önemli tarihi sitelerde kazılar ve araştırmalar yapmaya başlamışlar, ortaya çıkardıkları eserleri kolayca ülkelerine götürmeyi başarmışlardır (Kazancı 1998: 23).

Yüzyılın ilk yarısında arkeolojik kazıları ve yüzey araştırmalarını nizama sokan bir hukuk olmadığından, ancak padişahın emri yahut izniyle eski eserin korunması mümkündü. Aslında taşınır-taşınmaz eski eserlerin korunması ve/veya tasarrufu ile ilgili olan bu husus, daha önceki dönemlerde de benzer emir ve izinlere tabiydi. Özellikle hâlihazırda yer üstünde bulunan kadim eserlerin tahribi bazı padişahların emirleriyle yasaklanmıştı (Paksoy 1993: 202-205). Örneğin, Yunan isyanının en şiddetli olduğu zamanlarda, Atina'nın Osmanlı ordusu tarafından muhasara edildiği bir sırada, Akropol'de bulunan eski eserlerin zarar görmemesine dikkat edilmesini emreden bir hatt-ı hümayûn çıkarılmıştı (Eldem 2010: 54). Bu gelişmeler, Osmanlı Devleti'nde eski esere verilen değer bir göstergesi olarak karşımızda durmaktadır. Yine de arkeolojik kazı ve yüzey araştırmalarının bir hukuka bağlanması, Osmanlı'da müzecilik faaliyetlerinin hayata geçmesi ile mümkün olacaktır.

1846'daki ilk müze teşebbüsü, hem arkeolojik kazıların, hem yüzey araştırmalarının, hem de mevcut eserlerin korunması konusunun bir nizam dairesine girmesinin öncüsü olmuştur. Oldukça mütevazı olan bu girişim, ne kadar basit de olsa eski eserlerin saklanması için gereklilik olarak görülmesi noktasında bir dönüm noktasını teşkil etmektedir (Eldem 2010: 54). Fethi Ahmet Paşa'nın teşebbüsüyle Aya İrini'de teşkil edilen ilk müze, masallaştırılmış Yalova hikâyesinin çok ötesinde esasen planlı bir girişimdir.² Zira Mart 1846'da yayınlanan bir Fransız gazetesinde (Moniteur Universal) geçen, “padişahın eğitilmiş, bilimle ve sanatla uğraşan herkese açık olacak bir müzenin tesisini emrettiği” ifadesi, bunun en önemli göstergesidir (Eldem 2010: 391).

Batı'da Rönesans ile birlikte halka açık müzeler kurulmuş (Serbestoğlu ve Açık 2013: 160) ve XIX. yüzyıla gelindiğinde değerli nesnelerin korunacağı en uygun mekânın müze olduğu düşüncesi Batı Avrupa'nın büyük bölümünde benimsenmişti (Shaw 2015: 28). Birkaç yüzyıllık bilgi birikimi karşısında Osmanlı Devleti'nin küçük adımlarla da olsa müzecilik hususunda girişimlerde bulunması, dolaylı olarak eski eserlerle ilgili birtakım yeni düzenlemeleri de beraberinde getiriyordu. Henüz daha

² “Müze-i Hümayûn'un Tarihçesi”, *Sâlnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyye*, Altıncı Sene, Darü'l-hilâfetü'l-'aliyye: Asır Matbaası, 1321, s. 51.

eslihâ ve âsâr-ı atîka koleksiyonu olarak Aya İrini’de biriktirilmeye devam eden eski eserler bir müze adıyla görücüye çıkmamışken, 1850’lerde Aydın’da Fransız gezgin Maxime de Camp bir heykeli satın almaya çalışırken yetkililer bu esere el koymuş ve İstanbul’a göndermişti. Camp bu heykelin alçı dökümünü ancak müze tesis edildikten sonra alabilecekti (Shaw 2015: 82). Yine 1858 yılında taşınamayan eserlere ve binalara zarar verenlere yönelik çıkarılan ceza kanunu da eski eserler hukukunun teşkilinin temelini oluşturmuştu (Çal 1997: 391).

Müze teşebbüsü aynı zamanda imparatorluğun dört bir tarafındaki eski eserlerin tespiti ve toplanması sürecinin de başlamasını sağlamıştır. Vilayetlerden bulunan eşya ve eserler talimat gereği derhal merkeze bildiriliyor ve kayda değer parçalar İstanbul’a gönderiliyordu (Ortaylı 1985: 1599-1600). Bu süreç 1869’da Sadrazam Âli Paşa ve Maarif Nazırı Safvet Paşa’nın *eslihâ ve âsâr-ı atîka* koleksiyonunu *müze* haline getirmeleriyle daha da hızlandı (Eyice 1990: 7).³ Safvet Paşa, müzenin kuruluşunun ilan edilmesinden hemen sonra imparatorluğun çeşitli bölgelerine gönderdiği tezkereyle bütün tarihi eserlerin özenle ambalajlanarak başkente gönderilmesini istemişti. Paşanın gönderdiği bu ilk tezkere taşradaki yöneticilerin ilgisini çekmemiş, bunun üzerine 1870’te ikinci bir yazı gönderilerek eski eserlerin merkeze gönderilmesi hususu vurgulanmıştı (Shaw 2015: 103-105).

Hafriyat ve Muhafazada Nizam Dönemi

1869’da kurulan *Müze-i Hümayûn* ya da Batılıların ifadesiyle *İmparatorluk Müzesi*, Avrupa’da tereddüt ve kuşkuyla karşılanmıştır (Çelik 2016: 63). Fransız tarihçi Charles Diehl, müzenin kuruluşunu şu şekilde yorumlamıştır: “Hiç şüphe yok ki Avrupalı ve uygar görünme çabası içindeki Türkiye eski eser toplama lüksünü üstlenmek istedi şu anda Eski Yunan dünyasının yarısından fazlasına sahip olduğundan, bu tutkusunu doyumak için fazla uğraşması gerekmedi.” (1898: 95-96, Çelik 2011’den). Bir oryantalistin zaviyesinden bakıldığında, üzerinde hiçbir hakkı olmamasına rağmen, Osmanlı’nın sırf çağdaş gözükme için bir merak neticesinde eser toplayıcılığına başladığı şeklinde yorumlanacak bu ifade aslında bir bakıma

³ Ayrıca bkz. (Eyice 1985: 1596-1603).

doğruluk payı da taşımaktadır. Müzelerin sadece Batılı, modern birer kurum olarak var olmaları, *asâr-ı makbûlenin ziyâdan muhafazası*⁴ için bir çatı vazifesi görmesi, bu kurumların kültürel ve sosyal fonksiyonlarını yok saymaktı (Özkasım ve Ögel 2005: 97). Ancak Diehl, Türk müzeciliğini bu açıdan değerlendirdiği için bu sert yorumu yapmamıştı. Bu yorumun altında yatan esas rahatsızlık, Osmanlı coğrafyasındaki arkeolojik kazıların, yüzey araştırmalarının ve eserleri yurt dışına çıkarmanın belirli kurallara bağlanmasıydı. 1869, 1874, 1884 ve 1906 yıllarında eski eserlerle ilgili nizamnameler çıkarılmış ve her yeni nizamname ile bir öncekinin boşlukları giderilmeye çalışılmıştır (Çelik 2011: 446). İlk nizamnameye göre kazıda elde edilen eserlerin -sikkeler hariç- yurt dışına çıkarılması yasaklanmıştır. Ayrıca “kazı” faaliyeti sadece toprak altındaki eserlerin toprak üstüne çıkarılması şeklinde sınırlanmıştır (Çal 1997: 392).

Kazı ve yüzey araştırması yapacak arkeologlar resmi izin alarak, yürürlükte olan nizamnamenin kendilerine verdikleri haklar çerçevesinde kazılarını gerçekleştirmeye başlamıştır (Şahin 2007: 109; Ortaylı 1985: 1600). 1874’ten itibaren nizamname, sahadaki hiyerarşiyi karmaşık hale getirmiş, arkeologların Osmanlı memurları tarafından gözlenmesi öngörülmüştür. Bu nizamname, vilayetlerdeki yerel yetkilileri, izin almış yabancı faaliyetlerini denetlemek ve belirli koşullara uyup uymadıklarını doğrulamakla görevlendirmiştir (Çelik 2016: 174). Bu duruma Bursa özelinde örnekler vermek mümkündür. Mart 1893’te tarihi Fransa eski eser müfettişi mimar Mösyö Dupont ile mimar Mösyö Labore’un içlerinde Bursa’nın da olduğu beş şehri gezerek, burada dikkate değer eski mimari eserlerin resimlerini çizmek, fotoğraflarını çekmek ve incelemek üzere izin talebinde buldukları, bu izin talebinin onaylandıktan sonra Müze-i Hümâyûn’a gönderildiği ve âsâr-ı atıka nizamnamesi hükümlerine uymaları koşuluyla kendilerine izin verildiği, ayrıca kadim binalara en ufak bir hasar vermeden incelemelerini yapmaları gerektiği, seyahatleri boyunca istedikleri yerin fotoğrafını çekip, resmini çizebilecekleri, ancak seyahatin sonunda Müze-i Hümâyûn’a malumat

⁴ “Âsâr-ı ‘Atıka ve Müze-i Hümâyûn”, *İkdam*, Nu: 4165, 28 Kânûn-i Sâni 1321, s. 1.

vermeleri gerektiği bildirilmişti.⁵ Bir başka dikkat çekici örnekte ise Eylül 1898'de Bursa'ya yüzey araştırması yapmak üzere gelen Oxford Üniversitesi eski eser hocası Mr. Andres'in, vilayet sınırlarında bulunduğu sürede kendisine hissettirilmeksizin takip edilerek, *mugâyir-maraz* bir hali olursa, bunun derhal merkeze bildirilmesi istenmişti.⁶

Taşrada yabancıların eski eserlerle ilgili faaliyetlerini gözetleme işi Maarif Müdürlükleri'nin memurları tarafından yürütülmekteydi. Zira hem Müze-i Hümâyûn, hem de eski eserlerle ilgili meseleler Maarif Nezareti'nin yasal sorumluluğundaydı.⁷ Memurlar, yabancıların faaliyetlerini gözetlemek ve merkeze bunu rapor etmekle yükümlüydüler. Ancak bu memurların çoğu sancak veya kaza merkezlerinde çalıştıklarından, vazifelerini başarılı bir şekilde yürütemiyorlardı. Bu yüzden bu gözetleme ağı daha sonra valileri ve kaymakamları, büyük yerleşim yerlerinde idadi müdürlerini, küçük kentlerde rüştiye öğretmenlerini, polisi ve jandarmaları da içerir hale getirerek genişletilmişti (Çelik 2016: 175). Bu sebeple merkezden araştırma izni verilen yabancılar hakkında enformasyon, valilik ve kaymakamlıklara yazılı olarak bildiriliyordu.⁸

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.)*, 208/80, 4 Mart 1893; BOA., *Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (MF.MKT.)*, 165/36, Lef 2, 20 Mart 1309.

⁶ BOA., *Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı (DH.MKT.)*, 2106/29, 2 Eylül 1314.

⁷ Müze-i Hümâyûn dahili nizamnamesinin üçüncü maddesinde bu husus açıkça belirtilmiştir. Bkz. "Müze-i Hümâyûn Nizamnâme-i Dahilisi", 13 Ramazan 1306, *Düstur*, Birinci Tertib, Cilt 6, Ankara: Devlet Matbaası, 1939, s. 344. Ayrıca Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi'nin ikinci maddesinde de bu vurgu yapılmaktadır. Bkz. "Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi", 29 Safer 1324, *Düstur*, Birinci Tertib, Cilt 8, Ankara: Başvekalet Devlet Matbaası, 1943, s. 507.

⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bu türden yazışma örneklerine sıklıkla rastlanmaktadır. Pek çok Avrupalı uzman, Bursa ve çevresinde arkeolojik kazı ve yüzey araştırması yapmak izin almıştı. Şubat 1895'te Almanya arkeoloji enstitüsü hocalarından Dr. Ekurte, Nisan 1896'da Viyana Üniversitesi hocalarından Dr. Kalenika ve Dr. Heberday, Temmuz 1902'de İngiltere arkeoloji enstitüsü hocalarından Mr. Robert Dorstakapazel, Ağustos 1902'de Münih Doğu Dilleri Okulu müdürü Sebastiyân Pek, Nisan 1906'da İngiltere'nin İstanbul sefirinin tercümanı Mösyo Frederik, Temmuz 1908'de Rusya Eski Eserler Heyeti üyesi Dimitri Kolaniski'ye

Kazı sahaları ve yüzeyde eserler bulunan antik alanlar da hükümetin atadığı görevlilerce muhafaza ediliyordu. Bekçiler, ziyaretçilere sahada geçirdikleri bütün süre boyunca eşlik edecek ve onların en küçük bir taş dahi almadığından, kazı alanındaki eserlerin fotoğraflarını çekmediklerinden ve kalıplarını çıkarmadıklarından emin olacaklardı (Çelik 2016: 175). Nizamnamenin ortaya koyduğu hukuka rağmen eski eserlerin yurt dışına bir vesile ile kaçırılması, muhtemel işbirliklerinin neticesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Yerel idarecilerle Avrupalı arkeologlar arasında yapılan anlaşmaların yanı sıra, dönemin siyasi konjonktürü de dikkate alınarak bazı noktalarda devletin kaçakçılığa göz yummasıyla eski eserler yurt dışına kaçırılabilmiştir (Şimşek ve Dinç 2009: 115; Cezar 1987: 14). Özellikle Batı Anadolu ve Ortadoğu sahasındaki antik alanlardaki kaçakçılık, demiryolu inşaatları esnasında yoğun olarak gerçekleşmiştir (Çelik 2016: 19-20).

Eski eser bulmak amacıyla yapılan kazılar sadece yabancı arkeologlar tarafından değil, Osmanlı tebaası olan yerli unsurlar tarafından da gerçekleştirilmiştir. İlk hazırlanan eski eserler nizamnamesine göre hafriyat yapan kişi, bulduğu eserin değerinin üçte ikisine sahiptir (Ortaylı 1985: 1599). Bu sebeple ahaliden hazine peşinde koşan bazı kişilerin resmi izinle yahut kaçak olarak kazı yaptıkları bilinmektedir. Resmi izinle kazı yapan kişi, bulduğu eseri üç gün içinde yerel idareye bildirmek ve eseri sattıktan sonra bedelin üçte birini devlete ödemek zorundaydı. Bursa'da ahali tarafından gerçekleştirilen birkaç kazıya ilişkin belgeler mevcuttur. Eylül 1873'te Şeyh Abdurrahman Efendi Âşıklar Tekkesi civarını ve Salih Ağa ise İnegöl'de Tepe Dağı ile Yazı Dağı adı verilen alanlarda kazı yapmak için resmi izin almışlardı.⁹ Bazı durumlarda ise eserler inşaat yahut tarımsal faaliyet esnasında tesadüfen ortaya çıkmakta ve bunların ne olacağı meselesi gündeme

verilen izinler hususunda Hudâvendigar Vilâyeti bilgilendirilmişti. Bkz. BOA., *İrade Hariciye (İ.HR.)*, 347/5, Lef 1, 12 Şubat 1310; BOA., *İ.HR.*, 350/57, Lef 1, 25 Mart 1312; BOA., *DH.MKT.*, 532/52, Lef 1, 18 Haziran 1318; BOA., *İ.HR.*, 379/43, Lef 1, 31 Temmuz 1318; BOA., *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî Evrakı (DH.ŞFR.)*, 362/37, 28 Mart 1322; BOA., *Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı (BEO.)*, 2993/224405, 29 Kânûn-ı Sâni 1322; BOA., *DH.MKT.*, 1269/27, Lef 1, 30 Haziran 1324; BOA., *DH.MKT.*, 2641/39, Lef 1, 16 Teşrin-i Sâni 1324.

⁹ BOA., *İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.)*, Lef 1, 6 Eylül 1289; *Aynı belge*, Lef 2, 2 Şaban 1290.

gelmekteydi.¹⁰ Bu tür buluntuların nizamname hükümleri uyarınca Müze-i Hümâyûn'a gönderilmesi icap ettiğinden, dikkatlice paketlenip İstanbul'a sevk edilmesi gerekiyordu.¹¹ İç gümrükten muaf tutularak taşınan bu eserlerin nakliye ücretleri, devlet hazinesine bir yük olduğundan, özellikle taşınması zor büyük eserlerin buldukları mahalde bırakılması yahut vilayetlerde teşkil edilen geçici depolarda biriktirilmesi kararı alınmıştı (Ortaylı 1985: 1599).¹² Taşınamayacak kadar büyük eserlerin ve kalıntıların ise çevresi ile olan ilişkisi zedelenmeden muhafazası hususunda gayret gösterilmesi istenmişti (Mumcu 1971: 63; Şimşek ve Dinç 2009: 109).

Osmanlı Taşrasında Müzecilik ve Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi'nin Tesisi

Vilayetlerde ortaya çıkan eserlerin tamamının Müze-i Hümâyûn'a gönderilmesi mümkün değildi ve taşrada hakkında detaylı bilgi sahibi olmadığımız geçici depolarda muhafaza ediliyorlardı. 1897 yılında alınan bir kararla idadi binalarının eski eserleri depolamak üzere kullanılmaya başlanmıştı. Buna göre, yüzey araştırması ya da kazı sonucu ele geçirilen eski eserler en yakın idadiye gönderilerek orada fotoğraflanacak, daha sonra içlerinden en mühimleri İstanbul'a gönderilecek, kalanlar ise bu okulların avlularında ve bahçelerinde sergilenecekti (Çelik 2016: 115). Vilayetlerin maarif müdürlüklerine bağlı olan bu kurumların fotoğraflama ve depolama, hatta sergileme merkezi olarak kullanılması şaşırtıcı olmamıştır. Zira Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi'nin ikinci maddesinde, vilayetlerde eski eserlerle ilgili tüm işlemlerin maarif müdürlerinin sorumluluğunda olduğu ifade ediliyordu.¹³ Dolayısıyla müdürlerin en kolay kontrol edebilecekleri yer olan ve genellikle

¹⁰ Bursa'da Miskinler mevkii civarında Rum Mektebi yapıldığı sırada temel kazısından çıkan *cesîm bir kiremit* ile Filadar Köyü'nde tesadüfen bulunan üç heykelin –ki bunlar sanem yani put olarak tanımlanmıştır- Müze-i Hümâyûn'a nakledilmeleri hususunda bkz. BOA., *MF.MKT.*, 45/54, 4 Kânûn-i Sâni 1293, BOA., *MF.MKT.*, 54/119, 19 Mart 1294, BOA., *MF.MKT.*, 46/57, 17 Şubat 1297.

¹¹ Eski eserlerin yurt içinde nakliyatları hususunda bkz. “Âsâr-ı Atîka Nakliyatı”, *İkdam*, Nu: 2606, 17 Haziran 1320, s. 3-4.

¹² BOA., *MF.MKT.*, 24/80, 22 Kânûn-i Sâni 1290; “Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi-Tâdilât”, *İkdam*, Nu: 3753, 11 Teşrin-i Sâni 1320, s. 3.

¹³ “Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi”, 29 Safer 1324, s. 507.

vilayet, sancak ya da kaza merkezlerinde bulunan idadilerin bahçesinin kullanılması, eski eserlerin muhafazası açısından önemlidir.

Henüz Bursa'da müze kurulmasına yönelik bir fikrin olmadığı, hatta eski eserlerin idadi bahçelerinde muhafaza edileceğine dair bir karar alınmadığı dönemde, *Bursa Mekteb-i İdadisi* eski eserlerin depolama alanı olarak kullanılmaya başlanmıştı. 1895 yılına ait birkaç belgede, Hudâvendigâr Vilayeti sınırlarında bulunan Kirmasti ve Aziziye kazalarında bulunan lahit ve heykellerin fotoğrafları çekildikten sonra Bursa İdadisi'ne gönderilmelerine karar verildiği anlaşılıyordu (Yaşayanlar 2012: 35).¹⁴ Bu tarihten itibaren idadi bahçesinde biriktirilmeye başlayan eski eserler zamanla burada kurulacak olan müzenin nüvesini teşkil etmiştir.

Müze-i Hümâyûn'un iç nizamnamesine göre vilayetlerden birinde müze teşkili söz konusu olduğunda, o vilayetin âsâr-ı atıka memuru varsa o, yoksa Müze-i Hümâyûn müdürünün belirlediği bir memur Maarif Nezareti'nce tayin edilerek teşkil olunacak olan müzeye nezaret edecek ve nizamnamenin hükümlerine uygun olarak hareket edecektir.¹⁵ Âsâr-ı Atıka Nizamnâmesi'ne göre de vilayetlerde müze açılması durumunda, müze müdürlüğü vazifesini vilayetin maarif müdürü üstlenecek, müdürler Müze-i Hümâyûnlar Müdüriyet-i Umûmîsi'ne tabi olacak ve eski eserlerle ilgili tüm muamelatı doğrudan doğruya umumi müdürlüğe ileteceklerdi.¹⁶

Müze-i Hümâyûn'un taşradaki ilk şubesi 1899 yılında Konya'da açılmıştı (Muşmal 2009: 91-92). Konya müzesinden sonra Sivas, Selanik, Kudüs ve İzmir gibi bazı şehirlerde müze çekirdeği meydana getirilmiş, Bergama, Kuşadası ve Kos gibi kazı alanlarında da birer depo teşkil edilmiş olsa da resmi olarak açılışları yapılmamıştı (Arik 1953: 4; Shaw 2015: 235; Mendel 1908: V). Konya müzesinden sonra vilayetlerde teşkil edilen ikinci müze *Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi* olmuştur (Muşmal 2009: 91). *Osmanlı Müzeciliği* kitabının yazarı Wendy Shaw ilk bölge müzesinin Bursa'da kurulduğunu ifade etse de bunun doğru olmadığı Hüseyin Muşmal'ın

¹⁴ BOA., *MF.MKT.*, 288/31, Lef 1, 24 Mart 1311; *Aynı belge*, Lef 2, 3 Teşrin-i Evvel 1311.

¹⁵ "Müze-i Hümâyûn Nizamnâme-i Dahilisi", 13 Ramazan 1306, s. 345.

¹⁶ "Âsâr-ı Atıka Nizamnâmesi", 29 Safer 1324, s. 507.

çalışması ile hem arşiv belgelerine hem de müzenin kitabesine dayalı olarak kanıtlanmıştır (2015: 236; 2009: 92). Bu yanlış algının oluşmasında Engin Özendes'in *Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa: Geçmişten Fotoğraflar* isimli kitabında "Bursa Müzesi'nin açılışı" açıklaması ile verdiği bir fotoğrafa 1901 tarihini kaydetmesi de oldukça etkilidir (1999: 176).¹⁷

Bursa'da bir müze şubesi kurulması fikri ise 1903 yılına dayanıyordu. 1985'ten itibaren Bursa ve çevresinde bulunan ve İstanbul'a gönderilmeyen eski eserlerin depolandığı Bursa Mekteb-i İdadisi dâhilinde bir müzenin tesis edilip-edilemeyeceği araştırılmaya başlanmıştı.¹⁸ İlk tetkiklerden, idadi binası dâhilinde müze yapılacak uygun bir alanın olmadığı, ayrıca burada bir müze tesis edilmesi durumunda dışarıdan sürekli yabancıların okula girip-çıkacakları, hatta burada bulunan eserlerin bir müze kurmaya değer olup-olmadığının dahi belli olmadığına yönelik yorumlar ve sonuçlar çıkmıştı.¹⁹ Bu malumatları edindiğimiz 26 Kasım 1903 tarihli belge haricinde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden müzenin kuruluş aşamaları hakkında bilgi edinebileceğimiz herhangi belge tespit edilemediği için, bu süreçleri tamamen aydınlatmak mümkün olmamıştır.²⁰

¹⁷ Ayrıca bu fotoğraf için bkz. Ek-II.

¹⁸ BOA., *MF.MKT.*, 751/46, 13 Teşrin-i Sâni 1319.

¹⁹ *Aynı belge.*

²⁰ Osmanlı müzeciliği ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi haricinde belge edinebileceğimiz bir diğer arşiv de İstanbul Arkeoloji Müzeleri Arşivi'dir. İstanbul Arkeoloji Müzeleri müdürlüğü yapan Adnan Alpay'ın ifadeleriyle bu arşivde Osmanlıca ve Fransızca belgeler çoğunlukta olmak üzere diğer yabancı dilleri de kapsayan yaklaşık 150.000 civarında belge bulunmaktadır. Bkz. (Alpay 2005: 52). Osmanlı dönemi arkeoloji ve müzecilik üzerine çalışmalar yapan Edhem Eldem, Wendy M. K. Shaw ve Zeynep Çelik gibi araştırmacıların muhtelif eserlerinden, bu müzenin arşivlerinden faydalandıkları da anlaşılmaktadır. Bu çalışmanın hazırlanış aşamasında bir dilekçe ile adı geçen kuruma 10.10.2017 tarihinde müracaat edip, Müze-i Hümayun Bursa Şubesi ile ilgili arşivlerinde ve kütüphanelerinde yer alan materyalleri kullanmak istediğimi belirttim. Ancak yaklaşık iki ay sonra tarafıma telefonla şifahen verilen yanıtı göre, bu arşivde Müze-i Hümayûn Bursa Şubesi ile ilgili herhangi bir materyal olmadığı ifade edildi. Müze-i Hümayûn'a ait bir arşivde, yine bu müzenin taşrada teşkil edilmiş bir şubesine ait evrakın veya materyalin yer almaması pek mümkün görülmemekle birlikte bu faslı şu örnekle sonlandırmanın

Bursa müzesi Bursa Mekteb-i İdadisi –daha sonraki isimleriyle Bursa Mekteb-i Sultânîsi, Bursa Lisesi, Birinci Lise, Bursa Erkek Lisesi- bahçesinde, yeni inşa edilmiş tek katlı bir binada kurulmuştur. Tam açılış tarihi Sultan Abdülhamid’in cülus yıldönümü olan 19 Ağustos 1320 yani 1 Eylül 1904 günüdür.²¹ Müze için büyük bir açılış tertip edilmiş, Vali Reşit Mümtaz Paşa, vilayet erkânı, müzenin kurucusu olan Maarif Müdürü Azmi Bey ve Müze-i Hümâyûn müdür muavini Halil Bey’in katılımıyla açılış gerçekleştirilmişti.²² Açıldığında beş yüzü aşkın eseri barındıran müzenin inşaat ve diğer masraflarının tamamı vilayet bütçesinden karşılanmıştı.²³ Belgelerdeki ifadeyle eski eserlerin *ziya‘ ve tozdan vikâye ile erbâb-ı tetebbu’un enzâr-ı istifâdesi* için kurulan Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi’ne kuruluşuna büyük emekler veren vilayet Maarif Müdürü Azmi Bey’e bir sene sonra müzenin fahri müdürlüğü tevdi edilmiştir (Mendel 1908: V).²⁴ Daha sonra Hudâvendigâr Vilayeti’ne vali olarak tayin edilecek olan Azmi Bey, aynı zamanda Konya müzesinin de kurucusudur (Mendel 1908: V; Muşmal 2009: 89).

Bursa İdadisi’nin ana kapısından girildikten sonra bahçenin sol köşesinde kalan müze binası, bir hol ve iki salondan oluşan tek katlı yüksek tavanlı bir yapıdır. Sadece iç mekân değil, müzenin önündeki bahçe de sergi sahası olarak kullanılmıştır (Mendel 1909: V; Shaw 2015: 236; Kepecioğlu 2009: 259). Müzenin özenle işlenmiş kapısının üzerinde bulunan büyük kitabesinde şu ifadeler yer almaktadır:

uygun olacağını düşünüyorum: Edhem Eldem tarafından hazırlanan *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*’nde, Bursa müzesinin kurucusu olan Maarif Müdürü Azmi Bey’e ait olan Âsâr-ı Atîka Nizamnâmesi nüshasının kapak fotoğrafı yer almaktadır. Bu fotoğrafın açıklamasında, bahsi geçen nizamname nüshasının İstanbul Arkeoloji Müzeleri Kütüphanesi’nde yer aldığı notu düşülmüştür. Bkz. (Eldem 2010: 61). Müzenin kurucusu olan kişiye ait nizamname kitapçığının bile adı geçen kurumun kütüphanesinde bulunuyor olması, burada Bursa müzesi ile ilgili herhangi bir belge ya da materyalin olmadığı bilgisi ile çelişen somut bir göstergedir.

²¹ BOA., *İrade Maarif (İ.MF.)*, 10/33, Lef 1, 2 Ağustos 1320.

²² *Aynı belge, aynı lef*; BOA., *BEO.*, 2399/179870, 16 Ağustos 1320; BOA., *MF.MKT.*, 803/69, Lef 2, 19 Ağustos 1320.

²³ *Aynı belge, aynı lef*; BOA., *MF.MKT.*, 796/45, 24 Ağustos 1320.

²⁴ BOA., *BEO.*, 2523/189196, Lef 1, 22 Şubat 1320.

Reis-i ceşş makâm-ı hilâfet-i seniyye var iken pirâye-yi saltanat-ı ‘Osmâniyye es-sultân ibni’s-sultân es-sultânü’l-gâzî Abdülhamid hân-ı sâni efendi hazretleri sâyesinin terakkiyâtı ile icâb-ı hilâfetpenâhileri tedâyûn

Müze-i Hümâyûn Şu‘besi

*Cülûs-ı meymenet-i makrûn-ı hazreti pâdişâhînin sene-i mes‘ûde-i devriyesine tesâdüf olan bin üç yüz yirmi senesi ağustosunun on dokuzuncu rûz-ı firûzunda temeyyûnen te’sis ve küşâd olunmuşdur.*²⁵

Bursa müzesi, Müze-i Hümâyûn gibi sadece Yunan-Roma ve diğer eski Anadolu ve Mezopotamya medeniyeti eserleri ile sınırlı tutulmamış, iki salonundan birisi İslami eserlere tahsis edilmişti.²⁶ Müzenin holü ile salonları birbirinden ayıran kısımlara büyük camekânlı dolaplar yerleştirilmiş olup, bu dolapların içinde antik toprak kaplar sergileniyordu. Sağ salon İslami, sol salon ise Yunan, Roma ve Bizans eserlerine ayrılmıştı. İslami eserler seksiyonunda çoğunlukla sikkeler ve el yazması Mushaf lar teşhir edilmekteydi. Soldaki salonda ise antik döneme ait heykel, büst, yapı parçaları, kitabeler ve mermer levhalar sergileniyordu (Kepecioğlu 2009: 258-259).²⁷

Müzenin koleksiyonu yıllardır Hudâvendigâr Vilayeti’nin geniş sınırlarını kapsayan sahadan çıkarılan eserlerin bir kısmı, satın alma eserler²⁸ ile bazı Bursa cami ve türbelerinden toplanan yazma Mushaf, halı ve seccade

²⁵ Bu kitabe bugün Bursa Türk-İslam Eserleri Müzesi’nin bahçesinin girişinde sol tarafta sergilenmekte olup, muhtemelen ilk müze binasından çıkarılıp buraya taşınırken kırılmıştır. Bkz. Ek-X.

²⁶ “Âsâr-ı Atıka Müze Şu‘besi”, *Burusa Sergisi*, Nu: 2, 17 Temmuz 1335, s. 24.

²⁷ Gustave Mendel tarafından 1908 yılında hazırlanan katalogta, müzede yer alan tüm Yunan, Roma ve Bizans eserlerinin kayıtlarını ve bazılarının da fotoğraflarını görmek mümkündür. Bkz. (Mendel 1908) 1919 tarihli Burusa Sergisi isimli süreli yayında neşredilen “Âsâr-ı Atıka Müze Şu‘besi” başlıklı yazıda müzedeki İslami eserler hakkında da bir katalog hazırlandığından söz edilse de böyle bir katalog yayınlanmamıştır. “Âsâr-ı Atıka Müze Şu‘besi”, s. 24.

²⁸ BOA., *DH.MKT.*, 1195/89, 21 Ağustos 1323; BOA., *MF.MKT.*, 1045/69, Lef 1, 11 Şubat 1323; Müzelerle eser satın alınması hususu için ayrıca bkz. “Âsâr-ı ‘Atıka ve Müze-i Hümâyûn”, s. 1.

gibi materyalle oluşturulmuştu.²⁹ Müze açıldıktan sonra vilayette bir şekilde gün yüzüne çıkmış olan eserlerin bazıları buraya sevk edilmeye devam edilmişti.³⁰ Hatta bu eserlerin zamanla sayısı artmış ve her yeni gelen eserin fotoğrafının çekilip İstanbul'a gönderilmesi gerektiğinden, fotoğrafçılara ödenen meblağın bir senede zarfında bir fotoğraf makinesi ücretini geçiyor olması sebebiyle müzeye bir fotoğraf makinesi satın alınması dahi teklif edilmişti.³¹

1908 yılında arkeoloji profesörü Gustave Mendel'in yayınladığı Bursa Müzesi kataloğuna göre, 1908 senesinde müzede 435 adet Yunan, Roma ve Bizans eseri bulunuyordu (1908: 183). Kamil Kepecioğlu ise 1909 yılında müzedeki eserlerin 512 numaraya kadar sıralandığını ifade etmiştir (2009: 259). Kuruluşunda hem İslami hem de antik-arkeolojik seksiyonlarda toplam beş yüzü aşkın eser bulunduğu ifade edildiğine göre, eser sayısının hızla artış göstermediği anlaşılmaktadır.³²

Müze-i Hümâyûn Şubesi'nden Bursa Arkeoloji Müzesi'ne

Cumhuriyet döneminde müze aynı binada faaliyetini sürdürmeye devam etmiş ve bir müdürlük haline getirilmiştir. 1923'te müzeye tayin edilen ilk müdür Hasan Fehmi Turgal olmuştu (Arık 1953: 23; Kepecioğlu 2009: 259). Hasan Fehmi Bey'den sonra kısa süreli olarak Yunus Bey** müze müdürlüğü yapmış, onun emekli olmasıyla yerine Bursa Sultânîsi mezunlarından Mahmut Çaha müdürlüğe atanmıştı (Kepecioğlu 2009: 259).

²⁹ BOA., *BEO.*, 3204/240300, 25 Teşrîn-i Sâni 1323.

³⁰ BOA., *MF.MKT.*, 1001/79, Lef 1, 12 Nisan 1323; BOA., *MF.MKT.*, 1151/52, 13 Nisan 1326.

³¹ BOA., *MF.MKT.*, 1084/56, Lef 1, 5 Teşrîn-i Evvel 1323.

³² Mustafa Şahin'in *Bursa Defteri*, Ocak 2007 sayısında yayınlanan "Bursa Arkeoloji Müzesi" başlıklı yazısında, Mendel'in kataloğunda bulunan 435 esere atf yapılarak, "çok genç bir müze olmasına rağmen çok kısa bir sürede ne kadar zengin bir koleksiyona ulaşmış olduğunun en önemli göstergesidir" ifadesi, müzenin tüm bu eserleri kuruluşundan sonra elde ettiği anlamı taşımaktadır. Oysa ki Mendel'in katalogladığı eserlerin pek çoğu henüz müze kurulmadan Bursa İdadisi'nin bahçesine taşınmıştır. Bkz. (2007: 42).

** Soyadı tespit edilememiştir.

Mahmut Çaha'nın müdürlüğü döneminde Bursa Erkek Lisesi bahçesindeki müze binasının boşaltılması gündeme gelmiş, eserlerin bu dönemde metruk bulunan Çelebi Mehmed'in külliyesinin bir parçası olan Yeşil Medrese'ye taşınmasına karar verilmişti. Medresenin onarılması sürecinde yine eski binasında faaliyet göstermeye devam eden Bursa müzesi (Osman Şevki 2007: 90), 1930 yılında Yeşil Medrese'ye taşınmış ve eski müze binası Bursa Erkek Lisesi'nin kimya laboratuvarı haline getirilmiştir (Arık 1953: 23; Kepecioğlu 2009: 259). Maarif Vekaleti'ne bağlı olarak idare edilmeye devam eden Bursa müzesi, yine eskisi gibi hem İslami hem de arkeolojik eserler olmak üzere iki seksiyondan ibaretti.³³ 1971 yılında Kültür Park içinde müze için yeni bir bina inşa edilmiş³⁴, 1972 yılında arkeolojik eserlerin tamamı yeni binaya nakledilmiş ve ismi Bursa Arkeoloji Müzesi olarak belirlenmiştir (Türkmen 2011: 149). Bursa müzesinin koleksiyonunda yer alan İslami eserler ise Yeşil Medrese binasında bırakılmış ve burada da Türk-İslam Eserleri Müzesi kurulmuştur.³⁵

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin topraklarında bulunan ancak Avrupalıların kendi tarihi mirası olduğunu iddia ettikleri eski eserleri, imparatorlukta eski eserler hakkında nizamların ve müze kurumunun var olmadığı süreçte, Batılı arkeologların ve hazine avcılarının siyasi konjonktürü kullanarak ülkelerine taşıdıkları süreçten, müze kurumunun teşkil edilip, eski eserler hukukunun yürürlüğe girmesiyle sona eren talan düzeni, Batı'ya rağmen Batılılaşmanın bir göstergesidir. Sadece payitaht İstanbul'da değil, Osmanlı taşrasında da müzecilik geliştirilmeye çalışılmış, büyük önem taşıyan antik kalıntılar haricinde, diğer taşınabilir kültür varlıkları olan eski eserler belirli noktalarda toplanarak koruma altına alınmış, *âsâr-ı atıkayla* din ve ırk bağlantısı haricinde toprak ve medeniyet üzerinden bir bağ tesis edilmiştir.

Müze-i Hümayûn Bursa Şubesi, taşrada kurulan ikinci müze şubesi olması sebebiyle, Türk müzecilik tarihinde oldukça önemli bir yere sahiptir.

³³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA.), Fon no: 30.18.1.2, Kutu no: 329/26, Dosya no: 68-21, 25.02.1975.

³⁴ BCA., Fon no: 30.11.1.0, Kutu no: 397, 21.01.1974.

³⁵ Detaylı bilgi için bkz. (Türkmen 2011: 149 vd.).

Bursa'nın merkezi olduğu Hudâvendigâr Vilayeti'nin güneyde Isparta'ya, batıda Biga'ya, doğuda Eskişehir'e ve kuzeyde İzmit'e kadar ulaşan geniş sahasında pek çok Yunan, Roma ve Bizans kalıntısı yanında daha eski medeniyetlere ait izlere ve eserlere de rastlanıyor olması, Bursa müzesinin stratejik bir noktada konumlandırıldığı ve teşkil edildiğinin kanıtıdır. Bir eğitim kurumu içinde tesis edilen Bursa müzesi, aynı zamanda modernleşme sürecinde imparatorluğun müzeleri sadece eski eserleri koruma ve sergileme alanı olarak değil, kültürel ve tarihi miras bağlamında eğitimin bir parçası olarak gördüğünü göstermesi açısından da oldukça önemlidir.

İmparatorluğun mirası olan Bursa müzesi, Cumhuriyet döneminde de varlığını sürdürerek, bugün Bursa kentinde halen açık olan Türk İslam Eserleri Müzesi ve Bursa Arkeoloji Müzesi'nin de nüvesini teşkil etmiştir. Bu bakımından Müze-i Hümayûn Bursa Şubesi'nin, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e tarihi ve kültürel devamlılığın kurumsal bağlamda en güzel örneklerinden birisi olduğunu söylemek mümkündür.

KAYNAKLAR

1. Arşivler***

1.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bab-ı Ali Evrak Odası Evrakı (BEO.)

Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (DH.MKT.)

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemî Evrakı (DH.ŞFR.)

Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı (HR.TO.)

İrade Hariciye (İ.HR.)

İrade Maarif (İ.MF.)

İrade Şura-yı Devlet (İ.ŞD.)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (MF.MKT.)

*** Belge numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

1. 2. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

2. Süreli Yayınlar****

Burusa Sergisi

Düstur, Birinci Tertib, Cilt 6, Ankara: Devlet Matbaası, 1939.

Düstur, Birinci Tertib, Cilt 8, Ankara: Başvekalet Devlet Matbaası, 1943.

İkdam

Sâlnâme-i Nezâret-i Maarif-i Umûmiyye, Altıncı Sene, Darü'l-hilâfetü'l-'aliyye: Asır Matbaası, 1321.

3. Tetkik Eserler

Akın, Nur Akın (1993). “Osman Hamdi Bey, Âsâr-ı Atıka Nizamnamesi ve Dönemin Koruma Anlayışı Üzerine”. *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*, Haz: Zeynep Rona, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 233-239.

Alpay, Adnan (2005). “Bir Osmanlı Mirası: Müze-i Hümayun Osmanlıca Arkeolojik Belgeler Arşivi (İstanbul Arkeoloji Müzeleri ve Kütüphanesi)”. *Notlar 6: İstanbul Kütüphaneleri Üzerine Söyleşiler*. Haz: Fatma Sel Turhan, İstanbul: Bilim-Sanat Vakfı Yayını, s. 49-62.

Arık, Remzi Oğuz (1953). *Türk Müzeciliğine Bir Bakış*. Ankara: Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayını.

Bahrani, Zainab vd. (2011). “Giriş: Arkeoloji ve İmparatorluk”. *Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji'nin Öyküsü 1753-1914*. Ed: Zainab Bahrani vd., İstanbul: SALT Yayını, s. 13-43.

Bahrani, Zainab (2011). “Mezopotamya'nın Keşfinin Anlatılmamış Hikayesi”. *Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji'nin Öyküsü 1753-1914*. Ed: Zainab Bahrani vd., İstanbul: SALT Yayını, s. 125-155.

**** Dergi ve gazete numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

Burke, Peter (2000). *Rönesans*. Çev: Özkan Akpınar, İstanbul: Babil Yayınları.

_____ (2012). *Bilginin Toplumsal Tarihi II, Encyclopédie'den Wikipedia'ya*. Çev: Mete Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Cezar, Mustafa (1987). *Müzeci ve Ressam Osman Hamdi Bey*. İstanbul: Türk Kültürüne Hizmet Vakfı Sanat Yayınları.

Çal, Halit (1997). “Osmanlı Devletinde Âsâr-ı Atıka Nizamnâmeleri”. *Vakıflar Dergisi*, S. 26, s. 391-400.

Çelik, Zeynep (2011). “İmparatorluğun Mirası: Geç Osmanlı Devrinde Eski Eserlerin Algılanması”. *Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji'nin Öyküsü 1753-1914*. Ed: Zainab Bahrani vd., İstanbul: SALT Yayını, s. 443-447.

_____ (2016). *Asar-ı Atıka, Osmanlı İmparatorluğu'nda Arkeoloji Siyaseti*. Çev: Ayşe Gür, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayını.

Eldem, Edhem (2010). *Osman Hamdi Bey Sözlüğü*. İstanbul: T. C. Kültür Bakanlığı Yayını.

Eyice, Semavi (1985). “Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu”. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 6, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1596-1603.

_____ (1990). “Müzeciliğimizin Başlangıcı ve Türk-İslam Eserleri Müzeleri”. *Müze*, S. 5-6, s. 5-8.

Gerçek, Ferruh (1999). *Türk Müzeciliği*. Ankara: T. C. Kültür Bakanlığı Yayını.

Iggers, George G. (2003). *Bilimsel Nesnellikten Postmodernizme Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı*. Çev: Gül Çağalı Güven, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Kazancı, Sevim (1998). *XIX. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Kepecioğlu, Kamil (2009). *Bursa Kütüğü*. Haz: Hüseyin Algül vd., C. 3, Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını.

Madran, Emre (1986). “Osmanlı Devletinde ‘Eski Eser’ ve ‘Onarım’ Üzerine Gözlemler”. *Bellekten*, C. XLIX, S. 193-195, s. 503-546.

Mendel, Gustave (1908). *Catalogue des Sculptures Grecques, Romaines et Byzantines du Musée de Brousse*. Athens: Imprimeire P. D. Sakellarios.

Mumcu, Ahmet (1971). “Eski Eserler Hukuku ve Türkiye”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XXVIII, S. 1-4, s. 41-76.

Muşmal, Hüseyin (2009). *Osmanlı Devleti’nin Eski Eser Politikası: Konya Vilayeti Örneği (1876-1914)*. Konya: Kömen Yayınları.

Mülayim, Selçuk (2009). “Kronolojik Notlarıyla 19. Yüzyıl Osmanlı Müzeciliği”. *Osmanlı Araştırmaları*, S. XXXIV. s. 175-201.

Ortaylı, İlber (1985). “Tanzimat’ta Vilayetlerde Eski Eser Taraması”. *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*. C. 6, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 1599-1600.

Osman Şevki [Uludağ] (2007) , *Bursa ve Uludağ*. Haz: Mehmet Fatih Birgül vd., Bursa: Bursa İl Özel İdaresi Yayını.

Özendes, Engin (1999). *Osmanlı’nın İlk Başkenti Bursa: Geçmişten Fotoğraflar*. İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayını.

Özkasım, Hale, Ögel, Semra (2005). “Türkiye’de Müzeciliğin Gelişimi”. *İTÜ Dergisi*, C. 2, S. 1, s. 96-102.

Paksoy, İsmail Günay (1993). “Bazı Belgeler Işığında Osmanlı Devleti’nin Kültür Mirası Politikası Üzerine Düşünceler”. *Osman Hamdi Bey ve Dönemi*. Haz: Zeynep Rona, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 201-211.

Serbestoğlu, İbrahim, Açık, Turan (2013). “Osmanlı Devleti’nde Bir Okul Projesi: Müze-i Hümayûn Mektebi”. *Gazi Akademik Bakış*, C. 6, S. 12, s.157-172.

Shaw, Wendy M. K. (2015). *Osmanlı Müzeciliği-Müzeler, Arkeoloji ve Tarihin Görselleştirilmesi*. Çev: Esin Soğancılar, İstanbul: İletişim Yayınları.

Şahin, Gürsoy (2007). “Avrupalıların Osmanlı Ülkesindeki Eski Eserlerle İlgili İzlenimleri ve Osmanlı Müzeciliği”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 42, s. 101-125.

Şahin, Mustafa (2007). “Bursa Arkeoloji Müzesi”. *Bursa Defteri*, s. 41-50.

Şimşek, Fatma ve Güven Dinç (2009). “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Eski Eser Anlayışının Doğuşu ve Bu Alanda Uygulanan Politikalar”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y. 10, S. 16, s. 101-127.

Tolias, George (2011). “‘Saygısız Bir Sanat Sevgisi’: Yunan Antik Eserlerinin Yağmalanması 1780-1820”. *Geçmişe Hücum, Osmanlı İmparatorluğu’nda Arkeoloji’nin Öyküsü 1753-1914*, Ed: Zainab Bahrani vd., İstanbul: SALT Yayını, s.71-93.

Türkmen, Asuman (2011), “Türk İslam Eserleri Müzesi”. *Bursa’nın Tarihi Mahalleleri II: Hocataşkın, Kurtoğlu, Meydancık, Namazgah, Yeşil*. Ed: Neslihan Dostoğlu vd., Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayını, s. 146-153.

Yaşayanlar, İsmail (2012). “Osmanlı Devleti’nde Âsâr-ı Atıka İlgisi: Miletopolis Örneği”. *Bursa Araştırmaları*, S. 37, s. 34-36.

Yıldırım, Recep ve Abdullah Martal (2002). “Osmanlı Yönetiminin Arkeolojik Eserlere Bakış Açısı”. *XIII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*. C. 3, Kısım 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, s. 1095-1102.

Yücel, Erdem (2006). “Müze”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, s. 240-243.

EKLER

Ek- I: Müze-i Hümayûn Bursa Şubesi'nin Fotoğrafi

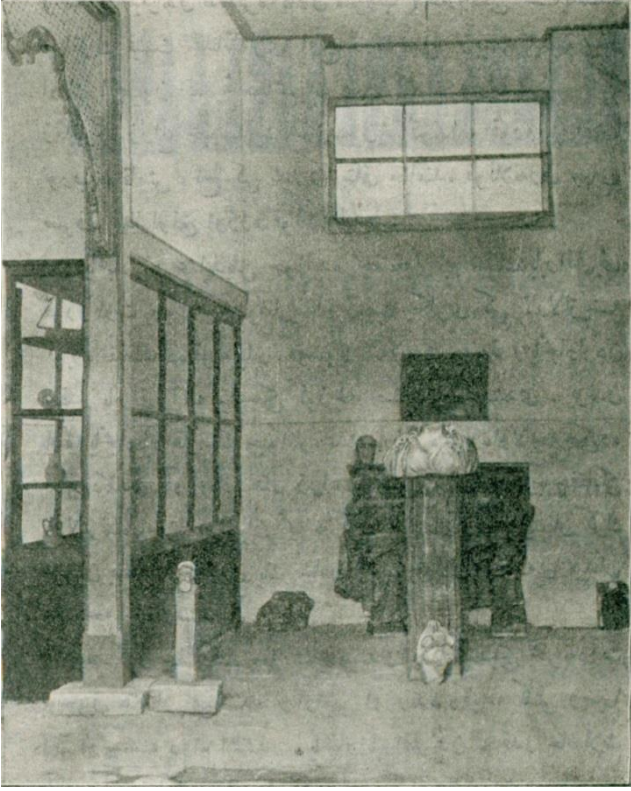
[“Âsâr-ı Atîka Müze Şu‘besi”, *Bursa Sergisi*, Nu: 2, 17 Temmuz 1335, s. 23.]³⁶

³⁶ Aynı fotoğraf Hudâvendigâr Vilayeti 1906 tarihli salnamesinde ve Servet-i Fünûn'un 698. sayısında da yayınlanmıştır. Bkz. *Hudâvendigâr Vilâyeti Sâlnâmesi*, Def‘a 33, Bursa: Matbaa-i Vilâyet, H. 1324, s. 120-121 arası; *Servet-i Fünûn*, Nu: 698, 26 Ağustos 1320, s. 1.

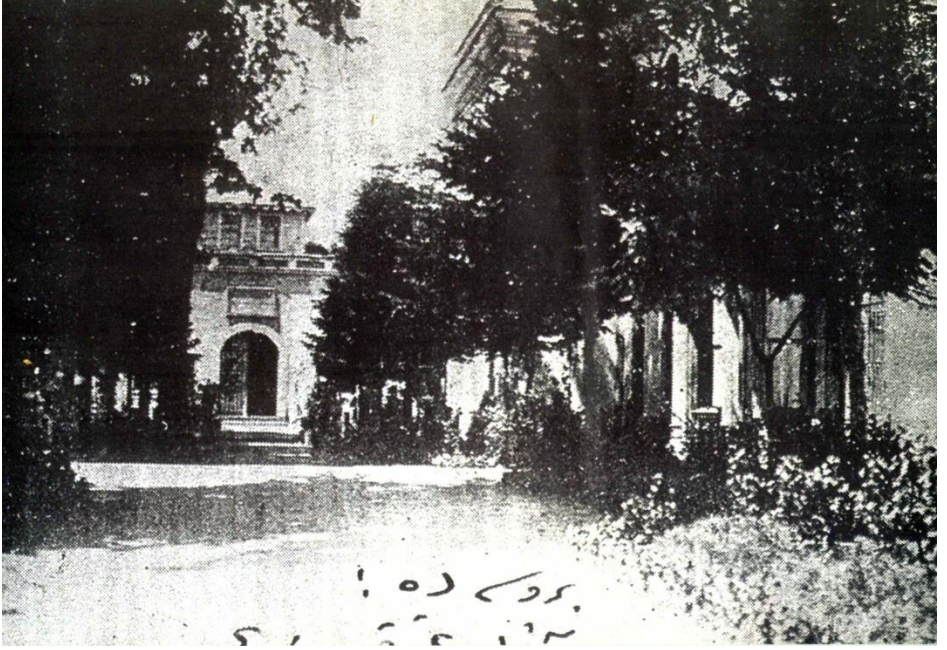

Ek-II: Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi'nin Açılış Töreni (J. D. S. Papazyan)

[Özendes 1999: 176]

Ek-III: Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi'nin Holü
[*Servet-i Fünûn*, Nu: 700, 9 Eylül 1320, s. 327.]

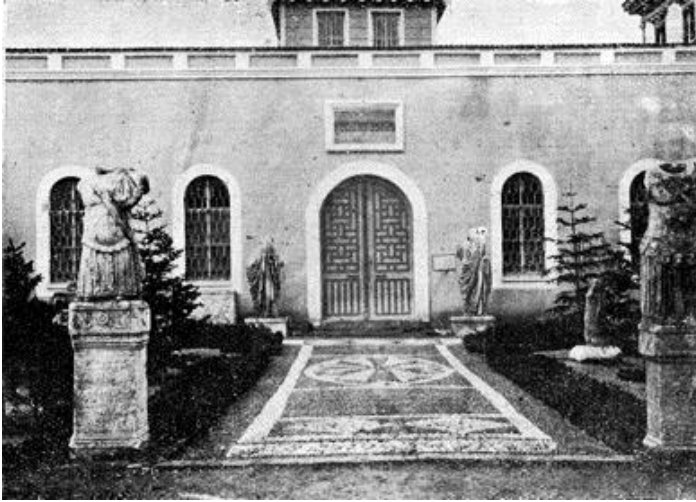
Ek-IV: Bursa Mekteb-i İdadisi'nin Bahçesinde Bursa Müzesi

[Anonim]

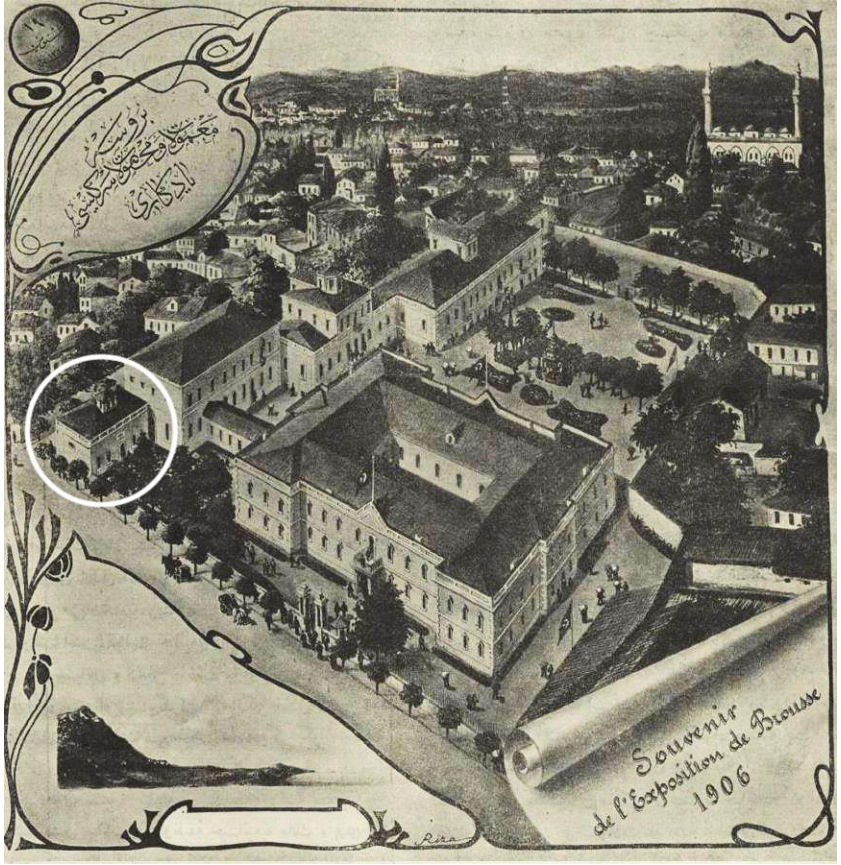
Ek-V: Müze-i Hümâyûn Bursa Şubesi Kartpostalı (Elle renklendirme)

[Anonim]

Ek-VI: Bursa Müzesi 1914 Senesi Görüntüsü

[Şehbal, Nu: 91, 15 Şubat 1329, s. 371.]

Ek-VII: 1906 Bursa Mamulat ve Mahsulat Sergisi Yedigârında Bursa Mekteb-i İdadisi'nin Gravürü (Müze binası halka içine alınmıştır.)

Ek-VIII: Bursa Müzesi'nin Giriş (1929 yılı)

[Anonim]

Ek-IX: Müze-i Hümayûn Bursa Şubesi Kitabesi (Müzeye ait ilk fotoğraftan alıntıdır.)

Ek-IX: Bugün Türk-İslam Eserleri Müzesi Bahçesinde Bulunan Bursa Müzesi Kitabesi

Ek-XI: Bursa Müzesi Yeşil Medrese'ye Taşımırken (1930)

[Anonim]

Ek-XII: Yeşil Medrese'de Bursa Müzesi

[Anonim]

Avcı, İsmail (2018). "Gül-deste-i Şu'arâ Adlı Şiir Mecmuası ve Mecmuaya Göre Bursa Şairleri". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 587-619.

DOI: 10.21550/sosbilder.408367

GÜL-DESTE-İ ŞU'ARÂ ADLI ŞİİR MECMUASI VE MECMUAYA GÖRE BURSA ŞAİRLERİ*

İsmail AVCI**

Gönderim Tarihi: Mart 2018

Kabul Tarihi: Nisan 2018

ÖZET

Bu çalışmada 1287 (1870-71) yılında Bursa'da yayımlanmış olan Gül-deste-i Şu'arâ adlı şiir mecmuası incelenmiştir. 32 sayfalık bu mecmuada 77 şairin 81 şiiri mevcuttur. Gül-deste-i Şu'arâ'nın en belirgin yanı Bursalı şairlerin şiirlerinden topluca örnekler sunuyor olmasıdır. Mecmuada 52 Bursalı şairin şiiri kayıtlıdır. Bursa'da Demircilerbaşı'nda deprem nedeniyle yıkılan bir caminin yeniden inşasına maddi kaynak sağlayabilmek için tertip edilmiş olan eser bu tertibi bakımından diğer şiir mecmualarından ayrılmaktadır. Mecmua MESTAP'taki (Mecmuaların Sistematik Tasnifi Projesi) tabloya göre tasnif edilip incelenmiştir. Şiirler eğer şairin divanı varsa oradan, yoksa şairden söz eden biyografik kaynaklardan kontrol edilmiş ve bulunabildiyse "Açıklamalar" kısmında şiirin bulunduğu yer gösterilmiştir. Şiir mecmualarının edebiyat tarihi için en önemli yanı yeni şairlerin ve şiirlerin tespit edilmesine vesile olmalarıdır. Gül-deste-i Şu'arâ'nın incelenmesi neticesinde görülebildiği kadarıyla kaynaklarda yer almayan Râziye Kadın adlı 1 şairenin varlığı tespit edilmiştir. Bundan başka Eşref, Hakkî, Hisâlî, 'İşretî, Muhibbî, Râ'î, Re'yî, Rif'atî, Sa'id ve Sırrî'ye ait, kaynaklarda yer almayan 12 şiir tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Gül-deste-i Şu'arâ, şiir mecmuası, Bursalı şairler*

* Bu makale Balıkesir Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri birimince desteklenen 2017/176 numaralı projeden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ismailavci@balikesir.edu.tr

The Poetry Journal Titled *Gül-deste-i Şu'arâ* and the Poets of Bursa According to the Journal

ABSTRACT

In this study, the poetry journal titled Gül-deste-i Şu'arâ, published in 1287 (1870-71) in Bursa, was examined. The journal consists of 32 pages and contains 81 poems of 77 poets. The most significant aspect of Gül-deste-i Şu'arâ is that it provides collective examples of the poems written by the poets of Bursa. The poems of 52 poets of Bursa are documented in the journal. As this journal was compiled with an aim to provide a financial resource for the reconstruction of a mosque that was demolished during an earthquake in Demircilerbaşı, Bursa, the journal differs from other poetry journals in terms of the purpose of compilation. The journal was classified and examined based on the table in MESTAP (Project on Systematic Classification of the Journals). The poems were checked from the divans of the poets, if any, or otherwise, they were checked from biographical sources and the sources of the poems, if any, were specified in the "Comments" section. The most significant contribution of poetry journals to the history of literature is that such journals play a crucial role in identifying new poets and poems. Based on the examination of Gül-deste-i Şu'arâ, a female poet named Râziye Kadın, who did not seem to be found in the sources, has been identified. In addition, 12 poems, which were not found in the sources and written by Eşref, Hakkî, Hisâlî, 'İşretî, Muhibbî, Râ'î, Re'yi, Rif'atî, Sa'id, and Sırrî, have been identified.

Key words: *Gül-deste-i Şu'arâ, poetry journal, poets of Bursa*

Giriş

Klasik Türk edebiyatı sahasının divanlar ve mesnevilerle birlikte manzum kısmını oluşturan şiir mecmuaları, farklı şairlere ait seçme şiirleri bir araya getiren eserlerdir. Birçok çeşidi olan şiir mecmuaları bu çeşitlilik esas alınarak farklı şekillerde tasnif edilmiştir. Mecmuada yer alan şiirlerin şekil ve konuları, nazirelerden oluşup oluşmaması, şairlerin belli bir zümreye mensubiyetleri ve mecmuanın sadece belli şairlerden bir seçkiyi ihtiva edip etmemesi gibi hususlar tasnife temel oluşturmaktadır. Bu ana başlıklar yanında mecmualar alt başlıklar belirlenerek daha ayrıntılı şekilde de tasnif edilebilmektedir (Gürbüz 2012: 97-113; Kılıç 2012: 75-96). Şiir mecmualarının edebiyat tarihi için en önemli yanı yeni şairlerin ve şiirlerin tespit edilmesine vesile olmalarıdır. Bunun yanında bilinen şiirlerin farklı şekillerine, varlığı bilinen ancak henüz ele geçmeyen hacimsiz bazı eserlere,

bilinmeyen veya kullanılmayan nazım şekillerine, bilinen nazım şekillerinin farklı kafiyeye tiplerine, yeni türlere, kullanılmayan bazı aruz kalıplarına, bazı şairlerin biyografisine katkı yapabilecek bilgilere, mecmuanın hazırlandığı dönemin edebî zevkine dair ipuçlarına ve nazire mecmualarında şairler arasında nasıl bir etkileşimin olduğuna dair bilgilere de şiir mecmularından ulaşmak mümkün olabilmektedir (Köksal 2012: 409-31).

Şiir mecmuaları üzerine yapılan çalışmalar son dönemde oldukça artmıştır. Mecmuaları merkeze alan lisansüstü tezler, kitap, makale ve bildiri boyutundaki çalışmalarla bu alanda belli oranda bir birikime ulaşılmıştır. Bunlar yanında 2011 yılında İstanbul’da düzenlenen “Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı” çalıştayı (Aynur vd. 2012), 2012 yılında Ankara’da gerçekleştirilen ve Fatih Köksal tarafından önerilen Mecmuaların SistematiK Tasnifi Projesi’nin (MESTAP) etraflıca ele alındığı “Osmanlı Şiirinin Hazinesi: Mecmualar ve Cönkler” çalıştayı (Gürbüz 2013) ve bunun ikincisi olarak 27-28 Ekim 2017 tarihlerinde Ankara’da yapılan “Şiir Mecmualarının SistematiK Tasnifi Projesi (MESTAP) Çalıştayı”, *Turkish Studies* dergisinin Prof. Dr. Âmil Çelebioğlu’na ithaf edilen ve mecmua konusuna ayrılan Kış 2013 (8/1) sayısı (Üst 2013)¹ mecmuların Türk edebiyatı tarihi için önemini anlaşılması bakımından oldukça etkili çalışmalar olmuştur. Özellikle MESTAP sayesinde bu konuda yapılan çalışmalar daha sistematiK bir yapıya kavuşmuştur.² Bununla birlikte şimdiye kadar üzerinde çalışma yapılan mecmuaların, kütüphanelerde yüzlerce örneği bulunan bu tür eserlerin ancak çok az bir kısmına tekabül ettiğini de belirtmek gerekir.

Bu makalede üzerinde durulan mecmua da bu çalışmaların bir parçasını oluşturmaktadır. 19. asırda tertip edilmiş olan mecmua MESTAP’a göre ele alınıp incelenmiştir.

1. Mecmuaya Dair Genel Bilgiler

Gül-deste-i Şu’arâ adını taşıyan eldeki eser, yakın dönemde tertip edilmiş bir şiir mecmuasıdır. 32 sayfa hacminde olan eser 1287 (1870-71) yılında Bursa’da Hudavendigâr Matbaası’nda basılmıştır. Eserin kim tarafından hazırlandığı belli değildir. Ancak mecmuanın baş kısmında

¹ Bu sayıda mecmua konusuna ayrılmış 25 yazı vardır.

² MESTAP konusunda M. Fatih Köksal’ın ilgili yazısına (Köksal 2012) ve www.mecmualar.tr.gg adresine bakılabilir.

muhtevasından bahsedilirken anlatılan tertip sebebinden *Gül-deste-i Şu'arâ*'nın belli bir amaca matuf olarak tertip edildiği/ettirildiği anlaşılmaktadır. Buradaki izaha göre 5 kuruşa satılan mecmuadan elde edilecek gelir Bursa'da Demircilerbaşı'nda deprem nedeniyle yıkılan bir caminin yeniden inşası için kullanılacaktır. Bu da bize mecmuanın o civarda yaşayan ve edebiyatla yakın ilgisi olan bir kişi tarafından hazırlandığını düşündürmektedir: "... bundan hâsıl olacak akçe Burûsa'da Temürcilerbaşı'nda vâkı' olan ve hareket-zede olarak münhedim bulunan câmi-i şerîfiñ inşâsına sarf olunacaktır." (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: ön kapak). Tertip sebebindeki bu farklılık nedeniyle *Gül-deste-i Şu'arâ* bilinen klasik şiir mecmualarından bir derece ayrılmaktadır. Mehmet Gürbüz, mecmuaların tasnifi konusundaki yazısında bu tür eserlerin hangi saikle tertip edildiği konusunu tartışırken "beğeni/sanatsal zevk" ve "fayda/gündelik kimi ihtiyaçların giderilmesi" hususlarına vurgu yapmış ancak bu hareket noktalarının bireysel amaçlara mı yoksa toplumsal amaçlara mı hizmet ettiği konusunda bir hüküm vermenin zorluğunu dile getirmiştir (Gürbüz 2012: 102). Eldeki mecmuanın hazırlanma sebebi burada üzerinde durulan her iki hususu da ihata eder niteliktedir ve kendi özelinde bir mecmuanın beğeni/sanatsal zevk dışında başka hangi amaçlar için tertip edilebileceğine de bir cevap mahiyetindedir. Zira mecmua, yıkılan bir caminin tekrar yapılmasına katkı sağlamak için hazırlanmasının yanında "hazırlayanın seçimi" olan şiirleri ihtiva etmektedir. Bu noktada seçilen şiirlerin muhatabı olan okuyucunun da bu zevk-fayda bağlamında değerlendirilmesi gerekir. Buradan hareketle mecmualar için yapılan tasniflere "Tertip sebebine göre mecmualar" gibi ek bir alt başlık açılması düşünülebilir. Böyle bir başlıkta *Gül-deste-i Şu'arâ*'yı "Toplumsal fayda düşünülerek hazırlanmış mecmualar" kategorisinde değerlendirmek mümkündür. Ancak yeri gelmişken hemen belirtmek gerekir ki bu mecmua aynı zamanda adı, belli bir bölgeyle/şehirle anılan şairleri kapsaması bakımından kısmen (mecmuanın ikinci kısmı sadece Bursa şairlerine ayrıldığından) "Aynı coğrafyada ya da aynı şehirde yetişmiş veya aynı milliyete mensup şairlerin şiirlerini toplayan mecmualar" (Gürbüz 2012: 111) başlığı altına da girmektedir.

Eserin başındaki kısa açıklamada muhtevaya dair de bilgi verilmektedir. Buna göre eserde bazı meşhur şairlerin terki-i bent, müseddes, muhammes ve gazelleri, Bursa'daki sular hakkında Hâsib Efendi'nin "Miyâhiyye"si ile Bursalı şairler ve onların şiirlerinden örnekler bulunmaktadır: "*Mündericâtı (Rûhî-i Bağdâdî ve Fehîm ve Veysî gibi*

meşâhîr-i şu'arânuñ) *terkîb-i bend ve müseddes ve muhammes ve gazelleriyle Burûsa'da cârî sular hakkında Hâsib Efendi'niñ Mi'yâhiyye'si ve Burûsa'dan güzerân iden şu'arânuñ esâmisiyle birer beytlerinden 'ibâret olup...*" (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: ön kapak). Buradan hareketle eserin iki bölüm hâlinde tertip edildiği söylenebilir. İlk bölüm (s. 2-29) karışık olarak farklı şairlerden seçilen şiir örneklerinden oluşmaktadır. İkinci bölüm (s. 29-31) ise bu bölümün başında yer alan "*Yukaruda ba'zı eş'arı beyân olunanlardan mâ-'adâ Burûsa'dan güzerân iden şu'arânuñ âsâr-ı şî'riyyelerinden birer beytleri teberrükten derc olunmuşdur.*" (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: 29) ifadesinden de anlaşılacağı üzere sadece Bursalı şairlerin birer beyitlerini muhtevidir.

Eserin sonununda "ez-Lisân-ı Gül-deste" başlığı altında bir kıt'a mevcuttur. Kıt'ada *Gül-deste*'nin dilinden "eserin tertibinin hayra sebep olduğu, bu eseri alanın her muradının gerçekleşeceği, adının *Gül-deste* konulduğu ve okuyanın burnuna güzel kokuların geleceği" söylenmiştir:

*Benüm tertîbüm oldı hayra bâdî
Olur hâşıl alanuñ her murâdî*

*Çonuldu çün baña Gül-deste adı
Mu'attardur okıyanuñ meşâmı* (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: arka kapak)

2. Mecmuanın MESTAP'a Göre Tasnifi ve Değerlendirilmesi

Mecmuada yer alan şiirler Mecmuaların Sistematik Tasnifi Projesi (MESTAP) kapsamında önerilen formata göre tablolaştırılmıştır. Tablo düzenlenirken *terkîb-i bentlerin* ilk ve son bentlerinin tamamı yerine bunların sadece ilk ve son beyitleri, tahmis ve müseddeslerin ilk ve son bentleri, kaside ve gazellerin ilk ve son beyitleri yazılmıştır. Söz konusu bu şiirler eğer şairin divanı varsa oradan, yoksa şairden söz eden biyografik kaynaklardan kontrol edilmiş ve bulunabildiyse açıklamalar kısmında şiirin bulunduğu yer gösterilmiştir. Tek beyitler ise tabloda "Matla' beyti/bendi" hanesine yazılmıştır. Ancak burada verilen beyitlerin her zaman tek başına bir matla ya da müfret olmayabileceği, başka bir şiirin parçası olarak nakledilebileceği hatırlanmalıdır. Nitekim 'Ârif mahlaslı bir şairden alınan iki mısranın, bir rubainin ilk iki mısrası olarak kaydedildiği kaynaklardan öğrenilebilmektedir (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: 31; Donuk 2016: 716). Eğer beyitlerden, bir şiirin parçası olduğu tespit edilebilen varsa bu durum da yine açıklamalarda yer almıştır. Müseddeslerden birinin şairi yazılmadığından tabloda en sona alınmıştır.

Tablonun “Açıklamalar” hanesinden rahatlıkla görüleceği üzere mürettep her şiir örneğinden önce bir başlıkla şairini de belirtmiştir. Bu başlıklar bazen şair ismi yanında onun memleketini, hayatta olup olmadığını, verilen şiirin nazım şeklini, eğer şiir tahmis veya nazire gibi başka bir şiire bağlıysa ya da müştereken söylenmişse buna dair açıklamayı da (“Gazel-i Burûsevî Tâlib Efendi”, “Gazel-i Tevfik Beg Müfettiş-i Hükkâm-ı Girid Hâlâ”, “Gazel-i Merhûm ‘Ali Rızâ Paşa Tahmîs-i Baba Efendi-zâde Reşâdetlü Şeyh Sa’îd Efendi”, “Gazel-i Müşterek Burûsevî Vahîd ve Tâhir Çelebi” gibi) ihtiva etmektedir. Söz konusu bu açıklamalı başlıklar mecmuada yer alan şairlerin kimliklerini belirgin hâle getirmekte, aynı mahlası kullanan şairlerin tefrik edilmesini kolaylaştırmaktadır.

Mecmua hazırlanırken şiirlerin bazılarının şairlerin kendi eserlerinden alındığı, bazılarının ise toplu olarak Bursalı İsmail Belîğ’in *Gül-deste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân* adlı eserinden nakledildiği anlaşılmaktadır.³ Özellikle eserin ikinci bölümündeki beyitlerin çoğunluğunun bu eserden alındığını söylemek mümkündür. Örneğin Zihnî, Rahmî, Rızâ’î, Remzî, Resîm, Sebzî, Sehmî (Donuk 2016: 687-96) şeklindeki sıralama her iki eserde de aynıdır. Bu bölümün geri kalan taraflarında da bazı eksik-fazlalık ve takdim-tehirlere iki eser arasındaki benzerlik oldukça belirgindir. Böyle bir benzerliği seçilen beyitlerin de desteklediği görülür. İsmail Belîğ’in eserinde Bahrî, Hilmî, Harîmî, Hisâlî, Hızrî, Zihnî, Remzî, Şemsî, ‘Avnî, Fahrî, Lem’î, Mu’îdî, Mîrî, Nihâlî, Necmî, Nâcî ve Vâhidî’nin sadece tek bir beyti örnek olarak verilmiştir (Donuk 2016: 671-741). Mecmuada da aynı beyitler bu sıraya göre tekrarlanmıştır. Geriye kalan şairlerden verilen şiir örnekleri de *Gül-deste-i Riyâz-ı İrfân*’da var olan örnekler arasından seçilmiş beyitlerdir. Ayrıca iki eser arasındaki isim benzerliği de (*Gül-deste-i Şu’arâ*, *Gül-deste-i Riyâz-ı İrfân*) bu etkinin bir parçası olarak düşünülebilir.

Gül-deste-i Şu’arâ’da 77 şairin 81 şiiri bulunmaktadır. Mecmuada 1 kaside, 28 gazel, 2 tahmis, 5 müseddes (biri tesdistir), 3 terki-i bent, 1 rubai (sadece ilk 2 mısra) ve 41 beyit kayıtlıdır. Şiirin başlığı yazılmadığından şairlerden birinin (müseddes müellifi) kim olduğu belli değildir. Şairlerden Sa’îd’in üç (1 tahmis, 1 gazel ve Hâsib’in “Miyâhiyye”sine zeyl), Bâki (2 gazel), Eşref (2 gazel) ve Hisâlî’nin (1 gazel, 1 beyit) ikişer şiiri mecmuaya

³ Bu sebeple şiir bizzat şairin kendi eserinde veya başka biyografik kaynaklarda bulunsa bile eğer İsmail Belîğ’in eserinde varsa bu da belirtilmiştir.

alınmıştır. Diğer şairlerin ise birer şiiri vardır. Şiirlere ve şairlere dair bu bilgiler tablo hâlinde aşağıya çıkarılmıştır.

Tablo 1: Şiirlerin Şair ve Nazım Şekline Göre Dağılımı

Sıra	Şair	Nazım Şekli / Şiir Sayısı	Sıra	Şair	Nazım Şekli / Şiir Sayısı
1	ʿAbdî	Beyit/1	44	Nâzîk	Beyit/1
2	Ahmed Paşa	Beyit/1	45	Necmî	Beyit/1
3	ʿAklî	Beyit/1	46	Nefʿî	Gazel/1
4	Ânî	Beyit/1	47	Nihâlî	Beyit/1
5	ʿÂrif	Rubai/1 (ilk 2 mısra)	48	Niʿmetî	Gazel/1
6	ʿÂşimî	Beyit/1	49	Niyâzî	Beyit/1
7	ʿAvnî	Beyit/1	50	Râğîb	Gazel/1
8	Âzerî	Müseddes/1	51	Rahmî	Beyit/1
9	ʿAzîmî	Gazel/1	52	Râʿî	Gazel/1
10	Bahrî	Beyit/1	53	Râziye	Beyit/1
11	Bâkî	Gazel/2	54	Remzî	Beyit/1
12	Belîğ	Beyit/1	55	Resîm	Beyit/1
13	Celîlî	Beyit/1	56	Reʿyî	Gazel/1
14	Cinânî	Müseddes/1 (tesdis)	57	Rızâʿî	Beyit/1
15	Edîbî	Beyit/1	58	Rifʿatî	Gazel/1
16	Eşref	Gazel/2	59	Rûhî	Terkib-i Bent//1
17	Fahrî	Beyit	60	Şabrî (Edirneli)	Müseddes/1
18	Fâʿizî	Gazel/1	61	Şabrî (Moralî)	Gazel/1
19	Fehîm	Terkib-i Bent/1	62	Saʿîd	Tahmis/1
20	Fuzûlî	Gazel/1			Gazel/1
21	Fürûğî	Beyit/1	63	Sebzî	Beyit/1
22	Hakkî (Üsküdarlı)	Gazel/1	64	Sehmî	Beyit/1
23	Hakkî (Bursalı)	Beyit/1	65	Selîmî	Gazel/1
24	Harîmî	Beyit/1	66	Sırrî	Gazel/1
25	Hâsib Saʿîd ve	Kaside/1	67	Sürûrî	Tahmis/1
26	Hâyî	Beyit/1	68	Şemsî (Şeyhî)	Beyit/1

27	Hayrî	Beyit/1	69	Tâlib	Gazel/1
28	Hızrî	Beyit/1	70	Tevfîk	Gazel/1
29	Hilmî	Beyit/1	71	'Ulvî	Gazel/1
30	Hişâlî	Gazel/1	72	Va'dî	Beyit/1
		Beyit/1	73	Vahîd ve Tâhir	Gazel/1
31	Huldî	Beyit/1	74	Vâhidî	Beyit/1
32	'İffet	Gazel/1	75	Veysî	Terkib-i Bent/1
33	'İşretî	Gazel/1	76	Zihnî	Beyit/1
34	Kâtib	Beyit/1	77	?	Müseddes/1
35	Lem'î	Beyit/1			
36	Mîrî	Beyit/1		1 kaside	
37	Muhibbî	Gazel/1		28 gazel	
38	Mu'îdî	Beyit/1		2 tahmis	
39	Murâdî	Gazel/1		5 müseddes (biri tesdis)	
40	Müfid	Beyit/1		3 terkib-i bent	
41	Nâbî	Gazel/1		1 rubai (sadece ilk 2 mısra)	
42	Nâcî	Beyit/1		41 beyit	
43	Nâ'ilî	Müseddes/1		Toplam 77 şair, 81 şiir	

2.1. Şiirler ve Şairlere Dair Bazı Tespitler

Mecmuada yer alan şiirler asıl kaynaktan, yani şairlerin divanlarından, eğer henüz ele geçirilemediyse veya şair divan tertip etmediyse hakkında bilgi alınabilen kaynaklardan kontrol edildiğinde dikkati çeken bazı hususların olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki şiirlerin ana kaynakla mecmuadaki kayıtlı şekilleri arasındaki ufak tefek farklılıklardır. Nüsha farkı olarak görülen bu durum bütün mecmualar için olağandır. Burada asıl husus mürettibin dikkatsizliğinden kaynaklanan yanlış bilgilerdir. Örneğin mecmuada “Müseddes-i Cinânî Efendi” başlığıyla kaydedilen şiir Cinânî'nin *Divan*'ında tesdis olarak yer almaktadır (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: 13-4; Okuyucu 1994: 279-81). Müverrih Sürûrî'nin tahmis ettiği asıl şiir “Gazel-i Merhûm Şeyhül-İslâm Yahyâ Efendi Tahmîs-i Sürûrî Efendi” başlığıyla mecmuada Şeyhülislam Yahyâ'ya ait olarak gösterilmiştir ancak kontrol edildiğinde şiirin Taşlıcalı Yahyâ'nın olduğu görülmektedir (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: 17; Çavuşoğlu 1977: 580). Buna benzer bir yanlış da Bursalı İsmail Belîğ'in olduğu söylenen bir beytin Mora Yenişehirli Mehmed Emîn Belîğ'e ait olmasıdır (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: 29; Demirel 2005: 114-5). Bir yerde de, yazılan beyit Şeyhî mahlaslı bir şaire ait olarak gösterilmiştir ancak beyit Şemsî'nindir. Burada mürettibin takip ettiği *Gül-deste-i Riyâz-ı İrfân*'daki

sırayı karıştırdığı anlaşılmaktadır (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: 31; Donuk 2016: 698).

Mecmuada iki ortak şiir vardır. Bunlardan ilki Hâsib Efendi ve Baba Efendi-zâde Şeyh Sa'îd'e aittir. Hâsib'in Bursa'nın tatlı suları hakkında yazdığı 38 beyitlik "Miyâhiyye" kasidesine Sa'îd 6 beyitlik bir zeyl yazarak şiiri 44 beyte çıkarmıştır (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: 17-9; Eroğlu 2008: 429-39). İkinci şiir ise Vahîd ve Tâhir Çelebi'nin müştereken söyledikleri 5 beyitlik bir gazeldir (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: 22).⁴ Söz konusu gazel Türk edebiyatındaki müşterek şiir külliyatına bir katkıdır.

Şiir mecmualarının edebiyat tarihine en önemli katkısı yukarıda da ifade edildiği üzere yeni şairlerin ve şiirlerin keşfidir. *Gül-deste-i Şu'arâ*'da görülebildiği kadarıyla kaynaklarda yer almayan 1 şaire ve 12 şiir tespit edilmiştir. Bu şaire ve şiirler hakkında aşağıda bilgi verilmiştir.

Râziye Kadın: Mecmuadaki bu isme gerek genel biyografik kaynaklarda gerekse doğrudan kadın şairleri konu alan eserlerde rastlanamamıştır.⁵ *Bursa Kütüğü*'nde 16. ve 17. asırlara ait bazı kayıtlarda Râziye adına rastlanmaktadır ancak Râziye Kadın bu isimlerle ilişkilendirilememiştir (Kepecioğlu 2010: I/159, II/22, 82, 100, 125, 193-4, III/93, IV/43, 211). Mecmuada Bursalı isimlerden biri olarak geçen şairenin her ne kadar bir beyti kayıtlıysa da literatüre yeni bir kadın şair olarak girmesi önemlidir. Râziye Kadın'ın beyti şöyledir:

Çemende şanmañ olupdur şükûfeler tezyîn

Ğamuñla ģasta yaturken çiçek çikardı zemîn (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: 31).

Mecmuada yer alan şiirlerden bazılarında şairlerin eserlerinde ya da haklarında bilgi alınabilen kaynaklarda rastlanamamıştır. Gerekli açıklama yapıldıktan sonra söz konusu bu şiirlerin tam metinleri aşağıya alınmıştır.

Eşref: Bursalı Eşref Paşa (1234/1820-1312/1894) *Divan* sahibi bir şairdir. *Divan*'ı iki ayrı teze konu olmuştur [Tanrıbuyurdu 2006; Urğun

⁴ Bu müşterek şiir *Müşterek Şiirler Divanı*'nda yoktur (Aksoyak 2017).

⁵ Kadın şairler hakkında bilgi veren biyografik ve antolojik tarzda hazırlanmış makale, tebliğ ve kitap hacminde 40 civarında çalışma vardır. Bu çalışmaların bir listesi için bk. (Avcı 2016: 32-3). Bu çalışmaların en kapsamlısı Müjgân Cunbur'a aittir (Cunbur 2011).

(Doğan) 2010]. Şairin aşağıda yer alan her ikisi de 5 beyitlik 2 gazeli söz konusu bu çalışmalarda bulunmamaktadır. İbnü'l-Emin Mahmud Kemal İnal'ın bildirdiğine göre Eşref Paşa 1278 (1861-62) yılında *Divan*'ını bastırdıktan sonra vefatına kadar şiir yazmaya devam etmiştir. Sonradan yazdığı 34 gazel, tarihler ve diğer manzumelerden oluşan şiir defteri Eşref Paşa'nın oğlu Rüşdî Bey tarafından İnal'a ödünç verilmiştir ancak bu defter elde değildir (İnal 1999/I: 497-8). Aşağıda verilen gazellerin söz konusu kayıp defterde yer alan şiirlerden olduğu düşünülebilir.

*Çâr-pâreyle hırâm itse o şûh-ı rakkâs
Çarpılır pençe-i 'aşkında 'avâm ile havâs*

*'Âşukuñ hâlini oldukça bilür her ma'sûk
Mestlik çeşmüne mahşûs teğâfûl saña hâs*

*Bendidür kâh-keşân dâneleridür encüm
Dâm-ı tezvîr-i felekden bulamaz kimse hâlâs*

*Herkes ol mertebe me'lûf-ı nifâk olmuş kim
Resm-i 'âdî gibidür 'aşrda 'arz-ı ihlâs*

*Eşrefâ nazmuña mahşûsdur elbet bu kemâl
Dürr-i gâltâna teşâdüf idemez her gânvâs* (Gül-deste-i Şu'arâ 1287:

24).

*Lutfi ağıvâra anuñ 'âşıkâ mahşûs nâzî
Disem ol şûha amân cevre ider âgâzî*

*İftirâkuñ dil-i şeydâyı hazîn eyleyeli
Gûşa mâtem geliyor bezm-i neşâtuñ sâzî*

*Ayağın çekmese hîç mey-kede-i 'âlemden
Kişi bulmaz yine keyfince olan dem-sâzî*

*Râhat olmaz o şehüñ memleket-i vaşlında
Var iken dide-i câdûsı gibi gammâzî*

*Eşrefâ müddet-i hengâm-ı firâkı yazsa
Çatlayınca koparır elde kalem âvâzî* (Gül-deste-i Şu'arâ 1287: 29).

Hakkî: Mecmuada Bursalı şairlerden biri olarak gösterilen Hakkî'den Aydos doğumlu olduğu hâlde Bursalı lakabıyla meşhur olmuş İsmail Hakkî'nin (1063/1652-1137/1724) mi yoksa Bursa doğumlu olan Hüseyin

Hakkî'nin (1248/1832-1309/1891) mi kastedildiği belli değildir. Bursalı İsmail Hakkî'nin *Divan*'ında aşağıdaki beyte rastlanamamıştır (Yurtsever 1990). Hüseyin Hakkî'nin bir divanının olup olmadığı belli değildir ve beyit de ondan söz eden kaynaklarda bulunamamıştır (Sarıkaya 2007: 161-2; İnal 2000/II: 737-8).

*Ne hikmetdür bu kim bir nokta düşdi kilk-i kudretten
Sevâd-ı hâl-i hûbân lâleye dâğ-ı derûn oldu (Gül-deste-i Şu'arâ 1287:*

30).

Hisâlî: Kaynaklarda Bursalı Hisâlî'nin (öl. 1028/1618) *Beyyinât Risâlesi* adlı bir eseriyle bir şiir mecmuasının olduğu kayıtlıdır. Ancak bu mecmua elde değildir (Kayabaşı 1997: 283-4; İpekten vd. 1988: 212; Donuk 2016: 681). Aşağıdaki şiir şairden söz eden kaynaklarda yer almamaktadır. Hisâlî'nin mecmuada yer alan bir beyti daha vardır ancak bu beyit İsmail Belîğ'in *Gül-deste-i Riyâz-ı İrfân*'ında kayıtlıdır (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: 30; Donuk 2016: 681).

*Ğam-ı 'aşk ile düşüp tağlara 'üryân idi Kays
Baş açık yalın ayak tâlib-i cânân idi Kays*

*Şakınur dâmen-i Leylâ'yı kefi düşmenden
Kûhsâr üzre çıkup aña nigezbân idi Kays*

*Virdi bî-tâc u kabâ hükmini taht-ı 'aşkuñ
Uymadı ğayrılara başına sultân idi Kays*

*Ülfet-i vahş u tıyûr ile velî âdem idi
Ço ne dirlerse disünler hele insân idi Kays*

*Şoyunup girse Hişâlî gibi meydâna n'ola
Keştî-ğîr-i ğam ile dest ü girîbân idi Kays (Gül-deste-i Şu'arâ 1287:*

23).

İşretî: Türk edebiyatında bilinen 'İşretî (öl. 974/1566) mahlaslı bir şair vardır (İpekten vd. 1988: 232). 'İşretî'den söz eden kaynaklarda şairin "sürh" redifli bu gazeline rastlanamamıştır.

*Bezm-i belâda hûn-ı sirişküm şarâb-ı sürh
Bağrum firâk oduyla kızarmış kebâb-ı sürh*

*Çeşmüm şeh-i hayâlüne gülgünî haymedür
Çanlu yaşum taraf taraf olmuş tınâb-ı sürh*

*Hattı kitâb-ı hüsn ü kaşî resm-i besmele
Zülf-i 'izârı faşl-ı siyeh la 'l-i tâb-ı sürh*

*Mecmû'asını peykeriniñ kıldı lâle-reng
Kıanlu yaşumla şafha-i rüyum kitâb-ı sürh*

*Bezm-i şafâda şevk-i mey-i la 'lüñ olmasa
Nûş eylemezdi 'İşreti la 'l-i müzâb-ı sürh* (Gül-deste-i Şu'arâ 1287:

21).

Muhibbî: Kanunî (900/1495-974/1566) *Divan* sahibi şair padişahlardan biridir. *Divan*'ı şimdiye kadar bazı yayınlara konu olmuştur. Aşağıda verilen gazel bu yayınlarda yer almamaktadır. Her ne kadar “‘aynına” redifli bir gazel Coşkun Ak'ın yayımladığı *Divan* metninde (Ak 1987: 695) ve Kemal Yavuz ile Orhan Yavuz'un birlikte neşrettikleri çalışmada (Kânûnî Sultan Süleyman 2016: 1433) varsa da bu iki şiir redif ve bir iki kelime dışında tamamen farklıdır. Bu sebeple bunlar ayrı birer şiir olarak değerlendirilmelidir. Muhibbî'nin şiirleriyle ilgili yapılan diğer yayınlarda (Kânûnî Sultan Süleyman 2014; Yavuz vd. 2014; Gıynaş 2014) ise bu şiire rastlanmamıştır:

*Beñzeyelden gözlerüm yaşı şarâbuñ 'aynına
Yandı miñnetle ciger döndi kebâbuñ 'aynına*

*Çarh elinden inlesem dolâbveş olmaz 'aceb
Gözlerüm yaşı dönüpdür âsiyâbuñ 'aynına*

*Mezra '-ı dilde mañabbet toñmı sebz olsun diyü
Anı şuvarmağa çeşmüm döndi âbuñ 'aynına*

*Yâr-ı ğamdan miñnet ile kâmetüm çeng olalı
Sînemüñ nâlişleri döndi rebâbuñ 'aynına*

*Ey Muhibbî kanda gitsem iki cûdur göz yaşı
Kıalmadı şimden girü hâcet türâbuñ 'aynına* (Gül-deste-i Şu'arâ 1287:

28).

Râ'î: Kaynaklarda III. Murat devrinde (1574-1595) hayatta olduğu gösterilen ve Râ'î mahlasını kullanan bir şair görünmektedir (Uğur 2016). Râ'î'nin aşağıda verilen 5 beyitlik gazeline tesadüf edilememiştir:

*Gülşen-i küyuñda eşküm cûy-bâr itsem gerek
Sen sehî kıaddi nezâketle kenâr itsem gerek*

*Bâki 'uşşâkuñ olursa tâlib-i mihr-i vefâ
Ben senüñ cevri ü cefâñı ihtiyâr itsem gerek*

*Ėarķa virüp 'âlemi seyl-âb-ı eşk-i çeşm ile
Âsiyâlar gibi çarhı bî-ķarâr itsem gerek*

*'Âşıkā şabr u sefer lâzım olandır dirler âh
Şabra yokdur tâkatüm terk-i diyâr itsem gerek*

Âteş-i hasret derûnum hânesin yakdırmada

Râ'iyâ süz-ı nihânum âşikâr itsem gerek (Gül-deste-i Şu'arâ 1287:

27).

Re'yî: *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü'*nde⁶ Re'yî mahlaslı 5 şairin biyografisi yer almaktadır. Aşağıda verilen 6 beyitlik gazel Re'yî mahlaslı şairleri tanıtan kaynaklarda görülememiştir.

*Eylemez Ėamze-i bî-dâduñ dâd
Hey elâ gözlüm elüñden feryâd*

*Aķser olsun güzelüm al Ėayr it
Cân metâ'ı nice bir ola mezâd*

*İrmedi Ėitdi elif ķâmetüñe
Oldı biñ pâre Ėasedden şimşâd*

*Nâm-ı ağyârı çıkar defterden
Ger çıkarmak diler iseñ eyü ad*

*Gönderüp tîrini alsun rûhı
Diñiz ol Ėûniye cân ise murâd*

*Cân u dilden ķul olur Re'yi saña
Eger itmezseñ efendi âzâd (Gül-deste-i Şu'arâ 1287: 22).*

Rif'atî: Türk edebiyatında bu mahlasta 7 şair vardır (İpekten vd. 1988: 389-90). Mecmuada gazeli yer alan Rif'atî'nin bunlardan hangisi olduğu belli değildir. Şiir Rif'atî mahlaslı şairlerden söz eden kaynaklarda bulunamamıştır. Rif'atî'nin gazeli şudur:

Gördüğümce tal'at-i zîbâ-yı yâri her şabâh

⁶ www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com

Şanurum mihr-i cihân-ârâ tulû' eyler şabâh

*Gülşen içre sünbülün hâlin perîşân eyledi
Kâkül-i 'anber-feşânın 'arz idüp dil-ber şabâh*

*Her seher görsem yüzün cânâ gözüm yaşı diner
Toğsa hürşîd-i cihân gâ'ib olur ahter şabâh*

*Şubh-dem efgân idüp göğsin döger 'âşıklarun
Nevbet-i şâhî urur gûyâ ki her mehter şabâh*

Kaatre-i şeb-nem degildür çeşm-i nergisde olan

Rif'atî'nün baht-ı h'âb-âlûdına ağlar şabâh (Gül-deste-i Şu'arâ 1287:

21).

Sa'îd: Bursalı Babaefendizâde Şeyh Sa'îd (öl. 1288/1871) adı mecmuada üç yerde geçer. Sa'îd, Hâsib Efendi'nin Bursa'daki sular hakkında yazdığı 38 beyitlik "Miyâhiyye"ye 6 beyitlik bir zeyl yazmıştır (*Gül-deste-i Şu'arâ* 1287: 19; Eroğlu 2008: 429-39). Sa'îd'in mecmuada bir tahmisi ve bir de gazeli bulunmaktadır. Bursalı Mehmed Tâhir şairin gayr-i mürettep bir *Divan*'ının olduğunu söylemektedir. Ancak söz konusu eser henüz ele geçmemiştir. Sa'îd'in mecmuada yer alan ve aşağıda verilen 8 bentlik tahmisinin beşinci bendi, 7 beyitlik gazelinin ise yine beşinci beyti *Osmanlı Müellifleri*'nde kayıtlıdır. Şiirlerin tam metinlerine ise kaynaklarda rastlanamamıştır.⁷

*Mest-i şahbâ-yı vişâlüm bakmazam encâma ben
Fevt-i fırsat eylemem tâbi' olup evhâma ben
Nuql için itmem tekâpû şekker ü bâdâma ben
Devr-i la'lûnde baş egmem bâde-i gülfâma ben
Sâye-i pîr-i mugânda minnet itmem câma ben*

*Nûş idüp hâlümce her dem câm-ı gam-fersâları
Gûşuma girmez iken bu 'âlemün gavgâları
Şimdi Mecnûnveş gönül geşt idiyor şahrâları*

⁷ Tahmisin başlığı mecmuada "Gazel-i Merhûm 'Alî Rızâ Paşa Tahmîs-i Baba Efendizâde Reşâdetlü Şeyh Sa'îd Efendi" şeklindedir. Gazel 9 beyittir, Sa'îd gazelin 8 beytini tahmis etmiştir. Tahmis edilen gazelin Ali Rızâ Paşa'ya mı yoksa onun yetiştirmesi ve kölesi olan şair Osman Nevres'e mi ait olduğu konusunda tartışma vardır (İnal 2000/III: 1609-11; Bursalı Mehmed Tâhir 2000: 239).

'Anber-i zülfüñ getürdi başuma sevdâları
Yohsa nerden düş olurdum bu hayâl-i hâma ben

Düşdi bu mürğ-i dil-i âvâre bend-i zülfüñe
Olmayup mağrûr bu rûtbe perend-i zülfüñe
Bâri rahm eyle a zâlim müstemend-i zülfüñe
Hâlûñi gördüm esîr oldum kemend-i zülfüñe
Dâne için k(g)endümi şaldum düşürdüm dâma ben

Kûşe-gîr-i ye's ü hayret itmede her dem beni
Çâresi müşkil gumûmuyla ider müdğam beni
Zevk ü râhatda şanur bu hâl ile 'âlem beni
Geh esîr-i ğurbet eyler geh enîs-i gam beni
Şaşmışam bilmem ne itsem bu dil-i nâ-kâma ben

Şıdk-ı da'vâyı gerekdür gerçi işbât eylemek
Hüsn-i âmîziş ile hem haşmı iskât eylemek
İtmeyüp tañfir herkesle muvâlât eylemek
Halk ile lâzımdur olduĸca mümâşât eylemek
Ger baña uymazsa eyyâm uyarum eyyâma ben

Bu dil-i firkat-zedemde ârzû-yı yâr var
Ne zen ü ferzend kaydı ne gam-ı aĸyâr var
Bir tehî-destüm dilümde âh âteş-bâr var
Kûy-ı ğurbetde ne bildük ne de bir gam-h'âr var
Kim getirüsün ger yazarsam yâre bilmem nâme ben

Sensiz ey meh-rû ne mümkün itmek 'aĸd-i encümen
Olmayınca şem' bezm elbet olur bozuĸ düzen
Dâne için eyledi Âdem dañi terk-i vañan
Eylerüm Dârü's-selâm'ı kendüme beytü'l-ħazen
Hasret-hâl-i siyâhuñla gidersem Şâm'a ben

ĸahr u luñfi bir bilüp ta'riż itme nâ-be-câ
Çün Sa'idâ imtihân-ı dostdur renc ü 'anâ
Ol rızâ-dâde tevekkül eyle ber-ħükm-i każâ
Telh-kâm itmez senüñ şîrîn kelâmuñ ey Rızâ
Sen hemân eyle tekellüm râziyum düşünâma ben (Gül-deste-i Şu'arâ

1287: 16).

*Nûş idüp bezm-i ezelde sâgar-ı ser-şâr-ı 'aşk
Bî-muhâbâ oldu dil gûyende-i esrâr-ı 'aşk*

*Naqd-i cân alup virür laht-i ciger sevdâ-girân
Böyledür âyîn açılsa küçe vü bâzâr-ı 'aşk*

*Leşker-i sâmana tertîb eyleyüp ceys-i gamı
Eyledi vâ-beste-i fermân sipeh-sâlâr-ı 'aşk*

*Pîş-i mihrâb ise mescid içre zühhâduñ yiri
Tekyegâh-ı ehl-i 'irfân hâne-i humâr-ı 'aşk*

*Âdemi gerçi Zelîhâ-yı emel eyler 'azîz
Yûsufistân-ı belâdur hep der ü dîvâr-ı 'aşk*

*Günbed-i nîlüferîde devr-i seyyârât var
Ben de âfâk-ı cihânda olmuşam seyyâr-ı 'aşk*

*Bîm-i hârım yok Sa'îdâ eylemem fikr-i hazân
Çün hemîşe tâze vü terdür baña gülzâr-ı 'aşk (Gül-deste-i Şu'arâ*

1287: 26).

Sırrî: Mecmuanın hazırlandığı dönemde Prizren mektupçusu olarak görev yapan Giritli Sırrî'nin (1260/1844-1313/1895) torunlarına intikal eden bir *Divançe*'si vardır ancak ele geçmemiştir. Cemâl Kurnaz, Sırrî'nin çeşitli zamanlarda yazdığı mektuplarında bulunan 40 kadar şiirini bir araya getirerek neşretmiştir (Kurnaz 2000: 133-60). Söz konusu bu şiirler arasında aşağıdaki gazel bulunmamaktadır:

*Hatt-ı siyeh belürdi ruhsâr-ı yâre karşı
Ser-sebz olur gülistân evvel-bahâra karşı*

*Bu beyt-i dil-nişîni vird-i zebân idermiş
Gidükce ol gül-i ter her lâlezâra karşı*

*Tîr-i müjem dilüñde açtığı yarelerden
Lâle hacil gerekdür sen dâgdâra karşı*

*Mümkün mi nâr-ı gayret mahv itmeye vücûdum
Öpdükce yâri âgyâr ben dil-figâra karşı*

*Eslâfa peyrev oldum Sırrî bu nev gazelle
Sâde kalur egerçi şi'r-i kibâra karşı (Gül-deste-i Şu'arâ 1287: 28).*

2.2. *Gül-deste-i Şu'arâ'*daki Bursalı Şairler

Gül-deste-i Şu'arâ''nin en belirgin yanı Bursalı şairlerin şiirlerinden topluca örnekler sunuyor olmasıdır. Mecmua Bursa'da, kuvvetle muhtemel Bursalı bir mürettip tarafından hazırlanmış ve yine burada basılmıştır. Bu yönüyle mecmuanın Bursa edebî hayatına açık bir katkısından söz edilebilir.

Gül-deste-i Şu'arâ''da şairlerin Bursalı olarak gösterilmeleri için Bursa'yla bir şekilde alakalarının olması yeterli görülmüştür. Bursa'da doğmuş veya ölmüş, bu şehirde bir süre yaşamış, "Bursalı" lakabıyla meşhur olmuş isimlerin tamamının Bursalı olarak kabul edildiği görülmektedir. Mecmuada bu şekilde şiirlerinden örnekler verilen şairlerin sayısı 52'dir.

Tablo 2: *Gül-deste-i Şu'arâ'*daki Bursalı Şairler

Sıra	Şair	Sıra	Şair	Sıra	Şair	Sıra	Şair
1	ʿAbdî	14	Faḥrî	27	Lemʿî	40	Resîm
2	Ahmed Paşa	15	Fürûḡî	28	Mîrî	41	Rızâʿî
3	ʿAklî	16	Ḥaḳkî	29	Muʿîdî	42	Saʿîd
4	ʿAnî	17	Ḥarîmî	30	Müfid	43	Sebzî
5	ʿArîf	18	Ḥâsib	31	Nâcî	44	Sehmî
6	ʿÂsımî	19	Ḥaylî	32	Nâzik	45	Şemsî
7	ʿAvnî	20	Ḥayrî	33	Necmî	46	Tâhir
8	Âzerî	21	Ḥızrî	34	Nihâlî	47	Tâlib
9	Baḥrî	22	Ḥilmî	35	Nîʿmetî	48	ʿUlvî
10	Celîlî	23	Ḥişâlî	36	Niyâzî	49	Vaʿdî
11	Cinânî	24	Ḥuldî	37	Rahmî	50	Vaḥîd
12	Edîbî	25	ʿİffet	38	Râziye	51	Vâhidî
13	Eşref	26	Kâtib	39	Remzî	52	Zihî

Gül-deste-i Şu'arâ''nin tanıtıldığı ilk kısımda da üzerinde durulduğu üzere eser iki bölüm hâlinde planlanmış, ikinci bölüm sadece Bursalı şairlerin (41 şair) şiir örneklerinden oluşmuştur. İlk bölümde de Bursalı bazı şairlere (11 şair) ait şiirler mevcuttur. İkinci bölümde Bursalı İsmail Belîḡ'e ait olduğu düşünülerek verilen beyit Mora Yenişehirli Mehmed Emîn Belîḡ'e ait olduğundan bu isim Bursalı şairler arasında gösterilmemiştir. Mecmuanın özellikle ikinci bölümünde Bursalı İsmail Belîḡ'in *Gül-deste-i Riyâz-ı İrfân* adlı eserinden faydalandığı ve bir bakıma Bursa şairlerine ait bir mecmua oluşturulmaya çalışıldığı göz önüne alınırsa eser, Bursa için oldukça belirgin olan vefeyat geleneğinin şiir mecmuası boyutunda bir devamı gibi

düşünülebilir. Mecmuada yer alan toplam 77 şairin 52'sinin Bursalı olması bu bakımdan anlamlıdır.

Bursalı şairler konusunda hazırlanmış en geniş çalışma olan Kadir Atlansoy'un Bursa vefeyatnamelerinden hareketle hazırladığı *Bursa Şairleri* adlı eserinde Bursa şairlerine dair 2 liste vardır. Bunlardan ilkinde şüara tezkirelerinden taranarak bulunan Bursalı şairler (169 şair), diğesinde ise Bursa vefeyatnamelerinde adları geçen Bursalı şairler (274 şair) bulunmaktadır. *Gül-deste-i Şu'arâ*'da yer alan şairlerin Râziye Kadın hariç hepsi bu iki listeden bulunabilmektedir.⁸

Sonuç

Gül-deste-i Şu'arâ adlı şiir mecmuasını konu alan bu çalışmadan şu sonuçlar elde edilmiştir:

1. *Gül-deste-i Şu'arâ* adını taşıyan eldeki eser 1287 (1870-71) yılında Bursa'da Hudavendigâr Matbaası'nda bastırılmış 32 sayfalık bir şiir mecmuasıdır. Eserin mürettibi caminin bulunduğu civarda yaşayan ve edebiyatla yakın ilgisi olan bir kişi, muhtemelen bir şairdir. Eser iki bölüm hâlinde hazırlanmıştır. İlk bölüm karışık olarak farklı şairlerden seçilen şiir örneklerinden, ikinci bölüm ise sadece Bursalı şairlerden seçilen beyitlerden oluşmaktadır.

2. Mecmua Bursa'da Demircilerbaşı'nda deprem nedeniyle yıkılan bir caminin yeniden inşasına maddi katkı sağlayabilmek maksadıyla tertip edilmiştir. Tertip sebebindeki bu farklılık nedeniyle *Gül-deste-i Şu'arâ* bilinen klasik şiir mecmualarından bir derece ayrılmaktadır. Bu sebeple mecmualar için yapılan tasnife “Tertip sebebine göre mecmualar” gibi ek bir alt başlık açılması, böyle bir başlıkta *Gül-deste-i Şu'arâ*'nın “Toplumsal fayda düşünülerek hazırlanmış mecmualar” kategorisinde değerlendirilmesi mümkün görünmektedir. Ayrıca bu mecmua aynı zamanda adı, belli bir

⁸ Atlansoy'un ikinci listeyi hazırlarken vefeyatnamelerde geçen Ânî, 'Ârif, 'Âsimî ve Âzerî gibi bazı şairleri atladığı görülmektedir. Bu nedenle tarama yapılırken ikinci listeye esas olan vefeyatnamelerdeki şairlere ait ayrı ayrı verilen listeleri de kontrol etmek gerekmektedir. Nitekim bu dört ismin İsmail Belîğ'in *Gül-deste-i Riyâz-ı İrfân*'ında var olduğu hemen fark edilmektedir (Donuk 2016: 668, 670, 711, 714; Atlansoy 1998: 129, 139-40). Atlansoy'un bu çalışmasının bir tenkidi için bk. (Kutlar 2002: 269-98).

bölgeyle/şehirle anılan şairleri kapsamı bakımından kısmen (mecmuanın ikinci kısmı sadece Bursa şairlerine ayrıldığından) “Aynı coğrafyada ya da aynı şehirde yetişmiş veya aynı milliyete mensup şairlerin şiirlerini toplayan mecmualar” başlığı altına da girmektedir.

3. *Gül-deste-i Şu'arâ*'da 77 şairin 81 şiiri bulunmaktadır. Mecmuada 1 kaside, 28 gazel, 2 tahmis, 5 müseddes (biri tesdistir), 3 terki-i bent, 1 rubai (sadece ilk 2 mısra) ve 41 beytin kayıtlı olduğu görülmüştür.

4. Mecmuada yer alan şiirler “Mecmuaların Sistematiik Tasnifi Projesi (MESTAP)” kapsamında önerilen formata göre tablolastırılmıştır. Şiirler eğer şairin divanı varsa oradan, yoksa şairden söz eden biyografik kaynaklardan kontrol edilmiş ve bulunabildiyse açıklamalar kısmında şiirin bulunduğu yer gösterilmiştir. Böylelikle hem şiirlerin kime ait oldukları hem de mecmuada kayıtlı şekilleri kaynaklardan kontrol edilerek varsa farklılıklar ve bilgi hataları not edilmiştir.

5. Mecmua hazırlanırken şiirlerin bazılarının şairlerin kendi eserlerinden alındığı, bazılarının ise toplu olarak Bursalı İsmail Belîğ'in *Gül-deste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân* adlı eserinden nakledildiği görülmüştür. Bu durumu iki eser arasındaki hem seçilen şairler hem de şiir örnekleri desteklemektedir. Bunun yanında iki eser arasındaki isim benzerliği de (*Gül-deste-i Şu'arâ*, *Gül-deste-i Riyâz-ı İrfân*) dikkati çekmektedir.

6. *Gül-deste-i Şu'arâ*'da görülebildiği kadarıyla kaynaklarda yer almayan Râziye Kadın adlı 1 şaire ve Eşref (2 gazel), Hakkî (1 beyit), Hisâlî (1 gazel), 'İşretî (1 gazel), Muhibbî (1 gazel), Râ'î (1 gazel), Re'yî (1 gazel), Rif'atî (1 gazel), Sa'îd (1 tahmis, 1 gazel) ve Sırrî'ye (1 gazel) ait 12 şiir tespit edilmiştir. Bunlara Vahîd ve Tâhir Çelebi'nin müştereken söyledikleri 5 beyitlik bir gazel de eklenebilir. Müşterek şiirleri konu alan çalışmada bu ortak şairden söz edilmediği görülmüştür.

7. *Gül-deste-i Şu'arâ*'daki 77 şairden 52'si Bursalıdır. Mecmuanın özellikle ikinci bölümünde Bursalı İsmail Belîğ'in *Gül-deste-i Riyâz-ı İrfân* adlı eserinden faydalandığı ve bir bakıma Bursa şairlerine ait bir mecmua oluşturulmaya çalışıldığı göz önüne alınırsa eseri, Bursa için oldukça belirgin olan vefeyat geleneğinin şiir mecmuası boyutunda bir devamı gibi düşünmek mümkündür.

8. *Gül-deste-i Şu'arâ*'nın incelenmesiyle yukarıda ortaya çıkan sonuçlar şiir mecmualarının tamamının tasnif ve tetkikinin Türk edebiyatı tarihi için önemini bir kez daha ortaya koymuştur.

Tablo 3: *Gül-deste-i Şu'arâ* Adlı Mecmuanın MESTAP'a Göre Muhteva Tablosu

Yp./s. nu.	Mahlas	Matla' beyti / bendi	Makta' beyti / bendi	Nazım şekli/ birimi	Nazım türü	Vezin	Açıklamalar
2-7	Rûhî	Şanmañ bizi kim şîre-i engür ile mestüz Biz ehl-i harâbâtđanuz mest-i elestüz	Hâlâ ki biz üftâde-i hûbân-ı Dımışk'uz Ser-halka-i rindân-ı melâmet-keş-i 'aşkuz	Terkib-i Bent/17		--./--./--./--	"Terkib-i Bend-i li-Cenâb-ı Rûhî-i Bağdâdî Raĥmetu'llâhî 'Aleyh der-Şâm-ı Şerif Vâkı' Şod" (Ak 2000 : 51-66).
8-10	Veysî	Yiter ey dil heves-i zülf-i siyehkâr yiter Yiter ey cân-ı belâ-dide bu efkâr yiter	Luţf idüp eylediği cürm ü fesâda bakma Veysi-i rû-siyehi nâr-ı caĥime yakma	Terkib-i Bent/9		.../.../.../.../...	"Terkib-i Bend-i li-Cenâb-ı Veysi" (Veysi 4689/3: 80a-81a, 490/5: 56a-57a; Çaldak 2014).
10-11	Fehîm	Ey nigâh-ı ġazabı mest-i mey-i naĥvet-i nâz ġamzesi sâķi-i câm-ı ecel-i ehl-i niyâz	Girde-bâlin ġül-ġengeñ olup tûde-i ĥâr Derd-i ġayretle helâk ola Fehîm-i bîmâr	Terkib-i Bent/7		.../.../.../.../...	"Terkib-i Bend-i li-Cenâb-ı Fehîm" (Üzġör 1991: 264-70).
12	Şabrî	ġül gibi açılamañ bâde-i nâb olmayıcak Söylemem bülbüleden baña ĥiţâb olmayıcak 'Aşkdan başlamañ eġġana rebâb olmayıcak Ĥâşılı lâl olurum 'âlem-i âb olmayıcak Yâre derdüm diyemem bezm-i şarâb olmayıcak Cürmüm ikrâr eylemem mest-i harâb olmayıcak	'Aşıkñ cünbişi Şabrî gibi rindâne gerek Mesleki mey-kede hem meşrebi peymâne gerek Ĥâlini ağlamaġa küşe-i mey-ĥâne gerek Mey gerek nây gerek meclis-i mestâne gerek Yâre derdüm diyemem bezm-i şarâb olmayıcak Cürmüm ikrâr eylemem mest-i harâb olmayıcak	Müseddes/5		.../.../.../.../...	"Müseddes-i li-Cenâb-ı Şabrî" (Kasır 1990: 309-10). Nef'î'nin "Yâre derdüm diyemem bezm-i şarâb olmayıcak / Cürmüm ikrâr eylemem mest-i harâb olmayıcak" beytini tazminle yazılmış bir müseddestir. Metinde "eylemem" olan kelime Nef'î'de "idemem"dir. Vezin de böyle uymaktadır (Akkuş 1993: 311).
12-13	Nâ'ili	Firâşum seng-i ĥârâ pûşişüm şevķ-i katâd olsun Yirtüm beytül-ĥazen kârüm fiġân-ı girye-zâd olsun Ten-i mecrûĥuma ta'n-ı 'adû zaĥm-ı ziyâd olsun İdenler ġöñlümi âzürde mesrûrül-fu'âd olsun Yıķanlar ĥâtır-ı nâ-şadımı yâ Rabb şâd olsun Benüm'çün nâ-murâd olsun diyenler ber-murâd olsun	Ne mümkündür bula ey Nâ'ili ĥükm-i każâ taġyir Bozulmak mümteni'dür ser-nüvişt-i ĥâme-i taķdir Bu ma'nâdan derûn-şâdum ki bir dem itmeyüp te'ĥîr İdüp ser-tüz ü bürrân tîşe-i âzârı bî-taķşir Yıķanlar ĥâtır-ı nâ-şadımı yâ Rabb şâd olsun Benüm'çün nâ-murâd olsun diyenler ber-murâd olsun	Müseddes/5		.../.../.../.../...	"Müseddes-i li-Cenâb-ı Nâ'ili" (İpekten 1990: 148-50).
13-14	Cinânî	Aĥ kim bir ġül için ġam-zede-i ĥâr oldum ġuşşadan bülbül-i şûrîde-şîfat zâr oldum Bir sehî-kadd ü ser-efrâza hevâdâr oldum Cüvyveş ġöñlüm akup 'âşık-ı didâr oldum Yine sevdâ-zede-i zülf-i siyehkâr oldum Yine bir oñmayacak derde giriftâr oldum	Ey Cinânî n'ola bülbül gibi nâlân olsam ġül-i şad-pâre gibi çâķ-i girîbân olsam Tuyulup 'aşķ ile 'âlemlere destân olsam Kâķül-i yâr gibi n'ola perîşân olsam Yine sevdâ-zede-i zülf-i siyehkâr oldum Yine bir oñmayacak derde giriftâr oldum	Müseddes/6		.../.../.../.../...	"Müseddes-i Cinânî Efendi" (Okuyucu 1994: 279-81). Şiir burada müseddes olarak kaydedilmiştir. Ancak <i>Divan</i> 'da "Tesdis-i merĥûm Cinânî Efendi ser-bendeş hazret-i Ebu's-su'ûd Efendi" şeklinde yer almaktadır. Müseddes deġil tesdistir.
14-15	Âzerî	Gerçi âyin-i vefâ uymaz senüñ mu'tâduña Muttaşıl resm-i cefâ ammâ ki düşmez aduña Ĥastaña raĥm eylemek bir kerre gelmez yâduña Bî-ġüneĥ şemşir çekme 'âşık-ı nâ-şâduña Sen mi öğretdüñ cefâyı ġamze-i cellâduña Ĥûb ta'lim eylemişsin âferin üstâduña	Âzerî'nün itdigi feryâd u âĥ u vâĥ için Çarĥa âteşler şalan süz-ı dil-i ġüm-râĥ için Mehbiţ-ı Rûĥu'l-emîn ol şâĥ-ı 'âlî-câĥ için Toġrı söyle 'âlemi var eyleyen Allâĥ için Sen mi öğretdüñ cefâyı ġamze-i cellâduña Ĥûb ta'lim eylemişsin âferin üstâduña	Müseddes/5		.../.../.../.../...	"Müseddes-i Âzerî" (Cönk: 110a-110b; Çetinkaya 2014).
16	Sa'id	Mest-i şahbâ-yı vişâlem bakmazam encâma ben Fevt-i fırsat eylemem tâbî' olup evĥâma ben Nuķl için itmek teķâpü şekker ü bâdâma ben <i>Devr-i la'lûñde baş egmem bâde-i ġülfâma ben</i> <i>Sâye-i pîr-i muġânda minnet itmem câma ben</i>	Ĥahr u luţfi bir bilüp ta'rîz itme nâ-be-câ Çün Sa'idâ imtiĥân-ı dostdur renc ü 'anâ Ol rîzâ-dâde tevekkül eyle ber-ĥükm-i każâ <i>Telĥ-kâm itmez senüñ şîrin kelâmuñ ey Rîzâ</i> <i>Sen hemân eyle tekellüm râziyum düşnâma ben</i>	Tahmis/8		.../.../.../.../...	"ġazel-i Merĥûm 'Alî Rîzâ Paşa Tahmîs-i Baba Efendi-zâde Reşâdetlü Şeyĥ Sa'id Efendi" ġazel 9 beyittir, Şeyĥ Sa'id ġazelin 8 beytini tahmis etmiştir. Tahmis edilen ġazelin Ali Rîzâ Paşa'ya mı yoksa onun yetiştirmesi ve kölesi olan şair Osman Nevres'e mi ait olduġu konusunda

							tartışma vardır (İnal 2000/III: 1609-11; Bursalı Mehmed Tahir 2000/II: 199).
17	Sürûrî	Kâ'il olmam taşrada gördükçe sultânüm seni Kem ider zirâ rakîb ey şâh-î hûbânüm seni Hâk Te'âlâ bed-nazardan şaklasun cânüm seni <i>Kimsenüñ gördüğine râzî degil cânüm seni Var kıyâs eyle ne vech ile sever cânüm seni</i>	Ey Sürûrî hâmeñi nazmuñla dür-pâş eyledüñ Nâme yazduñ yâre ağıyâr ile pür-şaş eyledüñ Kendüñi rüsvâ-yı her ağıyâr u kallâş eyledüñ <i>Çünkü ey Yahyâ muhabbet sırrını fâş eyledüñ Dâstân itsün bütün dünyâya divânüm seni</i>	Tahmis/5		---/--/--/--/..-	“Gazel-i Merhûm Şeyhü'l-İslâm Yahyâ Efendi Tahmîs-i Sürûrî Efendi” (Batur 2010: 271-2). Asıl gazel Şeyhü'l-İslâm Yahyâ'ya ait olarak gösterilmiştir ancak Taşlıcalı Yahyâ'ya aittir. Şiir <i>Divân</i> 'da biraz daha farklıdır (Çavuşoğlu 1977: 580).
17-19	Hâsib ve Sa'id	Bâreka'llâh zihî şehri-i güzîn-vâlâ Hâbbezâ belde-i pâkîze-i cennetâsâ	Pek muvâfîk hele Kestâne şuyı mestâne Rûhveş virmede âyine-i idrâke cilâ	Kaside/44		.../.../.../.../..-	“Bursa'da Cârî Şular Hakkında Hâsib Efendi Merhûmuñ Miyâhiyyesidir” İlk 38 beyit Hâsib Efendi'ye, zeyl olan 6 beyit ise Baba Efendi-zâde Şeyh Sa'id'e aittir (Eroğlu 2008: 429-39).
19	Selîmî	Muhabbet şâhınun bir bende-i fermâniyuz cânâ Gedâ-yı kûy-ı 'aşkuz 'âlemün sultânıyuz cânâ	Selîmîves lebün vaşfin idüp şîrîn kelâm ile Zamânun himmetünle Hüsrev-i devrânıyuz cânâ	Gazel/5		---/--/--/--/...-	“Gazel-i Cennet-mekân Sultân Selîm Hân” (Ak 2001: 155).
20	Nef'î	Göz ucıyâ 'âşıkâ geh luft ider gâhî 'itâb Bir su'âle yir kımaz ol gamze-i hâzır-cevâb	Nice tutsun tîr-i yâre sinesin Nef'î nişân Anı kor mı bir karar üzre dil-i pür-ıztırâb	Gazel/5		---/--/--/--/...-	“Gazel-i Nef'î Efendi” (Akkuş 1993: 285).
20	'İffet	Âh kim düşeli başuma sevdâ-yı muhabbet İtdi beni Mecnûn gibi şeydâ-yı muhabbet	Nef'î gibi meydân-ı sühan yekke-süvârı Ser-sâm ide(li) 'İffet'i şahbâ-yı muhabbet	Gazel/5		--/--/--/--/...-	“Gazel-i Burusevî 'İffet Efendi” (Arslan 2005: 43).
20	Âlîb	Dehânî fikri gam-ı cân-ı zâruma bâ'îş Hayâl-i hâli dil-i dâğdâruma bâ'îş	O nev-nihâl-i çemenzâr-ı 'aşkdur Âlîb Bu tâze-gülugî hep ihtiyâruma bâ'îş	Gazel/5		.../.../.../.../..-	“Gazel-i Burusevî Âlîb Efendi” (Erdem 1994: 189).
21	'Ulvî	Şatma ey h'âce nebât-ı hamevîden bize hiç Dehen-i yâr turur iken şekerün ez şuyın iç	Meyl iderse seni koyup dil-i 'Ulvî gayra Kâlib-ı mürdesini tîg-i müjeñle iki biç	Gazel/5		.../.../.../.../..-	“Gazel-i 'Ulvî Çelebi” (Çetin 1993: 230).
21	Rif'atî	Gördüğümce tal'at-i zîbâ-yı yâri her şabâh Şanurum mihr-i cihân-ârâ tulû' eyler şabâh	Katre-i seb-nem degildür çeşm-i nergisde olan Rif'atî'nün baht-ı h'âb-âlûdına aklar şabâh	Gazel/5		---/--/--/--/...-	“Gazel-i Rif'atî Çelebi” Kaynaklarda Rif'atî mahlaslı şairlere ait şiirler arasında bulunamadı.
21	'İşretî	Bezm-i belâda hûn-ı sirişküm şarâb-ı sürh Bağrum firâk odıyla kızarmış kebâb-ı sürh	Bezm-i şafâda şevk-i mey-i la'lûñ olmasa Nüş eylemezdi 'İşreti la'l-i müzâb-ı sürh	Gazel/5		--/--/--/--/...-	“Gazel-i 'İşretî Çelebi” Kaynaklarda bu şiiri bulunamadı.
22	Re'yi	Eylemez gamze-i bî-dâduñ dâd Hey elâ gözlüm elünden feryâd	Cân u dilden kul olur Re'yi saña Eger itmezseñ efendi âzâd	Gazel/6		.../.../.../.../..-	“Gazel-i Re'yi Çelebi” Kaynaklarda Re'yi mahlaslı şairlere ait şiirler arasında bulunamadı.
22	Bâkî	Riyâz-ı hüsnde olmuş o la'l-i nâb lezîz Cinân içinde bilürsün olur şarâb lezîz	Gazelleründe lebi vaşfi(n) eyle ey Bâkî Şekerle olsa bilürsün olur hoş-âb lezîz	Gazel/5		.../.../.../.../..-	“Gazel-i Bâkî Efendi” (Küçük 1994: 128).
22	Vahîd ve Tâhir	Yâr hançer-be-kef ol dem ki şitâbân görünür 'Âşık-ı şâf-dile çâk-ı girîbân görünür	Sihri ü i'câza karın itdi Vahîd ü Tâhir Gerçi ehl-i dile bu tarh-ı nev âsân görünür	Gazel/5		.../.../.../.../..-	“Gazel-i Müsterek Burusevî Vahîd ve Tâhir Çelebi” (Donuk 2016: 743).
23	Tevfîk	Bezm-i 'aşkuñ elde biz cân-ı şafâsın görmüşüz Nâz-perver sâki-i nâzûk-edâsın görmüşüz	Hâme-i hikmet gazel nazm itse Tefvîk pek becâ Ehl-i dil âşârınun el-hâk şafâsın görmüşüz	Gazel/5		---/--/--/--/...-	“Gazel-i Tefvîk Beg Müfettiş-i Hükâm-ı Girid Hâlâ” Türk edebiyatında Tefvîk mahlasını kullanan çok sayıda şair vardır. Bunlardan mecmuanın tertip edildiği dönemde Girit'te müfettiş-i hükâm olarak görev yapan Tefvîk'in hangisi olduğu tespit edilememiştir.
23	Hişâlî	Ğam-ı 'aşk ile düşüp tağlara 'uryân idi Kays Baş açık yalın ayak tâlib-i cânân idi Kays	Şoyunup girse Hişâlî gibi meydâna n'ola Keşti-gir-i ğam ile dest ü girîbân idi Kays	Gazel/5		.../.../.../.../..-	“Gazel-i Burusevî Hişâlî Efendi” Şiir kaynaklarda bulunamamıştır. Şairin <i>Zübdetü'l-Eş'âr</i> 'a göre şiir mecmuası vardır (Kayabaşı 1997: 283-4). Ancak mecmua elde değildir. Kaynaklarda

							sadece <i>Beyyînât Risâlesi</i> 'nden söz edilir (Donuk 2016: 681).
23-24	Hâkkî	Tarf-ı rûyında o meh zülfin nümâyân eylemiş Ehl-i 'aşkuñ başına dünyâyı zindân eylemiş	Ey Fuzûlî var mı bir Hâkkî gibi âteş-zebân Açdıgıñ vâdide tâ bu rütbe cevân eylemiş	Gazel/8		---/---/---/---	“Gazel-i İsmâ'îl Paşa-zâde Hâkkî Beg Efendi be-Nazîre-i Fuzûlî” Fuzulî <i>Divan</i> 'ında 7 beyittir (Yıldırım 2006: 191-2; Akyüz vd. 1997: 193-4).
24	Eşref	Çâr-pâreyle hırâm itse o şûh-ı rakkâş Çarpılır pençe-i 'aşkında 'avâm ile havâş	Eşrefâ nazmuña mahşûşdur elbet bu kemâl Dürr-i gâltâna teşâdüf idemez her gavvâş	Gazel/5		.../.../.../---	“Gazel-i Burusevî Eşref Paşa” (Tanrıbuyurdu 2006; Urgan (Doğan) 2010). Bu çalışmalarda şiir bulunamamıştır. Ancak şairin sonradan yazdığı 34 gazel ve diğer manzumelerinden oluşan bir şiir mecmuası vardır ve henüz ele geçmemiştir. Buradaki gazel onlardan olabilir (İnal 1999/I: 498).
24	Fâ'izî	Şevk ile germ olmadur câm-ı muşaffâdan garaz Tâb u ferdür âfîtab-ı 'âlem-ârâdan garaz	'Aks-i rûy-ı sâki-i bezmi temâşâ itmedür Fâ'izî âyine-i câm-ı muşaffâdan garaz	Gazel/5		---/---/---/---	“Gazel-i Kâf-zâde Fâ'izî Efendi” (Okatan 1995: 199).
24-25	Fuzûlî	Kılmağil muhkem gönül dünyâya 'âqd-i irtibât Sen bir âvâre misâfîrsin bu bir vîrân ribât	Her yiten meh-rûya şarf itme Fuzûlî 'ömrüñi Bî-vefâlardan hazer kıl tut tarîk-i ihtiyât	Gazel/5		---/---/---/---	“Gazel-i İli-Cenâb-ı Fuzûlî” (Akyüz vd. 1997: 198).
25	'Azmî	Sitemden zevk idersin 'âşîka cevri ü cefâdan haz Dirîgâ bulmamışsın zerrece bûy-ı vefâdan haz	Saňa yâr iltifâtın dün iderse gam degil 'Azmî Şeh-i 'âli-cenâb itmez bilürsin çün gedâdan haz	Gazel/5		---/---/---/---	“Gazel-i 'Azmî Çelebi” (Ceyhan 2006: 109-10).
25	Nâbî	'Aşık ki olup bûse-i ruhsârına kâni' Dil-ber daği ol vech ile virirse ne mâni'	Ümmidüñi pâ-beste-i ye's eyleme Nâbî İhsân-ı Hudâ bir gün ider def'-i mevâni'	Gazel/5		--/.../.../---	“Gazel-i Nâbî Efendi” (Bilkan 2011/II: 736).
25-26	Râgîb	Dest-şûy-ı 'ays olup mey-hânedan çekdüm ayağ Eyledüm bûs-ı leb-i sâki-i dil-berden ferâğ	Bende yok benden haber kim cüst ü cü eyler beni Vâdi-i hayretde Râgîb şöyle kaldum güm-sürâğ	Gazel/7		---/---/---/---	“Gazel-i Râgîb Paşa” (Demirbağ 1999: 291; Yorulmaz 1989: 124).
26	Bâkî	Müje haylin dizer ol gamze-i fettân şaf şaf Güyyâ cenge turur nize-güzerân şaf şaf	Kâdrüñi seng-i muşallâda bilüp ey Bâkî Turup el bağlayalar karşıña yârân şaf şaf	Gazel/9		.../.../.../---	“Gazel-i Bâkî Efendi” (Küçük 1994: 241-2).
26	Sa'id	Nûş idüp bezm-i ezelde sâgar-ı ser-şâr-ı 'aşk Bî-muhâbâ oldı dil güyende-i esrâr-ı 'aşk	Bîm-i hârim yok Sa'id eylemem fikr-i hazân Çün hemîşe tâze vü terdüba baña gülzâr-ı 'aşk	Gazel/7		---/---/---/---	“Gazel-i Burusevî Şeyh Sa'id Efendi” <i>Divan</i> 'ı henüz ele geçmemiştir. Bu şiire kaynaklarda rastlanamamıştır (Yekbaş 2014).
27	Râ'î	Gülşen-i küyüñda eşküm cûy-bâr itsem gerek Sen sehî-kaddi nezâketle kenâr itsem gerek	Âteş-i hasret derûnum hânesin yaqdırmada Râ'iyâ sûz-ı nihânum âşikâr itsem gerek	Gazel/5		---/---/---/---	“Gazel-i Râ'î Efendi” Kaynaklarda Râ'î mahlaslı sadece bir şaire tesadüf edilmiştir ve şiirlerinden örneğe rastlanamamıştır.
27	Ni'metî	Gülmedüm 'âlemde aslâ olmadum mesrûr-hâl Hem-demüm derd ü elemdür mahremüm her dem melâl	Ni'metîsâ mükedder olsa hâlüm gâh olur Dilde mâl-â-mâldür derdünle âlâm u melâl	Gazel/4		---/---/---/---	“Gazel-i bî-Nukat Ni'metî Çelebi” Gazel <i>Divan</i> 'da 5 beyittir (Ersöz 2007: 216-7).
27	Murâdî	Uyhuda dün gice cânım gibi cânân gördüm Ten-i efsüredede kalkup eşer-i cân gördüm	Ey Murâdî şeh-i devrân iken el'ân seni Zülfine kılmış esir ol şeh-i hûbân gördüm	Gazel/5		.../.../.../---	“Gazel-i Cennet-mekân Sultân Murâd-ı Şânî” (Ak 2001: 51).
28	Şabrî	Haste oldum nice dem dide-i bîmârûñ için Kılca kaldı yüregüm turre-i tarrârûñ için	Kâle gel Şabrî niçün böyle olursun hâmuş Bizi hasretde koduñ şî'r-i şeker-bârûñ için	Gazel/5		.../.../.../---	“Gazel-i Moravî Nakîbü'l-Eşrâf Şabrî” (Uz 2009: 129).
28	Sırrî	Haft-ı siyeh belürdi ruhsâr-ı yâre karşı Ser-sebz olur gülistân evvel-bahâra karşı	Eslâfa peyrev oldum Sırrî bu nev gâzelle Sâde kalur egerçi şî'r-i kibâra karşı	Gazel/5		--/.../.../---	“Gazel-i Brizren Mektûbcısı Giridî Sırrî Efendi” Sırrî'nin <i>Divânçe</i> 'si henüz ele geçmemiştir. Cemâl Kurnaz, Sırrî'nin mektupları arasından topladığı şiirlerini yayımlamıştır. Bunlar arasında söz konusu gazel yoktur (Kurnaz 2000:

							133-60).
28	Muhibbî	Beñzeyelden gözlerüm yaşı şarâbuñ ‘aynına Yandı miñnetle ciger döndi kebâbuñ ‘aynına	Ey Muhibbî kanda gitsem iki cûdur göz yaşı Kalmadı şimden girü hâcet türâbuñ ‘aynına	Gazel/5		---/---/---/---	“Gazel-i Cennet-mekân Sultân Süleymân Hân-ı Gâzî” Muhibbî’nin “‘aynına” redifli bir şiiri aşağıdaki ilk iki kaynaktan mevcuttur. Ancak bu iki şiir redif dışında ayrı şiirler durumundadır. Bu yüzden bunları ayrı olarak değerlendirmek gerekir (Ak 1987: 695; Kânûnî Sultan Süleyman 2016/II: 1433; Kânûnî Sultan Süleyman 2014; Yavuz vd. 2014; Giynaş 2014).
29	Eşref	Luftî agyâra anuñ ‘aşîka mahşûş nâzı Disem ol şûha amân cevre ider âğâzı	Eşrefâ müddet-i hengâm-ı firâkı yazsa Çatlayınca koparır elde kalem âvâzı	Gazel/5		---/---/---/---	“Gazel-i Burusevî Eşref” (Tanrıbuyurdu 2006; Urğun (Doğan) 2010). Bu çalışmalarda şiir bulunamamıştır. Ancak şairin sonradan yazdığı 34 gazel ve diğer manzumelerinden oluşan bir şiir mecmuası vardır ve henüz ele geçmemiştir. Buradaki gazel onlardan olabilir (İnal 1999/I: 498).
		Yukarıda ba’zı eş’ârı beyân olunanlardan mâ’adâ Burusa’dan güzerân iden şu’arânuñ âşâr-ı şî’riyyelerinden birer beytleri teberrüken derc olunmuştur.					
29	Ahmed Paşa	Ol serv-i sîm-ten şoyunup çıksa câmeden Ol dem gören şanur ki bulutdan kamer çıkar	---	Beyit		---/---/---/---	“Veliyyü’d-dîn-zâde Ahmed Paşa” Beyit, Ahmed Paşa’nın “çıklar” redifli 8 beyitli gazelinin 4. beytidir (Tarlan 1992: 150).
29	Ânî	Gözlerüm ey lâle-ruh hicrûñle kanlar dökdiler ‘Ayş için bezm-i belâya ergavânlar dökdiler	---	Beyit		---/---/---/---	“Ânî Efendi” Biyografik kaynaklarda şiirin ikinci beyti de kayıtlıdır. Buradan beytin bir gazelin matla beyti olduğu anlaşılmaktadır (Kınalı-zade Hasan Çelebi 1989/I: 188; Beyânî Mustafa bin Carullah 1997: 37).
29	Edîbî	Şöyle pürdür şimdi nergislerle şahn-ı gülsitân ‘Arşa-i gülşen muhaşşal dîdeden oldı nihân	---	Beyit		---/---/---/---	“Edîbî Çelebi” (Donuk 2016: 669; Riyâzî Muhammed Efendi 2017).
29	Belîğ	Giyüp bir al eteklik hâleden meydâna ‘azm itdi Semâda Mevlevî âyînini taşvîr ider meh-tâb	---	Beyit		---/---/---/---	“Belîğ Efendi” Beyit Bursalı Belîğ’e değil Mora Yenişehirli Mehmed Emîn Belîğ’e aittir. Burada 11 beyitlik gazelin 3. beyti olarak kayıtlıdır (Demirel 2005/II: 114-5).
29	Bahrî	Cihân-ârâ cihân içindedür ârâyı bilmezler Şu mâhîler ki deryâ içredür deryâyı bilmezler	---	Beyit		---/---/---/---	“Bahrî Dede” İsmail Belîğ’in verdiği bilgiye göre bu beyit Hayâlî’nin değil Bahrî’nindir. Hayâlî, Bahrî’yi ziyaret ettiği bir vakit ondan yeni bir şiir söylemesini rica eder, o da bu beyti söyleyip ona hediye olarak verir. Hayâlî de bu matlayı alıp 5 beyitlik “âbdâr” bir gazel hâline getirir.

						(Tarlan 1992: 107; Donuk 2016: 672).
30	Celîlî	Gül yüzün şevkine gülşende figânım var iken Bilmezem nâle idüp bülbül-i şeydâ ne öter	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Celîlî Efendi” (Donuk 2016: 672).
30	Harîmî	Germ olup cân atdığı'çün 'ârız-ı gül-günuña Şem' ile muhkem tutuşdı bu gice pervâneler	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Harîmî Efendi” (Donuk 2016: 680).
30	Hakkî	Ne hikmetdür bu kim bir nokta düşdi kilik-i kudretten Sevâd-ı hâl-i hübn lâleye dâg-ı derûn oldı	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Hakkî Efendi” Hakkî'den Aydos doğumlu olduğu hâlde Bursalı İakabıyla meşhur olmuş İsmail Hakkî'nin mi yoksa Bursa doğumlu olan Hüseyin Hakkî'nin mi kastedildiği belli değildir. Bursalı İsmail Hakkî'nin <i>Divan</i> 'ında beyte rastlanamamıştır Hüseyin Hakkî'nin bir divanının olup olmadığı bilinmemektedir ve beyit de ondan söz eden kaynaklarda bulunamamıştır (Yurtsever 1990).
30	Hilmî	Mâl ile mâlik olam şanma dilâ dil-dâra Zer ile Yûsuf'ı tartınca neler çekdi 'Azîz	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Hilmî Çelebi” (Donuk 2016: 679).
30	Hayrî	Heves-i mûy-ı miyânuñla olup zâr u nizâr Kadı incelme revâdur üzülrse ağyâr	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Hayrî Efendi” (Özcan 1989/II: 583).
30	Hızrî	Dil yanar şem' gibi sîne tolu nakş-ı nigâr Şanki fânûs-ı hayâl örtisidür pîrehenüm	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Hızrî Efendi” 5 beyitlik bir gazelin 4. beytidir (Canım 2000: 246; Donuk 2016: 683).
30	Hişâlî	Gördi gam-ı Leylâ ile ahvâli diğer-gün Dîvâneliğe urdı hemân sûreti Mecnûn	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Hişâlî Efendi” (Donuk 2016: 681).
30	Haylî	Haç gelmeyince la'limi öpdürmez ol şanem Şeb olmayınca bâde içilmez kıyâs ider	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Haylî Beg” (Donuk 2016: 686).
30	Huldî	Gördüm ki var münâsebeti hüsni-yâr ile Âhir 'alâka eyledüm evvel-bahâr ile	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Huldî Efendi” (Atlansoy 1998: 354).
30	Zihni	Şî'ri miqdârınca rengin söyle Zihni gam degil Saña bir eglencedür bulmazsa bâri râğbeti	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Zihni Çelebi” (Kınalı-zade Hasan Çelebi 1989/I: 394; Donuk 2016: 687).
30	Rahmî	Bahâr oldı açıldı gonce-lebler şahñ-ı gülzâra Güle yir yok meger yapışduram sünbülle dîvâra	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Rahmî Efendi” 5 beyitlik bir gazelin matla beytidir (Erdoğan 2017: 274; Donuk 2016: 688).
30	Rızâ'î	Çosam biñ dâğı bir dâğ üzre sinemde 'aceb sırdur Tefâvüt eylemez ol gül-çehrenün yanında hep birdür	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Rızâ'î Efendi” Metinde “eylemez” olan kelime İsmail Belîğ'in eserinde “itmez”dir. Vezin de böyle uymaktadır (Donuk 2016: 689).
30	Remzî	Şekkeristândur bu meclis al tûfidür şarâb Aşiyândur anda sâgar bezedür güyâ habâb	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Remzî Çelebi” (Beyânî Mustafa bin Carullah 1997: 104; Donuk 2016: 689).
31	Resîm	Ser-geşte olma hırş ile mânend-i âsiyâ Rezzâk kanda olsa virür âb u dânemüz	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Resîm Efendi” (Donuk 2016: 691).
31	Râziye	Çemende şanmañ olupdur şükûfeler tezyîn Çamuñla hâsta yaturken çiçek çıkardı zemîn	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Râziye Kadın” Kaynaklarda böyle bir şaireye rastlanamamıştır.
31	Sebzî	Mâhda feyz-i nemâ güdle nişân-ı fer yok Âb u tâb-ı ruñ-ı renginüñe bir beñzer yok	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Sebzî Efendi” (Donuk 2016: 695).
31	Sehmî	Tünd-bâd-ı nâlem eylerdi sipihri ser-nigün	---	Beyit	.../.../.../.../...	“Sehmî Efendi”

		Dest-nâz-ı hayret-i hüsnüñ gelü-gîr olmasa					5 beyitlik bir gazelin 2. beytidir (Dirican 2007: 182; Donuk 2016: 696).
31	Şemsî (Şeyhî)	Dervîş-i nemed-pûş gibi bülbül ırakdan Gül ruhlarıñuñ vaşfın okur al varağdan	---	Beyit		--./--./--./--	“Şeyhî Çelebi” Beyit Şemsî’ye aittir. Doğal olarak isim Şemsî olmalıdır. <i>Güldeste</i> ’de art arda gelen isimler karıştırılmıştır (Donuk 2016: 698).
31	‘Abdî	Müft mesken şanur cihânî kişi Nakd-i ‘ömrin virtür kirâ yirine	---	Beyit		..--./--./--	“‘Abdî Çelebi” (Donuk 2016: 709).
31	‘Avnî	Cemâlin ‘arza kılmaz kimseye ‘uşşâka şayd olmaz Ne görmüş var ne tutmuş ol hümâ-yı evc-i a’lâyı	---	Beyit		---./---./---./---	“‘Avnî Efendi” (Donuk 2016: 711).
31	‘Aşımî	‘Arız-ı dil-ber ki anda zülf-i ‘anber-bû biter Bir gülistândur ki yir yir sünbül-i Hindû biter	---	Beyit		---./---./---./--	“‘Aşımî Efendi” 4 beyitlik bir gazelin matla beytidir (Donuk 2016: 713).
31	‘Arif	Gördükce lebin hasret ile âh idebilsem Ol gonceyi süz-ı dile âğâh idebilsem	---	Rubai (ilk iki mısra)		--./--./--./--	“‘Arif Çelebi” Bir rubainin ilk iki mısrasdır (Donuk 2016: 716).
31	‘Aklı	Kâkül-i müşğînini dil-ber perîşân itmede Bûy-ı dil-cüy ile dehri ‘anber-efşân itmede	---	Beyit		---./---./---./--	‘Aklı Efendi 4 beyitlik bir gazelin matla beytidir (Donuk 2016: 717).
31	Fürûğî	Sinemüñ zağmına dermân didiler peykânüñ Tökünür mü baña ey kaşı kemân dermânüñ	---	Beyit		---./---./---./--	“Fürûğî Çelebi” (Kınalı-zade Hasan Çelebi 1989/II: 748; Donuk 2016: 721).
31	Fağrî	Her dem ol sîm-tenüñ turre-i ‘anber-şikeni Kıldı dem-beste vü sevdâ-zede müşğ-i Hîten’î	---	Beyit		---./---./---./--	“Fağrî Efendi” (Donuk 2016: 722).
31	Kâtib	Elünde câm-ı mey sâkî ruhuñ ‘aksiyle bir güldür Bu bezmüñ bâdesi hep eşk-i hûn-âlûd-ı bülbüldür	---	Beyit		---./---./---./---	“Kâtib Çelebi” 3 beyitlik bir şiirin matla beytidir (Donuk 2016: 723).
32	Lem’î	Ġamzesi fikriyle ebrûsı hayâlî dil-berüñ Lem’iyâ saña yiter tûr ü kemân eglencesi	---	Beyit		---./---./---./--	“Lâmî’î-zâde Lem’î Çelebi” (Donuk 2016: 726).
32	Mu’îdî	Nûş iden dil-teşne cânâ cür’a-i la’l-i terüñ Adın añmaz bir dağî ‘âlemde âb-ı kevşerüñ	---	Beyit		---./---./---./--	“Mu’îdî Efendi” (Donuk 2016: 727).
32	Mîrî	Gören çeşm-i siyâhın şeb-külâhı küşesinden dir İki şâhîndür gözler şikârını yuvasından	---	Beyit		---./---./---./---	“Mîrî Çelebi” (Donuk 2016: 727).
32	Müfid	Ruhsâr-ı duğter-i rezi gördüm piyâleden Seyr eyledüm yine mehi âğûş-ı hâleden	---	Beyit		--./--./--./--	“Müfid Efendi” (İnce 2005: 627).
32	Niyâzî	Ebrûsı nice hâcib ola zülfî bâğma Almış iki harâmîyi [meger] kucağına	---	Beyit		--./--./--./--	“Niyâzî Çelebi” (Donuk 2016: 728).
32	Nâzik	Ol gonce şeker-h’âbda olsun diyü Nâzik Çok faşl-ı bahâr oldu ki âh-ı seher itmem	---	Beyit		--./--./--./--	“Nâzik Efendi” 7 beyitlik bir gazelin makta beytidir (Gülhan 1989: 114; Donuk 2016: 731).
32	Nihâlî	İşitdüm bir nihâl-i servüñ olmuşdur hevâdarı Dile dâğ-ı Ġam urmuşsın sevüp bir lâle ruhsârı	---	Beyit		---./---./---./---	“Nihâlî Çelebi” (Donuk 2016: 736).
32	Necmî	Nice bir kan yudalum la’l-i güher-pâşından Nice bir güç çekelüm yay gibi kaşından	---	Beyit		---./---./---./---	“Necmî Efendi” (Donuk 2016: 737).
32	Nâcî	Olagelmüşdür ehibbâ birbirine tuhfе göndermek Senâdur armağanı mahlaşuñ Nâcî-i hoş-güyuñ	---	Beyit		---./---./---./---	“Nâcî Efendi” Metinde “ehibbâ” olan kelime İsmail Belîğ’de “ahbâb”dır. Vezin de böyle uymaktadır (Donuk 2016: 739).
32	Va’dî	Baña ey tıfl-ı nev-reste atarsın top idüp berfi Dimezsın kim düşer bir gün şoğukluk kalb-i bîmâra	---	Beyit		---./---./---./---	“Va’dî Efendi” (Donuk 2016: 741).

32	Vâhidî	İtdürür hândelerün lü'lü'-i lâlä seyrin Gösterür la'l-i lebûñ sâgar-ı şahbâ seyrin	---	Beyit		..-/.-./..-/.-.-	"Kara Dâvud-zâde Vâhidî" (Donuk 2016: 741).
15	-	Ey gönül diñle sözüñ gel ço 'abes sevdâyı Der-kenâr eyleye gör bir şanem-i zibâyı Diñleme zâhid-i nâdân-ı har-ı hod-râyı Söz uzatma yüri var eyleme çok ğavĝâyı 'İş ü nüş eyle bugün añma ğam-ı ferdâyı Saña ısmarlamadılar bu yalan dünyâyı	İde gör bir şanemün mûy-ı miyânını kenâr Ola ol şart ile kim tuymaya anı aĝyâr Gitdi eyyâm-ı şitâ geldi çü eyyâm-ı bahâr Niceye geçe bu 'ömrün ğam ile leyl ü nehâr 'İş ü nüş eyle bugün añma ğam-ı ferdâyı Saña ısmarlamadılar bu yalan dünyâyı	Müseddes/5		..-/.-./..-/.-.-	"Müseddes" Şiirin başlığında kime ait olduğu yazılmamıştır, mahlas da yoktur.
		Temmet					

KAYNAKLAR

- Ak, Coşkun (1987). *Muhibbî Dîvânı -İzahlı Metin- Kanûnî Sultan Süleyman*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ak, Coşkun (2000). *Bağdatlı Rûhî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divan'ından Seçmeler*. Bursa: Gaye Kitabevi.
- Ak, Coşkun (2001). *Şair Padişahlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akkuş, Metin (1993). *Nef'î Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Aksoyak, İ. Hakkı (2017). *Müşterek Şiirler Divanı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Akyüz, Kenan vd. (1997). *Fuzûlî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Arslan, Mehmet (2005). *Bursalı İffet Divanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Atlansoy, Kadir (1998). *Bursa Şairleri, Bursa Vefeyatnamelerindeki Şairlerin Biyografileri*. Bursa: Asa Kitabevi.
- Avcı, İsmail (2016). “Balıkesirli Mehmed Gazâlî'nin ‘Türk Kadın Şairleri’ Başlıklı Yazı Dizisi Üzerine”. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 19, S. 36, s. 31-80.
- Aynur, Hatice vd. (2012). *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII: Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*. İstanbul: Turkuaz Yayınları.
- Batur, Atilla (2010). *Müverrih Sürûrî Külliyyatı I, Divan*, Ankara: Divan Kitap.
- Beyâni Mustafa bin Carullah (1997). *Tezkiretü'ş-Şuarâ*. haz. İbrahim Kutluk. Ankara: TTK Yayınları.
- Bilkan, Ali Fuat (2011). *Nabi Divanı*. C. 2, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Bursalı Mehmed Tâhir (2000). *Osmanlı Müellifleri*. C. II. haz. Mustafa Tatçı-Cemal Kurnaz. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Canım, Rıdvan (2000). *Latîfî, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ (İnceleme-Metin)*. Ankara: AKM Yayınları.
- Ceyhan, Âdem (2006). *On Altıncı Asır Osmanlı Âlimlerinden Azmi Pir Mehmed Bey ve Divanı*. Manisa.

Cönk. Milli Ktp. Yazmaları. Nu. 06 Mil Yz Cönk 163, vr. 110a-110b.

Cunbur, Müjgân (2011). *Osmânlı Dönemi Türk Kadın Şâirleri*. Ankara: Türk Kadınları Kültür Derneği Yayınları.

Çaldak, Süleyman (2014). “Veysi”.

<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2843> [Erişim: 29.11.2017].

Çavuşoğlu, Mehmed (1977). *Yahyâ Bey, Dîvan, Tenkidli Basım*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Çetin, İsmail (1993). *Derzi-zâde Ulvî (Hayatı, Edebî Şahsiyeti ve Divanını Tenkidli Metni)*. Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Çetinkaya, Ülkü (2014). “Âzerî”.

<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=1937> [Erişim: 07.02.2018].

Demirbağ, Ömer (1999). *Koca Râgıb Paşa ve Dîvân-ı Râgıb*, Doktora Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Demirel, H. Gamze (2005). *18. Yüzyıl Şâirlerinden Belîğ Mehmed Emîn Dîvânı (İnceleme-Tenkitli Metin-Tahlil)*. C. 2. Doktora Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Dirican, Elif (2007). *Sehmî Divanı, İnceleme, Metin Dizin*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.

Donuk, Suat (2016). *Türk Edebiyatında Vefeyâtnâme ve İsmail Belîğ'in Güldeste-i Riyâz-ı İrfân'ı*. Ankara: Gece Kitaplığı.

Erdem, Melike (1994). *Bursalı Tâlib ve Divanı, Tenkidli Metin ve İnceleme*, Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Erdoğan, Mustafa (2017). *Bursalı Rahmî Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/55910,bursali-rahmi-divanipdf.pdf?0> [Erişim: 10.02.2018].

Eroğlu, Süleyman (2008). “Türk Edebiyatında Miyâhiyye Türüne Bir Örnek: Hâsib Efendi'nin Miyâhiyyesi”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 15, s. 429-39.

Ersöz, Gülten Esra (2007). *Ni'metî Divanı*. Yüksek Lisans Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi.

Gıynaş, Kamil Ali (2014). “Üç Nazire Mecmuasından Hareketle Muhibbî'nin Dîvânında Bulunmayan Şiirleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 7, S. 29, s. 399-440.

Gül-deste-i Şu'arâ (1287). Bursa: Hudavendigâr Matbaası.

Gülhan, Abdülkerim (1989). *Nâzikî Dîvânı, Karşılaştırmalı Metin*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Uludağ Üniversitesi.

Gürbüz, Mehmet (2012). “Şiir Mecmûaları Üzerine Bir Tasnif Denemesi”. *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII, Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*. haz. Hatice Aynur vd.. İstanbul: Turkuaz Yayınları, s. 97-113.

Gürbüz, Mehmet (2013). “Osmanlı Şiirinin Hazinesi: Mecmualar ve Cönkler Çalıştayı”. *Turkish Studies*, VIII/1, s. 2947-9.

İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal (1999). *Son Asır Türk Şairleri*. C. I. haz. Müjgân Cunbur. Ankara: AKM Yayınları.

İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal (2000). *Son Asır Türk Şairleri*. C. II. haz. M. Kayahan Özgül. Ankara: AKM Yayınları.

İnal, İbnü'l-Emin Mahmud Kemal (2000). *Son Asır Türk Şairleri*. C. III. haz. Hidayet Özcan. Ankara: AKM Yayınları.

İnce, Adnan (2005). *Tezkiretü's-Şu'arâ, Sâlim Efendi*. Ankara: AKM Yayınları.

İpekten, Haluk (1990). *Nailî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

İpekten, Haluk vd. (1988). *Tezkirelere Göre Divan Edebiyatı İsimler Sözlüğü*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Kânûnî Sultan Süleyman (2014). *Muhibbî Dîvânı, Kendi Hattıyla (İnceleme-Metin-Tıpkıbasım)*. haz. Orhan Yavuz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Kânûnî Sultan Süleyman (2016). *Muhibbî Dîvânı*. C. 2. haz. Kemal Yavuz, Orhan Yavuz. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Kasır, Hasan (1990). *Sabri Mehmed Şerîf Dîvânı (İnceleme-Karşılaştırmalı Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.

Kayabaşı, Bekir (1997). *Kâf-zâde Fâ'izî'nin Zübdetü'l-Eş'âr'ı*. Doktora Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.

Kepecioğlu, Kâmil (2010). *Bursa Kütüğü*. 4 C., haz. Hüseyin Algül vd., Bursa: Bursa Büyükşehir Belediyesi.

Kılıç, Atabey (2012). “Mecmûa Tasnifine Dair”. *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII, Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, haz. Hatice Aynur vd. İstanbul: Turkuaz Yayınları, s. 75-96.

Kınalı-zade Hasan Çelebi (1989). *Tezkiretü'ş-Şuarâ*. C. 2. haz. İbrahim Kutluk. Ankara: TTK Yayınları.

Köksal, M. Fatih (2012). “Şiir Mecmûalarının Önemi ve ‘Mecmûaların Sistematik Tasnifi Projesi’ (MESTAP)”. *Eski Türk Edebiyatı Çalışmaları VII, Mecmûa: Osmanlı Edebiyatının Kırkambarı*, İstanbul: Turkuaz Yayınları, s. 409-31.

Kurnaz, Cemâl (2000). “Giritli Sırrı Paşa, Hayatı, Eserleri, Şiirleri”. *İlmî Araştırmalar*, S. 9, s. 133-60.

Kutlar, Fatma S. (2002). “Bursa Şairlerinin Vefeyatnamesi”. *Türkoloji Dergisi*, C. XV/1, s. 269-98.

Küçük, Sabahattin (1994). *Bâkî Dîvânı, Tenkitli Basım*. Ankara: TDK Yayınları.

Okatan, Halil İbrahim (1995). *Kafzâde Fâ'izî, Hayatı, Eserleri, Sanatı-Tenkitli Divan Metni*. Doktora Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi.

Okuyucu, Cihan (1994). *Cinânî, Hayatı, Eserleri, Dîvânının Tenkidli Metni*. Ankara: TDK Yayınları.

Özcan, Abdülkadir (1989). *Şakaik-ı Nu'mâniye ve Zeyilleri, Hadaiku'l-Hakaik Fî Tekmileti'ş-Şakaik, Nev'izâde Atâî*. C. 2. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Riyâzî Muhammed Efendi (2017). *Riyâzû'ş-Şuara*. haz. Namık Açıkğöz. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/54137,540229-riyazu39s-suarapdfpdf.pdf?0> [Erişim: 11.02.2018].

Sarıkaya, Orhan (2007). *Tezkirecilik Geeneği İçerisinde Fatîn Tezkiresi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Tanrıbuyurdu, Gülçin (2006). *Eşref Paşa Dîvânı (İnceleme, Transkripsiyonlu Metin, Nesre Çeviri)*. Yüksek Lisans Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.

Tarlan, Ali Nihat (1992). *Ahmet Paşa Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tarlan, Ali Nihat (1992). *Hayâlî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Uğur, Ahmet (2016). “Râ’î”.

<http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=777>, [Erişim: 26.02.2018].

Urğun (Doğan), Serap (2010). *Eşref Paşa Divanı*. Yüksek Lisans Tezi. Elazığ: Fırat Üniversitesi.

Uz, Özkan (2009). *Sabrî Dîvânı*. Yüksek Lisans Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

Üst, Sibel (edt.) (2013). *Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. 8/1, Ankara.

Üzğör, Tahir (1991). *Fehîm-i Kadîm, Hayatı, Sanatı, Dîvân'ı ve Metnin Bugünkü Türkçesi*. Ankara: AKM Yayınları.

Veysî, “Tevbe-nâme”. Milli Ktp., Nu. 06 Mil Yz A 4689/3, vr. 80a-81a; Nu. 06 Mil Yz A 490/5, vr. 56a-57a.

www.mecmualar.tr.gg [Erişim: 27.02.2018].

www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=arama_sonuc&detayl_i_arama=1&M_AD=reyi&M_ESERLERI=&M_DOGUM_YERI=&M_DOGUM=&M_OLUM=&M_MESLEK=&M_YAZAR= [Erişim: 20.02.2018].

Yavuz, Orhan vd. (2014). *Muhibbî Dîvânı, Bölge Yazma Eserler Nüshası*. Konya: Palet Yayınları.

Yekbaş, Hakan (2014). “Sa‘îd”.

<http://www.turkedebiyatilisimlersozlugu.com/index.php?sayfa=detay&detay=2744> [Erişim: 13.02.2018]

Yıldırım, Arzu (2006). *Üsküdarlı Hakkı Bey Dîvânı, İnceleme-Metin*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.

Yorulmaz, Hüseyin (1989). *Koca Râgıb Paşa ve Dîvânı*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

Yurtsever, M. Murat (1990). *İsmâil Hakkî Dîvânı (İnceleme-Metin)*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

Ekici, Hasan (2018). "Hasan Hilmî Edirnevî Divanı ve Divanı'nda Ayet İktibasları". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 621-644.

DOI: 10.21550/sosbilder.399243

HASAN HİLMÎ EDİRNEVÎ DİVANI VE DİVANI'NDA AYET İKTİBASLARI*

Hasan EKİCİ**

Gönderim Tarihi: Şubat 2018

Kabul Tarihi: Mart 2018

ÖZET

XIX. yüzyıl şairlerinden Hasan Hilmî Edirnevî'nin Divan'ında na't türünde 343 şiir vardır. Şair, "Divanı'nda" birkaç şiir haricinde redif olarak "yâ Resûla'llâh", vezin olarak da "mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün" kalıbını kullanmıştır. Divanı'ndaki şiirlerden hareketle onun şekilden ziyade manaya önem verdiği söylenebilir. Ayrıca şiirlerinde tasavvufla ilgili terimlere sıkça yer veren Hasan Hilmî Edirnevî'de tasavvufun -özellikle Nakşibendî tarikatının- etkisi olduğu görülmektedir. Klasik Türk edebiyatının beslendiği temel kaynaklardan biri Kur'an-ı Kerim'dir. Hasan Hilmî Edirnevî, eserini kaleme alırken ayetlerden iktibaslar yapma yoluyla bu kaynaktan çokça istifade etmiştir. Ayetler, lafzen, manen ve telmih yoluyla iktibas edilmiştir. Şair, ayet iktibaslarını söylemek istediği konuya uygun olarak seçmiş, bu yöntemle şiirlerindeki manayı kuvvetlendirmek istemiştir. Bu çalışma, iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölümde Hasan Hilmî Edirnevî'nin Divan'ı tanıtılacak, ikinci bölümde ise şiirlerdeki ayet iktibasları ile bunların beyitlerde kullanımına örnekler verilecektir. Böylece ayet iktibaslarının şairin düşünce dünyasında nasıl şekil bulduğu ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Hasan Hilmî Edirnevî, Divan, na't, ayet, iktibas*

* Bu makale, 'Hasan Hilmî Edirnevî Divanı (İnceleme-Metin)' isimli yüksek lisans tezinden geliştirilerek oluşturulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, Aksaray Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hasanekici0202@gmail.com

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
Cilt: 19 Sayı: 35 / Volume: 19 Issue: 35

Hasan Hilmi Edirnevi's Divan and His Divan's Verse Quotes

ABSTRACT

There are 343 poems which are kind of na't in Divan of Hasan Hilmi Edirnevi who is one of XIX. century poets. The poet as a redif other than a few poems in Divan has used "yâ Resûla'llâh" as a redif on his Divan, except a few poems, as a vezin "mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün / mefâ'ilün" too. It can be said that the poetry of his Divan gives importance meaning rather than form. It is also seen that the strong influence of mysticism in Hasan Hilmî Edirnevî, which often includes the terms related to mysticism in his poems, is particularly the influence of the Naqshbandi sect. One of the sources of Islamic culture nurtured by classical Turkish literature is the Qur'an. Hasan Hilmî Edirnevî frequently took advantage of this source by making quotes from verses while keeping his work. The verses have been quoted through literal, semantic and reference. The poet has selected the quotations of the verses in accordance with the subject he wants to say, and intends to strengthen meaning in his poetry by this method. This study consists of two parts: In the first part, Divan, which is written by Hasan Hilmî Edirnevî, will be introduced, in the second part, there will be given examples of literary quotations in this work and examples of their use in couplets. Thus, it will be tried to show how the quotations of verses are shaped in the poet's world of thought.

Key words: *Hasan Hilmî Edirnevî, Divan, na't, verse, quotes*

Giriş

Kendisine çeşitli ad ve sıfatlar yakıştırılmış, altı asır boyunca kesintisiz devam edebilmek gibi müstesna bir hüviyet ve varlık göstermiş Klasik Türk edebiyatı, Anadolu sahasında XIII. asırda dinî-tasavvufî ve didaktik bir mihverde varlığını göstermeye başlamıştır (Akün 2013: 25-37). Bu sahada manzum eser yazan şairler, şiirlerini genellikle "Divan" adı verilen kitapta toplamışlardır. Şairler, bu eserlerini kaleme alırken birtakım kaynaklardan istifade etmişlerdir. Bu kaynaklar arasında Kur'an ayetleri, hadisler, dinî ilimler (tefsir, kelim, fıkıh vs.), İslam tarihi, tasavvuf, İran mitolojisi, tarihî, efsanevî olaylar ve kişiler, çağın ilimleri (kimya, simya, hikmet, hey'et, felsefe, tıp, astronomi vs.), Türk millî kültürü (gelenek, görenek, günlük olaylar vs.) ile bu edebiyatın ana malzemesi olan dil yer almıştır (Pala 1989: 135-136).

Klasik Türk edebiyatının ana kaynaklarının başında Kur'ân-ı Kerîm yer almaktadır. Şairler, Kur'ân-ı Kerîm'den daha çok ıktibas yoluyla istifade etmişlerdir. İktibas, bir şair veya yazarın ifadeyi süsleyip manayı kuvvetlendirmek amacıyla ayet ve hadislerden bir kısmından alıntılar yaparak eserine almasıdır (Demirci 2011: 115). Ayet ıktibasları genel olarak üç açıdan değerlendirilerek tasnif edilmiştir: İlk tasnif, ayetlerin aynen alınıp alınmaması ile ilgili, ikinci tasnif ayetlerin asıl anlamlarının kastedilip edilmemesi ile ilgili, üçüncü tasnif ise ayetlerin şekil yönünden ele alınması ile ilgilidir. Divanlarda sıklıkla istifade edilen Kur'ân ıktibasları şu şekilde tasnif edilebilir (Keleş 2016: 28-33):

Tablo 1: Kaynaklarda Ayet İktibaslarının Sınıflandırılması

Sıra No	Tasnif	İktibas Çeşitleri	
1	Ayetlerin aynen alınıp alınmaması	Tam İktibas	Nakıs İktibas
2	Ayetlerin asıl anlamlarının kastedilmesi / kastedilmemesi	Müstahsen İktibas a. Ahsen İktibas b. Hasen İktibas	Müstehcen İktibas
3	Şekil yönünden	Lafzî İktibas	Mealen İktibas

Ayet ıktibaslarının sıkça kullanıldığı türlerden biri de na'tlardır. Lügatte bir şeyi methederek, överek anlatma, vasıflandırma anlamlarına gelen na't kelimesi Arapça kökenli olup çoğulu "nu'ût"tur (Canım 2012: 173). Na'tlarda Hz. Peygamber'in risaleti, mucizeleri, hicreti, din yolunda çektiği eziyetler gibi konular ele alınır (Pala 1989: 381). Dinî-tasavvufî şiirler yazan Tekke şairleri, Hz. Muhammed'in yaşantısını ve sözlerini kendilerine rehber edinmişler ve şiirlerinde ona olan hislerini dile getirmişlerdir. On dokuzuncu yüzyılda tekke kültürüyle yetişen şairlerden biri olan Hasan Hilmî Edirnevî tamamı na'tlardan oluşan *Divan*'ında Hz. Peygamber'e olan sevgisini dile getirirken sıklıkla kullandığı ayet ıktibaslarıyla sözünü teyit etmektedir.

İki kısımdan oluşan bu çalışmada, Hasan Hilmî Edirnevî *Divan*'ı ve *Divanı*'nda geçen ayet ıktibasları ele alınmıştır. İlk kısımda şairin *Divan*'ı tanıtılmış, ikinci kısımda ise *Divan*'da geçen ayet ıktibasları ele alınmış ve bu ayetler sûre isimlerine göre tasnif edilmiştir. *Divan*'dan yapılan alıntılar

yüksek lisans tezimizden (Ekici 2010) alınmıştır. Sayfa ya da varak ve beyit numaraları alıntılardan sonra ayrıç içinde verilmiştir.

1. Hasan Hilmî Edirnevî

XIX. yüzyılda yaşayan Hasan Hilmî, aslen Edirnelidir. Kaynaklarda şairin hayatına dair yeterli bilgi mevcut değildir. Doğum ve vefat tarihi hakkında da herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. Şairin hayatına ait tek bilgi, “*Divanı'nın*” sonuna eklediği 27 beyitlik manzum biyografisidir. Manzum biyografideki bilgiler, *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi* adlı eserde de bulunmaktadır. Hasan Hilmî, Edirne Sancağına bağlı Hasköy ilçesinin Salman köyündendir. Babasının adı Ferhat, annesinin adı Hazal Hanım'dır. Babası tarafından tahsil için H. 1286-M.1869/1870 yılında İstanbul'a gönderilmiştir. On sekiz yıl Fatih'te eğitim gören Hasan Hilmî daha sonra burada kürsî şeyhliği yapmıştır. Manzum biyografisinde Celalettin ve Gülizar adında iki çocuğunun olduğunu belirten şair, çocuklarının ölümü üzerine derin acılar çektiğini ifade etmektedir. Hasan Hilmî Edirnevî'nin II. Abdülhamid dönemi şairlerinden olduğu söylenebilir:

*Şerî'at tahtına mâlik sahîh Sultân Hamîd Gâzî
Hasan Hilmî muhib dâ'î 'adâlet yâ Resûla'llâh (243/3)*

Şiirlerinde Hasan Hilmî mahlası kullanan şair, şiir tekniği yönünden zayıftır. Şiirlerinde pek çok aruz hataları görülmektedir. Kimi beyitlerde argo sözcüklere yer veren şair, kâfirler ve münafıklar için de ağır ifadeler kullanmıştır. Kimi zaman sıra dışı teşbihler yapan şair, muhabbeti süte; şeriatı da süt veren cömert bir ineğe benzetmiştir.

*Muhabbet bir mübârek süddür yâ Resûla'llâh¹
Şerî'at bir inek hakka cömerddir yâ Resûla'llâh (145/1)*

Şair kimi şiirlerinde orijinal ifadeler kullanmıştır. Marifet, gönülde açılan çiçeğe, gönül kuşu ise gülüp oynayan köçeğe benzetilmiştir.

*Açıldı ma'rifet dilde çiçek mi yâ Resûla'llâh
Gönül mürğî güler oynar köçek mi yâ Resûla'llâh (154/1)*

¹ Beytin ilk mısrasında vezin bozuktur.

Hasan Hilmî Edirnevî'nin şu ana kadar bilinen tek eseri *Divan*'ıdır. *Divanı*'nda birkaçı dışında bütün şiirlerde “*yâ Resûla'llâh*” redifi seçilmiştir. Hz. Peygamber'e duyduğu sevgiyi, muhabbeti dile getirmek için şiir söyleyen Hasan Hilmî, bu muhabbeti çeşitli teşbih ve tasvirlerle günlük konuşmaların yer aldığı basit ve anlaşılır bir dille ifade etmektedir. Şairin şiirlerinde mahallîleşme akımının yansımaları açıkça görülmektedir (Ekici 2010: 10-15).

2. Hasan Hilmî Edirnevî Divan'ı

2.1. Eserin Tanıtımı

Başlık, söz başları, rakamlar kırmızı mürekkepledir. Kahverengi meşin sırtlı, kırmızı kâğıt kaplı, miklebli mukavva cilt içindedir. İçinde 343 na't, sonda 92^a-95^b'de şairin kendi hattıyla, manzum biyografisi yazılıdır. 91^a'da şairin mührü basılıdır.

Tablo 2: *Yazma Nüsha Hakkında Genel Bilgiler*

Sıra No	GENEL BİLGİLER	
1	Arşiv Numarası	06 Mil Yz A 1908
2	Yazar Adı	Hasan Hilmî (1312/1895)
3	Müstensih	Müellif Hattı
4	Dili	Türkçe
5	İstinsah Tarihi Hicrî-Miladî	1312 (1895)
6	Bulunduğu Yer	Milli Kütüphane Ankara
7	Koleksiyon	Milli Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu
8	Dvd Numarası	930

Tablo 3: *Yazma Nüshanın Özellikleri*

Sıra No	ÖZELLİKLERİ	
1	Boyut (Dış-İç)	210x135-135x85 mm.
2	Yaprak	95
3	Satır	11
4	Yazı Türü	Harekeli Talik
5	Kâğıt türü	Nohudî cedit İstanbul
6	Şiir Sayısı	343

2.2. Muhteva ve Şekil Özellikleri

Hasan Hilmî Edirnevî *Divan*'ı, 343 şiirden oluşan bir na't mecmuasıdır. *Divan*'da mukaddime, tevhid ve münacâttan sonra na't bölümü bulunmaktadır.

Hasan Hilmî *Divanı*'nda yer alan na'tların bir kısmında sosyal konular “yâ Resûla'llâh” redifiyle dile getirilmiştir. Herhalde şair “yâ Resûla'llâh” ifadesini tek tip vezin kullanımı açısından kolaylık olsun diye sürekli kullanmıştır. Bu durum Hasan Hilmî'nin şiir tekniği ve vezin açısından zayıf bir şair olduğunu göstermektedir (Ekici 2010: 17).

Hasan Hilmî, *Divan*'ına “İştîyâku'l-‘aşk ‘alâ muhabbeti'n-Nebiyi salla'llâhu te'âlâ ‘aleyhi ve sellem” ibaresi ile giriş yapmıştır. Ayrıca her şiirinde “Na't-ı şerîf ‘ale'n-Nebiyi salla'llâhu te'âlâ ‘aleyhi ve sellem” başlığını kullanmıştır.

Tablo 4: *Divandaki Şiirlerin Beyit Sayısına Göre Dağılımı*

Sıra No	Şiirler	Sayısı
1	3 beyitlik	253
2	4 beyitlik	36
3	5 beyitlik	23
4	6 beyitlik	10
5	7 beyitlik	9
6	8 beyitlik	5
7	9 beyitlik	4
8	10 beyitlik	1
9	11 beyitlik	1
10	20 beyitlik	1

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere şairin 343 şiirinde ağırlıklı olarak üç beyitlik şiirlerin kullanıldığı görülmektedir. Bu şiirler şekilsel olarak değil de içerik olarak kaside nazım şekliyle yazılmıştır. *Divan*'daki şiirler, belli bir nazım şekliyle adlandırılmamıştır.

Tablo 5: Şiirlerin Vezinlerine Göre Dağılımı

BAHİR	VEZİN	Na't	Manzum Biyografi	Diğer	TOPLAM	%
Hezec	Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Mefâ'îlün/ Mefâ'îlün	340	-	2	342	97,7
Remel	Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün/ Fâ'ilün	3	1	4	8	2,3
TOPLAM		343	1	6	350	%100

Hasan Hilmî Edirnevî, birkaç şiir hariç genelde hezec bahrinden “mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün / mefâ'îlün” veznini kullanmıştır. Şairin kullandığı mahlas olan “Hasan Hilmî”nin ve hemen bütün şiirlerinde seçtiği “yâ Resûla'llâh” redifinin “mefâ'îlün” cüzüne uygunluğunun bu vezni çok kullanmasında etken olduğu düşünülebilir (Ekici 2010: 20).

3. Ayet İktibasları

Klasik Türk şiirinde na'tların başlıca özelliklerinden biri de birçok ayet ve hadis iktibasını içermesidir. Na't türünde eser yazan her şair Hz. Muhammed'i tavsif ederken tabii olarak sıkça ayet ve hadislerden iktibaslar yapmıştır. Hasan Hilmî Edirnevî *Divanı*'ndaki na'tlarda da bu iktibaslar görülmektedir. Şair, sûre isimleri vererek ya da ayetlerden lafzen, manen ve telmih yoluyla iktibaslar yaparak beytin anlamını kuvvetlendirmeye çalışmıştır. Şair "Ve'l-fecr", "Yâsîn", "Tâhâ" ve "Kevser" gibi ifadelerle hem ait oldukları ayetlere hem de bu isimle anılan sûrelere gönderme yapmıştır. Bu tür iktibaslar Hasan Hilmî Edirnevî'nin Kur'ân ayetlerinden faydalanma metodları olarak yer almaktadır.

Tablo 6: Hasan Hilmî Edirnevî Divanı'ndaki Ayet ve Sûre İktibasları

Sıra No	Kur'ân'dan İktibas (Ayet)	Sûre Adı
1	32	4

Sûre bakımından Hasan Hilmî *Divanı*'na bakıldığında Bakara Sûresi en çok iktibas edilen sûre olmuştur. İncelenen *Divan*'da toplamda 27 sûreden 32 ayet lafzen, manen ve telmih yoluyla iktibas edilmiştir. “Ve'l-fecr”, “Yâsîn”, “Tâhâ” ve “Kevser Sûreleri isim olarak geçmektedir.

Bu bölümde Hasan Hilmî Edirnevî *Divanı*'ndaki ayetler, Kur'ân-ı Kerîm'deki sûre adlarına göre alfabetik olarak sınıflandırılmış, her biri hakkında önce kısa bilgi verilmiş, sonra alıntılar yapıldığı ayetlerin anlamları yazılmıştır ve iktibasların geçtiği şiirlere örnekler verilmiştir. *Divan*'da geçen ayet iktibaslarından birer beyit örnek alınmıştır.

3.1. Lafzî Ayet İktibasları

Şiirlerde ya da düz yazılarda manayı kuvvetlendirmek, güzelleştirmek amacıyla ayet metninden bir parça alınmasına lafzî iktibas denilmektedir (Keleş 2016: 30). Hasan Hilmî *Divanı*'nda geçen ayetlerin çoğunluğu lafzen iktibas edilmiştir.

3.1.1 A'raf Sûresi²

Klasik Türk şiiri metinlerinde sıklıkla iktibas edilen len terânî (لَنْ) (تَرَانِي) ayeti, "Sen beni göremezsin." anlamındadır. Bu ayette Hz. Musa'nın Allah'ı görme isteği kıssasına telmih vardır. Tasavvufta "len terânî" aşılması zor engelleri sembolize eder.

"Musa, tayin ettiğimiz vakitte bizimle buluşmağa gelip de Rabbi ona konuşunca: "Rabbim, bana görün, sana bakayım!" dedi. (Rabbi) buyurdu ki: "Sen beni göremezsin; fakat dağa bak, eğer o yerinde durursa, sen de beni göreceksin!" (A'râf 7: 143).

Hakikatte âşiklar, korku ile ümit arasında olmalı, uygun olmayan istek ve davranışlardan kaçınmalıdır. Allah'ın tecellisi (görünmesi) maddî âlemde imkânsızdır. Hz. Musa'nın Allah'ı görme isteğine karşılık verilen cevap "len terânî" (beni göremezsin) ayetidir.

*Hasan Hilmî hakikat Hak celâlî haşyetu'llâhdır
Tecellî len terânî kibriyâdır yâ Resûla'llâh (123/3)*

Kur'ân-ı Kerîm'de birçok ayette "ilâ yevmi'l-kıyâmeti" (إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ) ayeti geçmektedir. Bu ifade "kıyamet gününe kadar" anlamına gelmektedir. Bu ibare, Kur'ân'da lafız olarak çok yerde geçer: (Al-i İmrân 3/55; Nisa 4/87; Mâide 5/14, 64; En'âm 6/12).

² Çalışmamızda geçen ayetlerin mealleri için şu kaynak kullanılmıştır: Süleyman Ateş (1975) *Kur'ân-ı Kerim ve Yüce Meali*. Ankara: Kılıç Kitabevi.

“Rabbin, “Elbette ta kıyamet gününe kadar onlara azabın en kötüsünü yapacak kimseler gönderecektir!” diye ilan etmişti. Doğrusu, Rabbin çabuk ceza verendir ve O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.” (A‘râf 7: 167).

Allah’a ait sıfatların mahiyeti ancak muhabbet yoluyla idrak edilebilir.

Ulûm-i evvelîn âhir muhabbetle olur zâhir

İlâ yevmi’l-cezâdârî me’âli yâ Resûla’llâh (258/2)

Elestü bi-rabbikum (أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ) ayeti "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" anlamına gelmektedir.

“Rabbin, Âdemoğullarından, onların bellerinden zürriyetlerini almış ve: "Ben sizin Rabbiniz değil miyim?" diye onları kendilerine şahid tutmuştu. "Evet, (buna) şahidiz!" dediler. Kıyamet günü "Biz bundan habersizdik!" demeyesiniz.“ (A‘râf 7: 172).

Elest “değil miyim” anlamında bir soru kelimesi olup Allah, bütün ruhları yarattığında onlara “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye sormuştu. Edebiyatta daha çok “Elest Bezmi” olarak geçer (Pala 1989: 152). Müminler, elest meclisinde verdikleri sözlerini unutmazlar, ezelden beri muhabbet ehli olduklarını ifade ederler.

İslâm ezelde mu’miniz muhabbet ehliyiz yâ Resûla’llâh

Elestü bi-Rabbikum fermânının kurbânıyız yâ Resûla’llâh (51/2)

3.1.2. Al-i İmrân Süresi

Ulü’l-elbâb (أُولُوا الْأَبَابِ) Elbâb, lüb (iç, öz, akü, kalb) kelimesinin çoğuludur. Ulü’l-elbâb" akıl sahipleri, akıllı kimseler demektir (Yılmaz 1992: 156).

“Kitabı sana O indirdi. Onun bazı ayetleri muhkemdir (ki) onlar Kitabın anasıdır. Diğerleri de müteşabih (birbirine benzeyen, sonucu tam bilinmeyen)dir. Kalplerinde eğrilik olanlar, fitne çıkarmak, uyardığı sonuca uğra(yıp belalarını bul)mak için onun müteşabih ayetlerinin ardına düşerler. Oysa onun te’vili (uyardığı sonucun ne zaman gerçekleşeceği)ni Allah’tan başka kimse bilmez. İlimde ileri gidenler: "Ona inandık, hepsi Rabbimiz katındandır" derler. Sağduyu sahiplerinden başkası düşünüp öğüt almaz.” (Al-i İmrân 3/7).

Muhabbet yolunda dinin hükümleri âşıklar için yol gösterici bir sığınaktır. Akıl sahipleri Allah'ın hükümlerine ve Hz. Peygamber'in sünnetine sığınır.

*Muhabbet iştiyâkında şerî'at 'âşîka rehber
Ulû'l-elbâba zâhirdir penâhi yâ Resûla'llâh (262/2)*

3.1.3. Bakara Sûresi

Alleme'l-esmâ (وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ) “(Hz. Âdem'e) isimleri öğretti.” anlamına gelmektedir.

Âdem'e isimlerin tümünü öğretti, sonra onları meleklerle sunup: "Haydi, doğru iseniz onların isimlerini bana söyleyin," dedi. (Bakara 2/31) Tasavvufta, Rabb'in sıfatlarının mazharı olarak yaratılan insanın bu yaratılış gayesine çok yer verilir (Yılmaz 1992: 20).

Âşık, yanan bağı için Hz. Peygamber'den ilahî aşk şarabı ve şefaet isteğinde bulunur. Kurtuluş yolu, “alleme'l-esmâ” ayetindeki yaratılış gayesindeki hakikate bağlıdır.

*Şefâ'at mürg-ı rûh ister necâtı alleme'l-esmâ
Harâretten yanar bağı şarâb vir yâ Resûla'llâh (113/2)*

Lâ havfun aleyhim ve lâhum yahzenûn (وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ) “Onlara korku yoktur ve onlar üzülmeceklerdir.” anlamına gelmektedir.

“Hayır, kim işini güzel yaparak özünü Allah'a teslim ederse, onun mükâfatı, Rabbinin yanındadır. Onlara korku yoktur ve onlar üzülmeceklerdir.” (Bakara 2/112).

Mine'l-meşrik ile'l-mağrib ifadesi Kur'ân-ı Kerîm'de (مِنَ الْمَشْرِقِ فَأْتِ بِهَا) (مِنَ الْمَغْرِبِ) şeklinde geçmektedir. Bu lafız, “doğudan batıya doğru” anlamındadır.

“Allah, kendisine hükümdarlık verdi diye (şımararak) Rabbi hakkında İbrahim'le tartışanı görmedin mi? İbrahim: "Benim Rabbin O'dur ki yaşatır, öldürür" demişti. "Ben de yaşatır, öldürürüm" dedi. İbrahim: "Allah, güneşi doğudan getirir, sen de onu batıdan getir!" deyince inkâr eden o adam şaşırıp kaldı. Allah, zalim toplumu doğru yola iletmez.” (Bakara 2/258).

Aşk külâhını giyen âşık, yazdığı na‘tın doğudan batıya her mekânda okunmasını istemektedir.

*Mine’l-meşrik ile’l-mağrib okunsun nâmıma na‘tın
Hasan Hilmî giyer ‘aşkın külâhı yâ Resûla’llâh (262/3)*

Ve eta’nâ (وَاطْعَنَا) itaat ettik anlamına gelmektedir. Bu ibare Kur’ân’da semi’nâ lafzıyla birlikte birçok ayette geçmektedir: (Bakara 2/285; Nisa 4/46; Mâide 5/7; Nûr 24/51).

“Elçi, Rabbinden, kendisine indirilene inandı, mü’minler de. Hepsi Allah’a, meleklerine, Kitaplarına ve peygamberlerine inandı. "O'nun elçilerinden hiçbirini diğerinden ayırt etmeyiz" (dediler). Ve dediler ki: "İşittik, ita‘at ettik! Rabbimiz, (bizi) bağışlamayı dileriz. Dönüş(ümüz) sanadır!” (Bakara 2/285).

Kâbe’nin içini (gönlü) adil olan şeriat hükümleri temizler. Maddî imkânları uygun olan iman ehli kişilerin Kâbe’yi ziyaret etmeleri Allah’ın emridir.

*Derûn-ı Ka‘beyi tathîr iden ‘âdil şerî‘atdır
Ziyâret ehl-i îmâna eta’nâ yâ Resûla’llâh (160/2)*

3.1.4. Cin Sûresi

Semi’nâ (سَمِعْنَا) “Biz işittik.” anlamına gelmektedir. Semi’nâ lafzı Cin Sûresi dışında birçok ayette de geçmektedir.

“De ki: Cinlerden bir topluluğun Kur’ân dinleyip şöyle dedikleri bana vahyolundu: "Biz harikulade güzel bir Kur’ân dinledik.” (Cin 72/1).

Âşıklar, ezel meclisinde verdikleri sözün gereğini yerine getirmek için gayret ederler. İlahî aşk yolcuları Allah’ın hitaplarına karşılık “Biz işittik.” derler.

*Hasan Hilmî hamâllıktan halâs olmaz ne hikmetdir
Semi’nâ tâ ezel yâr-ı ‘aşkın yüklendim yâ Resûla’llâh³ (65/5)*

³ Beytin ikinci mısrasında vezin bozuktur.

3.1.5. Enbiyâ Sûresi

Rahmeten li'l-âlemîn (رَحْمَةً لِّلْعَالَمِينَ) âlemlere rahmet anlamındadır.

“(Ey Muhammed) Biz seni ancak âlemlere rahmet için gönderdik.” (Enbiyâ 21/107).

Hz. Peygamber âlemlere rahmet olarak bütün insanlara gönderilmiştir. Âşıklar, acizliklerinin, eksikliklerinin idrakinde olarak şefaât dileğinde bulunurlar.

Sâ'ilem ihsân senin âcizem noksân benim

Rahmeten li'l-âlemînsin yâ Muhammed Mustafâ (133/2)

3.1.6. Fâtiha Sûresi

“Bi'smi'llâh” besmelenin kısaltılmış şeklidir. Kur'ân-ı Kerîm'de Tevbe Sûresi haricinde tüm sûrelerin başında bulunur. “el-Hamduli'llâh” (الْحَمْدُ لِلَّهِ) ise Fatiha Sûresi'nin ilk ayeti olup “Hamd Allah'adır.” anlamındadır.

“1. Rahman ve Rahim Allah'ın adıyla 2. Âlemlerin Rabbi (sahibi, yetiştiricisi) Allah'a hamdolsun.” (Fatiha 1/1-2). İslâmî ilimler terminolojisinde bütün yaratıkların, kendi dilleriyle Allah'ı anmaları ve övmelerine hamd denir (Yılmaz 1992: 61).

Hasan Hilmî bi'smi'llâh lafzına yer verirken bu lafzı Fâtiha Sûresi'ndeki el-Hamduli'llâh ayetiyle birlikte iktibas etmiştir. Şair inançlı biri olarak işlerine besmeleyle başladığını ve Allah'ın yaptığı iyilikler için hamd ettiğini ifade etmektedir.

Hasan Hilmî içer s d den be  memeli inekdir o

Dir bi'smi'll h el-hamdu li'll h All h ker mdir y  Res la'll h
(145/3)

3.1.7. Fecr S resi

Ve'l-fecr (وَالْفَجْرِ) Fecr S resi'nin ilk ayetidir. *Andolsun fecre (tan yeri a armasına)* (Fecr 89/1).

Hz. Muhammed'in Mekke'den Medine'ye hicretinde evinde kaldığı Eb  Eyy be'l-Ens r  fakirlikle övünür ve Fecr S resi'ni sıkça okurdu.

*İderdi fakrıyla fahrı okurdu vird-i ve'l-fecri
Ebâ Eyyûbe 'l-Ensârî sahâben yâ Resûla'llâh (76/3)*

İrci'î (إِرْجِي) kelime anlamı olarak “dön” demektir. *Razı edici ve razı edilmiş olarak Rabbine dön!* (Fecr 89/28).

Yüce Allah'ın “dön” hitabına mazhar olan “nefs-i mutmainne” merhalesindeki âşıkların ruhu aslına döner. Âşıklar, Allah'ın kendilerinden hoşnut olmasını isterler.

*Hitâb-ı irci'î râci'-i rüçû' eyler bu rûh aslâ
Yetişdir ravzana râzî selâmı yâ Resûla'llâh (28/3)*

3.1.8. Fetih Sûresi

İnnâ fetahnâ (إِنَّا فَتَحْنَا) “Biz sana apaçık bir fetih verdik.” (Fetih 48/1) anlamındadır. Bu sûrede, Hz. Muhammed'e Mekke'nin fethi müjdelenmiştir. Adı anılan sulhu Hayber'in fethi takip etmiş, çok geçmeden Mekke-i Mükerrerme müşriklerin elinden alınmıştır (Yılmaz 1992: 79).

Fetih Sûresi, Hz. Peygamber'e ve tüm Müslümanlara bir müjde niteliğindedir. Müslümanların bu ayetteki mesajları idrak etmesi istenmektedir.

*Beşâret sûre-i İnnâ fetâhnâ yâ Resûla'llâh
Okundu âyet-i fermân semî'nâ yâ Resûla'llâh (160/1)*

3.1.9. Hadid Sûresi

Hüve'l-evvel hüve'l-âhir (هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ) ayeti Allah'ın ilk ve son olduğunu ifade etmektedir.

“O, ilktir (kendisinden önce hiçbir varlık yoktur,) sondur (kendisinden sonra hiçbir varlık yoktur. Her şey yok olurken O kalacaktır,) zahirdir (delilleriyle varlığı gün gibi açıktır,) batındır (zatının hakikati gizlidir, akıllar O'nun özünü idrak edemez,) O, her şeyi bilendir.” (Hadid 57/3).

Eşsiz bir inci gibi olan Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yüzü suyu hürmetine güneş doğar. Bu sabit hakikati gerçekleştiren ise hem ilk ve hem son olan Allah'tır.

Hüve'l-hak dürr-i yek-tâdan tulû' eyler güneş zâhir
Hüve'l-evvel hüve'l-âhir tahakkuk yâ Resûla'llâh (330/2)

3.1.10. İhlâs Sûresi

Kul hüve'llâh (قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ) ayeti “De ki O Allah birdir.” anlamındadır.

1. De ki: O Allah birdir. 2. Allah Samed'dir (“Tam, eksiği olmayan, her şey Kendisine muhtaç olduğu halde, Kendisi hiçbir şeye muhtaç olmayan) demektir. (İhlâs 112/1-2)

Kul hüve'llâhdan nurlu rahmetler yağar, âşıklardan bu ilahî rahmet şarabının sunulduğu kadehlerden içmesi istenilmektedir.

Sehâb-ı kul hüve'llâhdan yağar nûrân-ı rahmetler
Buyursun 'âşıkân gelsün kadâhim yâ Resûla'llâh (39/3)

Allâhu's-samed (اللَّهُ الصَّمَدُ) Allah'ın samed isminden bahsetmektedir. Şair, “kul hüve'llâhu ehad” ayeti ile muhabbet arasında ilgi kurmuştur. Âşıkların dayanağı, dostu Allâhu's-sameddir.

Muhabbet kul hüve'llâhu ehadır yâ Resûla'llâh
Enîsim hem celîsim Allâhu's-sameddir yâ Resûla'llâh⁴ (276/1)

3.1.11. Kevser Sûresi

Kevser Sûresi ismini ilk ayette geçen (إِنَّا أَعْطَيْنَاكَ الْكُوفِرَ) Kevser kelimesinden almaktadır. “Biz sana Kevser'i (bol ni'met, ilim ve büyük şeref) verdik.” (Kevser 108/1).

Kevser Sûresi, Allah tarafından indirilen saf, temiz ve şifa verici bir içecektir.

Nüzûl itdi musaffâdır mübârek sûre-i Kevser
Şarâb-ı 'ayn-ı kudretten şifâdır yâ Resûla'llâh (170/2)

3.1.12. Ncem Sûresi

Klasik Türk edebiyatı metinlerinde sıkça geçen “kâb-ı kavseyn” (قَابَ) “iki yay kadar”, “ ev ednâ” (أَوْ أَدْنَى) “veya daha yakın, “Sidre-i a'lâ”

⁴ Beytin ikinci mısrasında vezin bozuktur.

(سِدْرَةَ الْمُنْتَهَى) en uzak noktadaki sidre ağacının yanında anlamlarına gelmektedir.

“(Hz. Muhammed ile arasındaki mesafe) İki yay uzunluğu kadar yahut daha az kaldı. (Necm 53/9) Sidretü'l-Münteha (uzak ağaç)ın yanında.” (Necm 53/14).

Tasavvufta geçen “kâb-ı kavseyn” vücutta bulunan sıfatların Hak ile birleşmesidir. Bunun üzerinde “ev ednâ” makamı vardır ki Allah’ın zatıyla bir olma anlamına gelir (Baltacı 2011: 95). Bu ayetlerde Miraç olayına telmih vardır.

Allah’a yakınlığı dolayısıyla Hz. Peygamber’in makamı, şerefi yücedir. Miraç olayını inkâr edenler Ebû Cehil gibi kâfir olur.

*Kemâlin leyle-i Mi‘râc irişdin **kâb-ı kavseyne**
Bunu inkâr iden kâfir Ebû Cehil’dir yâ Resûla’llâh (149/4)*

*Makâmın zât-ı **ev ednâ** ‘urûcun **sidre-i a’lâ**
Nüzûlun **kâb-ı kavseyn** şerefdir yâ Resûla’llâh (203/2)*

3.1.13. Nisâ Sûresi

Fenkihu’l-âyât (فَأَنْكِحُوا) nikâh hakkındaki ayetten iktibastır.

“Şayet öksüz (kızlarla evlendiğiniz takdirde onlar) hakkında adaleti yerine getiremeyeceğinizden korkarsanız, size helal olan kadınlardan ikişer, üçer, dörder alın. O kadınlar arasında da adalet yapamayacağınızdan korkarsanız bir tane alın yahut ellerinizin altında bulunanlarla (cariyelerle) yetinin. Cevr (ve haksızlık) etmemeniz için en uygun olan budur.”(Nisâ 4/3).

Şair, bu ayetteki emirlere uyararak yasaklardan kaçındığını ve nikâhlandığını ifade etmektedir.

*Evâmirdir kabûl itdik delîlim **fenkihu’l-âyât**
Menâhîden hazer kıldık nikâhen yâ Resûla’llâh (79/2)*

3.1.14. Nûr Sûresi

Nûrun ‘alâ nûr (نُورٌ عَلَى نُورٍ) ışığın parıl parıl olması anlamındadır.

“(Öyle mübarek bir ağaç) Ki, neredeyse ateş değmese de yağı ışık verir. Işığı parıl parıldır. Allah, dilediği kimseyi nuruna iletir. Allah insanlara misaller verir. Allah her şeyi bilir.” (Nûr 24/35).

İman ehli kişilerin namaz kılmaları nur üstüne nur gibidir. İman ve amel ilişkisi gönüllere huzur verir. Müminler huşû (korku ile karışık sevgiden gelen edepli bir hâl) içinde olmalıdır.

*Muvahhid mü'min-i kâmil huşû' eyler namâz kılsa
Namâzı ehl-i îmânın nûrun 'alâ nûrdur yâ Resûla'llâh⁵ (82/2)*

3.1.15. Sâd Sûresi

Nefahu fihi min rûhî (وَنَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي) “İnsanlara kendi ruhumdan üfördüm.” anlamındadır.

“Onu biçimlendirip ona ruhumdan üflediğim zaman derhal ona secdeye kapanın!” (Sâd 38/72). Bu lafız Hicr Sûresi 15/29’da da geçmektedir.

Allahu Te'âlâ, Hz. Âdem’e ruhumdan üflemiştir. Tüm ruhlar, bu duruma şahittir. Allah’ın ilmi cümle ruhların yaratılması gibi geniş ve sonsuzdur.

*Hasan Hilmi müşâhiddir misâl-ı vâsi 'u'l-ervâh
Nefahu fihi min rûhî muhîdir yâ Resûla'llâh (55/4)*

3.1.16. Tâhâ Sûresi

Tâhâ (طه) Sûresi’nde (20/1) genel olarak Hz. Musa’nın peygamberliğinden söz edilmektedir. Tâhâ Sûresi’ni okuyan âşık Hz. Muhammed’in güzelliğini şerh edebilir. Rahmet vesilelerinden biri olan teheccüd (gece namazı) Hz. Peygamber’in kıldığı namazlardandır.

*Cemâlin şerh ider âşık okursa sûre-i Tâhâ
Teheccüd kıldığın rahmet ayândır yâ Resûla'llâh (234/2)*

⁵ Beytin ikinci mısrasında vezin bozuktur.

3.1.17. Yâsîn Sûresi

Yâsîn Sûresi (يس) na'tlarda sıkça kullanılır. Bu ayet (36/1) yüce Peygamber'i Cenâb-ı Hakk'ın diliyle öven bir hitap ve sıfat olarak ele alınır (Yeniterzi 1993:102).

Yâsîn Sûresi'ni ezberlemek zihinlere ve gönüllere huzur verir. Vefat edenler için bu sûrenin okunması ise bir sevap vesilesidir.

*Hasan Hilmî gönül hâfız zihinde sûre-i Yâsîn
Sevâbı cümle mevtâya sereyândır yâ Resûla'llâh (234/3)*

3.1.18. Zâriyât Sûresi

Fefirrû hak ile'llâhî (فَفِرُّوا إِلَى اللَّهِ) “Öyleyse Allah'a firar edin.” anlamına gelmektedir.

“O halde Allah'a kaçın, ben size O'nun tarafından görevlendirilmiş apaçık bir uyarıcıyım.” (Zâriyât 51/50).

Lî-ma'a'llâh, “Benim Allah ile öyle anlarım olur ki ne bir mukarreb melek ne de gönderilmiş bir nebi öyle bir yakınlığı elde edebilir.” Mealinde rivayet edilen sözden alınmadır (Yılmaz 1992: 115). Âşıklar, Allah'ı zikretmeli, Allah'la birlikte olmalıdır. Gönüller, Allah'a sığınmakla huzura ve kurtuluşa erer.

*Harîmî lî-ma'a'llâhda Hasan Hilmî sıfâtü'z-zât
Fefirrû hak ile'llâhî gönüldür yâ Resûla'llâh (322/3)*

3.1.19. Zuhruf Sûresi

Nahnü kasebnâ (نَحْنُ قَسَمْنَا) “Biz taksim ettik.” anlamındadır.

“Rabbinin rahmetini onlar mı bölüştürüyorlar? Dünya hayatında onların geçimliklerini aralarında biz taksim ettik ve onlardan kimini ötekine derecelerle üstün kıldık ki biri, diğerine iş gördürebilsin. Rabbinin rahmeti, onların toplayıp yığıdıklarından daha hayırlıdır.” (Zuhruf 43/32).

Manevî gıdaların anahtarı “nahnü kasebnâ” ayetidir. Âşıklar, Allah'ın verdiği maddî ve manevî rızıklara rıza göstermelidir. Cennette bulunan ve kökü göklerde dalları aşağıda olan Tuba ağacının meyvesi ise tarikattır.

*Gidâ-i ma'nevî miştâh bize **nahnü kasemnâdır**
Diraht-ı meyve-i Tûbâ tarîkat yâ Resûla'llâh (22/2)*

3.1.20. Zümer Sûresi

Lâ-taknetû (لَا تَقْنَطُوا) “Ümit kesmeyiniz.” anlamındadır.

“(Tarafımdan onlara) De ki: “Ey nefislerine karşı aşırı giden kullarım, Allah'ın rahmetinden umut kesmeyin. Allah bütün günahları bağışlar. Çünkü O, çok bağışlayan, çok esirgeyendir.” (Zümer 39/53).

Günahkâr olan müminler, bu ayetten hareketle ne kadar suçlu olurlarsa olsunlar Allah'ın rahmetinden ve affediciliğinden ümit kesmemelidir.

*Hüsni zannım kendime yok nefsimin 'isyânı çok
Rahmetinin haddi yok **lâ-taknetû** îmânımız (Manzum biyografi/27)*

Enîbü (وَأَنِيبُوا إِلَى رَبِّكُمْ) Allah'a yönelmek anlamındadır.

“Size azab gelip çatmadan Rabbinize dönün, O'na teslim olun. Sonra size yardım edilmez.” (Zümer 39/54).

Allah'a yaklaşmak, yönelmek bir şükür vesilesidir. Allah'a biat etmek, ondan yardım dilemek gerekir.

*Nasîb oldu bi-hamdi'llâh **enîbü** hırkasın geydim
Şükür bî'at elin viridin kerîmsin yâ Resûla'llâh (4/2)*

3.2. Manen İktibaslar

Hasan Hilmî *Divanı*'nda lafzî iktibaslar dışında ayetteki anlama uygun alıntılar da yapılmıştır.

3.2.1. İsrâ Sûresi

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen makamen mahmuden lafzı (مَقَامًا مَحْمُودًا) mahşer günü Hz. Muhammed'e verilecek sancağın adıdır. Bu sancak diğer peygamberler, ermişler ve Hz. Muhammed'in ümmetinin toplandığı bir sığınak olacaktır. (Yılmaz 1992: 119).

“Ayrıca sana özgü olarak gecenin bir kısmında da Kur’ân okuyup namaz kılmak üzere uyan! Rabbinin seni güzel bir makama ulaştırması umulur.” (İsrâ 17/79)

Âşıklar, Allah’a kulluğun gereğini yerine getirdikten sonra Hz. Peygamber’i överler, onun güzel makamına hayran olurlar.

Seni vasf eyledi bi ’z-zât sıfât-ı abd ile ma ’bûd

Makâmın cennet-i Mahmûd hayrân oldum yâ Resûla ’llâh (26/3)

3.2.2. Tebbet Sûresi

Ebû Leheb ismi Tebbet Sûresi’nde (تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ) şeklinde geçmektedir.

Asıl adı Abdü'l-Uzzâ olan Ebû Leheb çabuk kızıp kızardığından dolayı "Alev babası" lakabı ile tanınmış bir İslâm düşmanıdır. Hz. Peygamber'e eziyet etmekten zevk alırdı. Bu azılı İslâm düşmanının eşi Ümmü Cemil, diken toplar, Peygamber’in geçeceği yollara atardı. Bu yüzden bu kadına “odun hamalı” denilmiştir (Yılmaz 1992: 62).

“Ebû Leheb’in iki eli kurusun (yok olsun o); zaten yok oldu ya.” (Tebbet 111/1). Küfür üzere ölen odun taşıyıcısı Ebû Leheb, cehennemde yanacaktır.

Hasan Hilmî Ebû Leheb hateb hammâlî oldıysa

Yanar yarın cehennemde hatabdır yâ Resûla ’llâh (108/4)

3.3. Telmih Yoluyla İktibaslar

Telmih, söz arasında kastedilen bir şeyi manalı olarak söyleme anlamındadır (Devellioğlu 1997: 1071). Hasan Hilmî *Divanı*’nda bazı ayetlere telmih yoluyla göndermeler yapılmıştır.

3.3.1. Kadr Sûresi

Leyle-i Kadr (لَيْلَةُ الْقَدْرِ) Kadir gecesi anlamındadır. “Biz o (Kur’ânı) Kadir gecesinde indirdik” (Kadr 97/1). Kur’ân-ı Kerîm’in indirildiği Kadir gecesinde namaz kılanlar, sırat köprüsünü yıldırım gibi hızlı geçerler.

Namâz-ı leyle-i Kadri kılanlar yâ Resûla ’llâh

Sırâtı yıldırım gibi geçerler yâ Resûla ’llâh (163/1)

3.3.2. Kehf Sûresi

Ashâb-ı Kehf (أَصْحَابِ الْكَهْفِ) mağara sahipleri/ arkadaşları anlamındadır.

“Yoksa sen, sadece Kehf ve Rakim sahiplerinin bizim şaşılacak ayetlerimizden olduklarını mı sandın? (onlardan başka çok daha acayip ayetlerimiz vardır. Arzı yeşertip sonra kurutmamız da şaşılacak ayetlerimizden değil midir?)” (Kehf 18/9).

Tasavvufta kehf, müritlerin sığındığı ve barındığı yer anlamına gelmektedir. Ashâb-ı Kehf’in köpeği olan Kitmîr, tasavvufta sûfi olmadığı halde sûfilerin arasında bulunan kimse anlamındadır. Derviş ve müritler bir köpek sadakatiyle şeyhlerinin kapısında beklemeyi ve ulumayı en büyük şeref bilirlir (Uludağ 2001: 216).

Âşık, Ashâb-ı Kehf gibi geçici bir uykuya daldığını ve bu ilahî aşk yolculuğunda cennete gideceğine inanılan Ashâb-ı Kehf’in Kitmîr adlı köpeği gibi olmak istediğini ifade etmektedir.

*Bugün Ashâb-ı Kehf oldum uyur mıyım yâ Resûla’llâh
‘Aceb Kitmîr’ine Kitmîr olur mıyım yâ Resûla’llâh (21/1)*

3.3.3. Nisâ Sûresi

Fî-sebîli’llâh (فِي سَبِيلِ اللَّهِ) Allah yolunda demektir. Bu lafzî iktibas Kur’ân-ı Kerîm’de birçok ayette geçmektedir.

“İnananlar Allah yolunda savaşır, inkâr edenler de tağut yolunda savaşır. O halde Şeytanın dostlarıyla savaşın, çünkü şeytanın hilesi zayıftır.” (Nisâ 4/76).

Riyazet, nefsi arzu ettiği şeylerden mahrum ederek kullukla gemlemek ve ahlaki güzelleştirmektir (Baltacı 2011: 126). Nefisle mücadele, savaşta düşmanla mücadeleden daha zordur. Hak yolunun yolcuları öncelikle dünya ve içindekilere karşı nefsinin kanaatle terbiye etmelidir.

*Hasan Hilmî riyâzetle kırar nefsi helâk eyler
Mücâhid fî-sebîli’llâh gazâ idersem yâ Resûla’llâh (326/3)*

3.3.4. Şu‘arâ Sûresi

Na‘îm cennet ifadesi ayette (جَنَّةِ النَّعِيمِ) şeklinde geçmektedir. Nimeti bol olan cennet anlamındadır.

“Beni ni‘meti (bol olan) cennetinin varislerinden kıl” (Şu‘arâ 26/85).

Varlık meyvesi Hz. Muhammed muhabbetidir. Hz. Muhammed’in zatını nimeti bol olan cennete benzetmek hatadır.

*Na‘îm cennete teşbîh ki hâşâ eylemem zâtın
Muhabbet meyve-i kudret ki sensin yâ Resûla’llâh (42/2)*

3.3.5. Tîn Sûresi

Tûr-ı Sînâ (وَطُورِ سَيْنَانَ) şiirlerde Hz. Musa’ya telmih eder. “Sina Dağına and olsun.” (Tîn 95/2)

Gönül manevî gıdalara mazhar oldukça kendini Tûr-ı Sînâ dağına çıkmış gibi hisseder.

*Gönül gökler gibi gürlere çıkarsa Tûr-ı Sînâ’ya
Hasan Hilmi nazar kılma mu‘akkid yâ Resûla’llâh (177/3)*

3.3.6. Tûr Sûresi

Beyt-i ma‘mûr (وَالْبَيْتِ الْمَعْمُورِ) kelime anlamıyla bayındır ev anlamındadır. “Ma‘mur (bakımlı, şen) eve (Kâ‘be’ye) and olsun ki!” (Tûr 52/4).

Kâbe, düşmanların her türlü saldırılarından emin olduğu, Allah’a ibadet edilen ilk mabet ve ilk toplantı yeri olması dolayısıyla “Beytü’l-atîk” adını alır. Kur’ân-ı Kerîm’de Hac, 22/29’da bu ifade geçmektedir (Yılmaz 1992: 30).

Kâbe için kullanılan “beyt-i ma‘mûr ve beyt-i atîk” Müslümanların kiblesidir. Ezel ilminin yazısı gönüldeki muhabbet Kâbe’si gibi varlığını sürdürmektedir.

*Nûsha-i ‘ilm-i ezel nahnu kasemnâ Ka‘bemiz
Beyt-i ma‘mûril-‘atîkdır yâ Resûlallâh gönül (23/2)*

3.3.7. Yûnus Sûresi

Dârü's-selâm (دار السَّلام) esenlik yurdu anlamındadır. “Allah; esenlik yurduna çağırır ve dilediğini doğru bir yola iletir.” (Yûnus 10/25).

Sekiz cennet vardır; bunlardan birinin adı "Dârü's-selâm"dır. Yüce Allah din koymuş ve bunu yaymak için peygamber göndermiştir. Bunun asıl sebebi kullarını iki cihanda mutluluğa kavuşturmaktır (Yılmaz 1992: 162).

Muhabbet ehli için Hz. Peygamber gerçekte vefat etmemiştir. Onun mübarek ravzası (kabri) âşıklar için bir esenlik yurdudur.

Memât olmaz muhabbetdir vefâtın hayyü'l-insândır
*Değişmem ravzana **Dârü's-selâmi** yâ Resûla'llâh (28/4)*

Sonuç

Klasik Türk edebiyatı şairlerinin beslendiği kaynaklardan biri de Kur'ân-ı Kerîm'dir. Şairler, ayetlerden iktibaslar yaparken bazen lafzen ve manen bazen de telmih yoluyla göndermelerde bulunmuştur.

Na't türünde kaleme alınan şiirlerde ayet iktibasları sıkça kullanılmıştır. Na't türünün XIX. yüzyıldaki temsilcilerinden biri olan Hasan Hilmî Edirnevî Hz. Peygamber sevgisini dile getirirken Kur'ân'a, hadislere, peygamber kıssalarına ve tasavvufla ilgili kavramlara pek çok kez müracaat etmiştir. Mutasavvıf bir şair olan Hasan Hilmî Edirnevî, *Divanı*'nda 1258 beyitte 27 sûrede geçen ayet iktibaslarına yer vermiştir. İktibas edilen ayetlerin konuya uygunluğuna özen gösterilen *Divan*'da, daha ziyade çok bilinen ayetler işlenmiştir. Hasan Hilmî Edirnevî, ayetlerin aktarımında Kur'ân-ı Kerîm'de geçen bazı olaylara anlam yönüyle telmihte bulunmuştur. Şairin *Divanı*'nda yer verdiği ayetler, daha çok lafzî olarak iktibas edilmiştir. Bu durum Hasan Hilmî'nin Kur'ân-ı Kerîm'i şiirde kullanabilecek derecede iyi bildiğini göstermektedir. Şair *Divanı*'nda oldukça sade bir dil kullanmıştır. Hasan Hilmî Edirnevî'nin na't türündeki bu eserinde mana ve mesaj, sanat yapma gayesinin önüne geçmiştir.

Hasan Hilmî, genel olarak ayetleri söylemek istediği konuya uygun bir bağlamda, ifade etmiştir. *Divanı*'nda geçen ayet iktibasları dikkate alınırca Hasan Hilmî'nin şiirlerinde İslâmî kaynakların ve kültürün rolünün ne kadar önemli olduğu görülecektir.

Kaynaklar

- Akün, Ömer Faruk (2013). *Divan Edebiyatı*. Ankara: İSAM Yayınları.
- Ateş, Süleyman (1975). *Kur'ân-ı Kerîm ve Yüce Meali*. Ankara: Kılıç Kitabevi.
- Azar, Birol (2015). “Türâbî Dedebaba Divanı'nda İktibaslar”. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature* C. 1, S.2, s. 1-10.
- Canım, Rıdvan (2012). *Divan Edebiyatında Türler*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Cunbur, Müjgân (2004). “Hasan Hilmî md.”, *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı-Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, C. IV, Başkan: Sadık Tural, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Çelik, Nilüfer (2001). “Fuzuli'nin Türkçe Divanında Geçen Ayetler ve Yorumları”. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 6, s. 132-148.
- Demirci, Muhsin (2011). *Tefsir Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Devellioğlu, Ferit (1997). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Ece, Selami (2002). “İktibas”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 9, s. 39-53.
- Ekici, Hasan (2010), *Hasan Hilmî Edirnevî Divanı (İnceleme-Metin)*. Yüksek Lisans Tezi. Malatya: İnönü Üniversitesi.
- Erkul, Rasih (2017). “Birrî Mehmed Dede Divânı'nda Âyetlerden İktibâslar”. *MCBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 3, s. 97-104.
- Kaplan, Yunus (2017). “Kur'an Sûrelerine Dair Yazılmış Manzum Bir Örnek Daha: Senâ'î ve Suverü'l-Kur'an'ı”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)*, S. 41, s. 1-12.
- Keleş, Reyhan (2016). *Divan Şiirinde Ayet ve Hadis İktibasları*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Kuzubaş, Muhammet (2003). “Divan Şiirine Kaynaklık Etmesi Bakımından Kur’ân”. *Diyanet İlmî Dergi*, Yaz, s. 101-116.

Pala, İskender (1989). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Sazlık, Fatma (2010). *Hasan Hilmî Hayatı, Edebî Kişiliği, Divanı ve Divanı'nın İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi.

Sevgi, Ahmet (1993). *Merdümî, Tuhfetü'l-İslâm (Manzum Kırk Ayet ve Kırk Hadis Tercümesi)*. Konya: Selçuk Üniversitesi Basımevi.

Uludağ, Süleyman (2001). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Yeniterzi, Emine (1993). *Divan Şiirinde Na't*. Ankara: TDV Yayınları.

Yılmaz, Mehmet (1992). *Edebiyatımızda İslamî Kaynaklı Sözler (Ansiklopedik Sözlük)*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Yılmaz, Mehmet (2013). *Kültürümüzde Ayet ve Hadisler (Ansiklopedik Sözlük)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

<http://www.kuranmeali.com/> [Erişim: 05.02.2018]

<http://www.osmanlicaturkce.com/> [Erişim: 22.01.2018]

www.yazmalar.gov.tr/ [Erişim: 19.12.2017]

Taluy, Nur (2018). "İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Sınama Çalışması". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 645-667.

DOI: 10.21550/sosbilder.399658

İKİLİ İLİŞKİLERDE OLUMLU OLUMSUZ MÜKEMMELİYETÇİLİK ÖLÇEĞİ: GEÇERLİK VE GÜVENİRLİK SINAMA ÇALIŞMASI*

Nur TALUY**

Gönderim Tarihi: Şubat 2018

Kabul Tarihi: Haziran 2018

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği'nin (İİOOMÖ / DAPS) geçerlik ve güvenirliliğinin incelenmesidir. Romantik bir ilişki içinde olan 319 kişi üzerinde uygulanan İİOOMÖ'nün yakınsak geçerliğini sınamak amacıyla Çok Boyutlu Mükemmeliyetçilik Ölçeği (ÇBMÖ-HF) kullanılmıştır. İİOOMÖ'nün yapı geçerliğini sınamak için varimaks eksen döndürme yöntemi kullanılarak yapılan faktör analizi sonucunda, orijinal ölçeğe uygun olan üç faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Alt ölçekler, "farklılık", "yüksek standartlar" ve "düzen" adları altında gruplanmıştır. Alt ölçeklerin Cronbach alfa iç tutarlık katsayıları .75 ile .87; test tekrar test güvenirlilik katsayıları .53 ile .63 arasında değişmektedir. Analizler, İİOOMÖ'nin Türk örnekleme üzerinde yeterli düzeyde geçerlik ve güvenirlilik değerlerine sahip olduğunu düşündürmektedir.

Anahtar Kelimeler: *olumlu olumsuz mükemmeliyetçilik, ikili ilişkilerde mükemmeliyetçilik ölçeği, DAPS, geçerlik, güvenirlilik*

* Ölçek çalışmasında değerli zamanını, tüm çaba ve desteğini hiç esirgemeyen Sayın Doç. Dr. Ayda Büyükşahin Sunal'a derin teşekkürlerimi sunarım.

** Dr. Öğr. Üyesi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, nurtaluy@mu.edu.tr

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
Cilt: 19 Sayı: 35 / Volume: 19 Issue: 35

The Validity and Reliability Study for the Turkish Version of the Dyadic Almost Perfect Scale

ABSTRACT

The purpose of this study was to investigate the validity and reliability of The Dyadic Almost Perfect Scale (DAPS) for Turkish people. DAPS (İİOOMÖ in Turkish) was administrated to 319 people and Multidimensional Perfect Scale (MPS-HF / ÇBMÖ in Turkish) was used for the convergent validity. In order to determine the construct validity of İİOOMÖ, factor analysis was conducted by using principal components analysis with varimax rotation. The analysis resulted in three factors known originally as “discrepancy”, “high standards” and “order”. The Cronbach’s coefficient alphas for these subscales range between .75 and .87. Also, test-retest reliability for the subscales ranges between .53 and .63. The analysis indicated that İİOOMÖ has a satisfactory level of validity and reliability on Turkish sample.

Key words: *adaptive maladaptive perfectionism, the dyadic almost perfect scale, DAPS, validity, reliability*

Giriş

İnsanoğlu yüzyıllardır yaşamın pek çok yönünde en iyiyi yakalamak uğruna çaba harcamaktadır. Bu nedenle, mükemmeliyetçiliğin yapısı, psikoloji alanyazınında sıklıkla araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Mükemmeliyetçilik, genel olarak kişinin sürekli olarak kendisi ve başkaları için yüksek standartlar koyması ile bunları korumaya çalışması olarak tanımlanabileceği (Hill vd.1997: 81; Rice vd. 1998: 304) gibi, aynı zamanda oluşturduğu en yüksek standarda ulaşma isteğidir (Frost vd. 1990: 449). İlk olarak Frost vd. (1990) tarafından kavramlaştırılan mükemmeliyetçilik, olumlu ve olumsuz olmak üzere iki yapıda ele alınmıştır. Olumlu mükemmeliyetçilik, düzenliliğe önem vermekte ve içinde yüksek standartlar oluşturmaya ilişkin kişisel bir bağımlılık barındırmaktadır (Slaney ve Ashby 1996: 394). Buna karşılık olumsuz mükemmeliyetçilik ise ideal ve gerçek performanslar arasındaki farklılık ve uyuşmazlığın değerlendirilmesindeki endişelerle ilişkilidir (Rice vd. 1998: 306) ve kendi kendine konulan standartların ya da beklentilerin karşılanamamasıdır (Rice vd. 2005: 580). Mükemmeliyetçiliğin olumsuz yönlerinin mükemmeliyetçilerin psikolojik durumu üzerinde bir dizi potansiyel zararlı etkiye sahip olduğu araştırmacılar tarafından genel kabul

görmektedir (Flett ve Hewitt 2002; Frost vd. 1990; Hamachek 1978; Hewitt ve Flett 1991a; Mobley vd. 2005; Rice ve Slaney 2002; Slaney vd. 2002).

Alanyazında mükemmeliyetçiliği farklı boyutlarıyla inceleyen çeşitli ölçekler bulunmaktadır. Frost vd. (1990) çok boyutlu bir yapı olarak kavramlaştırdıkları mükemmeliyetçiliği (ÇBMÖ-F / MPS-F) “yüksek kişisel standartlar”, “hatalara karşı kaygı duyma”, “davranışlardan şüphe duyma”, “ana baba eleştirileri”, “yüksek ana baba beklentileri” ve “düzen” adı altında olmak üzere altı alt boyutta incelenmiştir. Buna göre, “hatalara karşı kaygı duyma”, “davranışlardan şüphe duyma”, “ana baba eleştirileri” ve “yüksek ana baba beklentileri” olumsuzken, “yüksek kişisel standartlar” ve “düzen” olumlu mükemmeliyetçilik olarak değerlendirilmektedir (Slaney ve Ashby 1996). Hewitt ve Flett’in (1991a) Çok Boyutlu Mükemmeliyetçilik Ölçeği’nin (ÇBMÖ-HF / MPS-HF) ise üç alt boyutu bulunmaktadır ve bunlar sırasıyla, “kendine yönelik” mükemmeliyetçilik, “başkalarına yönelik” mükemmeliyetçilik ve “sosyal odaklı” mükemmeliyetçilik olarak adlandırılmaktadır. Söz konusu ölçeğin (Hewitt ve Flett 1991a) “kendine yönelik” mükemmeliyetçilik alt boyutu, mükemmeliyetçiliğin birey-içi yönlerini ölçer. Ölçeğin kişilerarası alt boyutlarını ise “başkalarına yönelik” mükemmeliyetçilik ve “sosyal odaklı” mükemmeliyetçilik oluşturur. “Kendine yönelik” mükemmeliyetçilik bireyin kendine yüksek standartlar koyarak mükemmel olmaya çabalama eğilimini içerirken (Hewitt ve Flett 1991a; 2002), “başkalarına yönelik” mükemmeliyetçilik bireyin diğer insanlara gerçekçi olmayan standartlar koymaya eğilimli olmasını, ayrıca diğer insanların yeteneklerine ilişkin inanç ve beklentilerini içermektedir (Hewitt ve Flett 1991a; 1991b; 1993). “Sosyal odaklı” mükemmeliyetçilik ise bireyin başkalarının kendileri için gerçekçi olmayan beklentileri olduğu ve kendilerini katı bir şekilde değerlendirdikleri algısına sahip olmalarıdır (Hewitt ve Flett 2002). “Kendine yönelik” mükemmeliyetçiliğin başarı odaklı olma, benlik saygısını geliştirme gibi bireylere olumlu katkısı bulunmakla beraber (Flett vd. 1991; Hewitt ve Flett 1991a; 1991b; 1993; Hill vd. 1997; Oral 1999; Pirinççi 2009; Stoeber ve Otto 2006) aynı zamanda, bu boyut kendini eleştirme ve suçlama, öfke ve depresif belirtiler gösterme gibi olumsuz özellikleri de içinde barındırmaktadır (Dinç 2001; Hewitt ve Flett 1991b). Ancak birçok çalışma “kendine yönelik” mükemmeliyetçiliğe göre, “sosyal odaklı” mükemmeliyetçiliğin olumsuz olduğunu, ilişki mutsuzluğu ve uyumsuzlukla

çok daha fazla ilişkili olduğunu göstermektedir (Flett vd. 2001; Klibert vd. 2005; Sherry vd. 2003). Hill vd. (1997) göre, “kendine yönelik” mükemmeliyetçilik olumlu kişilerarası özelliklerle, “başkalarına yönelik” mükemmeliyetçilik ise otoriterlik, kibirlilik, güvensizlik ve sosyal olarak mesafeli olmak ile ilişkilidir. Ayrıca, “sosyal odaklı” mükemmeliyetçiliğin yıkıcı ilişki tepkileri, partnerlere karşı duyarsızlaşma, takıntılı düşünce yapısı ile ilişkili olduğu gözlenirken (Flett vd. 2001) “kendine yönelik” mükemmeliyetçiliğin ancak “sosyal odaklı” mükemmeliyetçilikle birlikte bulunmadığı takdirde olumlu görülebileceği belirtilmektedir (Klibert vd. 2005).

Mükemmeliyetçiliğin kişiler arası ilişkiler üzerindeki olumlu ve olumsuz etkilerini değerlendiren, bir diğer ölçek ise Slaney ve Johnson (1992) tarafından geliştirilen “Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği” (OOMÖ / APS, Almost Perfect Scale)’dir. Ancak “Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği (OOMÖ / APS)” daha sonra eksiklikleri olması nedeniyle Slaney vd. (2001) tarafından tekrar gözden geçirilerek “Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği-R” (OOMÖ-R / APS-R, Almost Perfect Scale-Revised) adıyla yenilenmiştir. “Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği-R” (OOMÖ-R / APS-R), ”yüksek standartlar”, “düzen” ve “farklılık” alt ölçeklerinden oluşmaktadır. “Yüksek standartlar” boyutu, bireyin kendine yüksek kişisel standartlar koyması ve kendinden beklenti düzeyi, “düzen” boyutu bireyin düzen ve organizasyon gereksinimi ve tercihi, “farklılık” boyutu ise bireyin standartları ile kendi performansı arasındaki uyumsuzluğun ve farklılığın algısı ile bu durumun oluşturduğu rahatsızlık düzeyidir (Slaney vd. 2001: 131). Genel olarak, çalışmalar “farklılık” alt ölçeğinin mükemmeliyetçiliğin olumsuz yönleri ile “yüksek standartlar” ve “düzen” alt ölçeklerinin ise mükemmeliyetçiliğin olumlu yönleri ile ilişkili olduğunu düşündürmektedir (Ashby ve Rice 2002; Ashby vd. 2002; Parker 1997; Rice ve Lapsley 2001; Rice vd. 2005, Slaney vd. 2001). Yapılan çeşitli çalışmaların sonucunda, tutarlı olarak uyumsuz mükemmeliyetçilikle ilişkili bulunan “farklılık” alt boyutunun depresyonla (Rice ve Aldea 2006; Rice ve Ashby 2007; Rice ve Slaney 2002), suçlulukla (Ashby vd. 2006), öfke, düşmanlık ve kin tutmayla (Öngen 2010), düşük benlik saygısıyla (Rice ve Slaney 2002), düşük yaşam doyumuyla (Rice ve Ashby 2007), yüksek kaygıyla (Mobley vd. 2005) ilişkisi olduğu öne sürülmektedir. Bununla birlikte, yapılan çalışmalarda

“yüksekstandartlar” alt boyutu tam tutarlı sonuçlar vermemektedir. Bazı çalışmalarda, bu boyuta ilişkin uyumlu ve uyumsuz mükemmeliyetçiler arasında anlamlı bir farklılık olmadığı (Ashby ve Bruner 2005; Grzegorek vd. 2004; Rice ve Slaney 2002) gözlenirken, Mobley vd. (2005) çalışmasında uyumlu mükemmeliyetçilerin yüksek standartlar alt ölçek puanlarının uyumsuzlara göre yüksek olduğu belirtilmektedir. Ancak, genel olarak, düzen alt boyutu açısından uyumlu ve uyumsuz mükemmeliyetçiler arasında (Grzegorek vd. 2004; Mobley vd. 2005; Rice ve Slaney 2002) anlamlı bir farklılık görülmemektedir.

Mükemmeliyetçiliğin olumlu ve olumsuz yönlerini belirlemek amacıyla Suddarth ve Slaney (2001), alanyazındaki bütün çok boyutlu mükemmeliyetçilik ölçeklerinin alt boyutlarını kullanarak (OOMÖ-R, ÇBMÖ-F, ÇBMÖ-HF) bir inceleme yapmışlardır. Yapılan analiz sonucunda, ilk faktör uyumsuz mükemmeliyetçilik olarak belirlenmiştir. Bu faktör altında “farklılık” (OOMÖ-R), “hatalara karşı kaygı duyma”, “anababa eleştirileri”, “yüksek anababa beklentileri” ve “davranışlardan şüphe duyma” boyutları (ÇBMÖ-F) ile “sosyal odaklı” mükemmeliyetçilik (ÇBMÖ-HF) yer almıştır. İkinci faktör, uyumlu mükemmeliyetçilik olarak adlandırılmıştır. Bu faktör altında “yüksek standartlar” (OOMÖ-R), “yüksek kişisel standartlar” (ÇBMÖ-F), “kendine yönelik mükemmeliyetçilik” ve “diğerine yönelik mükemmeliyetçilik” (ÇBMÖ-HF) yer almıştır. Üçüncü faktör ise “düzen” (OOMÖ-R) ve “düzen-organizasyon” boyutlarını (ÇBMÖ-F) içeren yine uyumlu boyut olarak adlandırılmıştır. Bireylerin mükemmeliyetçiliğin olumlu (ör. düzen, yüksek standartlar) yönünü benimsediklerinde sağlıklı, olumsuz (ör. farklılık) yönünü benimsediklerinde ise daha sağlıksız olabilecekleri araştırmacıların ortak görüşüdür (Slaney vd. 2001: 130; Kottman ve Ashby 2000: 182).

Yaşamın her alanında etkili olan mükemmeliyetçiliğin, ikili ilişkileri de etkilemesi doğaldır. Kişilerarası ilişkilerde ve özellikle romantik ilişkilerde mükemmeliyetçiliğin olumsuz yönlerinin olumsuz etkiler yarattığı düşünülmekte (Habke ve Flynn 2002: 151), aynı zamanda mükemmeliyetçiliğin ilişki sorunlarıyla bağdaştığı ve mükemmeliyetçilikteki artışla birlikte çift uyumunun azaldığı ileri sürülmektedir (Hewitt, Flett ve Mikail 1995: 335). Mükemmeliyetçiliğin ikili ilişkilerdeki etkilerinin uzunca bir süre incelenmemiş olmasını Shea vd. (2006: 107) ikili ilişkilerde

mükemmeliyetçiliği doğru ölçecek bir ölçme aracının geliştirilmemiş olmasıyla ilişkilendirmektedirler. İkili ilişkilerde mükemmeliyetçilik eğilimini ölçmek amacıyla ilk olarak Habke vd. (1997) Hewitt ve Flett'in "Çok Boyutlu Mükemmeliyetçilik Ölçeği"ni romantik ilişkilere uyarlamış ve "başkalarına yönelik" ve "sosyal odaklı" mükemmeliyetçilik maddelerine "benim için önemli kişi" (significant other) terimini ekleyerek yeni bir ölçek geliştirmişlerdir. Ancak, ölçek geçerlik ve güvenilirliği yapılmadığı için uzun süre kullanılamamış olmasına karşın son zamanlarda bu ölçeğin bazı kısımlarının kullanıldığı çalışmalar mevcuttur (Furman vd. 2017; Machinnon vd. 2016). Wiebe ve McCabe (2002) tarafından, yine aynı ölçeğin "kendine yönelik" ve "sosyal odaklı" mükemmeliyetçilik boyutları temel alınarak yeni bir ölçek geliştirilmiştir. Romantik Mükemmeliyetçilik Ölçeği (Romantic Perfection Scale-RPS) adı verilen ölçek ikili ilişki yerine genel mükemmeliyetçiliği ölçtüğü düşünüldüğü için çok fazla kullanılamamıştır. Snell ve Haney (2004) de benzer biçimde Frost vd. (1990) ile Hewitt ve Flett'in (1991) ölçeklerini temel alarak "Çok Boyutlu Romantik Mükemmeliyetçilik Anketi" üzerinde çalışmışlardır. Ancak bu ölçeğin de psikometrik özellikleri incelenmemiştir.

İlgili alandaki bu eksikliği gidermek amacıyla, Shea, Slaney ve Rice (2006) "İkili İlişkilerde Olumlu-Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği" (İİOOMÖ / Dyadic Almost Perfect Scale- DAPS) adı verilen bir ölçek geliştirmişler ve bu ölçek birçok çalışmada (Fons-Scheyd 2008; Lopez vd. 2011; Lopez vd. 2006; Shea vd. 2006; Slaney vd. 2006) kullanılmıştır. Ölçek bireylerin ikili mükemmeliyetçilik düzeylerini ölçmek ve partnerlerine ne derece yüksek performans standartları koyduklarını, yine partnerlerinin kendi beklentilerine ne derece uyup, beklentilerinden ne kadar saptıklarını belirlemek amacıyla oluşturulmuştur. Söz konusu ölçek için Slaney vd. (2001) geliştirdiği, "Olumlu-Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği-R"nin (OOMÖ-R / APS-R) alt boyutlarından yararlanılmıştır. Böylece, "İkili İlişkilerde Olumlu-Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği"nin (İİOOMÖ / DAPS), OOMÖ-R gibi üç alt boyutu bulunmaktadır ve bunlar ölçek içinde aynı adlarla yer almaktadır (Shea vd. 2006). "Yüksek standartlar" alt boyutu, bireyin partnerine ilişkin üstün performans beklentilerini değerlendirmektedir. "Düzen" alt boyutu, kişinin partnerinin düzgün ve düzenli olmasına dair yargı ve beklentilerini ölçmektedir. "Farklılık" alt boyutu ise, bireyin standartları ile partnerinin

performansı arasındaki uyumsuzluğun ve farklılığın algısı bir başka deyişle partnerde algılanan yetersizliği ölçmektedir.

İkili ilişkilerde olumlu ve olumsuz mükemmeliyetçiliğin boyutlarını ölçmek için, Shea vd. (2006) tarafından, aynı araştırma içinde iki adet alt çalışma yapılmıştır. Yapılan bu çalışmaların ilkinde, İİOOMÖ (DAPS) puanlarının hem kadın hem erkeklerde kaçınmacı bağlanma biçimiyle ilişkisi bulunmuş, özellikle kadınlarda “farklılık” alt boyutunun kaygılı-kaçınmacı bağlanmanın yordayıcısı olduğu belirtilmiştir. Birçok çalışma, bu bulguyu desteklemiş ve olumsuz mükemmeliyetçiliğin (Rice ve Lopez 2004) ve İİOOMÖ (DAPS) “farklılık” boyutunun güvensiz (kaçınmacı ve kaygılı) yetişkin bağlanmasıyla ilişkili olduğu ve kişilerarası sorunlara katkıda bulunduğu belirlenmiştir (Fons-Scheyd 2008; Lopez vd. 2006: 543; Lopez vd. 2011: 32). Shea vd. (2006) ikinci çalışmasında ise, İİOOMÖ (DAPS) puanlarının hem erkek hem de kadınlarda kendini eleştirmeye ve özellikle kadınlar için ilişki doyumuyla bağlantılı olduğu bulunmuştur. Bu bulguyla tutarlı olarak, İİOOMÖ (DAPS) üzerine yapılan diğer çalışmalarda (Fons-Scheyd 2008; Lopez vd. 2006) ilişki doyumu ve ilişki bağlanımı olan ya da bağlanımı olmayan bireyler incelenmiş, her iki çalışmada da özellikle “farklılık” alt boyutunun ilişki doyumunun belirleyicisi olduğu gözlenmiştir. Bu bulgulara göre “farklılık” arttıkça ilişki doyumu azalmaktadır. Ülkemizde gerçekleştirilen Taluy’un (2013) çalışmasında da farklılık hem doyum aracılığıyla hem de doğrudan ilişkiye bağlılığı etkilemektedir. Shea vd. (2006) göre, “farklılık” doyumu özellikle kadınlarda yordarken, bazı araştırmalarda cinsiyet farkı bulunmamıştır (Fons-Scheyd 2008; Lopez vd. 2006; Taluy 2013). İkili mükemmeliyetçiliğin “farklılık” boyutunun ilişkinin işlevini yitirmesinde önemli bir risk faktörü olduğu düşünülmektedir (Lopez vd. 2006: 543). Lopez vd. (2006) göre, İİOOMÖ (DAPS) “farklılık” puanlarının sosyal istenirlik, ilk ilişki doyumu, bağlanım düzeyi ve yetişkin bağlanma yöneliminden bağımsız olarak daha sonraki ilişki sıkıntılarına da katkıda bulunduğu ileri sürülmektedir. Olumlu mükemmeliyetçiler mükemmeliyetçi olmayanlarla benzer şekilde, dostane, uyumlu ve itaatkâr bir tarzı benimserken, olumsuz mükemmeliyetçiler yakın ilişkilerini korumakta ve sempati ve sevgilerini ifade etmekte zorlanan, kindar ve soğuk kişilerarası tarzda yüksek puanlara sahip, baskın ve düşmanca bir tarzı benimsemektedirler (Slaney vd. 2006: 138). Tüm bu bulgular, olumsuz

mükemmeliyetçilik olarak görülen “farklılık” alt ölçeğinin kişilerarası işlevsel bozukluklarla ilgili olduğunun bir göstergesidir. Bu nedenle bu boyutun yakın ilişkilerdeki çatışma çözme tarzlarıyla ilişkili olabileceği öngörülmektedir. İİOOMÖ (DAPS) puanlarının çatışma çözme tarzlarıyla ilişkisinin incelendiği bir çalışmada (Fons-Scheyd 2008), “farklılık” puanlarının yıkıcı tepkiler olan çıkış ve yokmuş gibi davranmayı yordadığı gözlenmiştir. Ancak beklenenin aksine, aynı çalışmada “farklılık”, konuşma ve bağlılıkla ilişkisiz bulunmuştur. Taluy (2013) tarafından ülkemizde yürütülen benzer bir çalışmada ise farklılığın artışının yıkıcı tepkiler olan çıkış ve yokmuş gibi davranmayı arttırdığı, konuşma ve bağlılık gibi yapıcı tepkileri ise azalttığı belirlenmiştir.

İİOOMÖ (DAPS), kişi-içi mükemmeliyetçilik ve ikili mükemmeliyetçiliği paralel bir yapıda sergileyerek partnerle ilgili beklenti ve değerlendirmeleri görmek bağlamında araştırmacıya eşsiz bilgi sunan bir ölçektir. Ülkemizde de ikili ilişkilerde mükemmeliyetçiliği doğrudan ölçen bir ölçeğe gereksinim duyulabileceği düşünüldüğünde, sözü edilen ölçeğin Türk Kültürüne uyarlanma çalışmasının alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın amacı Shea vd. (2006) tarafından geliştirilen İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği'nin (İİOOMÖ / DAPS, Dyadic Almost Perfect Scale) Türk örneklemini üzerinde geçerlik ve güvenilirlik düzeyini belirlemektir.

2. Yöntem

2.1. Örneklem

Çalışmaya 166'sı kadın (% 52), 153'ü erkek (% 48), olmak üzere, duygusal bir birlikteliği olan 319 kişi katılmıştır. Katılımcıların yaş aralığı 17 ile 52 arasında değişmektedir ($M = 22.09$, $ss = 6.46$). Çalışmaya katılanların ilişki türlerine bakıldığında, 268'inin (% 84) flört ettiği, 24'ünün (% 8) evli olduğu, 21'inin (% 7) sözlü / nişanlı olduğu, 6'sının (% 1) ise ilişkilerinin türünü belirtmediği görülmektedir. Katılımcıların 268'i (% 84) üniversite öğrencisi, 32'si (% 11) üniversite mezunu, 11'i (% 3) lisansüstü mezunu, 7'si (% 2) lise mezunudur. 1 kişi eğitim durumunu belirtmemiştir. Şu anda yaşadıkları ilişki süresi ortalamaları 27 aydır ($ss = 53.63$).

2.2. Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplamak amacıyla İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği (İİOOMÖ- Shea vd. 2006) ve yakınsak geçerliğini saptamak amacıyla Çok Boyutlu Mükemmeliyetçilik Ölçeği (ÇBMÖ- Hewitt ve Flett 1991a) kullanılmıştır. Ayrıca, katılımcılara cinsiyet, yaş, eğitim gibi demografik özelliklerinin yanı sıra, ilişki türü ve ilişki süresi gibi romantik ilişkilerle ilgili sorular sorulmuştur.

2.3. İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği (İİOOMÖ/ DAPS, Dyadic Almost Perfect Scale)

Shea Slaney ve Rice (2006) tarafından geliştirilen “İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği”(İİOOMÖ / DAPS, Dyadic Almost Perfect Scale) yakın ilişkilerde mükemmeliyetçiliği ölçmeyi amaçlamaktadır. “İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği”, “farklılık”, “yüksek standartlar” ve “düzen” alt ölçeklerinden oluşmaktadır. 16 madde “farklılık”, 6 madde “yüksek standartlar” ve 4 madde “düzen” olmak üzere toplam 26 maddeden oluşan ölçek, katılımcıların ikili ilişkilerdeki mükemmeliyetçiliklerini ölçmek ya da başka bir deyişle birlikte oldukları kişileri ne kadar yüksek standartlarla değerlendirdiklerini ve eşlerini kendi beklentileri karşısında ne kadar yeterli ya da yetersiz algıladıklarını ölçmektedir. Her alt ölçek yedi dereceli (1= Kesinlikle Katılmıyorum 7= Kesinlikle Katılıyorum) Likert tipi bir ölçek üzerinden değerlendirilmektedir. Onaltı maddeden oluşan (1, 3, 4, 6, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 18, 20, 21, 23, 24, 26) “farklılık” alt ölçeği, bireyin mükemmeliyetçi beklentileri karşısında partnerinde algıladığı yetersizliği ölçmektedir (ör: Eşimin / ilişki yaşadığım kişinin performansı benim için hemen hiç bir zaman doyurucu olmadı). Altı maddeden (5, 8, 11, 14, 19, 25) oluşan “yüksek standartlar” alt ölçeği, bireyin partnerinin yüksek performans ve motivasyon sergilemesine ilişkin genel beklentilerinin değerlendirilmesidir (ör: Benim için önemli kişiden yüksek beklentilerim var). Dört maddelik (2, 7, 17, 22) “düzen” alt ölçeği ise, partnerin düzenli ve temiz olmasına ilişkin beklentileri içerir (ör: Benim için önemli kişi derli toplu olmaya önem vermelidir). Ölçekte yeralan 3, 16, 21 numaralı maddeler ters kodlanmaktadır. Orijinal ölçekte İİOOMÖ alt ölçeklerinin Cronbach alfa katsayıları “farklılık” için .93, “yüksek standartlar”

için .82 ve “düzen” için .87 bulunmuştur ve farklılık alt ölçeği anlamlı bir şekilde ilişki mutsuzluğu ile ilişkili çıkmıştır (Shea vd. 2006).

2.4. Çok Boyutlu Mükemmeliyetçilik Ölçeği (ÇBMÖ / MPS-HF, Multidimensional Perfectionism Scale)

Hewitt ve Flett (1991a) tarafından geliştirilen Çok Boyutlu Mükemmeliyetçilik Ölçeği, “kendine yönelik” mükemmeliyetçilik, “başkalarına yönelik” mükemmeliyetçilik ve “sosyal odaklı” mükemmeliyetçilik alt boyutlarından ve toplam kırkbeş maddeden oluşmaktadır. Yanıtlar 7’li Likert tipi ölçekle, (1= Kesinlikle Katılmıyorum 7= Kesinlikle Katılıyorum) değerlendirilmektedir. “Kendine yönelik” mükemmeliyetçilik” alt boyutu kişinin kendi için ne derecede yüksek standartlar belirlediğini ölçmektedir. Alt ölçeğin maddeleri: 1, 6, 8, 12, 14, 15, 17, 20, 23, 28, 32, 34, 36, 40, 42’dir (ör. Giriştiğim her işte mükemmel olmam çok önemlidir). “Başkalarına yönelik” mükemmeliyetçilik alt boyutu diğer kişiler hakkında kişinin yüksek standartlar oluşturması ve diğerlerine ilişkin beklentilerini ölçmektedir. Alt ölçeğin maddeleri: 2, 3, 4, 7, 10,16, 19, 22, 24, 26, 27, 29, 38, 43, 45’dir (ör. Yakınlarımla hata yapmasına tahammül edemem). “Sosyal odaklı” mükemmeliyetçilik alt boyutu ise, kişi için önemli diğer kişiler tarafından belirlenmiş olan mükemmeliyetçi beklentilere kişinin ne derece ulaşabildiğine ilişkin kendi yeterlilik algısını ölçmektedir. Alt ölçeğin maddeleri: 5, 9, 11, 13, 18, 21, 25, 30, 31, 33, 35, 37, 39, 41 ve 44’tür (ör. Ailem benden mükemmel olmamı bekler). Ölçekteki ters puanlanan maddeler: 2, 3, 4, 8, 9, 10, 12, 19, 21, 24, 30, 34, 36, 37, 38, 43, 44 ve 45’dir.

İç-güvenirlik ve test tekrar test güvenirlik katsayıları sırasıyla “kendine yönelik” mükemmeliyetçilik” alt boyutu için .86, ve .88, “başkalarına yönelik” mükemmeliyetçilik alt boyutu için .82 ve .85, “sosyal odaklı” mükemmeliyetçilik alt boyutu için .87 ve .75 olarak belirtilmiştir.

Ölçeğin Türkçe formunun oluşturulması ve geçerlik ve güvenirlik çalışması Oral (1999) tarafından gerçekleştirilmiştir. Oral’ın çalışmasında benzer bir faktör yapısı elde edilmesine karşın maddelerin bazıları farklı faktörler altında yer almıştır. Türkçeye uyarlama çalışmasında ilk faktör altında on dokuz, ikinci faktör altında on ve üçüncü faktör altında on beş madde yer almaktadır. Bir madde (22.) düşük faktör yükü nedeniyle ölçekten çıkarılmış ölçek 44 madde olarak uygulanmıştır. Türkçe ölçekte birinci faktör

altında 1, 6, 7, 8, 12, 14, 15, 16, 17, 20, 23, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 40, 42. maddeler, ikinci faktör altında 2, 3, 4, 10, 19, 24, 26, 38, 43, 45. maddeler ve üçüncü faktör altında 5, 9, 11, 13, 18, 21, 25, 27, 31, 33, 35, 37, 39, 41, 44. maddeler yer almaktadır. Oral'ın uyarılama çalışmasında ölçeğin Cronbach alfa katsayısı .91 olarak bulunmuştur. Alt boyutların Cronbach alfa katsayıları sırasıyla, “kendine yönelik” mükemmeliyetçilik için .91; “başkalarına yönelik” mükemmeliyetçilik için .73 ve “sosyal odaklı” mükemmeliyetçilik için .80 olarak belirlenmiştir.

2.5. İşlem

İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği'nin (İİOOMÖ) Türk kültürüne uyarılama çalışmasının yapılabilmesi için öncelikle ölçeği geliştiren araştırmacılardan Slaney'e ulaşılmış ve ondan uyarılama izni alınmıştır. Ardından, ölçek çok iyi derecede İngilizce dilini bilen üç sosyal psikolog, bir klinik psikolog ve bir İngiliz dili bilimi öğretim görevlisi tarafından Türkçeye çevrilmiş ve çoğunluğun yanıtları temel alınarak ölçeğin Türkçe formu oluşturulmuştur. Veri toplama işlemi yüz yüze görüşme tekniğiyle gerçekleştirilmiştir. Uygulama öncesinde katılımcılara yapılan araştırmaya ilişkin bilgi verilmiş ve gönüllülük onayı alınmıştır. Katılımcıların ölçekleri yanıtlamaları yaklaşık 20 dakika sürmüştür. Katılımcılara çalışmaya katılmalarına karşılık olarak herhangi bir ödül verilmemiştir.

3. Bulgular

3.1. Yapı Geçerliğine İlişkin Bulgular

İİOOMÖ'nün faktör yapısını belirlemek amacıyla her bir alt ölçekten elde edilen puanlara varimaks eksen döndürme yöntemiyle faktör analizi uygulanmıştır. Analiz sonucunda, bireyin tepkileri için varyansın % 46'sını açıklayan ve öz değerleri 1'in üzerinde olan üç faktör belirlenmiştir. Verilerin faktör analizine uygun olup olmadığını gösteren Kaiser-Meyer-Olkin testi = .87 olarak bulunmuştur. Bu sonuç verinin faktör analizi için yeterli olduğunu göstermektedir. Faktör sayısının kararını vermek amacıyla özdeğerler, güvenilirlik değerleri, açıklanan varyans oranı ve yamaç-yığıntı grafiği (scree plot) incelendiğinde, ölçeği üç faktör altında toplamının uygun olduğu görülmüştür. Orijinal ölçekle aynı faktör yapısına sahip çıkan ölçeğin faktör

yükleri ile açıklanan varyans yüzdeleri ve öz değerler Tablo-1’de verilmiştir. Alt boyutlar orijinal ölçekle tutarlı olarak aynı ifadelerle adlandırılmıştır.

Tablo-1. İİOOMÖ’de Yeralan Faktörler İçin Maddeler, Açıklanan Varyans Yüzdesi, Özdeğer ve Faktör Yük Değerleri

Maddeler	Faktör1 Farklılık	Faktör2 Düzen	Faktör3 Yüksek Standartlar
1) Eşim / ilişki yaşadığım kişi bir görevi tamamladıktan sonra sık sık düş kırıklığı yaşıyorum çünkü daha iyisini yapabilecek durumda olduğumu bilirim.	.38		
2) Benim için önemli kişinin düzenli bir insan olmasını beklerim.		.85	
3) Benim için önemli kişi, onun için koyduğum standartları karşılayabilir.			.47
4) Benim için önemli kişi nadiren standartlarıma uyar.	.56		
5) Benim için önemli kişiye ilişkin çok yüksek standartlarım var.			.66
6) Eşim / ilişki yaşadığım kişi için en iyi olan benim için nadiren yeterlidir.	.49		
7) Benim için önemli kişi derli toplu olmaya önem vermelidir.		.87	
8) Benim için önemli kişiden en iyisini beklerim.			.50
9) Eşimin / ilişki yaşadığım kişinin başardıklarından ender olarak doyum sağlarım.	.44		
10) Sık sık engellenmiş hissederim çünkü benim için önemli kişi onun için koyduğum amaçları karşılamaz.	.64		
11) Eşimin / ilişki yaşadığım kişinin yaptığı herşeyde elinden gelenin en iyisini yapmaya çalışmasını beklerim.			.44

12) Eşimin / ilişki yaşadığım kişinin eksik bıraktığı şeylerle ilgili sıkıntım var.	.52		
13) Eşim / ilişki yaşadığım kişi için en iyi olan benim için hiç bir zaman yeterince iyi değildir.	.63		
14) Benim için önemli kişinin işte ya da okuldaki performansına ilişkin yüksek standartlarım vardır.			.73
15) Benim için önemli kişi sık sık beklentilerime uymamaktadır.	.71		
16) Genellikle eşimin yaptıklarının yeterince iyi olduğunu düşünürüm.	.58		
17) Eşimin / ilişki yaşadığım kişinin planlı ve düzenli olması gerektiğini düşünüyorum.		.82	
18) Eşimin / ilişki yaşadığım kişinin performansı benim için hemen hiç bir zaman doyurucu olmadı.	.73		
19) Eşimin / ilişki yaşadığım kişinin en iyisini yapmak için çalışmasına çok gereksinimim var.	.47		
20) Benim için önemli kişi benim performans için koyduğum standartları nadiren karşılayabilir.	.73		
21) Benim için önemli kişinin yaptıklarından oldukça doyum sağlarım.	.58		
22) Eşimin / ilişki yaşadığım kişinin her şeyin yerli yerinde saklanması gerektiğini düşünmesini beklerim.		.65	
23) Eşimin / ilişki yaşadığım kişinin performansı benim standartlarıma nadiren uyar.	.72		
24) Elinden gelenin en iyisini yaptığını bildiğimde bile benim için önemli kişiyi doyurucu bulamıyorum.	.58		
25) Benim için önemli kişiden yüksek beklentilerim var.			.76

26) Eşim / ilişki yaşadığım kişi yapmasını düşündüğüm kadar iyi iş yapmadığında oldukça sinirlenebilirim.	.44		
Özdeğer	5.99	4.15	1.73
Açıklanan varyans %	23	16	7
Toplam varyans %	46		

Tablo-1’de görüldüğü gibi, İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği’nde, birinci faktör bireyin mükemmeliyetçi beklentileri karşısında partnerinde algıladığı yetersizliği ölçen “farklılık” boyutunu, ikinci faktör partnerin düzenli olmasına ilişkin beklentileri içeren “düzen” boyutunu, üçüncü faktör ise bireyin partnerinin üstün performans sergilemesine ilişkin beklentilerini içeren “yüksek standartlar” boyutunu göstermektedir. Orijinal ölçekte “farklılık” boyutunda yer alan 3. madde Türk kültüründe “yüksek standartlar” içinde yer alırken, yine orijinal ölçekte yüksek standartlar içinde yer alan 19. madde ise Türkçeye uyarlama çalışmasında “farklılık” faktörü altında yer almıştır. Birinci faktör varyansın % 23’ünden, ikinci faktör varyansın % 16’sından, üçüncü faktör varyansın % 7’sinden sorumludur. Üç faktör birlikte toplam varyansın % 46’sını açıklamaktadır.

3.2. Yakınsak Geçerliğine İlişkin Bulgular

İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği’nin yakınsak geçerliğini belirlemek için Çok Boyutlu Mükemmeliyetçilik Ölçeği (ÇBMÖ-Hewitt ve Flett, 1991a) uygulanmıştır. Her iki ölçek de mükemmeliyetçiliğin yapısını olumlu ve olumsuz olmak üzere üç farklı yapıda incelemektedir. Ölçeklerin alt boyutlarının birbirleriyle korelasyon değerleri .13 ile .44 arasında değişmektedir. İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği’nin alt boyutları ile Çok Boyutlu Mükemmeliyetçilik Ölçeği alt boyutlarının arasındaki korelasyonlar Tablo-2’de verilmiştir.

Tablo-2. İİOOMÖ Alt Ölçeklerinden ve ÇBMÖ Alt Ölçeklerinden Elde Edilen Puanlar Arasındaki Korelasyonlar

	Kendine Yönelik Mükemmeliyetçilik	Başkalarına Yönelik Mükemmeliyetçilik	Sosyal Odaklı Mükemmeliyetçilik
Farklılık	.13*	.15**	.29**
Düzen	.33**	.27**	.18**
Yüksek Standartlar	.44**	.44**	.30**
*p<0.05 **p<0.01			

3.3. Güvenirlğe İlişkin Bulgular

Ölçeğin güvenilirlik düzeyini sınamak için, iç tutarlık katsayısı ile test-tekrar test güvenilirlik katsayıları hesaplanmıştır. Tüm ölçeğin Cronbach alfa iç tutarlık katsayısı .85 bulunmuştur. Alt ölçeklerin Cronbach alfa iç tutarlık katsayıları sırasıyla; “farklılık” = .87, “düzen”= .85, “yüksek standartlar” = .75dir.

Test tekrar test güvenilirliği için ölçek, 120 katılımcıya üç hafta arayla iki kez uygulanmıştır. Katılımcılardan ilk uygulamada formun üzerine daha sonra hatırlayacakları bir rumuz yazmaları ve ikinci uygulamada aynı rumuzla yeniden sorulara yanıt vermeleri istenmiştir. Yapılan analiz sonucunda elde edilen test tekrar test güvenilirlik katsayıları tüm ölçek için .61, “farklılık” alt boyutu için .53, “düzen” alt boyutu için .63, “yüksek standartlar” alt boyutu için .62 olarak saptanmıştır.Tablo-3’de İİOOMÖ’nün güvenilirlik katsayıları verilmiştir.

Tablo-3. İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği Alt Boyutlarına İlişkin Güvenirlik Katsayıları

	Cronbach Alfa	Test tekrar test güvenilirliği
Farklılık	.87	.53**
Düzen	.85	.63**
Yüksek Standartlar	.75	.62**
Tüm Ölçek	.85	.61**

**p<0.01

4. Tartışma ve Sonuç

Ülkemizde mükemmeliyetçiliğe ilişkin pek çok çalışmanın ve ölçeğin varlığına karşın (Baş 2010; Oral 1999; Özbay ve Mısırlı-Taşdemir 2003; Sun-Selişik 2003), ikili ilişkilerde mükemmeliyetçiliği ölçen bir ölçme aracının olmaması dikkat çekicidir. Bu araştırmanın amacı, Shea vd. (2006) tarafından geliştirilen “İkili İlişkilerde Olumlu Olumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği”nin (İİOOMÖ / DAPS, Dyadic Almost Perfect Scale) Türkçeye uyarlanmasıdır. Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, ilişki yaşayan bireylere uygulanan İİOOMÖ’nün kabul edilebilir psikometrik özelliklere sahip olduğuna ilişkin kanıtların güçlü olduğu görülmektedir.

Ölçeğin yapı geçerliğini sınamak amacıyla her bir alt ölçekten elde edilen puanlara varmaks eksen döndürme yöntemiyle faktör analizi uygulanmıştır. Orijinal formula tutarlı olarak, maddelerin üç faktör altında toplandığı ortaya konulmuştur. Bu çalışma ile orijinal formun faktör yapısı tekrarlanmıştır. Faktör analizi sırasında orijinal ölçekten farklı olarak bazı maddelerin farklı faktörler arasında yer aldığı görülmüştür. Orijinal ölçekte “farklılık” faktörü altında yer alan 3. Madde ters kodlanarak Türkçe formda “yüksek standartlar” faktörü altında yer almıştır. 3. Maddede belirtilen “Benim

için önemli kişi / Eşim onun için koyduğum standartları karşılayabilir” ifadesinin Türk kültüründe partner tarafından standartların yüksek olarak belirlenmesi şeklinde algılanmış olması muhtemeldir. Yine orijinal ölçekte “yüksek standartlar” faktörü altında yer alan 19. Madde ise, Türkçe formda “farklılık” faktörü altında yer almıştır. “Eşimin / İlişki yaşadığım kişinin en iyisini yapmak için çalışmasına çok gereksinimim var” ifadesi Türk kültüründe konulan yüksek standartlardan daha çok, bireyin mükemmeliyetçi beklentileri karşısında partnerinde algıladığı yetersizliği çağrıştırmış olabilir. Bu nedenle Türkçe uyarlama formunda maddelerin alt faktörlerde yer alma şekli orijinal ölçekten farklıdır. Türkçe formda, “farklılık” alt boyutunda “1, 4, 6, 9, 10, 12, 13, 15, 16, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 26” numaralı maddeler, “yüksek standartlar” alt boyutunda “3, 5, 8, 11, 14, 25” numaralı maddeler, “düzen” alt boyutunda ise “2, 7, 17, 22” numaralı maddeler yer almaktadır. Orijinal ölçekle tutarlı olarak, 3, 16 ve 21 numaralı maddeler ters puanlanmaktadır.

Yakınsak geçerliğinin saptanmasında, İİOOMÖ alt ölçeklerinin, ÇBMÖ alt ölçekleri ile arasındaki ilişkilere bakılmıştır. ÇBMÖ, İİOOMÖ ile benzer biçimde mükemmeliyetçiliğin yapısını olumlu ve olumsuz olmak üzere üç farklı biçimde incelemektedir. Bunlar; “kendine yönelik”, “başkalarına yönelik” ve “sosyal odaklı” mükemmeliyetçilik yapılarıdır (Hewitt ve Flett 1991a). “Kendine yönelik” mükemmeliyetçilik olumlu özellikleri içinde barındırırken (Hewitt ve Flett 1991a; 1991b; Stoeber ve Otto 2006). “başkalarına yönelik” ve “sosyal odaklı” mükemmeliyetçilik ise olumsuz kişilik ve kişilerarası özellikler ile ilişkili bulunmuştur (Flett vd. 2001; Hill vd. 1997). Suddarth ve Slaney’in (2001) çalışmasında ise “sosyal odaklı” mükemmeliyetçilik uyumsuz, “kendine yönelik” ve “başkalarına yönelik” mükemmeliyetçilik uyumlu olarak adlandırılmıştır. Genel olarak, araştırmalar, İİOOMÖ’de yer alan farklılık” alt ölçeğinin mükemmeliyetçiliğin olumsuz yönleri ile “yüksek standartlar” ve “düzen” alt ölçeklerinin ise mükemmeliyetçiliğin olumlu yönleri ile ilişkili olduğunu düşündürmektedir (Ashby ve Rice 2002; Ashby vd. 2002; Mobley vd. 2005; Parker 1997; Rice ve Lapsley 2001; Rice, vd. 2005, Slaney vd. 2001). Yapılan analiz sonucunda ölçeklerin alt boyutlarının birbirleriyle korelasyon değerleri, .11 ile .44 arasında değişmektedir. Her iki ölçeğin alt boyutları arasında olumlu yönde ilişki gözlenirken, olumlu görülen mükemmeliyetçilik özelliklerinin aralarındaki korelasyon değerlerinin daha yüksek olduğu gözlenmiştir. Elde

edilen değerlerin ölçeğin yakınsak geçerliliği için kabul edilebilir olduğu söylenebilir.

İİOOMÖ'nün güvenilirliğini sınamak amacıyla hesaplanan Cronbach alfa iç tutarlılık katsayısı tüm ölçek için .85 bulunmuştur. Alt ölçeklerin Cronbach alfa iç tutarlık katsayıları .75 ile .87 arasında değişmektedir. Test Tekrar test katsayıları .53 ile .63 arasında değişmektedir. Bu çalışmadan elde edilen bulgular Shea vd. (2006) tarafından yapılan çalışmanın bulgularıyla tutarlıdır.

Bu çalışmanın güçlü yönlerinin olmasına ve ilgili yazına katkısı olmasına karşın bazı sınırlılıkları da bulunmaktadır. Çalışmanın en önemli sınırlılığı, örneklemin evreni tam olarak temsil eder nitelikte seçilmemiş olmasıdır. Çalışmada örneklemin büyük bir bölümü üniversitede okuyan bireylerden oluşmaktadır. Bunun yanı sıra evlilerin flört edenlere oranla çok az olması da sonuçları etkilemiş olabilir. Genellemenin sağlıklı olabilmesi için gelecek çalışmaların üniversite öğrencilerinden farklı gruplar üzerinde gerçekleştirmesi yarar sağlayabilir. Bu sınırlılıklara karşın, gerçekleştirilen analizlerin sonucunda beklenen yönde ilişkiler gösteren ölçeğin Türk kültürü için geçerli ve güvenilir olduğuna dair çeşitli kanıtların varlığından söz edilebilir.

Kaynaklar

Ashby, Jeffrey S. ve Linda Pak Bruner (2005). "Multidimensional perfectionism and obsessive-compulsive behaviors". *Journal of College Counseling*, S. 8, s. 31-40.

Ashby, Jeffrey S. ve Kenneth G. Rice (2002). "Perfectionism, dysfunctional attitudes, and self-esteem: A structural equations analysis". *Journal of Counseling and Development*, S. 80, s. 197-203.

Ashby, Jeffrey S. vd. (2006). "Perfectionism, shame, and depressive symptoms". *Journal of Counseling & Development*. S. 4, s. 148-156.

Baş, Aslı Uz (2010) "Uyumlu-Uyumsuz Mükemmeliyetçilik Ölçeği'nin Türkçe'ye Uyarlanması", *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi*. C. 4, S. 34, s. 128-138.

Dinç, Yasemin (2001). *Predictive Role of Perfectionism on Depressive Symptoms and Anger: Negative Life Events as the Moderator*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

Flett, Gordon L. ve Paul. L. Hewitt (Ed). (2002). *Perfectionism: Theory, Research, and Treatment*. Washington, DC: American Psychological Association.

Flett, Gordon L. vd. (1991). "Perfectionism, self actualization, and personal adjustment". *Journal of Social Behavior and Personality*, S. 6, s. 147-160.

Flett, Gordon L. vd. (2001). "Perfectionism, Beliefs, and Adjustment in Dating Relationships". *Current Psychology: Developmental, Learning, Personality, Social*, S. 20, s. 289-311.

Fons-Scheyd, Alia (2008). *Further Validation of a Measure of Dyadic Perfectionism*. Doktora Tezi. Houston: University of Houston.

Frost, Randy O. vd. (1990). "The Dimensional of Perfectionism". *Cognitive Therapy and Research*, C. 14, S. 5, s. 449-468.

Furman, Celina R. vd. (2017). "A Perfect Blame: Conflict-Promoting Attributions Mediate The Association between Perfectionism and Forgiveness in Romantic Relationships". *Personality and Individual Differences*, S. 111, s. 178-186.

Grzegorek, Jeniffer L. vd. (2004). "Self Criticism, Dependency, Self-Esteem, and Grade Point Average Satisfaction Among Clusters of Perfectionists and Nonperfectionists". *Journal of Counseling Psychology*, S. 51, s. 192-200.

Habke, A. Marie, ve Carol Ann Flynn (2002). "Interpersonal Aspects of Trait Perfectionism". *Perfectionism: Theory, Research and Treatment*. Ed: G.L. Flett & P. L. Hewitt , Washington DC: American Psychological Association, s. 151-180.

Habke, A. Marie vd. (1997). "Perfectionism and Behavior in Marital Interactions". Poster presented at the Annual Meeting of the Canadian Psychological Association, Toronto.

Habke, A. Marie vd. (1999). "Perfectionism and Sexual Satisfaction in Intimate Relationships". *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, S. 21, s. 307-322.

Hamachek, Don E. (1978). "Psychodynamics of Normal and Neurotic Perfectionism". *Psychology*, S. 15, s. 27-33.

Hewitt, Paul L. ve Gordon L. Flett (1991a). "Perfectionism in the Self and Social Contexts: Conceptualization, Assessment, and Association with Psychopathology". *Journal of Personality and Social Psychology*, S. 60, s. 456-470.

Hewitt, Paul L. ve Gordon L. Flett (1991b). "Dimensions of Perfectionism in Unipolar Depression". *Journal of Abnormal Psychology*, S. 100, s. 98-101.

Hewitt, Paul L. ve Gordon L. Flett (1993). "Dimensions of Perfectionism, Daily Stress, and Depression: A Test of Specific Vulnerability Hypothesis". *Journal of Abnormal Psychology*, S. 102, s. 58-65.

Hewitt, Paul L. ve Gordon L. Flett (2002). "Perfectionism, Stress, and Coping in Maladjustment". *Perfectionism: Theory Research and Treatment*, Ed: G.L. Flett & P.L.Hewitt, Washington DC: American Psychological Association, s. 253-285.

Hewitt, Paul L. vd. (1995). "Perfectionism and Relationship Maladjustment in Chronic Pain Patients and Their Spouses". *Journal of Family Psychology*, S. 9, s. 335-347.

Hill, Robert W. vd. (1997). "Perfectionism and Interpersonal Problems". *Journal of Personality Assessment*, S. 69, s. 81-103.

Kottman, Terry, ve Jeffrey S. Ashby (2000). "Perfectionistic Children and Adolescents: Implications for School Counselors". *Professional School Counseling*, C. 3, S. 3, s. 182-188.

Klibert, Jeffrey J. vd. (2005). "Adaptive and Maladaptive Aspects of Self-Oriented Versus Socially Prescribed Perfectionism". *Journal of College Student Development*, C. 46, S. 2, s. 141-156.

Lopez, Frederick G. vd. (2011). "A Latent Class Analysis of Dyadic Perfectionism in a College Sample". *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, C. 44, S. 1, s. 32-51.

Lopez, Frederic G. vd. (2006). "Dyadic Perfectionism as a Predictor Of Relationship Continuity and Distress among College Students". *Journal of Counseling Psychology*, S. 53, s. 543-549.

Mackinnon, Sean vd. (2016). "Perfectionistic Concerns, Social Negativity, and Subjective Well-Being: A Test of the Social Disconnection Model". *Journal of Personality*, C. 85, S. 3, s. 326-340.

Mobley, Micheal vd. (2005). "Cultural Validity of the Almost Perfect Scale-Revised for African American Students". *Journal of Counseling Psychology*, S. 52, s. 629-639.

Oral, Muradiye (1999). *The Relationship between Dimensions of Perfectionism, Stressful Life Events and Depressive Symptoms in University Students: A Test of Diathesis-Stress Model of Depression*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

Öngen, Demet Erol (2010). "The Relation between Adaptive and Maladaptive Perfectionism and Aggression Among Turkish Adolescents". *Australian Journal of Guidance & Counselling*, C. 20, S. 1, s. 99-108.

Özbay, Yaşar ve Özlem Mısırlı Taşdemir (2003). "Çok Boyutlu Mükemmeliyetçilik Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlilik Çalışması". VII. *Ulusal Psikolojik Danışma ve Rehberlik Kongresi*, Malatya, 9-11 Temmuz.

Parker, Wayne D. (1997). "An Empirical Typology of Perfectionism in Academically Talented Children". *American Educational Research Journal*, S. 34, s. 545-562.

Pirinççi, Leyla N. (2009). *Lise Öğrencilerinin Mükemmeliyetçilik Düzeyleri ile Kaygı Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Maltepe Üniversitesi.

Rice, Kenneth G. ve Mirela A. Aldea (2006). "State Dependence and Trait Stability of Perfectionism: A Short-Term Longitudinal Study". *Journal of Counseling Psychology*, S. 53, s. 205-213.

Rice, Kenneth G. ve Jeffrey S. Ashby (2007). "An Efficient Method for Classifying Perfectionists". *Journal of Counseling Psychology*, C. 54, S. 1, s. 72-85.

Rice, Kenneth G. vd. (1998). "Self-Esteem as a Mediator Between Perfectionism and Depression: A Structural Equations Analysis". *Journal of Counseling Psychology*, S. 45, s. 304-315.

Rice, Kenneth G. ve Daniel K. Lapsley (2001). "Perfectionism, Coping, and Emotional Adjustment". *Journal of College Student Development*, S. 42, s. 157-167.

Rice, Kenneth G., ve Frederick G. Lopez (2004). "Maladaptive Perfectionism, Adult Attachment, and Self-Esteem in College Students". *Journal of College Counseling*, S. 7, s.118-128.

Rice, Kenneth G. vd. (2005). "Parental / Social Influences on Perfectionism and Adult Attachment Orientations". *Journal of Social and Clinical Psychology*, C. 24, S. 4, s. 580-605.

Rice, Kenneth G. ve Robert B. Slaney (2002). "Clusters of Perfectionists: Two Studies of Emotional Adjustment and Academic Achievement". *Measurement & Evaluation in Counseling & Development*, C. 35, S. 1, s. 35-48.

Shea, Andrew J. ve Robert B. Slaney, Kenneth. G. Rice (2006). "Perfectionism in Intimate Relationships: The Dyadic Almost Perfect Scale". *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, S. 39, s. 107-125.

Sherry, Simon B. vd. (2003). "Perfectionism Dimensions, Perfectionistic Attitudes, Dependent Attitudes, and Depression in Psychiatric Patients and University Students". *Journal of Counseling Psychology*, S. 50, s. 373-386.

Slaney, Robert B. ve Jeffrey S. Ashby (1996). "Perfectionists: Study of a Criterion Group". *Journal of Counseling and Development*, S. 74, s. 393-398.

Slaney, Robert B. vd. (2002). "A Programmatic Approach to Measuring Perfectionism". *Perfectionism: Theory, Research, and Treatment*, Ed: G. L. Flett ve P. L. Hewitt, Washington, DC: American Psychological Association, s. 63-88.

Slaney, Robert B. vd. (2001). "The Revised Almost Perfect Scale". *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, S. 34, s. 130-145.

Slaney, Robert B. vd. (2006). "Conceptions of Perfectionism and Interpersonal Problems: Evaluating Groups Using the Structural Summary Method for Circumplex Data". *Assessment*, S. 13, s. 138-153.

Slaney, Robert B. ve Douglas P. Johnson (1992), "The Almost Perfect Scale". (Unpublished manuscript), Pennsylvania State University, University Park.

Snell, William E. ve Dundee Haney (2004). "Measuring Multiple Aspects of Romantic Perfectionism: The Multidimensional Romantic Perfectionism Questionnaire". (Unpublished manuscript).

Stoerber, Joachim ve Kathleen Otto (2006). "Positive Conceptions of Perfectionism: Approaches, Evidence, Challenges". *Personality and Social Psychology Review*, C. 10, S. 4, s. 295-319

Suddarth, Barbara H., ve Robert B. Slaney (2001). "An Investigation of the Dimensions of Perfectionism in College Students". *Measurement and Evaluation in Counseling and Development*, S. 34, s. 157-165.

Sun-Selişik, Zeynep Eda (2003). *The Dimensions of Perfectionism and Their Relationship to Helpless Explanatory Style*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.

Taluy, Nur (2013). *İkili İlişkilerde Mükemmeliyetçilik ve Çatışma Çözme Tepkileri: Yatırım Modeli Çerçevesinde Yapılan Bir Çalışma*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.

Wiebe, Robyn E. ve Scott B. McCabe (2002). "Relationship Perfectionism, Dysphoria, and Hostile Interpersonal Behaviors". *Journal of Social and Clinical Psychology*, S. 21, s. 67-91.

Ölmezoğulları, Nalan ve Gulnaz Aldibekova (2018). "Kazakistan Ekonomisinde Petrolün Rolü". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 669-705.

DOI: 10.21550/sosbilder.413646

KAZAKİSTAN EKONOMİSİNDE PETROLÜN ROLÜ

Nalan ÖLMEZOĞULLARI*
Gulnaz ALDİBEKOVA**

Gönderim Tarihi: Nisan 2018

Kabul Tarihi: Haziran 2018

ÖZET

Kazakistan'ın petrol sanayii, ülkenin ekonomik güvenliğinin ve bağımsızlığının ana unsurlarından biridir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Kazakistan'ın pazar ekonomisine geçiş sürecinde petrol endüstrisi ülkenin ekonomik gelişiminde öncelikli yer almıştır. Kazakistan'ın enerji sektörü, bağımsızlıktan sonra geniş çaplı dönüşümler yaşamış ve piyasanın serbestleşmesi ve endüstrinin düzenlenmesi ile önemli ölçüde geliştirilmiştir. Kazakistan'ın büyük petrol rezervlerine sahip olması ve dünya petrol piyasalarındaki olumlu gelişmeler, aynı zamanda ülkenin ekonomik ve endüstriyel gelişimi açısından petrol piyasasını en umut verici sektör haline getirmiştir. Dolayısıyla, petrol piyasasındaki değişimler, özellikle petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar, ülkenin ekonomik gelişimini büyük ölçüde etkilemektedir. Bu makalede, 1991-2016 dönemi petrol fiyatındaki değişikliklerin önemli makroekonomik göstergeler üzerindeki etkilerini analiz ederek, Kazakistan ekonomisinde petrolün rolünü değerlendirmeye çalışacağız. Bunun yanı sıra dünya petrol fiyatlarındaki dalgalanmaların Kazakistan ekonomisi üzerindeki olumsuz sonuçlarını azaltmak için bazı önerilerde bulunacağız.

Anahtar Kelimeler: petrol rezervleri, petrol üretimi, dünya petrol fiyatları, petrol ihracatı, Kazakistan ekonomisi

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, nalano@uludag.edu.tr

** Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı, aldibekova.g@gmail.com

The Role of Petroleum in Kazakhstan Economy

ABSTRACT

The oil industry of Kazakhstan is one of the main elements of economic security and independence of the country. After the collapse of the Soviet Socialist Republics, in the transition to a market economy in Kazakhstan, the country's oil industry had a priority in the economic development. The energy sector of Kazakhstan has undergone extensive transformation since independence due to market liberalization and industry regulation in the country. In view of the positive situation in the world oil markets and large oil reserves in the country, the oil sector of Kazakhstan has become the most promising sector of its economic and industrial development. Thus, changes in the oil market, especially fluctuations in oil prices, strongly affect the economic development of the country. In this article, we will try to assess the role of oil in the economy of Kazakhstan, analyzing the impact of changing oil prices on the significant macroeconomic indicators in the period between 1991 and 2016. Some measures are proposed to reduce the negative consequences of fluctuations in world oil prices for the Kazakh economy.

Key words: *oil reserves, oil production, oil exports, oil prices, Kazakh economy*

Giriş

Kazakistan ekonomisinin yapısı ve mevcut ihracat potansiyeli göz önünde bulundurulduğunda, ekonomik kalkınmayı etkileyen en önemli dış faktörün dünya petrol fiyatları olduğu gözlemlenmektedir. Kazakistan'ın ihracatının çoğunlukla hammaddeye bağımlı olması makroekonomik istikrarsızlık sorununu da beraberinde getirmektedir. Dünya petrol fiyatlarındaki artışlar ülkenin petrol üretim ve yatırım faaliyetlerini artırarak, Kazakistan ekonomisinin dinamiklerini olumlu şekilde etkilemektedir. Bunun yanı sıra petrol fiyatlarındaki artış ulusal para biriminin gerçek döviz kurunu güçlendirerek yerli ihracatçıların durumunu olumsuz yönde etkilemektedir. Dünya petrol fiyatlarındaki düşüş ise neredeyse kaçınılmaz olarak reel GSYH'de ve yatırımlarda bir azalışa neden olmaktadır. Örneğin, dünya petrol fiyatlarında belirgin bir düşüşün yaşandığı 2009, 2014, 2015 ve 2016 yıllarında, Kazakistan'ın reel GSYH'de keskin düşüşler görülmüştür (2009'da - % 1,2; 2015'te - % 1,2; 2016'da ise - %1,1) (Kazakistan İstatistik Komitesi, 2017).

Kazakistan'ın yanı sıra dünyadaki hemen hemen tüm devletlerin ekonomileri petrol fiyatından etkilenmektedir. Bu yüzden de ülkelerin ekonomilerinin dünya petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara olan duyarlılığı bir takım araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Bu etkileşimin incelemesine olan ilgi 1970'lerde, petrol fiyatlarının keskin bir şekilde yükselmesi ve bunun sonucu gelişmiş petrol ithal eden ülkelerin ekonomilerinin durgunluğuna sebep olması ile ortaya çıkmıştır. OECD ülkelerinin gayri safi yurtiçi hasıla büyüme hızı 1967-1973 yıllarında % 4,8 iken, 1973-1977'de % 3,6'ya ve 1977-1982'de % 2,4'e kadar gerilemiştir (OECD Data).

Petrol fiyatlarının artışı petrol ihraç eden ülkeler için olumlu, ithal eden ülkeler için olumsuz etki yapmaktadır. Petrol fiyatlarının düşmesi ise doğal olarak tam ters yönde etki göstermektedir. Mesela, Hamilton çalışmasında (1983) VAR modelini kullanarak petrol şoklarının ABD resesyona olan katkısını araştırmıştır ve petrol fiyatlarındaki artışının, 1948-1980 yılları arasında ABD üretiminin büyümesini yavaşlattığı sonucuna ulaşmıştır (Hamilton 1983: 228-248).

Bu konu başka araştırmacılar tarafından da doğrulanmış ve geliştirilmiştir. Hamilton'un 1983'teki çalışmasından bu yana, petrol fiyatları ile makroekonomik değişkenler arasında olumsuz bir ilişkinin varlığı yaygın bir şekilde kabul görmüştür (Sauter vd. 2003: 2). Örneğin, Mork (1989), Ferderer (1996), Rotemberg and Woodford (1996), Hamilton (2003), Kilian (2005), Hamilton and Herrera (2004), Barsky ve Kilian (2004), Jimenez-Rodriguez ve Sanchez (2004), Mirza ve Zitoni (2010), Katircioglu vd. (2015) araştırmalarında petrol ithal eden ülkeler açısından, petrol fiyatları ile makroekonomik değişkenler arasında negatif bir ilişkinin varlığını kabul etmişlerdir.

Bununla birlikte, 1980'lerde, petrol fiyatlarında düşüşler gerçekleşmiş olsa da, bu durum beklenenin aksine ekonomik üretimde artışa neden olmamıştır. Blanchard ve Gali (2007) gibi araştırmacılar çalışmaları sonucu bu durumu doğrulamışlar ve petrol fiyatlarının 2000'lerde makroekonomik göstergeler üzerindeki etkisinin 1970'lere kıyasla azaldığını ispatlamışlardır. Kilian (2008) çalışmasında da, petrol fiyatlarının ABD ekonomisine etkisinin azaldığını belirtmiştir.

Mehrarave Mohaghegh (2011) ise VAR yaklaşımı kullanarak petrol fiyat hareketlerinin, üretim, para arzı, fiyat endeksi, GSYH gibi makroekonomik değişkenler üzerindeki etkisini araştırmışlar ve petrol fiyat hareketlerinin enflasyona sebep olmadığına karar vermişlerdir. Benzer çalışmalar, Kuveyt (Eltony ve Al-Awadi 2001), Suudi Arabistan (Algahtani 2016), Basra Körfezi ve Kuzey Afrika ülkeleri (Simohammed vd. 2016), Nijerya (Ayadi 2005) ve İran (Farzanegan ve Markwardt 2009) için yapılmıştır.

Petrolün ekonomi üzerindeki etkisinin önemli olduğu ülkelerden biri de Rusya olduğundan, petrolün Rusya ekonomisindeki etkisini inceleyen birkaç çalışma bulunmaktadır. Ratava (2002), Ito (2008) ve Melnikov (2010), çalışmalarında dünya petrol fiyatlarının yükselmesi Rusya ekonomisini olumlu etkilediğini göstermişlerdir. Gene (2008), uluslararası petrol fiyatlarındaki % 10'luk bir artışın Rusya GSYH'sinde % 5'lik bir artış ile bağlantılı olduğunu açıklamıştır. Korhonen ve Ledyeva (2010), petrol fiyat hareketlerinin petrol üreten ve petrol tüketen ülkeler üzerindeki etkileri araştırmış ve böylece dünyanın önemli petrol üreticilerinden olan Rusya ile ilgili verileri kullanmışlardır. Petrol fiyatlarındaki yükselişin Rusya ekonomisini doğrudan olumlu etkilediğini tespit etmişlerdir. Bununla birlikte, petrol fiyatlarındaki artışın dolaylı olumsuz etkisinin az da olsa mevcut olduğunu göstermişlerdir. Sonuç olarak, petrol fiyat artışlarının Rusya GSYH'sini artırdığını bulmuşlardır.

Araştırmacıların ekonomisi üzerinde çalıştıkları bir diğer petrol ihracatçısı ülke ise Kazakistan'dır. Yerli ve yabancı bilim adamları petrol sektörünün, özellikle de petrol fiyatlarının, tarihsel süreci baz alarak Kazakistan'ın ekonomik gelişiminde nasıl bir rol oynadığını incelemişlerdir.

Kose ve Baimaganbetov (2015) çalışmalarında 2000-2013 döneminde reel petrol fiyat şoklarının Kazakistan'daki sanayi üretimi, reel döviz kuru ve enflasyon üzerinde asimetric etkisini vektör otoregresyon modeli (SVAR) kullanarak değerlendirmişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre, petrol fiyatlarındaki düşüşün, Kazakistan'ın ekonomik göstergeleri üzerindeki etkisinin artışa göre daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır.

Gronwald ve diğerleri de (2009) benzer bir sonuca varmışlardır. Araştırma sonuçlarına göre, VAR modelinde ele alınan tüm değişkenler

(GSYH, enflasyon, bütçe gelirleri, ihracat ve reel döviz kuru), petrol fiyatlarındaki düşüştan önemli ölçüde negatif yönde etkilenmişlerdir. Bu da Kazakistan ekonomisinin petrol fiyatlarındaki değışimlere karşı savunmasız olduğunu göstermektedir.

Nurmakhanova (2006) ise Kazakistan'ın reel GSYH'si, vergi gelirleri, reel döviz kuru, ülkedeki fiyatlar genel düzeyi ile petrol fiyatları arasındaki ilişkinin yapısını incelemiştir. Çalışmasında yazar, 2000 - 2015 arası dönemde istatistik verilerini kullanarak petrol fiyatlarının Kazakistan ekonomisi, özellikle de reel efektif döviz kuru üzerindeki belirgin etkisini doğrulamıştır. Aynı zamanda, bu çalışmanın sonuçlarına göre, petrol fiyatları, iç fiyat seviyesindeki baskıyı artırarak reel döviz kurunu etkilemektedir.

Korhonen ve Mehrotra (2009) petrol fiyat şoklarının reel GSYH ve reel döviz kuruna olan etkisini değerlendirmiş ve petrol fiyatlarının Kazakistan'ın reel GSYH'sine olumlu etkisi olduğunu bulmuşlardır. Öte yandan Gurvich ve diğerleri (2009) ise, petrol fiyatlarının Kazakistan'ın reel GSYH'sinde önemli bir etkisi olmadığını belirtmişlerdir. Petrol fiyatlarının reel döviz kuru üzerindeki etkisi konusunda, Korhonen ve Mehrotra (Korhonen ve Mehrotra 2009) petrol fiyatlarının reel kur dalgalanmaları üzerinde önemli ölçüde etkili olmadığını açıklamışlardır. Aynı zamanda Kutan ve Wyzan (2005) araştırmalarının sonuçlarına göre petrol fiyatlarındaki değışimler reel döviz kurunun hareketini önemli derecede etkilemektedir.

Bu sonuçların heterojenliği, petrol fiyatlarının Kazakistan'ın ekonomik göstergeleri üzerindeki etkilerinin uzun bir süreç içinde ele alınması gerektiğini göstermektedir. Bu makalede, bu yöndeki çalışmalara bir katkı sunulması amaçlanmaktadır.

Çalışmada kullanılan temel veriler:

- Kazakistan Merkez Bankası;
- Kazakistan Cumhuriyeti Maliye Bakanlığı;
- Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal Bankası
- Kazakistan Cumhuriyeti İstatistik Komitesi verileri ile
- IMF, Dünya Bankası, Uluslararası Enerji Ajansı, OPEC, BP'nin 1991 - 2017 dönemine ait istatistik ve analitik verileri ve bilgileri

- Konu ile ilgili her türlü bilimsel yayınlar

Kazakistan Ekonomisine Genel Bakış

Kazakistan Cumhuriyeti, Orta Asya'da yer alan ve dünyanın en büyük kara korumalı ülkesi olup, 2 724 900 km² yüzölçümü ile dünyanın en büyük dokuzuncu ülkesi olma özelliğine sahiptir. Çin, Kırgızistan Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, Türkmenistan ve Özbekistan ile sınırları vardır ve Hazar Denizi ile su sınırı bulunmaktadır.

Resim 1. Kazakistan haritası¹

Ocak 2017 verilerine göre Kazakistan nüfusu 18 milyon kişiye ulaşmıştır².

Mineral rezervleri ve çeşitliliği bakımından Kazakistan, dünyanın en zengin bölgelerinden biridir. Periyodik tablodaki minerallerin hemen hemen tüm elementleri ülkede bulunmaktadır. Kazakistan, çinko, tungsten ve baryum rezervleri açısından dünyada birinci, gümüş, kurşun ve kromit rezervleri sıralamasında ikinci, bakır ve florit rezervleri açısından üçüncü, molibden

¹ <http://akademikperspektif.com/2013/02/22/orta-asyanin-gorunmeyen-gucu-kazakistan/> [Erişim: 05.02.2018]

² <http://countrymeters.info/> [Erişim:02.11.2017]

rezervi miktarına göre dördüncü ve altın rezervine sahip olma açısından altıncı sıradadır (Природные ресурсы Казахстана (Kazakistan'ın Doğal Kaynakları), 2015).

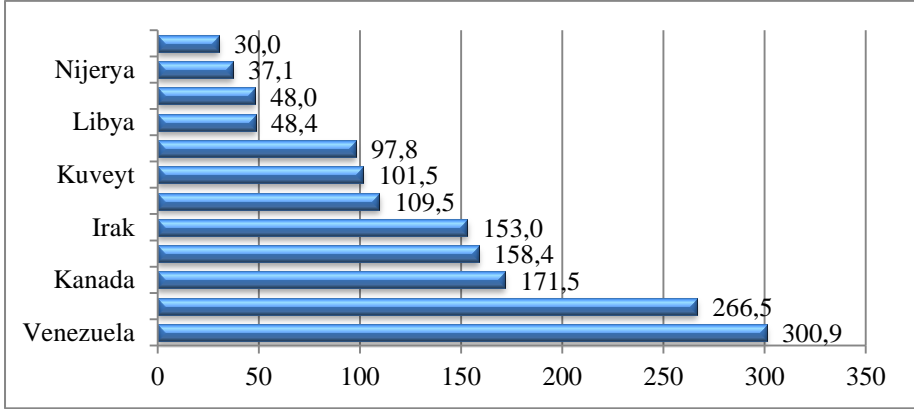
SSCB'nin dağılmasından sonra önemli ekonomik değişimler yaşayan Kazakistan, 1996 ve 2017 yılları arasında, 1999 yılı ve 2009 yılı hariç, dünyanın en hızlı büyüyen ekonomileri arasında yer almıştır.

Kazakistan bağımsızlığını kazandığı günden bu yana, aktif bir şekilde gerçekleşen ekonomik büyümesini en fazla petrol ve gaz sektörüne borçludur. Petrol ve gaz sektörünün büyümesinin ana faktörleri de bu malların dünyadaki fiyatlarının artması, doğrudan yabancı yatırımların ve petrol üretiminin çoğalmasındır. Son yirmi yılda, petrol ve gaz sektörünün önemi kayda değer ölçüde artmıştır. Gayri safi yurtiçi hasılanın yaklaşık % 30'u petrol ve gaz sektörlerinden sağlanırken, toplam ihracat gelirlerinde ham petrolün payı % 50 - % 60 civarındadır. Buna ek olarak belirtmek gerekir ki, Kazakistan'ın devlet giderlerinin finanse edilmesi ülkeye giren petrol gelirlerine bağlıdır. Şimdiye kadar, devlet bütçesinin % 60'ı petrol ve doğalgaz gelirlerinden karşılanmaktadır (Badykov 2015).

Kazakistan'ın Petrol Rezervleri

Kazakistan, kanıtlanmış petrol rezervleri ile dünyanın önde gelen coğrafyalarından birinde yer almaktadır. British Petroleum raporlarına göre Kazakistan 2016 yılında dünya petrol rezervlerinin % 1,8 payına sahip olup dünyada 12'inci sırada yer almaktadır. (BP 2017: 12) (Bkz. Grafik 1). Kazakistan'ın kanıtlanmış petrol rezervleri 1995 yılında 5,3 milyar varil iken, 2016 yılının sonunda 30 milyar varile (3,9 milyar ton) yükselmiştir. Hükümet, ülkenin rezervlerinin bir miktar daha yüksek olduğunu tahmin etmektedir (4,8 milyar ton civarında). British Petroleum tahminlerine göre Kazakistan petrol rezervleri önümüzde 49 yıla yetecek miktardadır.

Grafik 1. Dünyanın kanıtlanmış petrol rezervleri, 2016 (milyar varil)³

Bağımsız Devletler Birliği ülkeleri arasında petrol rezervlerine sahip olma özelliği açısından Rusya'dan sonra Kazakistan ikinci sırada yer almaktadır (Bkz. Tablo 1).

Tablo 1. SSCB Ülkelerin Kanıtlanmış Petrol Rezervleri, milyon varil⁴

	1996	2006	2015	2016
Azerbaycan	1,2	7,0	7,0	7,0
Kazakistan	5,3	9,0	30,0	30,0
Rusya Federasyonu	113,6	104,0	102,4	109,5
Türkmenistan	0,5	0,6	0,6	0,6
Özbekistan	0,6	0,6	0,6	0,6

Petrol bölgeleri Kazakistan topraklarının yarısından fazlasını kapsamaktadır (2,7 milyon km²'de 1,7 milyon km²) (Babak 2006: 51-52). Kazakistan'ın petrol sektörü 250'den fazla petrol yatağından oluşmakta ve büyük petrol yatakları genellikle Batı Kazakistan'da bulunmaktadır. Batı Kazakistan Aktobe, Atyrau ve Mangistau Bölgelerini kapsamaktadır. Atyrau

³ BP Statistical Review of World Energy, June 2017

⁴ BP Statistical Review of World Energy, June 2017

bölgesinde bulunan 88 açık yataktan 39'undan fazlası işletilmekte ve bu yataklar ülkenin kanıtlanmış petrol rezervlerinin % 40'ını oluşturmaktadır. Mangistau bölgesi ülkenin kanıtlanmış petrol rezervlerinin % 35,3'üne sahiptir. Şu anda bölgede mevcut olan 59 açık petrol yatağından 27'si işletilmektedir. Aktobe bölgesi ulusal kanıtlanmış petrol rezervlerinin % 11'ine sahiptir (Karenov 2015: 7).

Kazakistan'ın 15 en büyük petrol yatağı ülkenin petrol rezervlerinin % 90'ını (Kashagan⁵ (4,8 milyar ton), Tengiz (3,1 milyar ton), Karaçaganak (1,2 milyar ton), Uzen (1,1 milyar ton), Zetıbay (1,0 milyar ton), Zhanazhol, Kenkiyak, Karazhanbas, Kumkol, Kuzey Buzaçı, Alibekmola, Kuzey ve Doğu Prorva, Kenbai ve Korolevskoye) sağlamaktadır.

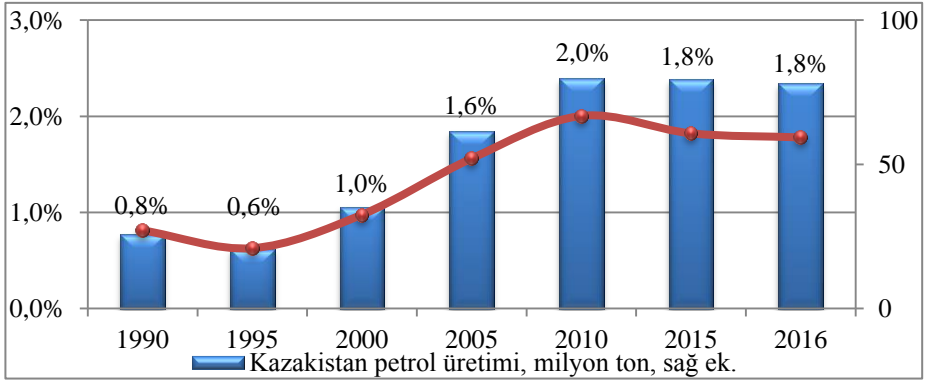
Petrol rezervlerinin işletilmesinin yaklaşık olarak % 88'i büyük şirketler arasında dağıtılmaktadır. Ayrıntılara bakacak olursak, petrol rezervinin % 45'i "North Caspian Operating Company", %25'i "Tengizchevroil", % 3'er kısmı ise "Mangistaemunaygaz", "CNPC - Aktobemunaygaz", "Özenmunaygaz" ve "KarachaganakPetroleum Operating BV" tarafından işletilmektedir. "Embmunaygaz"ın payı % 2, "Buzachi Operating Ltd" şirketi, LLP "AktobeKazakhOil" ve JSC "Karazhanbasmunay" şirketlerinin her birinin payı ise % 1'dir. Diğer orta ve küçük şirketlerin payı ise sadece % 7'dir. Rezervlerin % 5'lik kısmı kullanılmıyor ve genel fonda tutulmaktadır (Dzhantureeva 2014).

Kazakistan'ın Petrol Üretimi

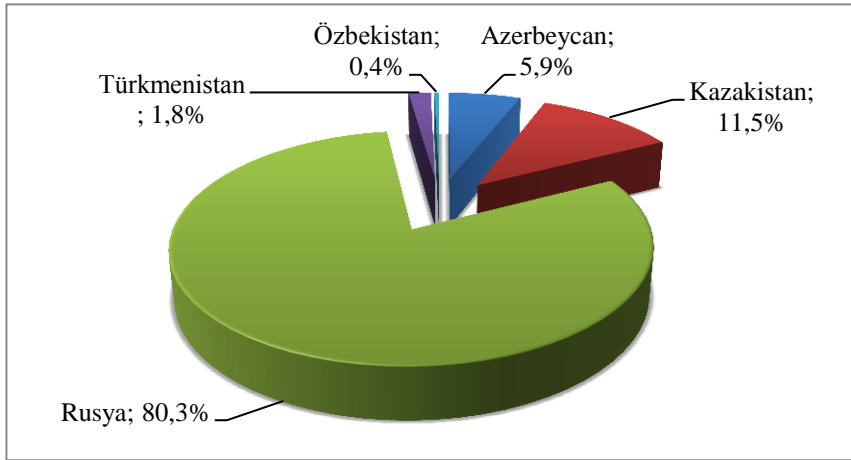
Kazakistan, son 10 yılda dünya petrol üretiminin % 1,8'ini gerçekleştirmekte olup, dünya petrol üretiminde 17. sırada yer almaktadır (BP 2017: 16). (Bkz. Grafik 2). Aynı zamanda Kazakistan, Rusya'dan sonra, eski Sovyetler Birliği ülkeleri arasında ikinci en büyük petrol üretimine sahip ülkedir (Bkz. Grafik 3).

⁵ Hazar Denizinde XXI yüzyılın başında, ülkenin rezervlerini iki katına çıkaran dev Kaşagan yatağı keşfedilmiştir (4,8 milyar ton petrol rezervleri vardır). Bu yatak dünyadaki en büyük yataklardan biri olma özelliğini taşımanın yanısıra (dünyada dokuzuncu), 2000 yılında bulunan en büyük keşiftir. Bu petrol yatağı hem rezervleri bakımından hem de büyüklüğü açısından kayda değer ihtişama sahiptir (75 ila 45 kilometreye kadar uzanmaktadır)

Grafik 2. Dünya Petrol Üretiminde Kazakistan Petrol Üretiminin Payı⁶

Grafik 3. SSCB Ülkelerinin Petrol Üretimi⁷

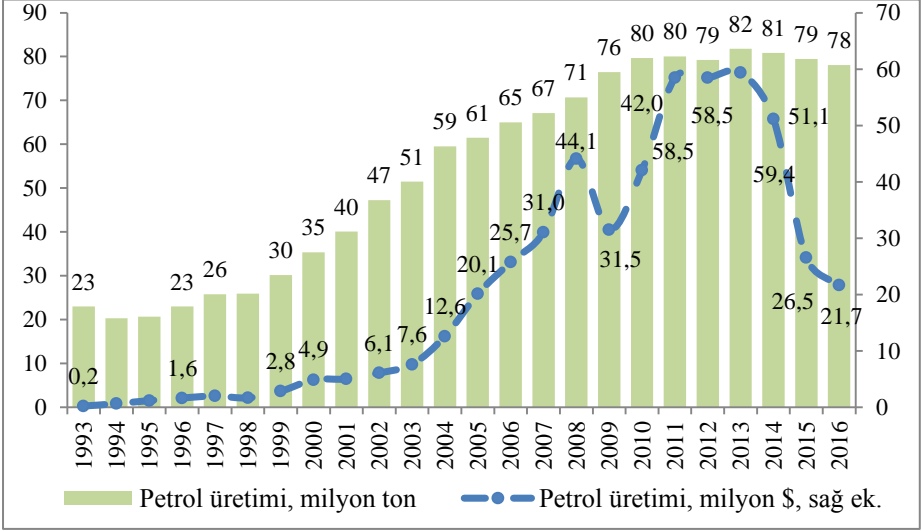

⁶ Kazakistan İstatistik Komitesi, www.stat.gov.kz, Kaynak: BP Statistical Review of World Energy, June 2017

⁷ BP Statistical Review of World Energy, June 2017

Kazakistan'daki petrol üretimi yıllık ortalama % 4'lük istikrarlı bir artış sonrasında, 2013'te zirve noktasına ulaşmıştır. Bununla birlikte, 2014-2016 arasında dünyada petrol fiyatlarının düşmesi sonucu Kazakistan'da da petrol üretimi azalmıştır. 2016 sonunda, üretim hacmi yılda 1 milyondan fazla düşerek 78 milyon tona (günde 1,7 milyon varil) inmiştir (Grafik 4).

Grafik 4. Kazakistan'daki Petrol Üretim Dinamiği⁸

Devlet tarafından 2017 yılı petrol üretiminin 81 milyon ton olduğu belirtilmiştir. İleride Kashagan yatağında ticari petrol üretiminin başlaması ve Tengiz ve Karachaganak yataklarının daha da geliştirilmesi sonucunda Kazakistan'ın petrol üretiminde daha önemli bir artış beklenmektedir (RFCA 2015: 3). Genişleme projelerinin tamamlanmasıyla birlikte, 2025 yılına kadar maksimum üretim seviyesinin 110 milyon tona (günlük 2 milyon varil) ulaşması öngörülmektedir (Halyk Finance 2017: 1). Bu amaç doğrultusunda Kazakistan devleti ülkedeki ham petrol çıkarma faaliyetlerinde yabancı şirketlerin etkisini azaltarak, bu sektörde yerli firmaların söz sahibi olabilmeleri yönünde yeni stratejik politikalar uygulamaktadır. Bu yöndeki

⁸ Kazakistan İstatistik Komitesi, www.stat.gov.kz

uygulamalardan en önemlisi 2002 senesinde tamamen yerli bir şirket olan “KazMunaiGaz”ın kurulması olmuştur. Şöyle ki, günümüzde petrol ve gaz endüstrisinin gelişimindeki stratejik görevlerin çözümünde başlıca rolü “KazMunaiGaz” üstlenmektedir. “KazMunaiGaz”, hidrokarbonların çıkarılması, aranması, üretimi, işlenmesi ve taşınması işlemlerini gerçekleştiren başlıca şirket olma özelliğine sahiptir. Özellikle belirtmek gerekirse, petrol üretiminin yaklaşık üçte birini, gaz üretiminin yaklaşık % 16’sını, gaz taşımacılığının yaklaşık % 95’ini, boru hattı petrol taşımacılığının % 65’ini, Aktau limanından su hattı tanker taşımacılığının % 77’sini, ülkedeki petrol arıtımının % 82’sini “KazMunaiGaz” sağlamaktadır⁹. Bu şirket aynı zamanda Kazakistan’ın petrol ve gaz endüstrisinde devletin çıkarlarını temsil etmektedir (Kiinov 2012: 26).

Petrol Arıtımı

Ülkenin petrol arıtma endüstrisi petrol çıkarma sanayisine göre daha az gelişmiş bir sektördür. Kazakistan’daki petrol rafinerilerinde teknik ekipmanın fiziksel olarak eskimesinden ve mevcut ekipmanın modern teknolojiye yenik düşmesinden dolayı, son yıllarda petrol ürünlerinin üretiminde ve kalitesinde bir düşüş olmuştur. Tesislerin tam kapasite ile çalışmaması ticari petrol ürünlerinin (benzin, gazyağı, dizel) üretimindeki azalışın temel nedenlerinden biri olmuştur (Egorov 2003: 239). Bu durumu değiştirme amacıyla ülkedeki petrol rafinelerinin yenileme projeleri gerçekleştirilmektedir. Bunun yanı sıra ham petrol yataklarına daha yakın bir mesafede petrol ve gaz ürünlerinin işlenmesi için ülkenin dördüncü büyük rafinerisinin kurulması amacıyla (Atrau şehrinde) projeler hazırlanmaktadır. Ülkedeki petrol işleme endüstrisi Atyrau, Pavlodar ve Shymkent şehirlerinde üç büyük rafineriler ile gerçekleştirilmektedir (Bkz. Tablo 2).

⁹ Kazmunaigaz şirketi hakkında bilgilere

http://www.kmg.kz/rus/kompaniya/obshaya_informaciya/ kendi web-sitesinden bakabilirsiniz.

Tablo 2. Kazakistan Petrol Rafinerilerinin Kapasite Kullanım Oranları¹⁰

Rafineri yeri	İnşaat yılı	Şirketlerin üretime katılım payları	İşleme kapasitesi, mln ton / yıl	1999 işlenmiş hammaddeler, mln ton/ yıl	Kapasite kullanım oranları, %	2000 işlenmiş hammaddeler, mln ton/ yıl	Kapasite kullanım oranları, %	2016 işlenmiş hammaddeler, mln ton/ yıl	Kapasite kullanım oranları, %
Atyrau Petrol Rafinerisi	1945	Ulusal şirket "KazMuna yGas" (99.53%)	5	1,88	38	2,19	44	4,8	96
Pavlodar Petrokimya Fabrikası	1978	Ulusal şirket "KazMuna yGas"	7,5	0,68	9	1,13	15	4,5	60
Shymkent Petrol Rafinerisi	1985	Ulusal şirket "KazMuna yGas" ın CNPC (Çin şirketi)	7	3,38	48	3,05	44	4,5	64
Toplam			19,5	5,94	30,5	6,37	32,7	13,8	70,8

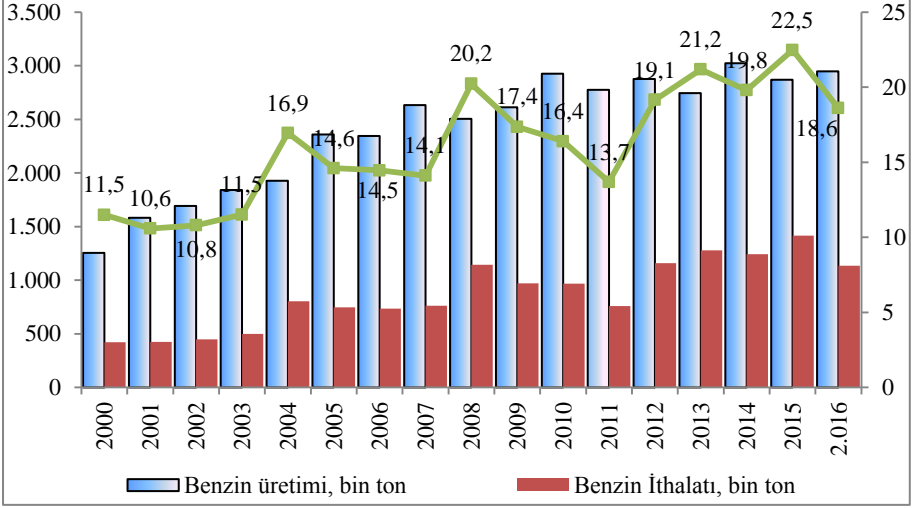
¹⁰ Egorov vd. 2003: 239.

Rafinerilerin eski altyapısı ve Sovyet döneminde kurulmuş olan petrol sanayisinin yapısı nedeni ile üretilen miktar ülkenin petrol ürünlerine olan ihtiyaçlarını karşılamamaktadır. Şöyle ki, Sovyet döneminde Kazakistan topraklarında kurulmuş olan petrol rafinerileri Kazakistan petrol yataklarından daha çok sınır devletlere daha yakın mesafede yerleştirilmiştir ki, bu da bağımsızlık sonrası ham petrolün bu rafinerilere taşınmasında önemli ölçüde sorunlar doğurmaktadır. Böylece Kazakistan’da çıkarılan ham petrol yurt dışına ihraç edilirken, bir diğer taraftan da ham petrol işleme rafinerilerinin konumundan dolayı daha yakın olan Rusya’dan alınan ham petrol bu rafinerilerde işlenerek ülkenin benzin ihtiyacı giderilmeye çalışılmaktadır. Bundan dolayı iç piyasadaki talebin bir kısmı ithalat ile telafi edilmektedir (Bkz. Grafik 5, Grafik 6). Ortalama olarak, ülkede tüketilen benzinin üçte biri Rusya’dan ithal edilmektedir (Jukov 2015). Ülkedeki yurtiçi petrol tüketimi ortalama 20-25 milyon ton civarındadır (“Нефть и Газовая Промышленность” (Petrol ve Gaz Sanayi)¹¹.

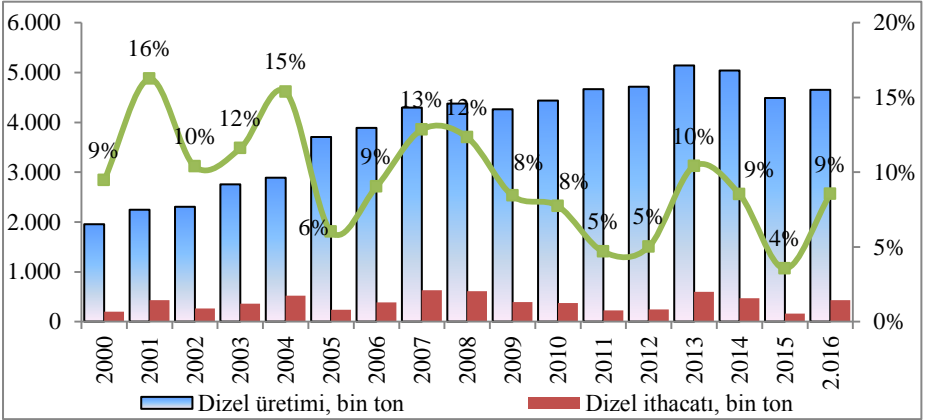
Kazakistan’daki petrol arıtma sanayisinde karşımıza çıkan bir diğer sorun da, ham petrol çıkarma sanayisinin çoğunlukla yabancı menşeli şirketlerin kontrolünde bulunmasıdır ki bu da aynı zamanda ülkede çıkarılan ham petrolün yerli piyasaya daha uygun fiyatlarla satılıp bu da ülke içerisinde işlenmesine karşın dünya pazarına daha yüksek fiyatlarla satılması ile sonuçlanmaktadır. Çünkü bu da petrol çıkaran yabancı şirketler açısından dış pazara dünya petrol fiyatları ile satılan ham petrol daha çok gelir getirdiğinden, petrolün dışarıya satılması tercih edilmektedir (Safinov vd. 2017: 117). Kazakistan devleti ise bu durumu önlemek ve ülke topraklarından elde edilen ham petrolün Kazakistan’daki rafinerilere satılmasını sağlamak amacı ile ihracattan alınan vergileri arttırarak veya bazı dönemlerde ülkede üretilen benzinin ihracatına tamamen yasak koyarak tedbirler almaya çalışsa da, bu önlemler caydırıcı olmamış ve beklenen sonuçlara ulaşamamıştır.

¹¹ <http://ibrain.kz/ekonomika-kazahstana/neftyanaya-i-gazovaya-promyshlennost>
[Erişim: 05.12.2017]

Grafik 5. Benzin Tüketimindeki İthalat Payı¹²

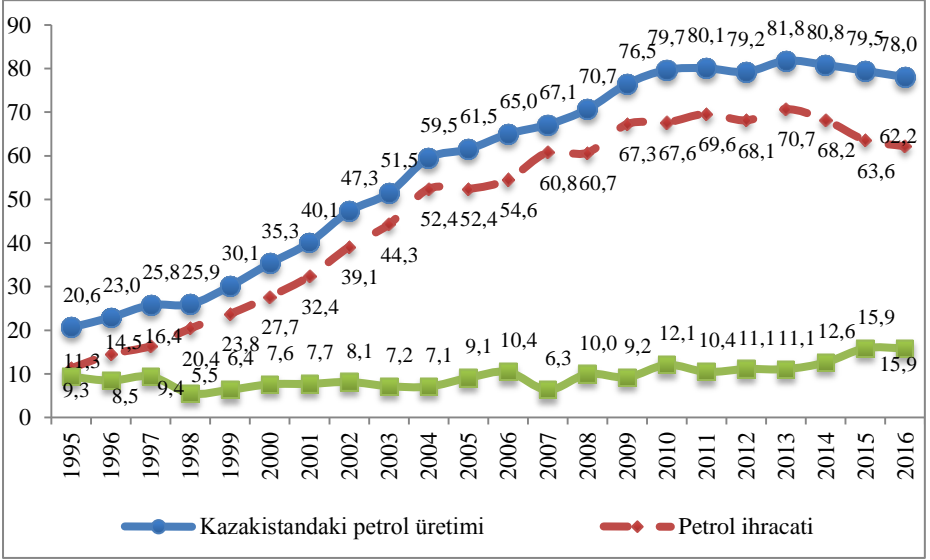
Grafik 6. Dizel Tüketimindeki İthalat Payı¹³

Grafik 7. Petrol Üretimi ve İhracatının Dinamiği, milyon ton¹⁴

¹² Kazakistan İstatistik Komitesi, www.stat.gov.kz

¹³ Kazakistan İstatistik Komitesi, www.stat.gov.kz

Kazakistan'ın Petrol İhracatı

Son yıllarda hidrokarbon hammaddelerinin yükselen fiyatlarının yanı sıra ülkedeki gelişmiş nakliye fırsatları, petrol ve doğal gaz üretimini artırarak ihracat miktarlarının artmasına da neden olmuştur. Örneğin, Grafik 7'de görüldüğü gibi 1995'te petrol ihracatı 11,3 milyon ton iken 2016'ta 62,2 milyon tona kadar artmıştır. Bunun yanı sıra 1995 yılından 2016 yılına kadar olan sürede ülkedeki petrol ihracatının petrol üretimindeki payı % 55'den % 80'e yükselmiştir (Bkz. Grafik 7). Sonuç olarak yaklaşık son 10 senede Kazakistan petrol ihracatını neredeyse 10 katına çıkarmıştır.

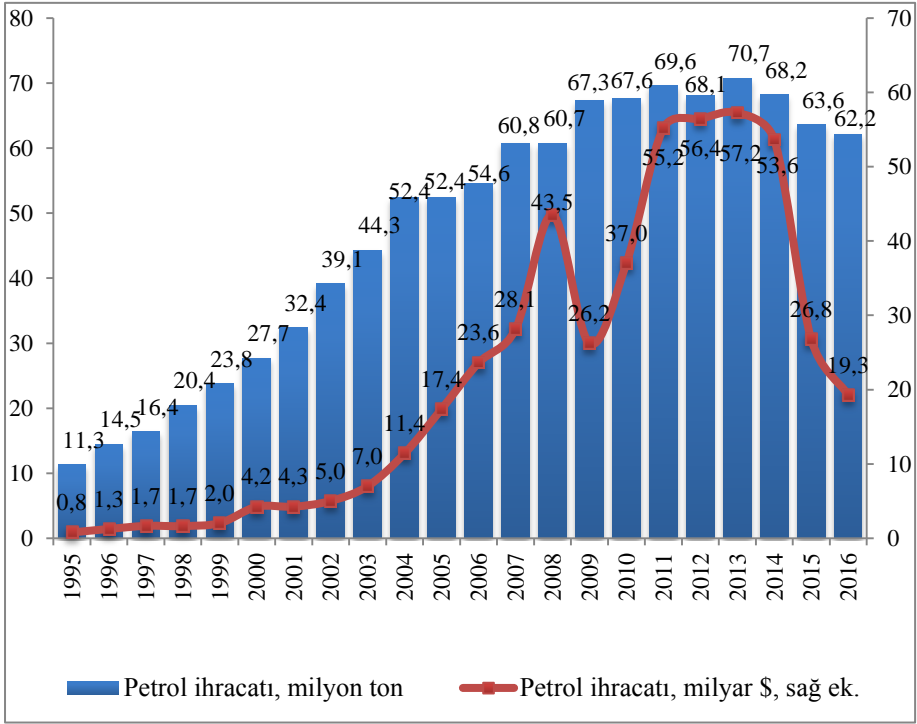
Dünya petrol fiyatlarının 90'lardan bu yana yükselen bir eğimde seyretmesiyle beraber ülkenin petrol ihracatından elde ettiği gelirin artışı ihraç edilen petrol miktarının artışından daha yüksektir. Örneğin, 1995'te petrol ihracatından 0,8 milyar dolar gelir elde edilirken, 2013'te 57,2 milyar dolar ihracat geliri ile 71 kat fazlasına ulaşılmıştır. Bununla birlikte, 2014-2016

¹⁴ Kaynak: Kazakistan İstatistik Komitesi, www.stat.gov.kz

arası dünya petrol piyasasındaki fiyatların düşmesine bağlı olarak, Kazakistan petrol ihracatının hem fiziksel hacminde (2014 yılında % 4, 2015'te % 7 ve 2016'da % 2 oranında bir düşüş) hem de değeri açısından (2014'te % 6,3, 2015'te % 50,1 ve 2016'da % 27,9 oranında) azalma yaşanmıştır (Bkz. Grafik 8). Değer açısından % 50 varan petrol ihracatındaki düşüşün diğer bir sebebi de Kazakistan'daki bu dönemde ulusal para biriminin devalüasyonu ile ilgilidir. 2014 - 2016 yıllar arasında ülkede 2 kere devalüasyon yaşanmıştır. Ulusal para birimi - tenge, dolara karşı 152,1'den 342,2 seviyesine kadar değeri kaybetmiş ve böylece 3 sene içinde Kazakistan tengesi yaklaşık % 220 oranla düşüş göstermiştir¹⁵.

¹⁵ Kazakistan Cumhuriyetinin Merkez Bankası, <http://www.nationalbank.kz>, [Erişim: 07.12.2017].

Grafik 8. Kazakistan Petrol İhracatının Dinamiği¹⁶

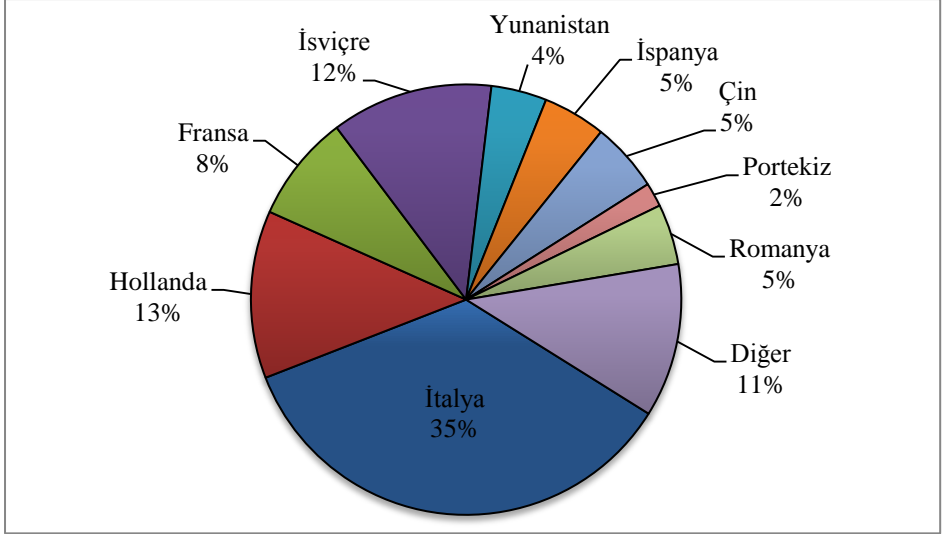
Kazakistan'da üretilen petrolün yaklaşık % 80'i her yıl ihraç edilmektedir. Geri kalan kısım rafinerilerde işlemler yapılarak iç piyasada satılmaktadır. Petrolün ihracat payının yüksek olmasının sebebi ülkede petrol işletme sektörünün geride kalması ve iç pazarda petrol satışlarının daha düşük fiyatlarla gerçekleştirilmesidir.

Petrol ihracatının coğrafi yapısı çok çeşitlidir. 2016 sonunda 35 ülkeye petrol tedariki yapılmıştır. Bununla birlikte, yerli petrolün ana ithalatçıları İtalya, Hollanda, Fransa, İsviçre'dir ki, bu ülkeler tedarikçilerin yaklaşık % 70'ini oluşturmaktadır. Petrol ihracatın ağırlıklı Avrupa ülkelerine yapılması petrolün daha çok Kazakistan'ın Batı bölgesinde bulunması ve dolayısıyla boru

¹⁶ Kazakistan İstatistik Komitesi, www.stat.gov.kz

hatlarının batı ülkelerine yönelik olmasıdır. Doğu ülkelere ilk petrol boru hattı 2008'de inşa edilmiş ve ileride bu yönde petrol ihracatın artması beklenmektedir.

Grafik 9. Kazakistan Petrol İhracatının Coğrafi Yapısı (2016)¹⁷

Petrol Taşımacılığı

Kazakistan'da petrol taşımacılığı boru hattı, demiryolu hatları ve deniz yolu taşımacılığı olmak üzere üç şekilde gerçekleştirilmektedir. Ülkedeki hidrokarbonların başlıca ihracat rotaları şöyledir:

- CPC (Hazar Deniz Boru Hattı Konsorsiyumu)
- Uzen-Atyrau-Samara
- Kenkiyak-Kumkol-Atasu-Alashankou
- Aktau Limanı

¹⁷ Kazakistan İstatistik Komitesi, www.stat.gov.kz

Resim 2. Orta Asya Petrol Boru Hattı Sisteminin Haritası¹⁸

1. CPC (Hazar Deniz Boru Hattı Konsorsiyumu) (Rusya üzerinden dünya pazarlarına)

Rusya, Kazakistan ve dünyanın önde gelen madencilik şirketlerinin katılımıyla oluşan dünyanın en büyük uluslararası petrol taşımacılığı projelerinden biridir. Uzunluğu 1500 km'den fazla olan boru hattıyla, Kazakistan ve Rusya'dan çıkan petrolü Novorossiysk kentine taşır ve buradan da dünya pazarlarına ulaştırmaktadır. 2016 yılında, bu boru hattıyla 44 milyon ton petrol gönderilmiştir (tarihsel olarak rekor düzeydeydi). Bu sene 65,7 milyon ton petrol taşınacağı tahmin edilmektedir ve bunun 54,7 milyon tonunu Kazakistan petrolü, 11 milyon tonunu Rusya petrolü oluşturmaktadır (Halyk Finance 2017). Kashagan yatağından bu boru hattı sistemine 10,4 milyon ton pompaj yapılması planlanmaktadır.

¹⁸ Kazakova: 2015

2. Uzen-Atyrau-Samara (Rusya üzerinden Kara Deniz ve Baltık Denizi limanlarına)

Uzen-Atyrau-Samara petrol boru hattı, Rusya topraklarından Karadeniz ve Baltık Denizleri limanlarına kadar ulaşımı sağlamaktadır. Uzunluğu 1,380 km'dir ve bunun 1,232 km'si Kazakistan'dan geçmektedir. Boru hattı üzerinden maksimum 30 milyon ton petrol pompalanabilir ve 2016 yılında taşınan petrolün miktarı 15 milyon tona (bir önceki yıla göre - % 4,5 azalmıştır) ulaşmıştır ("На перепутье экспортных маршрутов казахстанской нефти")¹⁹.

3. Kenkiyak-Kumkol-Atasu - Alashankou (Çin üzeri)

İhracat akışlarını çeşitlendirmek ve petrolün ülkenin doğusuna yönlendirilmesi için Kazakistan-Çin petrol boru hattı projesi geliştirilmiştir. Projenin geliştirilmesi ve uygulanması ile ortak Kazak-Çin şirketi ilgilenecektir. Kenkiyak-Kumkol-Atasu-Alashankou petrol hattının maksimum taşıma kapasitesi yılda 30 milyon ton petroldür. 2016'da ülkedeki toplam petrol üretimindeki düşüşten dolayı Kenkiyak-Kumkol-Atasu-Alashankou petrol hattı aracılığıyla petrol taşıma hacmi önceki seneye göre % 11 oranında düşerek 14 milyon ton olarak gerçekleşmiştir (KazTransOil2017).

4. Aktau Limanı (Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye vasıtasıyla Akdeniz'e erişimi olan Hazar hattı)

Tengiz ve Kashagan bölgelerindeki petrol üretiminde beklenen büyümeyi göz önüne alarak ve CPC, Atyrau-Samara ve Atasu boru hatlarının kapasiteleri ülkenin ihracat potansiyelini desteklemeyeceği düşünüldüğünden, 2007 yılında Kazakistan-Hazar Boru Hattı Sisteminin (KCTS) kurulması için bir plan geliştirilmiştir. Plana göre, Aktau-Bakü ve Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hatları vasıtasıyla Kazakistan petrolü Akdeniz sahiline ulaşarak, daha sonra dış pazarlara ihraç edilecektir. 2017'nin ilk 4 ayında Bakü-Tiflis-Ceyhan boru hattı ile 90 bin ton Kazakistan petrolü ihraç edilmiştir (Elemesov 2017).

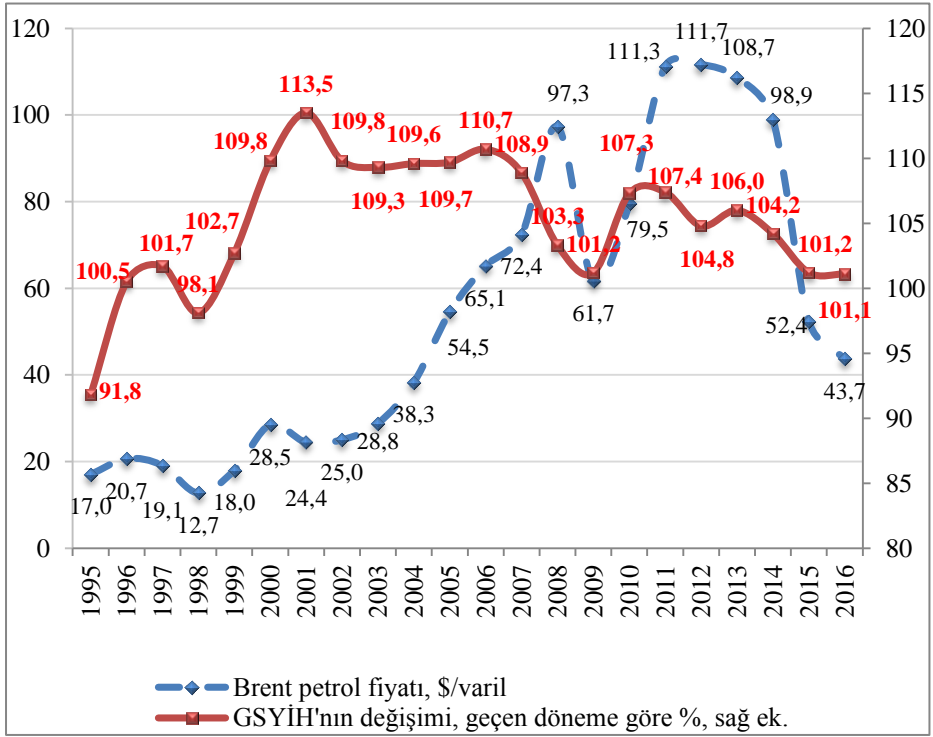
¹⁹ <https://informburo.kz/mneniya/sergey-smirnov/na-perepute-eksportnyh-marshrutov-kazahstanskoy-nefti.html> [Erişim: 20.12.2017].

Kazakistan Ekonomisinde Petrolün Rolü ve Ülkenin Dünya Petrol Piyasasındaki Yeri

Devletin ekonomiyi çeşitlendirmeye ve modernleştirmeye yönelik çabalarına rağmen, petrol ve gaz sektörü Kazakistan'ın ekonomik ve endüstriyel gelişiminin temelini oluşturmaya devam etmektedir. Dolayısıyla, petrol piyasasındaki değişimler, özellikle petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar, ülkenin ekonomik gelişimini büyük ölçüde etkilemektedir (Bkz. Grafik 10).

Böylece, son dönemlerde dünya petrol fiyatlarındaki düşüş (2014'te 98 dolardan, 2015'te 53 dolara ve 2016'da 44 dolara), ekonomik büyümenin 2014'de % 4,1'e, 2015'te % 1,2'ye, 2016'da ise % 1,1'e kadar yavaşlamasına sebep olmuştur (Bkz. Grafik 10).

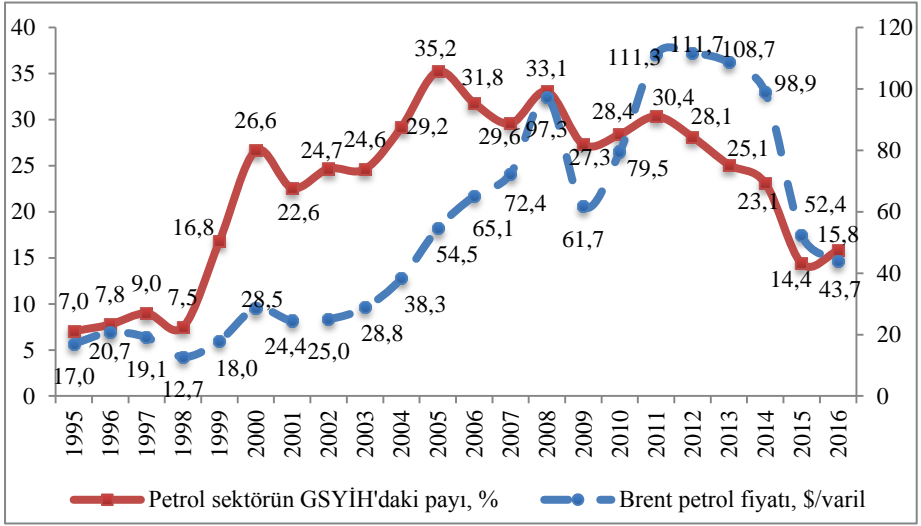
Grafik 10. Kazakistan'ın GSYH'sinin Gelişimi ve Dünya Petrol Fiyatlarının Dinamiği²⁰

Petrolün GSYH içindeki payı da bağımsızlık elde ettikten sonra sürekli yükselmiştir ve 2000'li yıllarda % 35'e varmıştır. Fakat petrol üretiminin GSYH içindeki payı, dünya petrol fiyatlarındaki düşüşe bağlı olarak son yıllarda istikrarlı bir şekilde azalmıştır. Böylece 2016 yılının sonunda petrolün ülkenin GSYH'si içindeki payı bir önceki yıla göre % 1,4 oranında hafif bir artışla % 15,8 olarak gerçekleşmiştir (Bkz. Grafik 11).

²⁰ Kazakistan İstatistik Komitesi, www.stat.gov.kz

Grafik 11. Petrol Sektörünün Kazakistan'ın GSYH'si İçindeki Payı ve Brent Petrol Fiyatı²¹

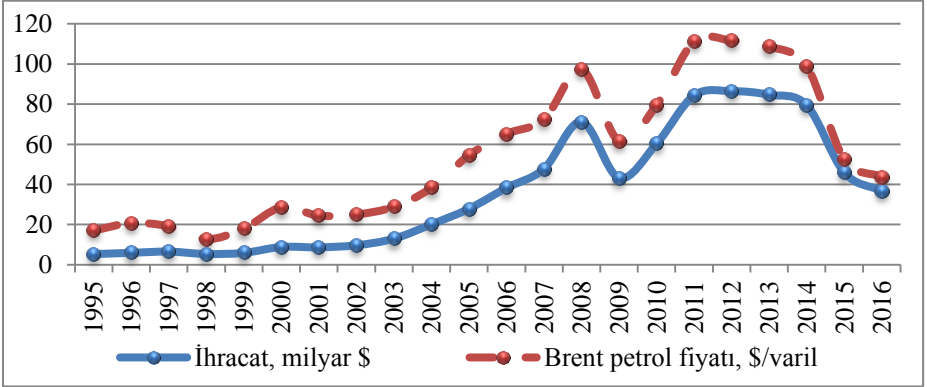

Kazakistan ekonomisi için petrol can simidi görevini görmektedir. Yukarıda belirtilen veriler doğrultusunda petrolün ülkenin tüm ekonomik sektörleri üzerinde etkili olduğu gözlemlenmektedir. Şöyle ki, petrol aynı zamanda diğer sektörlerin finansman kaynaklarının çoğunu karşılamaktadır. Bundan dolayı petrol sektörüne olan yatırımlar ve gelirler, ülkenin petrol dışı sektörünün oluşumuna ve geliştirilmesine katkıda bulunmaktadır. Fakat belirtilmesi gereken bir diğer konu da petrol sektörüne yapılan yatırımlardan elde edilen kâr oranının diğer sektörlerle göre daha fazla olması yatırımcıların petrol sektörüne ağırlık vermelerine ve böylece ülkedeki yatırımlar arasında dengesizlik oluşmasına neden olmaktadır. Böylece petrol sektörüne yapılan yatırımlar diğer sektörleri gölgede bırakarak gelişmeleri açısından dezavantajlar oluşturmaktadır. Kısaca belirtecek olursak petrol sektörü ülke ekonomisi açısından çok önem arz etmenin yanı sıra diğer sektörleri, hem elde edilen petrol gelirleri ile desteklerken, bir taraftan da bu sektörlerin önüne geçmektedir.

²¹ Kazakistan İstatistik Komitesi, www.stat.gov.kz

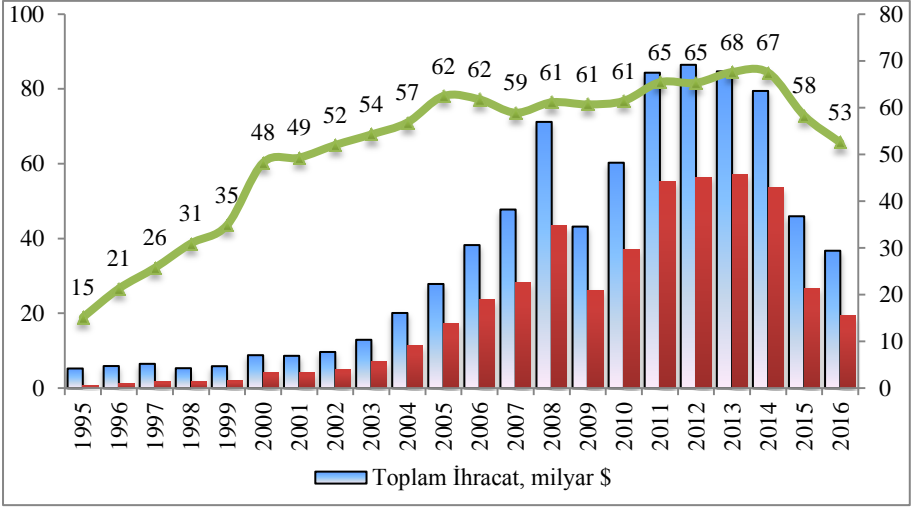
Aşağıdaki grafikte Kazakistan'ın ihracat gelirleri ile Brent petrolün fiyatı arasındaki ilişki görülmektedir. Görüldüğü üzere dünya petrol fiyatlarındaki dalgalanmalar ülkenin genel ihracatını da etkilemektedir. Grafikte gösterildiği gibi toplam ihracatın dinamiği petrol fiyatlarının trendini izlemektedir (Bkz. Grafik 12). Bunun başlıca sebeplerinden biri de petrol ihracatından elde edilen döviz kazancının toplam ihracat hacmindeki payının yüksek olmasıdır. Son 3 yıldır petrolden gelen gelir düşüş eğiliminde olsa da, (2015'te % 58 iken, 2016'da % 53 olmuştur) yine de petrol ihracatının toplam ihracattaki payı yüksektir (Bkz. Grafik 13). Ama şunu da belirtmek gerekir ki, dünya piyasasında petrolün fiyatı arttıkça ülkeden elde edilen ham petrolün ihraç edilmesini daha fazla teşvik etmekte, bu da ülkedeki petrol arıtma sektörünü olumsuz etkilemektedir.

Grafik 12. Kazakistan'ın İhracatı ve Brent Petrolün Fiyatının Dinamiği²²

²² Kazakistan İstatistik Komitesi, www.stat.gov.kz; BP 2017

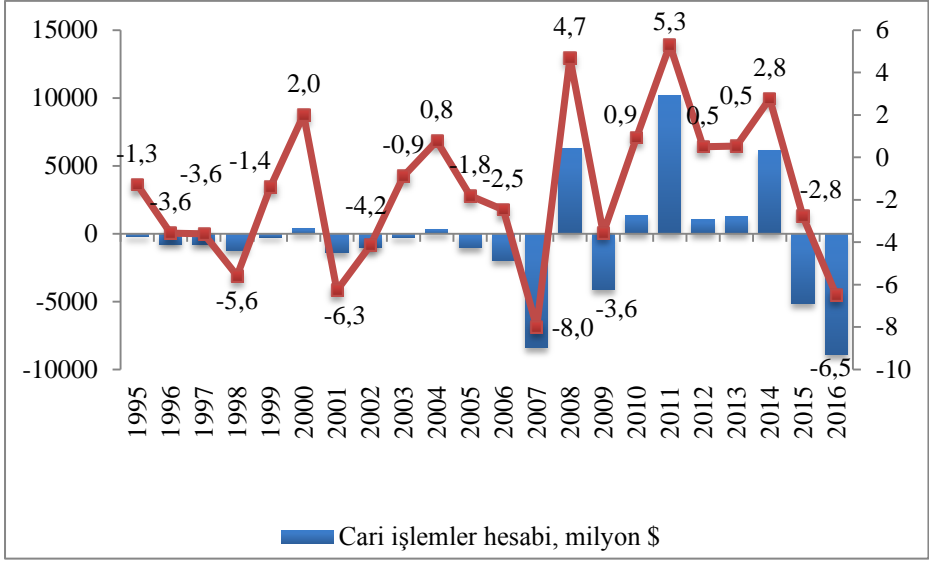
Grafik 13. Petrol İhracatının Toplam İhracattaki Payı²³

Döviz kazancındaki düşüş dış ticaret dengesi üzerinde olumsuz bir etkiye sahiptir. 2014 yılından bu yana net ihracattaki azalışın bir sonucu olarak, 2014 yılında % 2,8 fazla veren cari işlemler hesabı, 2016'da % 6,5 açık vererek tarihi bir rekor kırmıştır (Bkz. Grafik 14).

²³ Kazakistan İstatistik Komitesi, www.stat.gov.kz

Grafik 14. Cari İşlemler Dinamiği²⁴

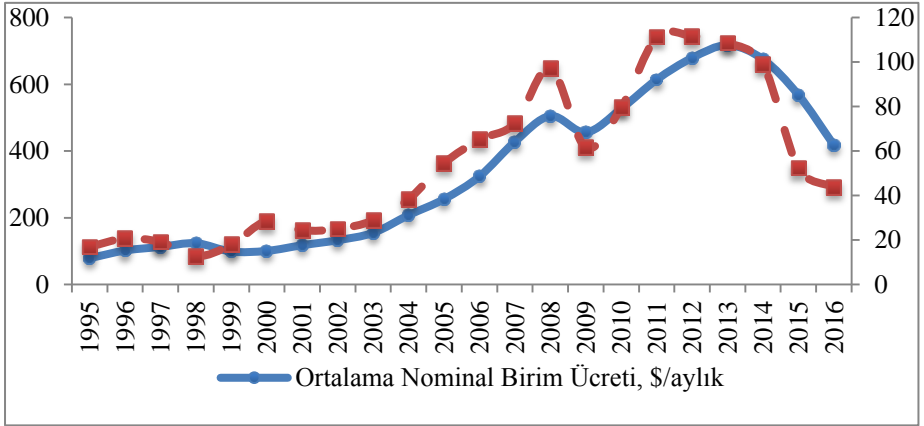

Kazakistan Merkez Bankası, dünya emtia piyasalarındaki olumlu fiyat gelişmeleri ve ekonominin yeni para ve kredi politikalarına adapte olması ile birlikte cari işlemler açığının istikrarlı bir şekilde azalmasını öngörmektedir (“Основные риски платежного баланса уже реализовались” (Ödemeler dengesinin ana riskleri artık gerçekleşmiştir) 2017).

Petrol fiyatları ile Kazakistan’da ücretlerin seyri arasında da yakın bir ilişki vardır. Bu durum aşağıdaki grafikten izlenebilmektedir. (Bkz. Grafik 15).

²⁴ Kazakistan İstatistik Komitesi, www.stat.gov.kz

Grafik 15. Petrol Fiyatları İle Ücret Dinamikleri²⁵

Dolayısıyla, petrol fiyatlarındaki değişimlerin ülkenin bütçesini, GSYH dinamiklerini, ihracat gelirini, ücretleri ve bunun yanı sıra petrol dışı sektörleri önemli ölçüde etkilediği görülmektedir.

Sonuç

Bu çalışmada, Kazakistan ekonomisinin dünya petrol fiyatlarındaki dalgalanmalara duyarlılığı ortaya konulmuştur. Hammadde ihracatçısı bir ülke yapısından yenilikçi ekonomik kalkınma modeline geçiş yapmadan önce, çeşitlendirme ve modernleşmenin tedbirlerin acil bir şekilde alınması gerekmektedir. Aksi takdirde ülke ekonomisinin yalnızca hammadde ihracatına bağlı olarak kalkınması imkânsızdır.

Kazakistan ekonomisinin hammadde ihracatçısı yapısı ve dış piyasadaki değişimlere karşı duyarlılığı Kazakistan'ın ulusal para birimi olan Tenge'yi daha zayıf bir konuma düşürmektedir. Tenge'yi destekleyen başlıca faktör, dış pazarların konjonktürüne bağlı olan, ihracattan gelen döviz kazançlarının girişidir. Bu nedenle, uzun vadede tenge, riskli bir tasarruf aracı durumundadır.

²⁵ Kazakistan İstatistik Komitesi, www.stat.gov.kz

Kazakistan'ın ekonomisi gibi, yerli büyük sanayi kuruluşları da emtia fiyatlarındaki ve döviz kurlarındaki dalgalanmalardan önemli ölçüde etkilenmektedirler. Fakat bu riskler şirketler içinde etkili bir şekilde ölçülmemekte ve yönetilmemektedir. Kazak ekonomisinin spesifik yapısı ve dış pazarlardaki dalgalanmalara karşı savunmasızlığını gidermek için, bankacılık sektörü içindeki denetim ve gözetim sistemine benzer bir yapı oluşturulmalı ve finansal olmayan büyük şirketlerde de risk yönetimini kontrol altında tutabilmek için gözetim sisteminin uygulanması gerekmektedir.

Kazakistan bütçesinin gelirleri ve GSYH'si dünya piyasalarındaki emtia fiyatlarındaki dalgalanmalara önemli ölçüde bağımlı olduğundan, dünya ekonomisinin gelişimini ve dış ekonomik çevrenin dinamiklerini dikkatli bir şekilde analiz etmek ve izlemek gerekmektedir. Bunun yanı sıra istikrar fonları oluşturulurken, Kazakistan mali kamu yönetimi düzeyinde, bir risk koruma sisteminin düzenlenmesi zaruridir.

Günümüzde petrol fiyatlarının artması ve ülkeye getirdiği kâr oranına bakıldığında avantajlı bir durum gözlemlense de, unutmamak gerekir ki, bu sektör çok değişken yapıya sahiptir. Aynı zamanda artan petrol fiyatları gelecekte petrol ürünlerine alternatif olarak tüketilecek malların piyasaya çıkacağına bir göstergesidir. Ayrıca petrol fiyatlarını belirleyen askeri, iklimsel, politik faktörler sıklıkla değişebileceğinden uzun vadede bu sektörün sabit bir şekilde devam edeceğini öngöremeyiz. Bu yüzden de Kazakistan devleti hem petrole alternatif olabilecek diğer sektörleri geliştirerek ekonomisini çeşitlendirmeli, hem de petrol sanayisi için daha optimal bir politika uygulamalıdır. Ama Kazakistan'da günümüzde de daha önceden olduğu gibi çıkarılan petrolün büyük çoğunluğu ham şekilde ihraç edilmektedir. Bu sebeptendir ki, ülkedeki petrol rafinerilerinin modernleşmesi ve petrokimya sanayisinin gelişimi ileriki dönemlere ertelenmektedir.

Özellikle, ülkede petrol, gaz arıtma ve petrokimya sektörlerinin geliştirilmesi gerekmektedir. Çünkü petrol ve gaz bazlı üretilen ürünlerin (hidrokarbon ürünleri) hem Kazakistan hem de dünya piyasasında giderek artan talebi mevcut olup, aynı zamanda bu ürünler ihracat getirisi olarak da çok kârlı bir ihracat kalemini temsil etmektedirler. Yani petrol ve gaz kaynaklarının geleceğe dönük işletilmesinin arttırılması, ülke içinde ve

dışındaki petrol ürünlerine olan ihtiyaçların karşılanması petrol ve gaz sanayisini geliştirmenin en etkili yoludur.

Hazar bölgesinde petrol ve doğal gaz üretiminin her geçen yıl giderek artış göstermesi gelecekte bu bölgede petrol arıtma ve petrokimya sanayilerinin oluşumu için uygun bir zemin oluşturmaktadır ve bu bölgede üretilen petrol ürünleri hem yurtiçi hem de yurtdışı ihtiyaçları karşılayacak kapasiteye sahip olacaktır. Ayrıca petrokimya sanayisi için gerekli olan tüm teknolojilerin günümüzde yeterince arz edilmesi ve dünya piyasasındaki bu ürünlere olan net talep bu sektörün gelişimini kolaylaştıran başlıca sebeplerdendir. Dünya piyasasına bakıldığında petrokimyasal ürünlerden polietilen, polipropilen, stiren ve polistiren, etilen glikol, benzol ve metanol gibi temel petrokimyasal ürünlerin yüksek oranda talep edildiği görülmektedir. Fakat şu anda Kazakistan'da bu ürünlerin üretimini sağlayacak üretim sektörü mevcut değildir.

Kazakistan'da petrokimya sanayisinin gelişimini yavaşlatan en başlıca sebepler hidrokarbon ürünlerin üretimi için yeterli üretim kapasitesinin olmaması, mevcut teknolojilerin çağdışı kalması ve ham petrol taşımada kullanılan boru sistemlerinin yetersiz olmasıdır. Ama bölgenin sahip olduğu kaynaklara bakacak olursak günümüzde yerli rafinerilerde üretilen benzinin ülke ihtiyacının sadece % 70'ini, jet yakıtının % 20'sini, dizelin % 85'ini, makina yağının % 50'sini karşılamakta olduğunu görebiliriz. (Egorov 2016: 79)

Petrol ve gaz hammaddelerini kullanabilen kapsamlı bir petrokimya sanayisi için önerilen projeler aşağıda yer almaktadır:

1. Yağ oranları yüksek olan ham petrolün Uzen, Jetıbay ve diğer yataklardan temin edildiği için Aktau şehrinde petrol rafinerisi kurulmalıdır. Çünkü Kazakistan petrolde elde edilen yağ ihtiyacının tamamını ithal etmektedir. Bu proje aynı zamanda yeni üretim çeşitlerinin temelini oluşturacaktır.

2. Kazakistan'ın Çimkent ve Pavladar şehirlerinde bulunan petrol rafinerilerinde yenileme ve üretilen ürünlerin kalitesinin yükseltilmesi çalışmaları devam etmektedir. Fakat Çimkent bölgesi aynı zamanda bahsi geçen güney coğrafya pamuk üretimi açısından da verimli bir araziye sahip

olduğundan tekstil sektörü için gerekli malzemelerin (sentetik elyaf, kumaş, iplik) üretimi sağlanabilir. Yani bölgede bulunan Çimkent rafinerisinden elde edilen ham petrolden sadece benzin değil tekstil için gerekli diğer malzemelerin üretimi de yapılabilir. Böylece bölgede tekstil sektörünün de gelişimine katkı sağlanabilir.

3. Ülkede bulunan Kaşagan yatağından çıkan ham petrolün işlenebilmesi için bölgeye en yakın şehir olan Karabatanda petrol rafinerisinin kurulması önem arz etmektedir.

Kazakistan'da şüanda petrol ve gaz sektörlerinde kullanılan mevcut teknolojinin yenilenmesi ve petrokimya ürünlerinin üretilmesi için yeni tesislerin kurulması bu sektörlerde verimliliği arttıracaktır. Öncelikle daha fazla ve katma değeri daha yüksek olan ürünler elde edilecek, bunun yanı sıra Kazakistan ekonomisinin dünya petrol ve gaz fiyatlarına olan bağımlılığını azaltarak, üretilen ürünler sayesinde hem Kazakistan'ın hem de Orta Asya'nın petrokimya ürünlerine olan ihtiyaçları karşılanacaktır.

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Kazakistan elde ettiği gelirlerin büyük kısmını petrolden sağlamakta ve aynı anda ülkeye fazla miktarda döviz girişi gerçekleştirmektedir. Ülkeye giren dövizin ülke ekonomisi üzerindeki olumsuz etkilerini (ulusal paranın aşırı değerlenmesi ve dolayısıyla ihracatçı sektörlerin durumunu olumsuz etkilemesi) önlemek amacıyla 2000 senesinde Norveç devlet fonu örnek alınarak bir Ulusal Fon kurulmuştur. Bu fonun kurulmasındaki bir diğer amaç da devlet gelirlerinin bir kısmını gelecek nesiller için hazine niteliğinde biriktirmektir. Fakat Kazakistan'ın ekonomik yapısı (planlama sisteminden piyasa sistemine geçişinde yaşanan sorunlar, yenilenmesi gereken teknolojiler vs.) bu fonun kurulduğu amaç doğrultusunda kullanılmasına olanak vermemiş ve fonda birikmesi beklenen gelirler devlet tarafından kullanılmıştır. Ülke açısından yapılması gereken bir diğer önemli konu da bu fonun amaçlandığı gibi çalışabilmesi için yeni stratejik politikaların geliştirilmesidir.

Кайнактар

Algahtani, Goblan J. (2016). “The Effect of Oil Price Shocks on Economic Activity in Saudi Arabia: Econometric Approach”. *International Journal of Business and Management*, C. 11, S. 8, s. 124-133.

Ayadi, O. Felix (2005). “Oil Price Fluctuations and the Nigerian Economy”. *Opec Review*, C. 29, S. 3, s.199-217.

Babak, Vladimir (2006). “Нефтегазовый Сектор Казахстана” (Kazakistan’ın Petrol ve Gaz Sektörü). *Orta Asya ve Kafkaz*, C. 4, S. 46, s. 50-66.

Barsky, Robert ve Kilian, Lutz (2004). “Oil and the Macroeconomy since the 1970s.”. *Journal of Economic Perspectives*, C. 18, s. 115-134.

Badykov, Najia (2015). “A New Era for Caspian Oil and Gas”. *Center for Strategic & International Studies*

<https://www.csis.org/analysis/new-era-caspian-oiland-gas> [Erişim: 10.12.2017].

Blanchard, Olivier J. ve Jordi Gali (2007). “The Macroeconomic Effects of Oil Shocks: Why Are The 2000s So Different From The 1970s?”. *NBER Working Paper*, No. 13368.

BP. (2017). “Statistical Review of World Energy, June 2017”. <http://www.bp.com/statisticalreview> [Erişim: 25.10.2017].

CIA. “The World Factbook”.

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/rankorder/2119rank.html> [Erişim: 18.11.2017].

Dzhantureeva, Elvira (2014). “Нефтегазовый Комплекс: Запасы, Добыча, Инвестиции (Petrol ve Gaz Kompleksi: Rezervler, Üretim, Yatırımlar). *Kazakhstan Business Magazine*, S. 5, s. 18-22,

<http://www.investkz.com/journals/100/1285.html> [Erişim: 19.11.2017].

Egorov, Oleg ve Olga Çigarkina, Amur Baymukanov (2003). *Нефтегазовый Комплекс Казахстана: Проблемы Развития И Эффективного Функционирования. (Kazakistan Petrol Ve Gaz Kompleksi: Kalkınma Ve Etkili İşlevsellik Sorunları)*. Almatı: Kazakistan Eğitim ve Bilim Bakanlığı, Ekonomi Enstitüsü, s. 219-242.

Egorov, Oleg ve Olga Çigarkina (2016). “Приоритеты развития перерабатывающего сектора нефтегазового комплекса Республики Казахстан”. (Kazakistan’ın petrol ve gaz işleme sektörünün geliştirilmesi için öncelikler). Astana: Ulusal Ekonomi Bakanlığının Ekonomik Araştırma Enstitüsü. *Ekonomi Dergisi*, C. 1, S. 41, s. 73-84.

Elmesov, Marat (2017). “Казахстан Увеличит Экспорт Нефти Через Азербайджан” (Kazakistan Azerbaycan Vasıtasıyla Petrol İhracatını Artıracak).

https://liter.kz/mobile/ru/articles/show/32701-kazahstan_uvelichit_eksport_nefti_cherez_azerbaidzhan [Erişim: 20.12.2017].

Eltony, Nagy ve Muhammad Al-Awadi (2001). “Oil Price Fluctuations and Their Impact on the Macroeconomic Variables of Kuwait: A Case Study Using A Var Model”. *International Journal Of Energy Research*, S. 25, s. 939-959.

Farzanegan, Mohammad Reza ve Gunther Markwardt (2008). “The Effects of Oil Price Shocks on The Iranian Economy”. *Energy Economics*, C. 31, S. 1, s. 134-151.

Ferderer, J. Peter (1996). “Oil Price Volatility and the Macroeconomy”. *Journal Of Macroeconomics*, C. 18, S. 1, s. 1-26.

Gronwald, Marc vd. (2009). “Estimating the Effects of Oil Price Shocks on The Kazakh Economy”. *IFO Working Paper*, S. 81.

Gurvich, Evseyvd (2009). “Cyclicality of Fiscal Policy in Oil Producing Countries”. *Problems Of Economic Transition*, C. 52, S. 1, s. 24-53.

Halyk Finance (2017). “Нефтегазовый Сектор В Экономике Казахстана” (Kazakistan Ekonomisinde Petrol ve Gaz Sektörü), <http://www.halykfinance.kz> [Erişim: 24.12.2017].

Hamilton, James ve Ana Maria Herrera (2004). “Oil Shocks and Aggregate Macroeconomic Behavior: The Role of Monetary Policy”. *Journal of Money, Credit and Banking*, S. 36, s. 265-286.

Hamilton, James (1983). “Oil and The Macroeconomy since World War II”. *Journal of Political Economy*, C. 91, S. 2, s. 228-248.

_____ (2003). “What Is an Oil Shock?”. *Journal of Econometrics*, C. 113, S. 2, s. 363- 398.

Ito, Katsuya (2008). “Oil Price and The Russian Economy: aVEC Model Approach”. *International Research Journal of Finance and Economics*, S. 17, s. 68-74.

Jimenez-Rodriguez, Rebeca ve Marcelo Sanchez. (2004). “Oil Price and Real GDP Growth (OECD)”. *European Central Bank, Working Paper Series S. 362*.

Jukov, İgor (2015). “Казакстан Стоит На Пороге Топливного Дефицита” (Kazakistan Yakıt Sıkıntısı Çekiyor).

https://forbes.kz/finances/markets/kazahstan_stoit_na_poroge_toplivnogo_defitsita [Erişim: 20.12.2017].

Karenov, Rashit S. (2015).”Современное Состояние и Приоритетные Задачи Развития в Перспективе Нефтяной Отрасли в Мире и Казакстане” (Dünyadaki ve Kazakistan’daki Petrol Endüstrisinin Gelişimin Mevcut Durum ve Öncelikli Görevleri). *Karaganda Üniversitesinin Vestnik Dergisi*, C. 3, S. 79, s. 5-18.

Katircioglu, Salih vd. (2015), “Oil Price Movements and Macroeconomic Performance Evidence from 26 OECD”. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, S. 44, s. 257-270.

Kazakistan Enerji Bakanlığı (2016). “Кашаган: Что Ожидает Главный Нефтяной Проект Казакстана?” (Kashagan: Kazakistan’ın Ana Petrol Projesi Ne Bekliyor?). <http://energo.gov.kz/index.php?id=9154> [Erişim: 19.11.2017].

Kazakistan İstatistik Komitesi (2017). “Kazakistan 2016’da”, <http://www.stat.gov.kz> [Erişim: 23.11.2017].

Kazakistan İstatistik Komitesi, <http://www.stat.gov.kz>

Kazakistan Mali Bakanlığı, <http://www.minfin.gov.kz>

Kazakova, Nadia (2015). “CEE Explained: Russia Frozen Out Of Energy Bonanza”. <https://www.tradingfloor.com/posts/cee-explained-russia-frozen-out-of-oil-and-gas-bonanza-6141797> [Erişim: 20.12.2017].

KazTransOil (2017). "Итоги производственной деятельности АО «КазТрансОйл» за 2016 год" (KazTransOil'inin 2016 üretim faaliyetlerinin sonuçları).

http://www.kaztransoil.kz/ru/press-centre/press-releases/press-relizi/itogi_proizvodstvennoy_deiatelnosti_ao_kaztransoil_za_2016_god/ [Erişim: 22.02.2018].

Kilian, Lutz (2005). "The Effects of Exogenous Oil Supply Shocks on Output and Inflation: Evidence from The G7 Countries". Centre for Economic Policy Research. *Discussion Paper*, S. 5404.

_____ (2008), "Exogenous Oil Supply Shocks: How Big Are They and How Much Do They Matter for The U.S. Economy?". *The Review of Economics and Statistics*, C. 90, S. 2, s. 216 - 240.

Korhonen, Iikka ve Aaron N. Mehrotra (2009). "Real Exchange Rate, Output and Oil: Case of Four Large Energy Producers". Bank of Finland. Institute for Economies in Transition. *Discussion Papers* 6.

Korhonen, Iikka ve Svetlana Ledyeva (2010). "Trade Linkages and Macroeconomic Effects of The Price of Oil". *Energy Economics*, C. 32, S. 4, s. 848-856.

Kose, Nezir ve Sabit Baimaganbetov (2015). "The Asymmetric Impact of Oil Price Shocks on Kazakhstan Macroeconomic Dynamics: A Structural Vector Autoregression Approach". *International Journal of Energy Economics and Policy*, C. 5, S.4, s. 1058-1064.

Kutan, Ali M. ve Michael L. Wyzan (2005). "Explaining the Real Exchange Rate in Kazakhstan, 1996-2003: Is Kazakhstan Vulnerable to the Dutch Disease?". *Economic Systems*, S. 29, s. 242-255.

Mehrara, Mohsen ve Mohaghegh Mohsen (2011). "Macroeconomic Dynamics in the Oil Exporting Countries: A Panel Var Study". *International Journal of Business and Social Science*, C. 2, S. 21, s. 288-295.

Melnikov, Roman (2010). "Влияние Динамики Цен на Нефть на Макроэкономические Показатели Российской Экономики" (Petrol Fiyatların Dinamiğın Rus Ekonomisinin Makroekonomik Göstergeleri Üzerindeki Etkisi), *Prikladnaya Ekonometrika*, C. 1, S. 17. s. 20 - 29.

Mirza, Daniel ve Habib Zitouna (2010). “Oil Prices, Geography and Endogenous Regionalism: Too Much Ado about (Almost) Nothing”. *Cepremap (Center for Economic Research And Its)*, (Docweb) Working Papers, S. 1009.

Mork, Knut Anton (1989). “Oil and the Macroeconomy When Prices Go Up and Down: An Extension of Hamilton’s Results”. *Journal of Political Economy*, C. 97, S. 3, s. 740-744.

Nurmakhanova, Mira (2006). “Oil and Growth Challenge in Kazakhstan”. Economics Education and Research Consortium, Working Paper S. E16/06.

OECD Data, <https://data.oecd.org/gdp/real-gdp-forecast.htm#indicator-chart> [Erişim: 15.03.2018].

Rautava, Jouko (2002). “The Role of Oil Prices and the Real Exchange Rate in Russia’s Economy”. *Helsinki: Bank Of Finland*. Institute For Economies In Transition, *Discussion Papers*, S. 3.

RFCА (2015). “Обзор Нефтедобывающей Отрасли РК” (Kazakistan’ın Petrol Endüstrisine Genel Bakış). <http://www.rfcaratings.kz> [Erişim: 15.12.2017].

Rotemberg, Julio J. Michael Woodford (1996). “Imperfect Competition and the Effects of Energy Price Increases”. *Journal of Money, Credit, and Banking*, C. 28, S. 4, Part 1, s. 549-577.

Safinov, Kanatbek ve Marzhan Kulmamirova, Nikita İlleriskii (2017). “Казакстан в Энергетической Интеграции ЕАЭС: Перспективы, Риски, Возможности” (Kazakistan, Avrasya Ekonomik Birliği’nin Enerji Entegrasyonunda: Beklentiler, Riskler, Fırsatlar), *Dünya Petrol ve Doğal Gaz Piyasaları: Daha Sıkı Rekabet Dergisi*, Moskova: Primakov adında Dünya Ekonomisi ve Uluslararası İlişkiler Ulusal Araştırma Enstitüsü, Rusya Bilimleri Akademisi, s. 113-123.

Sauter, Raphael ve Shimon Awerbuch (2003). “Oil Price Volatility and Economic Activity: A Survey and Literature Review”. *IEA Research Paper*, s. 1-19.

Simohammed, Kamel vd. (2016). “The Impact of Oil Prices on Macroeconomic Fundamentals, Monetary Policy and Stock Market for Eight

Middle East and North African Countries”, *Middle Eastern and African Economies*, C. 18, S. 2, s. 26-44.

“На Перепутье Экспортных Маршрутов Казахстанской Нефти” (Kazakistan Petrol İhraç Yollarının Kavşaklarında) (2017). <https://informburo.kz/mneniya/sergey-smirnov/na-perepute-eksportnyh-marshrutov-kazahstanskoy-nefti.html> [Erişim: 20.12.2017].

“Нефть и Газовая Промышленность” (Petrol ve Gaz Sanayi). <http://ibrain.kz/ekonomika-kazahstana/neftyana-1-gazovaya-promyshlennost> [Erişim: 05.12.2017].

“Основные Риски Платежного Баланса Уже Реализовались” (Ödemeler Dengesinin Ana Riskleri Artık Gerçekleşmiştir). (26 Nisan 2017). *Kazakhstanskaya Pravda* (Elektronik Gazete). <http://www.kazpravda.kz/fresh/view/osnovnie-riski-platezhnogo-balansa-uzhe-realizovalis/> [Erişim: 20.12.2017].

Природные Ресурсы Казахстана (Kazakistan’ın Doğal Kaynakları). (2015). <http://www.kazportal.kz/prirodnyie-resursyi-kazahstana> [Erişim: 23.12.2017].

<http://akademikperspektif.com/2013/02/22/orta-asyanin-gorunmeyen-gucu-kazakistan/> [Erişim: 05.02.2018].

<http://countrymeters.info/> [Erişim:02.11.2017].

Süyünbek Kızı, Elnura ve Kerime Üstünova (2018). “Kırgız Türkçesinden Türkiye Türkçesine Deyim Aktarmadaki Bazı Sorunlar Üzerine -‘Manas Destanı’ Romanı Örneğiyle-”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 707-722.

DOI: 10.21550/sosbilder.413479

KIRGIZ TÜRKÇESİNDEN TÜRKİYE TÜRKÇESİNE DEYİM AKTARMADAKİ BAZI SORUNLAR ÜZERİNE -“MANAS DESTANI” ROMANI ÖRNEĞİYLE-

Elnura SÜYÜNBEK KIZI*
Kerime ÜSTÜNOVA**

Gönderim Tarihi: Nisan 2018

Kabul Tarihi: Mayıs 2018

ÖZET

SSCB'nin dağılmasıyla Türk Dilleri arasında hızlanan dil ve edebiyat çalışmaları Türklük bilimi için önemli konuların ortaya atılıp tartışılmasına yol açmıştır. Bugüne kadar gerek eş zamanlı gerek art zamanlı pek çok araştırma yapılmıştır. Bunların bir kısmı da edebi eserlerin bir yazı dilinden ikinci bir yazı diline aktarımına yöneliktir. Türk Dilleri arasında gerçekleştirilen metin aktarımıyla bir yandan çeviri sorunlarına dikkat çekilirken bir yandan da genel dil özellikleriyle söz varlığını içeren konular, karşılaştırmalı yöntemlerle incelenmektedir. Söz varlığına yönelik çalışmalar içinde deyim aktarımı, özel bir konuma sahiptir. Özellikle lisansüstü çalışmalarda güncelliğini yitirmediği gözlenmektedir. Konuyla ilgili çalışmalar olmakla birlikte her yazı dili için yeterince çalışıldığı söylenemez. Bu çalışmada, Kırgız Türkçesinden Türkiye Türkçesine çevrilen bir romandan hareketle deyim aktarmadaki sorunlar üzerinde durulmuştur. Romandaki deyimler eşleştirilerek deyim aktarmadaki ortak kullanımlar, farklı kullanımlar saptanmış; ortaya çıkan sorunların gerekçeleri belirlenmeye çalışılmıştır.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, elnura.suyunbekkyzy@mail.ru

** Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ustunovak@uludag.edu.tr

Anahtar Kelimeler: *Kırgız Türkçesi, Türkiye Türkçesi, deyim, aktarma*

About Some Problems on “Idiom Transfer from Turkish Spoken” In Kyrgyzstan to Turkish Spoken in Turkey with an Example of the “Epic of Manas” Novel

ABSTRACT

Language and literature studies accelerated between the Turkish dialects with the dissolution of the USSR lead to discussion of important matters for the Study of Turkishness. Up to this date, there are many simultaneous and concurrent researches to have done. Some of them are about transferring literary works from one dialect to another. By text transfers between the dialects, both the translation problems are pointed out and general language features and vocabulary are examined with comparative methods. Among studies on vocabulary, idiom transfer has a vital importance. It is observed that it is topical especially in postgraduate studies. Although there are some studies about this matter, it cannot be said that enough studies have been done for each dialect. In this study, examining a novel translated from Turkish spoken in Kyrgyzstan to Turkish spoken in Turkey the problems in idiom transfer has been pointed out. The common and different utterances in idiom transfer were identified by matching the phrases in the novel; attempts were made to determine the reasons for the emerging problems.

Key words: *Turkish spoken in Kyrgyzstan, Turkish spoken in Turkey, idiom, transfer*

Tarih boyu çok büyük coğrafyalara yerleşen Türk halklarının yarattığı yazı dilleri arasında ses bilgisi, biçim bilgisi, söz dizimi, sözcük bilgisi bakımından ortak yanlar olduğu gibi yapı ortak kalmak koşuluyla sese, biçime dayanan farklılıkların bulunduğu; kimi yazı dillerinin birbirine yakınlık gösterdiği, kiminin bazılarında daha uzak kaldığı bilinir. 1990’da Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla bağımsızlıklarını tüm dünyaya duyuran Türk Devletleri arasında gerçekleştirilen ticaret, kültür, bilim vb. birçok işbirliği, her geçen gün artarak bugünlere gelinmiştir. Türk Devletleri arasındaki ilişkilerin istenen düzeye gelemeyişi, özellikle iletişim alanında halkların birbirini anlama düzeyinde kendini gösterir. Bilim ve kültür alanlarındaki ilişkilerin yetersizliği, Ayşe İlker’in “*Bugün lehçeler arasındaki ayrılıklardan dolayı Türk dilini konuşan insanlar, birbirlerinin bir çırpıda anlamaktan,*

okuduklarını hızlı ve seri bir biçimde düşünmekten yoksundurlar.” sözlerinde varlık bulur. (1996: 553). Bunun gerekçelerinden birinin de söz varlığındaki örtüşmemeler olduğuna dikkat çekilir. Mustafa Uğurlu, konuyu “*Türk lehçelerinin kendilerine mahsus kelime hazineleri vardır. Ancak bu kelimelerin önemli bir bölümü, temel lehçe düzeyinde; bundan daha az bölümü de “Genel Türkçe” düzeyinde birbiriyle örtüşür.*” sözleriyle özetler (2004: 20).

Bazı Türk dilleri arasında farklılıkların bulunduğu, buna bağlı olarak edebi eserleri anlayamamak gibi bir sorunla karşılaşıldığı göz ardı edilmemelidir. Dolayısıyla sorunları hızlı bir biçimde çözmek için bazı araştırmacılar (Usta 2008, 669) tarafından “lehçeden lehçeye aktarma” adıyla yeni bir çalışma alanı ortaya atılır; her ulusun tanıtıcı yüzü olan edebi ürünleri “dil içi çeviri” de denebilecek yöntemle bir dilden diğerine aktarmak amaçlanır ve bu doğrultuda çalışmalar gerçekleştirilir. Aslında Türk dilleri arasında edebi metin aktarımı sonucunda, epey yol kat edilir; sorunlar saptanır. Mustafa Uğurlu, bu sorunlardan birinin yalancı eşdeğerlikler olduğunu bildirir: “*Türkçe içi aktarma hatalarının önemli bir kısmı, “yalancı eşdeğerlikten” kaynaklanmaktadır.*” (2011: 1877). Lola Amanova, üslup özelliklerini koruma çabasının hatalara yol açacağını belirtir: “*Eserlerin karşılıklı olarak Türk lehçeleri arasında aktarılmasında karşımıza çıkan problemlerden bir diğeri eserlerin üslup özellikleri ve anlatım zenginliklerinin korunması meselesidir.*” (2014: 167). Bir başka sıkıntı, Türk Dilleri arasındaki aktarma sorunları üzerindeki çalışmaların çoğunun sözcük düzeyinde kaldığı ve özellikle eşdeğerlik sorunu etrafında odaklandığıdır¹. Oysa deyim, atasözü gibi kalıp yapılar, mecazlı anlatımlar dil içi çeviride sıkıntı yaratacak dil birimleri olarak gözükmektedir. Aktarmada deyimlerin çevirmen için zorluklar yarattığı açıktır. Ayrıca eşdeğerlik sorunu² deyimler için de

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Alkan 2012: 671-688; Direkci ve Gülmez 2012: 133-154; Kara 2009: 1056-1082; Uğurlu 2007: 1863-1870; Uğurlu 2002: 389-401; Uğurlu 2011: 1877-1890; Yüksel 2015: 91-95; Berdak 2007: 2083-2088; Zal, 2009: 431-455.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz 2016: 208-248; Aktaş 2015: 1-16; Amanova 2014: 167-177; Tarakov 2014: 61-69.

geçerlidir; hatta yalancı eş değeriğin sık rastlanma derecesi de deyimlerde oldukça yüksektir.

Bir dilden ikinci bir dile metin aktarmada çevirmenin başarılı olması için hem kaynak hem de erek dili iyi derecede bilmesi, bunun dışında iki dilin ait oldukları kültürler hakkında da bilgi sahibi olması gerekir. Çevirmenin kültür konusundaki eksikliği, bazı mecaz anlamlar taşıyan sözcükler veya söz öbekleri ortaya çıkınca kendini gösterir. Ait olduğu dilin kültür renklerini taşıdığı için ve imgesellik başta olmakla birçok özelliğiyle başka sözcük türlerinden farklılıklar gösterdiği için deyimlerin bir dilden ikinci dile çevrilmesi zordur.

Dünya dillerine bakınca deyim konusu üzerinde hem kuramlar açısından hem de denemeler açısından birçok çalışma bulunduğu görülür. Ayrıca deyimlerin her dilin kendi içinde araştırıldığı hem de çevirideki sorunlar açısından üzerinde durulduğu bir konu oluşu dikkat çeker. Deyimleri çevirme konusunda bazı yöntemler geliştirilmiş, öneriler belirlenmiştir.

Taalay Abdiyev, “Kotormotaanuu İlimine Kirişüü” adlı çalışmasında (2008: 49) deyimleri çeviride şu yöntemleri belirlemektedir:

1. *Ekvivalentlik ikma* (eşdeğerli yöntem): Burada özgün dildeki deyim, çeviri dilindeki anlam ve yapısı ile aynı olan deyimle karşılanır.
 - 1.1 Birbirini hem anlam hem de yapı bakımından tam karşılayan deyimler *tam eşdeğerli* olur.
 - 1.2 Yapısı veya oluştuğu sözcükler açısından az farklılık gösteren deyimlerle karşılanması *yarı eşdeğerli* olur.
2. *Almaştırıuu ikması* (değiştirme yöntemi): Burada özgün dildeki deyim, anlam açısından aynı fakat yapısı ve oluştuğu sözcüklerinin tamamen farklı olduğu deyimle karşılanır.
3. *Sıpattoo ikması* (tasviri yöntem): Özgün dildeki deyim, çeviri dilinde olmadığı için anlamı tasvir yoluyla açıklanır ve anlatılır.
4. *Aralaş kotoruu ikması* (karışık çevirme yöntemi): Burada özgün dildeki deyim, üstteki yöntemlerin birleştirilmesiyle çevrilir.

Çevirideki genel sorunlar üzerinde durmakla birlikte kalıplaşmış ifadeler, özellikle deyim ve atasözlerini çevirmede izlenen bazı yöntemler üzerinde duruşuyla dikkat çeken Abdelghafour Mohammed'in çalışmasından da (2017: 33) söz edilebilir. Çalışmada şu stratejiler verilmektedir:

1. *Benzer anlam ve benzer biçimle çeviri*: Bu yöntemde, kaynak metindeki ifade için hedef dilde hem yapı hem anlam açısından aynı olan karşılık kullanılır. Ancak yazar, bu yöntemin diller arasındaki kültür farklılığı dolayısıyla her zaman kullanılabilen bir yöntem olmadığını belirtir.
2. *Benzer anlam ve farklı biçimle çeviri*: Burada kaynak metindeki bir ifade karşılığında erek dilde aynı anlamda fakat yapı ve oluştuğu sözcük öğeleri farklı olan karşılama kullanılır.
3. *Ekleme yoluyla çeviri*: Kaynak metinde bulunmayan bazı kısımlar aktarım sırasında eklenir. Kaynak metinde derin yapıda veya örtük yapıda bırakılan bazı ifadeler çeviride yüzey yapıya çıkarılır.
4. *Çıkarma yoluyla çeviri*: Kaynak metindeki bazı ifadeler çeviri dilinde hiçbir şekilde karşılığı bulunmayan veya çeviri dilinin metinsel geleneklerine uymadığı durumlarda metinden çıkarma yoluna başvurulur. Yazar, bu yöneme çok nadir başvurulduğunu ve siyasal, dinsel, kültürel sebeplerle yapılan sansürün bu yöntemin var olmasına neden olduğunu bildirmektedir. Kaynak dildeki bazı ifadelerin, çeviri sırasında bağlamdaki aynı anlamı veren başka sözcüklerle ifade edilmeleri nedeniyle metinden çıkarıldığı, değerlendirmeye aldığımız eserde de görülmektedir.
5. *Eksilti yoluyla çeviri*: Burada kaynak metinde yüzey yapıdaki ifade, çeviride eksik verilir.
6. *Açıklama yoluyla çeviri*: Kaynak metindeki bazı ifadelerde kültürel özellikler baskın olduğundan çeviri diline aktarmak zordur. Onun karşılığı hedef dilde bulunmuyorsa sıkıntılı bir durum oluşur ve burada çevirmen açıklama yoluna başvurur.

Jazira Alibekova, 1966'da yayımlanan *Qazak Tilinin Stilistikası* kitabından hareketle deyimleri çevirmenin üç yolunu gösterir:

1. *Deyimler çevrilirken onun genel anlamı verilir.*
2. *Deyimleri çevirirken hedef dildeki tam karşılığını verilir (Tam karşılıklı çevrilen deyimler).*
3. *Deyimler kelime kelimesine çevrilir (Bire bir çevrilen deyimler) (2012: 43)*

Deyim konusunda hacimli çalışmaları bulunan Ömer Asım Aksoy, kitabında deyimlerin bir dilden başka dile çeviri yöntemlerine değinirse de bu konuyla ilgili görüş bildirmektedir. Yazara göre, deyimler başka dillere çevrilebilip çevrilememe bakımından üçe ayrılır:

1. *Özel biçimleri dolayısıyla sözcük sözcüğe başka dillere çevrilemeyenler ya da sözcüğü sözcüğüne çevrildiği halde Türkçe kavram belirtmeyenler.*
2. *Dilimizde gerçek anlamları dışında kullanıldığından başka dillere de aynı sözcüklerle ve değişmeceli (mecazlı) durumlarıyla çevrilebilenler.*
3. *Dilimizde gerçek anlamlarıyla kullanıldığından, başka dile, sözcüğü sözcüğüne çevrilebilenler. (1995: 519)*

Komissarov Vilen Naumoviç, Dmitriyeva Lidiya Filippovna, Smirnova Neonila Fedorovna, Martinkeviç Ekaterina Alekseevna ve Kuntseviç Svetlana Evgen'evna gibi dilcilerin çeviri konusundaki çalışmalarını inceleyen Sofia Kuçkina (2016: 184) deyimleri çeviride şu yöntemlerin izlenebileceğini dile getirmektedir:

1. *Metod frazeologičeskogo ekvivalenta* (deyim eş değeri yöntemi): Bu yöntemle, deyim özelliklerinin hepsi olduğu gibi çevrilir. Başka söyleyişle hedef dilde aynı yapıda ve aynı anlam taşıyan deyimle karşılır. Böyle karşılama kaynak dildeki deyim vermek istediği anlam ve cümleye kattığı renk çeviri metinde de aynı derecede olur. Fakat yazar, bu tür karşılıkların diller arasında çok az olduğunu, olsa bile uluslararası deyim olup kaynak ve çeviri dile üçüncü bir dilden geçebileceğini belirtmektedir. Bunun dışında Komissarov Vilen Naumoviç'e dayanarak (Komissarov 2001: 11) üçüncü dilden alınan deyimlerin iki dile aynı anlamda geçmeyip anlam kaymasına

uğrayabileceğini dile getirmektedir. Bu durum, yapısı aynı olan fakat ifade ettiği anlamları farklı olan “yalancı dost” denebilecek yapılarda, çevirmenin daha dikkatli olmasını gerektirir.

2. *Metod frazeologičeskogo analoga* (deyim analoğu yöntemi): Bu yöntem kaynak metindeki deyimın çeviri dilde bulunmadığı durumlarda kullanılır. Kaynak metindeki deyim yerine çeviri dilindeki aynı anlam taşıyan fakat yapısı farklı deyim kullanılır. Fakat yazar, bu yöntemi kullanmada şu durumlara özellikle dikkat edilmesi gerektiğini belirtir: Kaynak metindeki deyimın çağrışsal anlamının korunması zorunludur. Ayrıca bazı analog deyimlerin birbirine biçim açısından tam eşdeğerli olamayacağına ve kültürel renklerin ağır bastıkları deyimlerin çeviri dilinde kaybolabileceğine dikkat edilmesi gerekmektedir.
3. *Doslovnyy perevod (Kalkirovaniye)* [sözcük sözcüğe çeviri (Başka dilden alınan tabiri ana dilinde kullanmak)]: Bu yöntemde kaynak metindeki deyim, birebir çevrilir. Yazar, bu yöntemin kaynak metindeki deyimın çeviride de aynı derecede anlam ifade etme özelliğini koruyabilecekse kullanılabilceğini belirtir. Sözcük sözcüğe çevrilmiş bir deyimın, çeviri metinde yapmacık yaratmaması ve çeviri dilinin mantığına aykırı düşmemesi gerekir.
4. *Opisatelnyy perevod frazeologizmov* (deyimleri tasvirî çeviri): Bazı deyimlerin çeviri diline eşdeğeri, analoğu bulunmaz. Sözcük sözcüğe çevirmek de mümkün değildir. Böyle deyimler çevrilirken tasvir yoluyla çeviri yöntemi kullanılır.

Çeviri biliminde karşılaşılan sorunlar ve deyimlerin çeviri yöntemleri hakkında pek çok çalışma bulunmaktadır. Dolayısıyla deyim çeviri yöntemleri, çalışmaya alınanlarla sınırlı değildir. Ancak yukarıda sözü edilen yöntemler, kendi aralarında karşılaştırıldığında dile getirilenlerin pek farklı olmadığı sonucuna varılır. Taalay Abdiyev’in *ekvivalentlik ikma* (eşdeğerli yöntem) olarak adlandırdığı yöntem; Abdelghafour Mohammed’de *benzer anlam ve benzer biçimle çeviri*, Sofia Kuçkina’da *metod frazeologičeskogo ekvivalenta* (deyim eşdeğerliliği yöntemi), Jazira Alibekova’da *tam karşılıklı çevrilen deyimler* olarak adlandırılmaktadır. *Almaştırıuu ikması* (değiştirme yöntemi) Abdelghafour Mohammed’de *benzer anlam ve farklı biçimle çeviri*,

Sofia Kuçkina'da *metod frazeologičeskogo analoga* (deyim analoğu yöntemi), *sıpattoo ikması* (tasviri yöntemi) Abdelghafour Mohammed'de *açıklama yoluyla çeviri*, Sofia Kuçkina'da *opisatelny perevod frazeologizmov* (deyimleri tasvirî çeviri) olarak geçmektedir. Taalay Abdiyev'de geçen *aralaş kotoruu* ikması (karışık çevirme yöntemi) diğer ikisinde bulunmamaktadır. Abdelghafour Mohammed'de üstte geçenler dışında diğer iki yazarda bulunmayan *ekleme, çıkarma, eksilti yoluyla çeviri* yöntemleri bulunmaktadır. Sofia Kuçkina'da *doslovny perevod (kalkirovaniye)* (kelime kelimesine çeviri (başka dilden alınan tabiri ana dilinde kullanmak)) yöntemi Jazira Alibekov'da *bire bir çevrilen deyimler* yöntemi olarak geçmektedir. Ömer Asım Aksoy, deyimleri başka dillere çevrilmesine göre sınıflandırdığından diğer araştırmacıların yöntemleriyle doğrudan karşılaştırmak doğru olmayabilir. Ancak Aksoy'un ilk sırada gösterdiği deyim türü, Sofia Kuçkina'daki *doslovny perevod (kalkirovaniye)* (sözcük sözcüğe çeviri (başka dilden alınan tabiri ana dilinde kullanmak) yöntemi ve Jazira Alibekova'daki *bire bir çevrilen deyimler* içeriğiyle benzerlik göstermektedir.

Deyimleri bir dilden ikinci dile çevirirken çevirmenler farklı yollar izleyebilirler. Fakat kullanılan yöntemler, her zaman aynı sonucu vermezler. Bazı yöntemler bir deyimın çevirisinde işe yararken başka bir deyimın çevirisinde yetersiz kalabilir. Kimi durumlarda aynı yöntem kullanıldığı halde ortaya birtakım yanlışlıklar çıkabilmektedir. Bu çalışmada, Keneş Cusupov'un nesir biçiminde yazdığı "Manas" romanı ile Fikret Türkmen ve Alimcan İnyet'in Türkiye Türkçesine aktardığı "Manas Destanı" romanı Kırgız Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki deyim aktarımı bakımından karşılaştırılacak; uygulanan yöntemler ve belirlenen sorunlar üzerinde durulacaktır.

1. Bazı deyimler, kaynak dilden aktarılırken deyimini oluşturan sözcükler, hedef dilde de aynı anlamda kullanıldığından birebir çevrilebilir.

Bu yola çeviri yapıldığında hedef dilde de kaynak metindeki deyimın sözcük sözcüğe aktarımı ortaya çıkar. Fakat deyim, tam eş değerli değilse hedef dildeki aktarım, kaynak metindeki deyimın anlamını tam yansıtmamış olur ya da sözcüklerin tek tek anlamları öne çıkar.

1. Örnek

küybögön ceri kül bol- (gücenmek, onuruna yedirememek) // **yanmadık yeri kalma-**

“*Bay Cakıp beycaý katinga teñelbey, mazagına küybögön ceri kül bolup...*” (Cusupov 1995: 11) cümlesinde “gücenmek, onuruna yedirememek” (Osmonova 2001: 335) anlamlarına gelen “küybögön ceri kül bol-” deyimini bulunmaktadır. Kaynak metindeki söz konusu deyim, birebir sözcük sözcüğe çevrilir: “*Cakıp Bay terbiyesiz kadınla muhatap olmadı ama bu alayla da yanmadık yeri kalmadı.*” (Türkmen ve İneyet 2017: 16). Fakat hedef dilde aynı yapıda deyim olmadığından deyim anlamı çeviride örtük kalır, ne dediği tam olarak anlaşmaz. Başka söyleyişle kaynak metindeki deyim cümleye kattığı anlam, çeviride eksik kalır.

2. Örnek

kol kuuşur- (baş eğmek, teslim olma) // **ellerini kavuşturma-**

“*Oşondo tööçügö kızmat kılğan sarttar bolgon sının kol kuuşurup turup aytıp berişti.*” (Cusupov 1995: 29) cümlesi, “*Deveciye hizmet eden Şartlar ellerini kavuşturmaya sırlarını söylediler.*” (Türkmen ve İneyet 2017: 50) biçiminde aktarılmıştır. Kaynak metindeki “kol kuuşur-” deyimini, “baş eğmek, teslim olmak” (Osmonova 2001: 272) anlamlarına gelir. Çeviride ise “ellerini kavuşturmak” deyimini karşılır. Ne var ki “kol kavuşturma-“ ile “ellerini kavuşturma-“ deyimleri, eylemin ortak kullanılmasıyla benzerlik gösterse de anlamca ortak yanları yoktur. Hedef dilde aynı yapı ve anlamda deyim bulunmayışı, dolayısıyla çeviride kullanılan sözcüklerin deyim anlamını yansıtamaması, iletişimin sağlıklı kurulmasına engel oluşturmakta, edebi metnin doğru okunmasına engel olmaktadır. Oysa çevirmen, “baş eğmek” deyimini kullansaydı, sorun çözümlenmiş olacaktı.

3. Örnek

bel bayla- (kendi kendine moral vermek, gayret etmek) // **belini bağla-**

“... *kara başım kancıgada dep bel baylap colgo attandı.*” (Cusupov 1995: 30) cümlesi çeviride “... *karabaşım eğerin terkisindedir diye belini bağlayıp yola koyuldu.*” (Türkmen ve İneyet 2017: 53) olarak aktarılmıştır. Kaynak metinde “kendi kendine moral vermek, gayret etmek” (Osmonova

2001: 247) anlamındaki “bel bayla-” deyimini, erek metine “bel bağla-” deyimleriyle aktarılır ki söz konusu iki deyim arasında yakından uzaktan bir anlamsal bağ kurulamaz. Aktarmada deyim, sözcük sözcüğe çevrildiği için sözcükler temel anlamlarıyla cümle içindeki genel anlama katılmaktadır. Kaynak metindeki deyim anlamı, okuyucu tarafından algılanmadığı gibi bir de yola çıkmakta olan birinin yaptığı bir hareket olarak anlaşılacaktır.

4. Örnek

say söögü sızda- (azap, keder veya üzüntüden dolayı çok dertli, ıstırap çekmek, içi kan ağlamak) // **kemikleri sızla-** (ölü huzursuz, rahatsız olmak)

“*Manas cetelegen atın koyo berip Bakaydın aldına kelip, çaşıbagan kayran er közünö çaş alıp, başın agasının iynine koyup, say söögü sızdap, munkanıp ciberdi.*” (Cusupov 1995: 51) cümlesi, çeviride “*Hiç ağlamayan zavallı yiğit, gözleri yaşla dolarak başını ağabeyinin omzuna koyup kemikleri sızlayarak acı acı ağladı.*” (Türkmen ve İneyet 2017: 89) biçimindedir. Kaynak metinde “say söögü sızda-” deyimini geçmektedir. Deyim, “azap, keder veya üzüntüden dolayı çok dertli, ızdırap içinde olmak, içi kan ağlamak” (Osmonova 2001: 412) anlamındadır. Aktarma metinde bu deyim yerine “kemikleri sızlamak” deyimini kullanılır. Sözcük sözcüğe birebir çeviri yönteminden yararlandığı bellidir. Deyim, deyimle karşılanmıştır Türkiye Türkçesinde “ölü huzursuz, rahatsız olmak” (TDK, ADS) anlamlarına gelen “kemikleri sızlamak” deyimini, kaynak dildeki deyim anlamını vermemektedir. Bu sebeple burada kaynak metindeki deyim anlamı kaybolup hedef dildeki deyim anlamı öne çıkabilir ki bu da yanlış anlamaya yol açacaktır.

5. Örnek

at boroyun sızdır- (atla uzun bir yolculuğa çıkmak, hiçbir yeri bırakmadan her yeri dolaşmak) // **at boroyun kaz-**

“*...baatırdı tüşündö körüp, şerge çoro bolom dep nazar kılıp, at boroyun sızdırıp, kulak ugup köz körgön cerdi kızıdırıp, akırı Bakay erenge coluguptur.*” (Cusupov 1995: 41) cümlesi aktarma metinde “*Bahadırı rüyasında görüp aslana arkadaş olacağım diyerek at boroyun kazarak, kulağı duyduğu, gözü gördüğü yerleri aralayıp sonunda Bakay’a rastlanmıştı.*” (Türkmen ve İneyet 2017: 73) biçimindedir. Kaynak metinde “at boroyun

sıdır” deyimi geçmektedir. Deyim, “atla uzun bir yolculuğa çıkmak, hiçbir yeri bırakmadan her yeri dolaşmak” (Osmonova 2001: 55) anlamına gelmektedir. Hedef dile ise görüldüğü gibi bu deyim sözcük sözcüğe aktarılmıştır. Fakat Türkiye Türkçesinde “boroy” kelimesi bir anlam taşımadığından “at boroyun kazarak” yapısının ne anlama geldiği anlaşılamayacaktır. Üstelik verilen karşılık, kaynak metindeki deyim anlamını yansıtmadığından okuyucuya bir anlam ifade edemeyecektir.

6. Örnek

aç arbak (dermansız, çok halsiz, çok zayıf, sadece cismi kalmış, cılız) // **hayalet benzeyen**

“*At deyin dese, at emes, kişi deyin dese, kişi emes, aç arbak kuu süüldör, bir ilkiğen canıbar ordonu Karay kelattı.*” (Cusupov 1995: 165) cümlesi çeviride “*At dese at değil, insan dese insan değil, hayalet benzeyen bir hayvan karargâha doğru geliyordu.*” (Türkmen ve İnyet 2017: 299) olarak verilmiştir. Kaynak metinde “aç arbak” deyimi geçmektedir. “Dermansız, çok halsiz, çok zayıf, sadece cismi kalmış, cılız” (Osmonova 2001: 59) anlamına gelen bu deyim, hedef dile “hayalet benzeyen” olarak çevrilmiştir. Fakat erek dilde çok zayıf (olmak) (TDK, ADS) anlamına gelen “bir deri bir kemik (kalmak)” deyimi bulunmaktadır. Başka söyleyişle kaynak metindeki deyim, hedef dilde de aynı anlama gelen deyim ile karşılanabilirdi.

2. Hedef dilde deyimi anlam açısından karşılayan eş değeri bulunduğu halde çevirmenin, deyim anlamını karşılayan sözcük / söz öbeklerini yeğlediği görülür.

1. Örnek

töbösü kökkö cet- (çok sevinmek, çok mutlu olmak, çok razı olmak) // **çok sevin-**

“...*kırgızdar töbösü kökkö cete süyünüp atıttı.*” (Cusupov 1995: 15) cümlesi, çeviride “...*Kırgızlar çok sevindiler.*” (Türkmen ve İnyet 2017: 24) olarak aktarılmıştır. Kaynak metindeki cümlede “çok sevinmek, çok mutlu olmak, çok razı olmak” (Osmonova 2001: 450) anlamlarını yüklenen “töbösü kökkö cet-” deyimi için Türkiye Türkçesinde bununla tam eşdeğerli deyimler olmasına karşın sözcükler kullanılmıştır. Oysa “başı göğe ermek (değmek)”,

“ayakları yere değmemek”, “bayram etmek” vb. deyimlerle aynı anlam sağlanabilirdi.

2. Örnek

şaabayı suu- (şevki kırılmak, gönlü soğumak, kırılmak) // **üzüntülü halde**

“... *şaabayı suup kazanakka kayttı.*” (Cusupov 1995: 33) cümlesi, çeviride “...*üzüntülü halde yerine döndü.*” (Türkmen ve İneyet 2017: 58) cümlesiyle karşılanır. Kaynak metinde “şevki kırılmak, gönlü soğumak; ilgisi azalıp çekinmek, kırılmak” (Osmonova 2001: 490) anlamına gelen “şaabayı suu-” deyimine karşılık olarak “üzüntülü halde” söz öbeği kullanılır. Ancak bu kullanım, deyimden geçtiği cümleye kattığı anlatım güzelliğini yansıtmakta yetersiz kalır.

3. Örnek

kara kıldı kak caruu (herkese aynı derecede eşit davranan, taraf tutmayan) // **adil**

“... *kara kıldı kak carıp, kalıs çeçet.*” (Cusupov 1995: 84) cümlesi çeviride “...*adil bir şekilde çözüyordu.*” (Türkmen ve İneyet 2017: 149) olarak aktarılır. Kaynak metinde “herkese aynı derecede eşit davranan, hiç kimsenin tarafını tutmayan” (Osmonova 2001: 251) anlamına gelen “kara kıldı kak caruu” deyimini, çeviride “adil” sözcüğü ile karşılanır. Ancak Türkiye Türkçesindeki aynı anlamda, hemen hemen aynı yapıda “titiz ve ayrıntılı bir biçimde incelemek, önemle üstünde durmak” (TDK, ADS) anlamına gelen “kılı kırk yarmak” deyimini kullanılsaydı kaynak metinle erek metin arasında paralellik sağlanmış olurdu.

3. Dil içi çeviri yöntemiyle gerçekleştirilen metin aktarmada yapıları aynı, anlamları farklı olan karşılıkların yarattığı sorunlara, sözcüklerde olduğu gibi deyimlerde de sık rastlanır.

1. Örnek

başın cut- (birini öldürmek, yok etmek) // **başını yemek** (güç duruma düşmesine yol açmak)

“*Altı ayda dört cüz kalmak çerüüsününün başın cuttu.*” (Cusupov 1995: 29) cümlesi, aktarmada “*Altı ayda dört yüz Kalmuk askerinin başını yedi.*”

(Türkmen ve İneyet 2017: 50) olarak verilir. Kaynak metinde “başın cut-” deyimini aynı yapıdaki “başını yemek” deyimini ile karşılanır. Fakat biçimleri aynı olsa da bu iki deyim, anlam açısından örtüşmez. Kırgız Türkçesinde “başın cut-”, “birini (birilerini) öldürmek, yok etmek” (Osmonova 2001: 88) anlamlarına gelmektedir. Türkiye Türkçesinde ise “başını yemek” deyimini, “güç duruma düşmesine yol açmak” (TDK, ADS) anlamıyla kodlanmıştır. Dolayısıyla kaynak metindeki deyim anlamı aktarılırken anlam kaybına uğrama söz konusu olur ve “yanlış eşdeğer” olarak değerlendirilir.

2. Örnek

tübünö cet- (zor durumda bırakmak) // **başını yemek** (güç duruma düşmesine yol açmak)

“Başını yemek” deyiminin aynı metinde bir diğer örnekte yerinde kullanıldığı görülür. “*Tübümö emi cettiñ.*” (Cusupov 1995: 29) cümlesi, çeviride “*Şimdi başını yedin.*” (Türkmen ve İneyet 2017: 51) biçimindedir. Kaynak metinde “zor durumda bırakmak” anlamına gelen “tübünö cet-” deyimini, hedef dilde de aynı anlamda kullanılan “başını yemek” deyiminiyle karşılanır. Böylece her iki deyim, “eşdeğer” nitelikte değerlendirilir.

4. Kaynak metindeki deyimlerin verdiği anlam, çevirmen tarafından tasvirî yolla aktarılabilir.

1. Örnek

kan buuganday (aniden, hemen, o an) // kan çekilmiş gibi birdenbire

“...*Cakıp kan buuganday toktodu.*” (Cusupov 1995: 30) cümlesi, çeviride “... *Cakıp, kan çekilmiş gibi birden bire durdu.*” (Türkmen ve İneyet 2017: 51) biçimindedir. Burada kaynak metindeki “aniden, hemen, o an” (Osmonova 2001: 240) anlamlarına gelen “kan buuganday” deyimini, aktarmada sözcük sözcüğe birebir “kan çekilmiş gibi” yapısıyla aktarılır, ancak ardından deyim anlamıyla özdeş “birdenbire” verilir.

Sonuç

Dil içi çeviri olarak nitelendirilen Türk Dilleri arasındaki çeviride, tüm deyimlerin sağlıklı biçimde aktarımını sağlayacak yöntemlerden ya da bir sistemden söz etmek pek kolay değildir. Ne kadar yöntem ortaya konursa konsun deyimlerin kendi özelliklerini göz önünde bulundurmamak kaçınılmazdır.

Örneklerde görüldüğü üzere bir deyim aktarmada kullanılan yöntem, bir başka deyim için geçerli olmayabilir.

Deyimleri sözcük sözcüğe birebir çeviride, birtakım sıkıntılar yaşanabilir. Hedef dildeki karşılıkların kaynak metindeki deyim anlamını karşılamakta yetersiz kaldığı durumlarda deyim anlamı değil de yapıda yer alan sözcüklerin anlamları birer birer öne çıkabilir. Ayrıca hedef dildeki karşılıkların kaynak metindeki deyim anlamını yansıtmada yetersiz kalışı, deyim cümleye kattığı anlatım güzelliğinin sınırlanmasına neden olmaktadır. Kimi zaman bu yöntem uygulandığında deyim sözcük sözcüğe çevirisiyle ortaya çıkan karşılık, hedef dilde kullanımda olan ama kaynak metindeki deyimden anlam açısından farklı anlam taşıyan bir deyim olabilir. Sonunda kaynak dille hedef dilde yapısı aynı, anlamı farklı bir deyim ortaya çıkmakta ve çevirmeni –sıklıkla görüldüğü üzere- yalancı eş değer kullanma durumuna sokmuş olmaktadır. Türk Dilleri arasındaki deyim aktarmada büyük bir sorun olarak değerlendirilen yalancı eşdeğerlik, hem sözcük hem deyim düzeyinde görülür. Bunda dillerin sözvarlığındaki benzerlikler etkindir.

Kaynaklar

Abdiyev, Taalay (2008). *Kotormotaanuu İlimine Kirişüü*. Bişkek.

Aktaş, Tuğba (2015). “Deyimlerde Yalancı Eş Değerlik: Tatar Türkçesi-Türkiye Türkçesi Örneği”. *Turkish Studies*. C. 10, S. 4, s. 1-16.

Aksoy, Ömer Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1. Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitapevi.

_____ (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II. Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitapevi.

Alibekova, Jazira (2012). “Çalığışu” Romanındaki Deyimleri Kazakçaya Aktarma Yöntemleri”. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 48, s. 41-50.

Alkan, Hanife (2012). “Lehçeler Arası Aktarmalarda Yalancı Eş Değerler Sorunu (Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi-Yeni Uygur Türkçesi Fiil Örneği)”. *Turkish Studies*. C. 7, S. 4, s. 671-688.

Amanova, Lola (2014). “Türkiye Türkçesindeki Deyim ve Atasözlerin Özbek Türkçesine Aktarma Problemi”. *TSA*, S. 18, s. 167-177.

Cengiz, Mustafa (2016). “Türkmen Türkçesi ile Türkiye Türkçesindeki Deyimlerde Görülen Yalancı Eş Değerler”. *International Journal of Humanities and Education*, C. 2, S. 4, s. 208-248.

Cusupov, Keneş (1995). *Manas*. Bişkek: Kırgızpoligrafkombinatı Yayınları.

Direkci, Bekir ve Mevlüt Gülmez (2012). “Güney Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi Arasındaki Yalancı Eş Değerler”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 32, s. 133-154.

İlker, Ayşe (1999). “Lehçeden Lehçeye Aktarma Üzerine Bazı Düşünceler”. 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 678, s. 553-560.

Kara, Mehmet (2009). “Lehçeler Arası Aktarmalarda Temel Sorunlar”. *Turkish Studies*. C. 4, S. 4, s. 1056-1082.

Komissarov, Vilen, Naumoviç, (2001). *Teoriya Pervoda (Lingvistiçeskiye Aspekti)*. Moskva: Bıssaya Şkola.

Kuçkina, Sofia (2016). “Perevodçeskiy Aspekt İzüçeniya Frazelogizmov v Angliyskon i Russkon Yazıkah”. *V. Mecdunarodnaya Nauçnaya Konferensiya Molodıh Uçennih 2016*, Ural’skiy Federal’nyı Universitet, s. 181-188.

Mohammed, Abdelghafour (2017). *Necip Mahfuz’un Sersera Fevka’n-Nıl “Nıl Üstünde Gevezelik” Adlı Eserinde Arapça-Türkçe Çeviride Kalıplaşmış İfadelerin Aktarım Bakımından İncelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

Osmonova, Cüzökan-Konkobayev ve Kadıralı-Caparov, Şeralı. (2001). *Kırgız Tilinin Frazelogizmder Sözdüğü*. Bişkek: KTMU Yayınları.

Tarakov, Anuar, Sauatoviç (2014). “Frazelogizmder cane Olardın Audarılı Ereşelikleri”. *V. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Kongresi*, İstanbul Kültür Üniversitesi: TUDOK, (23-24 Haziran), İstanbul: G. M. Matbaacılık ve Tic. A. Ş. s. 61-69.

Uğurlu, Mustafa (2002). “Kırgız ve Türkiye Türkçesi Arasında Bire Bir Kelime Eş Değerliği. “Camiyla” Romanındaki Meseleler Üzerine”. *Scholarly Depth and Accuracy. A Festschrift to Lars Johanson*, Yay: Nurettin Demir-Fikret Turan, s. 389-401.

_____ (2007). “Türk Lehçeleri Arasında Kelime Eş Değerliği”. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II* (24-29 Eylül 2000), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 856 / II, s. 1863-1870.

_____ (2011). “Lehçe İçi Aktarmada “Yalancı Eş Değerlik”. *Icanas. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi* (International Congress of Asian and North African Studies), s. 1877-1890.

_____ (2012). “Türk Lehçeleri Arasında Benzer Kelimelerin Eş Değerlik Durumu”. *Turkish Studies. C. 7, S. 2, s. 215-222.*

Usta, Çiğdem. (2008). “Lehceden Lehceye Aktarma Sorunlarına Ek: İmla ve Noktalama Hataları”. *Turkish Studies. C. 3, S. 6, s. 668-691.*

Yusuf, Keneş (2017). *Manas Destanı*. Çev. Fikret Türkmen ve Alimcan İnayet. Ankara: Bengü Yayınları.

Yusyf, Berdak (2007). “Türkçede ve Özbekçede “Yalancı Eş Değerler””. *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, Ankara, TDK yayınları: 856/II, s. 2083-2088.

Yüksel, Zühâl (2015). “Türkiye Türkçesi ile Kırım Türkçesi Arasında Yalancı Eş Değerler”. *X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, (Saraybosna 28 Eylül-1 Ekim 2015), Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 91-95.

Zal, Ünal (2009). “Türk Lehçeleri Arasında Aktarma Meseleleri ve “İki Ağaç” Şiir Üzerine”. *Gazi Türkiyat Dergisi, S. 5, s. 431-455.*

Öcalan, Hasan Basri (2018). “Koca Sinan Paşa Vakıfları: Kuruluş Amaçları, İşlevselliği ve İstihdam Yönünden Analizi”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 723-741.

DOI: 10.21550/sosbilder.337959

KOCA SİNAN PAŞA VAKIFLARI: KURULUŞ AMAÇLARI, İŞLEVSELLİĞİ VE İSTİHDAM YÖNÜNDEN ANALİZİ*

Hasan Basri ÖCALAN**

Gönderim Tarihi: Eylül 2017

Kabul Tarihi: Mart 2018

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde birçok hizmetin vakıflar yoluyla sunulduğu ve bu kurumların özellikle devletin ileri gelen yöneticileri tarafından kurulduğu bilinmektedir. Vezîr-i Âzam Koca Sinan Paşa, sahip olduğu servetinin büyük bir kısmını Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerine yaptırmış olduğu hayır müesseseleri için vakfettiği. Söz konusu vakıflar için hazırladığı ve her biri yaklaşık 100'er sayfalık defter olan vakfiyelerinin içeriklerinden hareketle Sinan Paşa'nın; Şam, Kahire, Yenişehir, Malkara, İstanbul, Üsküp ve Kaçanik gibi şehirlere hayır kurumları kurduğu ve bunlar için oldukça yüklü miktarda menkul ve gayrimenkuller vakfettiği görülmektedir. Bu şehirlerde cami, zaviye, mescid gibi dini kurumlar, mektep, medrese gibi eğitim kurumları, ribat, imaret, han, hamam, sebil gibi sosyal hayata yönelik hayır kurumları yaptıran Sinan Paşa, bu kurumların nasıl çalışacağını, kimlerin nasıl istifade edeceğini vakfiyelerde açıklamıştır. Özellikle imaret için düzenlemiş olduğu vakfiyelerden hareketle, bu kurumlardan istifade etme şartları, imarete sunulan hizmetler hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Koca Sinan Paşa, vakıf, külliye, istihdam, hayırseverlik

* Makalenin bir bölümü 1-4 Eylül 2016 tarihlerinde İtalya'nın Roma şehrinde düzenlenen XI. *European Conference on Social and Behavioral Sciences*'da sunulmuştur.

** Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, habasri@uludag.edu.tr

Koca Sinan Pasha Foundations: Purpose of Establishment, Functionality, and Its Analysis in Terms of Employment

ABSTRACT

It is known that in the Ottoman State many services were rendered by the foundations and these foundations were established particularly by the leading administrators of the state. The Grand Vizier Koca Sinan Pasha has spent a great portion of his wealth for the charitable institutions he founded on various locations of the Ottoman land. Having a look through the vakfiyes he had prepared for his foundations, each of which are books approximately a hundred pages long, it can be seen that Sinan Pasha has founded charitable institutions in cities like Damascus, Cairo, Yenişehir, Malkara, Istanbul and Kaçanik, and donated a great deal of movable and immovable wealth for these foundations. Sinan Pasha who in these cities established religious institutions like Mosques, dervish lodges, and prayer houses, educational institutions like schools and madrasas, and social charitable institutions like ribats, imarets, inns, baths and fountains explained in his vakfiyes how these foundations were to work and whom and how to benefit from them. Especially from his vakfiye for the imaret it is possible to get the specifics for the services rendered and conditions for benefiting from them.

Key words: *Koca Sinan Pasha, foundation, social complex [külliye], employment, charity*

Osmanlı tarihinde, “Koca, Yemen Fâtîhi, Tunus Fâtîhi”, gibi sıfatlarla anılan Sinan Paşa, önemli bir devlet adamı olmanın yanı sıra aynı zamanda büyük bir hayırseverdir. Aslen Arnavut olan Sinan Paşa, genç yaşta Enderun’a alınıp eğitilmiş ve ondan sonra sırasıyla Trablusşam, Gazze, Malatya, Karaman, Erzurum ve Halep’te sancakbeyliği; iki defa Mısır Beylerbeyliği; Kubbealtı vezirliği, birinci defa veziriazamlık; Şam Beylerbeyliği, bundan sonra da farklı zamanlarda dört defa veziriazamlık görevlerinde bulunmuştur. Son veziriazamlık görevinde hastalanan ve bir türlü iyileşemeyen Koca Sinan Paşa, 25 Rebiülevvel 1004/28 Kasım 1595 günü vefat etmiştir (Önal 2012: 1-110). Türbesi İstanbul’da Divanyolu’ndadır (Yavaş 1994: 4-5; Baltacı 1976: 285). Sinan Paşa ana hatlarıyla yazılan bu görevlerinden başka görev yaptığı yerlerde kurmuş olduğu vakıflarla desteklediği hayır işleriyle de ön plana çıkmıştır. Bu makalede, vakfiyelerden hareketle Paşa’nın kurmuş olduğu vakıflardaki istihdam konusu işlenecektir. Kurulan vakıflarda ihdas edilen vazifelerin çoğu her vakfiyede bulunan vazifelerdir. Ancak kimi vazifeler

vardır ki sanki Paşa'nın, vakfı kurduğu bölgedeki işsizlik sorununu çözmek amacıyla böyle bir vazife ihdas ettiği intibamı vermektedir.

Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bazılarının Arapça orijinalleri, bazılarının ise kopyaları bulunan vakfiyeleri ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan Sinan Paşa vakıflarının işleyişi hakkındaki belgeler ilk elden kaynaklardır ve konunun araştırılması açısından önemlidir. Vakfiyeler ve diğer belgeler okunduktan sonra buradan elde edilen veriler farklı açılardan değerlendirilmiştir. Bu veriler öncelikle iş gücü istihdamı bakımından analiz edilmiştir. Vakfiyelerin incelenmesi neticesinde Sinan Paşa'nın kurduğu vakıflar için birçok görevli tayin ettiği ve bunun da büyük bir istihdam sahası oluşturduğu görülmektedir. Paşa'nın istihdam sahası açmak için, bazı vakfiyelerde görülmeyen farklı görevliler ile bir görevliye birkaç "vazife" tayin etmesi bunun örneğidir.

Sinan Paşa'nın Yenişehir ve Malkara gibi o devirde küçük birer kasaba olan yerlere büyük külliyeler yaptırması, bu kasabaların gerek ticaret hacmi, gerekse yol güzergâhı üzerinde olmaları bağlamında değerlendirilerek, imaret, han ve kervansarayların ticari hayatın canlandırılmasına katkıları incelenmiştir. Tüm bu incelemeler ile bir devlet adamının sahip olduğu serveti hangi hayır kurumlarına ne amaçla harcadığı, bu hayır kurumlarının işleyişi, yönetimi, buradaki iş akışkanlığı hakkında bilgi sahibi olmak mümkündür.

Çeşitli arşivlerde yer alan ve Koca Sinan Paşa'nın kurduğu vakıflar için düzenlenmiş olduğu vakfiyeler şunlardır:

1. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi K.16 numarada kayıtlı vakfiye: Evail-i Şevval 989/ 11-20 Kasım 1581 tarihli olup, 39cmx7,45m ebadındadır. Arapça yazılmıştır. Kahire Bulak'da yapılan bir mescid, iki han, mekteb, sebil ve kütüphane ile ilgilidir.

2. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi K.61 numarada kayıtlı vakfiye: Üsküp Kaçanik'te cami, iki han, sıbyan mektebi için düzenlenen vakfiye, 7 Receb 994/ 15 Haziran 1587 tarihli olup Arapçadır. 56 sayfa olan vakfiyenin her sayfası 9 satırdır.

3. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi K.70 numarada kayıtlı vakfiye: Tarihsiz olan vakfiyenin 115. sayfasında 4 Rebiülevvel 1005/17 Ekim 1596

tarihli tescil kaydı yer almaktadır. Toplam 115 sayfa olan vakfiyenin her sayfasında 11 satır bulunmaktadır.

4. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi K.72 numarada kayıtlı vakfiye: Osmanlı Türkçesi ile yazılmıştır. K. 73 numaralı Arapça olan vakfiye ile aynıdır. Toplam 113 sayfa olup, her sayfada 9 satır bulunmaktadır. Bu vakfiye İstanbul Kulaksız Mahallesi'nde cami, Üsküdar Salacak'da cami, mekteb, İstanbul Tevekkül Çeşmesi denilen yerde medrese, darülcerrâ, Üsküdar Büyükdere'de sıbyan mektebi, Ayasofya'da medrese, Okmeydanı'nda cami için düzenlenmiştir.

5. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi K.73 numarada kayıtlı vakfiye: 1004/1596 tarihli olup Arapça yazılmıştır. 81 sayfadan ibaret olan vakfiyenin her sayfası 11 satırdır. Defter içinde iki vakfiye vardır: Birincisi K.72 numaralı vakfiyenin Arapça yazılmış halidir ve 1-62. sayfalar arasındadır. İkinci vakfiye 62. sayfadan itibaren başlamıştır.

6. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi K.75 numarada kayıtlı vakfiye: Rebiülâhîr 996/Şubat 1588 tarihlidir. Bu vakfiyenin 629 numaralı defterde sureti vardır (s. 523) Söz konusu olan vakfiye İstanbul Ayasofya Mahallesi'nde yapılan 15 odalı medrese, Üsküdar Salacak'ta cami, mekteb, Büyükdere'de mekteb, Anadoluhisarı'nda çeşme, Yenişehir'de imaret, medrese, Mihaliççık'ta medrese; Şam'da cami, Akka'da cami, Samas'da imaret için düzenlenmiştir.

7. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi K.77 numarada kayıtlı vakfiye: Rebiülâhîr 998/Ocak 1590 tarihlidir. 132 sayfa, her sayfada 9 satır bulunmakta ve İstanbul'da Kulaksız Mahallesi'nde cami, Salacak'ta mekteb, Büyük Ayasofya'da medrese, Büyükdere'de mekteb, Yenişehir'de (Bursa) cami, imaret, Mihaliççık'ta cami için düzenlenmiştir.

8. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi K.80 numarada kayıtlı vakfiye: Cemaziyelâhîr 998/ Mart 1590 tarihlidir. 102 sayfadır ve her sayfada 11 satır vardır. Vakfiyenin 2138 numaralı defterde (112. sayfa, 32. satır) Türkçe kaydı da vardır.

9. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi K.81 numarada kayıtlı vakfiye: Toplam 282 sayfadır. Cemaziyelâhîr 1004/ Ocak 1596 tarihlidir ve Arapçadır. Bu vakfiyede toplam 7 vakfiye yer almaktadır:

- a. Şam (Hadra mescidi, imaret, darülkurrâ, mekteb),
- b. Bursa Yenişehir (Cami, imaret, medrese, zaviye, darülkurrâ, mekteb, han; Mihaliççık'da mescid, kervansaray,
- c. Selanik (Cami),
- d. Erzurum (imaret),
- e. Uzuncaova (Cami, imaret, iki han),
- f. Malatya (mescid, ribat, ikinci ribat),
- g. Malkara (abdesthâne, iki ribat) ile ilgilidir. Bu vakfiye büyük oranda yukarıda yazılan vakfiyelerin bir arada toplanmış halidir.

Koca Sinan Paşa, XVI. asırdaki Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerinde kurduğu vakıflarla, buralarda bulunan ahaliye hizmet götürmeye çalışmıştır. İncelenen vakfiyelere göre Sinan Paşa'nın kurduğu eserler şöyle sıralanmaktadır:

A. Cami-Mescidler:

1. Kahire - Bulak,
2. Üsküp - Kaçanik,
3. İstanbul - Ok Meydanı Kulaksız Mahallesi,
4. Üsküdar - Salacak,
5. Şam,
6. Akka,
7. Bursa -Yenişehir,
8. Malkara,
9. Mihaliççık,
10. Mihaliççık Balıklıpazarı Kazası,
11. Selânik,
12. Hasköy - Uzuncaova,

13. Malatya-Kumhi (Yazıcı 2011: 427-456),

B. İmârethâneler:

1. Şam,
2. Şam - Samas,
3. Bursa - Yenişehir,
4. Erzurum,
5. Malkara,
6. Hasköy - Uzuncaova,
7. Akka.

C. Medreseler:

1. İstanbul - Ayasofya (15 odalı, Darü'l-Kurrâlı),
2. İstanbul - Tevekkülçeşmesi,
3. Bursa - Yenişehir (Reyhanlı 1978: 373-396),
4. Mihaliççık,
5. Malkara.

D. Mektep, Darü'l-Kurrâ, Kütüphane, Sebîl:

1. Kahire - Bulak (Mektep, Kütüphane, Sebîl),
2. Üsküdar - Salacak (Mektep, Darü'l-kurrâ),
3. Üsküp - Kaçanik (Mektep),
4. İstanbul - Büyükdere (Mektep),
5. Şam (Mektep),

6. Yenişehir (Mektep),
7. Anadolu Hisarı (Çeşme).

E. Hamamlar:

1. İstanbul-Kasımpaşa'da çift Hamam,
2. İstanbul - Atmeydanı,
3. Bursa - Yenişehir,
4. Bursa,
5. Şam,
6. Şam (Nisk adıyla),
7. Hasköy - Uzuncaova (2 hamam),
8. Larna'da Çifte hamam,
9. Priştine,
10. Akka,
11. Kahire- Bulak.

F. Han, Kervansaray, Ribat:

1. Kahire-Bulak 3 han,
2. İskenderiyye'de han,
3. Üsküp-Kaçanik'de 2 han,
4. Şam'da 3 han,
5. Akka,
6. Bursa-Yenişehir'de 2 han,
7. Mihaliççık,

8. Mihalıççık - Balıklıpazarı Kazası Kervansaray,
9. Selânik'de 70 odalı iki katlı ev (han olması gerekir),
10. Erzurum - Erzincankapısı (Hüsrev Paşa'dan satın alınan han),
11. Hasköy-Uzuncaova'da 2 han,
12. Malatya-Kumhi, 2 ribat, 1 zaviye,
13. Malkara'da 2 ribat¹.

Koca Sinan Paşa yukarıda yazılan vakfiyelerdeki eserler için birçok yerler vakfetmiştir. Vâkıf aynı şekilde vakıfların kurulduğu yerlerde önemli bir iş sahası açmıştır. Zira aşağıda görüleceği gibi, gerek mevkûfatta çalışanlar, gerekse vakıf eserlerde çalışanların bir hayli yekün oluşturduğu görülmektedir.

¹ *Vakfiye*, Yemen Fatih Gazi Sinan Paşa İbni Ali, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, defter 1496 (Kasa 81);
<http://www.sadibayram.com/?page=makaleler&mid=148&id=3> [Erişim: 15.05.2016]

Sinan Paşa Vakıfları Görevli İstihdam Tablosu

Görevli	İstanbul (Kulakasız Cami- Salacak camii	Yeni- şehir	Mal- kara	Şam Cami	Dımaşk Mescidi	Uyunut- tüccar Mescidi	Sa'Sa mescidi	Katife Mescidi	Akka Cami	Selanik	Erzu- rum	Uzuncaova	Malatya
Hatib	12-10 akçe	10 akçe		3		5	5	5	5	5		3	8
İmam				2x3	3					7		5	
Müezzin	2x4, 2x3	2x3		10x2,5	2	3x2	3x2	3x2	2x2,5	4x4		2x3	2x3
Cuma-Bayram Müezzin	2									2x2		1	
Kayyum	2x2									2x4		2x2	2x?
Muallim	3-3	3		2		2	2	2	2				
Halife (Muallim yardımcısı)	3-2-3	2		1		1	1	1	2				
Münadi		2											
Kurrâ , Hâfiz		5x2, 30xs		5x1						4x4			
Mikâfî (Müvvakit)	4	3		3									
Hizmetli		3x3											
Şeyhul-Kurrâ	8												
Kurrâ		30x2											
Vâiz		15	10	25									
Müderriş		50											

Muîd		4										
Talebe	10x2	14x3		50x0,5								
Bevvâb		2			3	3	3					2x3 1
İmaret şeyhi		5	5		3	3	3			6	5	5
Vekiliharç		3			3	3	3			4		3
Ambar Muhafızı		2										2
Aşçı		2x2	2x3		4	4	4			2x3	2x2	2x3
Aşçı Yardımcısı		2x1			1,5	1,5	1,5			2x1		2x?
Ekmekçi		2x2	4		4	4	4			2x3	2x2	2x3
Ekmekçi çirağı			4		2	2	2			2x1	2x1	
Bulaşıkçı		1	2		1,5	1,5	1,5			2	1	2
Nakîb		4x1	2x2		2,5	2,5	2,5					2x1,5
Buğday öğütücü		1			1,5	1,5	1,5			2	2x1	
Münakkî (ayıklayıcı)		2x1			1,5	1,5	1,5					2 2x2
Dakîk (Uncu)		1									2	3
Ğirbalî, Muğarbil (Kalburcu)		1								2	1	2
Ferrâş		2			2	2	2	2	3	2	2	2 2
Bevvâb (mutfak)		1			2	2	2	2			1	

Hammal		1									4x1	1	1
Hancı		2											4
Bevvâb (Çarşı)		1,5									2		
Temizlikçi (Tuvalet)	3	1	4	2									
Su Yolcu		2x3	2									3	
Neccâr		2	5	2,5									4
Mütevelli	60		30	50					7	25	25		30
Nâzır		10	6	10								5	8
Kâtib	20	2	?? 5	25 10		4 2	4 2	4 2		3	8	5 2	10 2
Câbi	2x6		2x10	2x3						3	6	5	2x3
Müşarîf (Müfettiş)				2,5									
Muarîf (noktacı)	2			1	1					1		1	2 2
Na'thân (meddâh)				1									
Cüzhân	30x2 30x2- 30x2 30x2		30X2	90x1		15x1	30x1	30x1	15x1	10x2			30x2
Duahân				1									
Noktacı				2		1	1	1	1				
Yâsînân		4		1									
Ammehân		3		1									
Mülkhân		3		1									
Mürakkî				1									
Buhurcu				1									

Mühellil, Müsebbih	12x2			25x1,5									
Sirâcî (Kandilci)	4			2x3	2	2	2	2	2	3			3
Bevvâb (cami)				2									
Bahçivan				1,5	2								
Sâkî (su dağıtıcısı)	3			2x1									
Aşırhân	5x2-5x2				4x1	4x1	4x1	3x1			5x1		5x2
Kıldâr			3		3	3	3				2	2	2
Kıldâr Yardımcısı					1,5	1,5	1,5						
Anbar Memuru					1,5	1,5	1,5				2		
Sofracı					1,5	1,5	1,5						
Mîmar					1,5	1,5	1,5						
Tamirci					2,5	2,5	2,5				1		
Kennâs	3				2,5	2,5	2,5						
Kâimimakam (Mütevellî yerine)					5								
Et Nakibi											1		
Ekmek nakibi											1		
Kılar Katibi											2		
Oduncu											2		
Han emini											2	2x2	
Çanakçı												1	
Yemek Nakibi													4x1
Şeyh (Halvetiyyeden)	15												

Kayım, Ferrâş, Siraci	5												
Bekçi		3											
Han Bekçisi		2											

TABLO: Tabloda yer alan birinci rakamlar görevli sayısını x işaretinden sonraki rakam ise her görevli için tayin edilen akçe miktarını göstermektedir.

Tabloda görüldüğü gibi, Sinan Paşa kurduğu vakıflarla, 83 civarında meslek grubunda istihdam sahası oluşturmuş ve bu iş sahalarında sayısı 1'den 30'a kadar farklı sayıda insan çalıştırmıştır. Bu iş sahalarından birçoğu başka vakıflarda da görülmekle beraber mesela; sadece Şam vakfiyesinde görülen “mürakkî” diye bir görevli başka vakıflarda pek rastlanan bir görevli değildir. Bu kişinin görevi, imam minbere çıkarken ona yardım etmek olarak belirtilmiş ve bunun karşılığında günde 1 akçe ücret tayin edilmiştir². Bazen de bir veya iki kişinin yapabileceği iş için ikiden fazla kişi tayin edilerek, birçok kişinin ücret alması sağlanmıştır. Selanik Camii için 4 müezzin ve herbiri için de günde 4 akçe almak üzere ücret tayin eden Sinan Paşa, Şam Camii için ise 10 müezzin tayin etmiş ve her birine günde 2,5 akçe ücret belirlemiştir. Bu müezzinler; Cuma, Bayram ve beş vakit namazda görev yapacaklar; Cuma, Bayram, Ramazan geceleri ve diğer kutsal gecelerde hepsi birlikte görev yapmakla beraber diğer günlerde beşer beşer nöbetleşe görev yapacaklardır. Müezzinlerden biri reis ve muvakkit olarak görevlendirilmiştir. Namaz vakitlerini takip etmekle yükümlü olan bu şahsın günlük ücreti 3 akçe olarak belirlenmişken, diğerlerinin herbirine 2,5 akçe ücret verilecektir³. Sinan Paşa'nın İstanbul, Yenişehir, Malkara, Şam, Selanik, Erzurum, Uzuncaova ve Malatya'da kurmuş olduğu vakıflar için düzenlemiş olduğu vakfiyelerde toplam olarak 958 kişiye yaptıkları vazifelere göre ücret tayin ettiği görülmektedir. Ücretler kimine birer akçe, mütevellî gibi kimi üste düzey yöneticilere ise 60 akçe gibi yüksek bir meblağ olarak belirlenmiştir. Ancak bir akçe alan görevlinin sadece bu ücretle geçindiği anlaşılmamalıdır. Mesela cüzhân olarak görev yapıp bir akçe alan kimse, başka yerde aynı vazife veya başka bir görev de yaparak ilave ücret alabilmektedir.

Sinan Paşa, Şam'da kurmuş olduğu vakıfların tevliyetini yaşadığı müddetçe kendisine, vefatından sonra ise azadlı kölelerinden erşedine (daha reşid olan, en uygun olan) ve onların evladına şart koşmuştur. Vâkif böylece kendi vefatından sonra geride kalan kölelerin ve onların neslinden gelenlerin herhangi bir şekilde mağdur olmalarının önüne geçmiş olmaktadır. Şayet bunların soyu kesilir ise, o durumda bölgenin kadısı olan kimse tarafından

² Gazi Sinan Paşa Şam Vakfiyesi, K. 81, s. 82.

³ Gazi Sinan Paşa Şam Vakfiyesi, K. 81, s. 79.

özellikleri vakfiyede belirlenen bir şahsın mütevellî tayin edilmesi ve kendisine günlük elli akçe gibi yüksek bir meblağın ücret olarak verilmesi şart edilmiştir⁴. Sinan Paşa, Şam'daki vakfını kurarken kimi önemli görevlere tecrübeli isimleri getirmeyi de ihmal etmemiştir. Nitekim söz konusu vakfın nezaret işlerini Şam'da Kanuni Sultan Süleyman Medresesi müderrisi olan kimseye şart koşarak, vakfın işleyiş ve kontrolünü sağlama almak istemiştir⁵.

Vakıflarda işsizlere istihdam sahası açılırken sadece iş bulma kaygısıyla hareket edilmemiştir. Herhangi bir vazifeye görevli tayin edilirken bu görev için ehil olanların seçilmesi hususunda oldukça titiz davranılmıştır. Nitekim Koca Sinan Paşa, Dımaşk'ta yaptırmış olduğu cami için tayin dilecek hatibin, “*sadası güzel, ilim sahibi, dindar, yumuşak huylu ve vazifesini müdrük bir kimse*” olmasını şart koşmuştur⁶. Bu şartları taşımayan veya bir şekilde vazifesini bi-hakkın yerine getirmeyen kimselerin vakıfta görev yapmanın önüne geçilmiştir. Vâkıf söz konusu cami için toplam 10 müezzin görevlendirmiş ve bunlar için ücret tayin etmiştir. Müezzinler Cuma namazı, Bayram namazları ve Ramazan gecelerinde toplu olarak, diğer vakitlerde ise 5'er kişi nöbetleşe vazife yapacaklardır. Müezzinlerin kendi aralarındaki iş paylaşımını yapmaları için içlerinden birine sorumluluk verilecektir. “Reis” olarak görevlendirilen bu şahsa 3 akçe yevmiye verilirken, diğer müezzinlere 2,5 akçe ödenecektir⁷.

Faklı görevler için tayin edilenlerin vazifelerini ihmal etmemeleri için her türlü tedbir alınmıştır. Nitekim Sinan Paşa Şam Camii'nde Kur'an'dan cüz ve sûre okumak için oldukça önemli derecede görevli tayin etmiş ve bunlara ücret belirlemiştir. Bunların vazifelerini yapıp yapmadığını kontrol etmek amacıyla da salih bir kimseyi “noktacı” tayin etmiştir⁸. Noktacı, “*salih bir kimse olacak, cüzleri hâfızların önüne getirecek, okunduktan sonra cüzleri*

⁴ Gazi Sinan Paşa Şam Vakfiyesi, K. 81, s. 75-76.

⁵ Gazi Sinan Paşa Şam Vakfiyesi, K. 81, s. 76-77.

⁶ Gazi Sinan Paşa Şam Vakfiyesi, K. 81, s. 78.

⁷ Gazi Sinan Paşa Şam Vakfiyesi, K. 81, s. 79.

⁸ Cüzân ve devirhânları kontrol etmek gayesiyle, göreve gelen ve gelmeyenleri kontrol etmek, her seferinde Kur'an'ın ne kadarının okunduğunu işaret etmekle vazifelendirilmiş şahıs. Söz konusu dua okuyucuların gözetim ve denetiminden sorumluydu (Yediyıldız 1983: 58).

toplayacak, bunların vazifelerine devam edip etmediklerin kontrol edecek, vazifesine gelmeyi mütevellîye haber verecek ve bu kişiye o gün için ücret ödenmesine mani olacaktır.”⁹

Vakıf kuran kimseler kurmuş olduğu vakıf eserlerinden istifade edecek kimselerin ihtiyaçlarını karşıladıkları gibi onların her türlü rahatını da düşünmüşlerdir. Nitekim Sinan Paşa, İstanbul vakıfları içerisinde Harem’de yaptırmış olduğu camide abdest almak için “sâkiye” denilen bir abdest alma yeri yaptırmıştır. Buna ilave olarak vâkıf aynı zamanda abdest alacak kimselerin mağdur olmamaları için kuyudan su çekip sâkiyeye doldurmak ve insanların rahat abdest almalarını sağlamak amacıyla bir de görevli tayin etmiş ve ona da günde üç akçe ücret ayırmıştır¹⁰.

Koca Sinan Paşa yaptırmış olduğu hayır kurumlarının yanı sıra sosyal hayatın değişik yönleriyle ilgili de hayır yapmış ve vakfiyelerde bunlara da yer vermiştir. Yenişehir vakfiyesinde görevlilerin ücretleri ve diğer masraflar için yeterli miktarda para ayrıldıktan sonra vakıf gelirlerinden artan paralardan Medine’de bulunan ve hac vazifesini yerine getiren yedi kişiye (her birine 1000 akçe olmak üzere) 7000 akçe verilmesini istemiştir. Bu kişiler de vâkıfın kendisi, anne-babasının ruhu için hac yapacaklar ve onlara dua edeceklerdir. Söz konusu parayı Medine’ye götüren kişiye de ayrıca 1000 akçe verileceği¹¹ belirtilerek, böylece birkaç kişiye daha istihdam sahası açılmış olmaktadır. Aynı vakfiyede her yıl hacca giden üç dindar ve güvenilir kişiye de ayrıca 46.000 akçe teslim edileceğini şart koşan vâkıf; bu paradan 4000 akçenin Mekke’de oturan ve hac görevlerini yapmaya kadir sulehadan dört kişiye verileceğini, 20.000 akçenin Mekke’de oturan yetim, miskin ve fakirlere dağıtılacağını, 20.000 akçenin de Medine’de oturan yetim, miskin ve fakirlere verilmesini belirtmiştir. Kalan 2000 akçeyi ise parayı götüren üç kişinin aralarında eşit paylaşarak masraflarını karşılamasına tahsis etmiştir. Görevliler bu harcamaları usulüne uygun yaptıklarına dair Mekke ve Medine kadı ve şeyhlerinden temessük (belge) getirmek zorundadırlar. Yenişehir vakfiyesi

⁹ *Gazi Sinan Paşa Şam Vakfiyesi*, K. 81, s. 81-82.

¹⁰ *Vakfiye*, Yemen Fatihi Gazi Sinan Paşa İbni Ali, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, defter 1498 (Kasa 80); s. 68.

¹¹ *Fâtih-i Yemen Gazi Sinan Paşa Vakfiyesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, defter: 1492, s. 122.

şartlarına göre her yıl Ramazan ayında yaşlanmış beş cariye satın alınıp azad edilecek ve ellerine ıtknamesi verilecektir. Her biri için 4000-5000 akçe bedel ödenecektir. Bu paralardan artan olursa Yenişehir'deki imaretin masraflarına ilave edilecektir. Vâkıfın şartları dışında hiç kimseye vakıftan maaş verilmeyecektir. Bu durumların aksine hareket eden olursa, mütevellî ve nâzırlar ile diğer mürtezikanın hepsi sorumludur. Eğer bir kimse meşru olmayan yollarla vakıf malından bir şey alırsa bu ona helal olmaz, buna rıza gösterene de helal olmaz. Buna rıza gösteren mürtezikanın ise görevine son verilecektir¹².

Bir dönemin önemli komutan ve devlet adamı olan Koca Sinan Paşa, çok hareketli hayatının yanı sıra kurmuş olduğu vakıflarla “hayırsever” bir kişi olarak da kendisinden söz ettirmiştir. Onun bu hayırseverliğine arşivlerde yer alan vakfiyelerin detaylı bir şekilde incelenmesiyle hükmetmek mümkündür. Sinan Paşa'nın vakfettiği yerler arasında birçok köy, çiftlik, tarla, mezraa gibi yerler vardır. Vakfiyelerde zaman zaman köylerde çalışan insanların da vakfedildiği¹³, böylece onların iş gücünden istifade edilerek önemli derece bir iş imkânı sağladığı görülmektedir. Bu makalede Sinan Paşa'nın Osmanlı coğrafyasının farklı yerlerine kurduğu vakıflarla nasıl hizmet ettiğine dikkat çekilmiştir. Vakfiyelerin metinlerinin tercüme edilerek neşredilmesi sonucunda vakıfların kurulduğu yerlerdeki iktisadi hayata katkıları daha yakından görülebilir.

¹² *Fâtiḥ-i Yemen Gazi Sinan Paşa Vakfiyesi*, defter: 1492, s. 123-vd; Öcalan 2014: 179-197.

¹³ Koca Sinan Paşa, Yenişehir'deki külliyesi için, Süleyman Paşa zâviyesi yakından bir çiftlik vakfemiş ve çiftlikte şunların olduğunu vakfiyede belirtmiştir: “Muhavvata-i dahiliye ve hâriciye: Muhavvata-i dahiliye; karşılık iki pir oda, iki oda arasında bir sofa, sofanın altında serdab, iki tarafta birer sofa, mutfak, cüneyne, bir fırın, iki su kuyusu. Muhavvat-i Hariciye; bir deve ahır, bir at ahır, üç sığır ahır, dört çatma ambar, bir alt oda, kapı üzerinde bir oda, başka bir alt oda, bir oda, çiftlikte çalışan kullar ve cariyeler, kapı kacak ve tarım aletleri”. *Sinan Paşa Vakfiyesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter: 629, sayfa: 523, sıra no: 383.

Kaynaklar

Baltacı, Cahit (1976). *XV.-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*. İstanbul: İrfan Matbaası.

Bayram, Sadi. “Yemen Fatihî Gazi Sinan Paşa Vakfiyeleri, Tezvinatı ve Türk Süsleme Sanatındaki Yeri”.

<http://www.sadibayram.com/?page=makaleler&mid=148&id=3> [Erişim: 15.05.2016]

Öcalan, Hasan Basri (2014). “Koca Sinan Paşa'nın Bursa-Yenişehir Külliyesi Vakfiyesi”. *Tarihten Günümüze Yenişehir Sempozyumu Bildiri Kitabı, 25-17 Ekim 2013*. haz: Mefail Hızlı, Sezai Sevim, Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayını.

Önal, Ahmet (2012). *Koca Sinan Paşa'nın Hayatı ve Siyasî Faaliyetleri (1520-1596)*. Doktora Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi.

Özgen, Elif (2010). *Grand Vizier Koca Sinan Paşa and Factional Politics In Court Of Murad III*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Reyhanlı, Tülây (1978). “Bursa Yenişehirinde Koca Sinan Paşa Camii ve İmâreti”. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, in Memorian Prof. Albert Louis Gabriel Özel Sayısı*. Ankara, s. 373-396.

Sinan Paşa Vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter: 629, sayfa: 523, sıra no: 383.

Vakfiye, Fâtih-i Yemen Gazi Sinan Paşa, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, defter: 1492.

Vakfiye, Hazreti Sinan Paşa İbn Ali Vakfı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, defter: 583, sayfa: 188, sıra: 163.

Vakfiye, Hazreti Sinan Paşa İbn Ali Vakfı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, defter: 629, sayfa: 523, sıra: 383.

Vakfiye, Yemen Fatihî Gazi Sinan Paşa İbni Ali, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, defter 1496 (Kasa 81).

Vakfiye, Yemen Fatihî Gazi Sinan Paşa İbni Ali, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, defter 1498 (Kasa 80).

Yavaş, Doğan (1994). “Sinan Paşa Kllyesi”. *İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul: Tarih Vakfı, C. VII, s. 4-5.

Yazıcı, Nurcan (2011). “Osmanlı Mimarlığında XVI. Yzyılın Önemli Bir Bânisi: Yemen Fâtihi Gazi Sinan Paşa ve Camileri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 17, s. 427-456.

Yediyıldız, Bahaeddin (1983). “Vakıf İstılahları Lgatçesi”. *Vakıflar Dergisi*. S. XVII, s. 55-60.

Ünver Fidan, Reyhan (2018). “Koku Duyusunun Diğer Duyulardan Farkı ve Farklılığın Evrimsel Perspektifle Değerlendirilmesi”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 743-756.

DOI: 10.21550/sosbilder.384909

KOKU DUYUSUNUN DİĞER DUYULARDAN FARKI VE FARKLILIĞIN EVRİMSEL PERSPEKTİFLE DEĞERLENDİRİLMESİ

Reyhan ÜNVER FİDAN*

Gönderim Tarihi: Şubat 2018

Kabul Tarihi: Haziran 2018

ÖZET

Düşük enerjiyle verimli bilgi edinme işlemi bilginin bilinç gerektirmeyen kanallardan elde edilmesine işaret etmektedir. Bilinç bilgi işlemede hem verimlilik elde etme hem de problem çözme becerisi için her zaman üstün bir araç değildir. Verimli bilgi edinme işlemi bilginin bilinç gerektirmeden hızla anlam bulmasını kolaylaştırmaktadır. Özellikle hayatta kalmaya yardımcı olacak kritik bilgileri seçerek belleğe daha güçlü şekilde kaydetmekte ve organizma hayati önem taşıyan bilgiye hızla cevap verebilmektedir. Diğer duyularla karşılaştırıldığında koku sistemi üst bilişle doğrudan bağlantıları sayesinde çevre hakkında bilgi toplamak için daha ekonomik bir olanak sunmaktadır. Bu bağlamda koku alma sürecine aracılık eden nöral yollar ve mekanizmalar diğer duyu sistemlerinin anatomik organizasyonundan oldukça farklılık göstermektedir. Yapılan araştırmalar koku, duyu ve hafıza arasındaki bağlantıyı ortaya koyan davranışsal bulgular ile koku duyusunu diğer duyulardan ayırtan sinirsel bağlantılarını gösteren nöro-görüntülerin örtüştüğünü göstermektedir. Bu çalışma koku duyusunun özelleşmiş anatomik yapısı ile insan davranışları üzerindeki etkisini ve işlevini evrimsel perspektifle değerlendirmek amacıyla hazırlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: *koku, koku duyusu, koku duyusunun anatomik yapısı, evrimsel psikoloji, olfaktör işlemler*

* Araş. Gör., Hitit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Psikoloji Bölümü, reyhanunverfidan@hitit.edu.tr

Differentiation of Sense of Smell and Assessment of Diversity in Evolutionary Perspectives

ABSTRACT

Ability to reach efficient information with low energy means information could be obtained without consciousness. Organisms which have consciousness do not always overcome the problems while organisms do not have consciousness can overcome the problems. Hence consciousness is not always a superior tool for both productivity and problem solving skills. If use of the brain is reduced as much as possible information can be more efficient to survive. Especially by selecting critical information that will help survive, is recorded more strongly in memory and the organism can respond quickly to the vital informations. The olfactory system offers a more economical opportunity to gather information about the environment compared to other senses. In this context, the neural pathways and mechanisms of olfactory process are quite different from the other sensory systems. Researches reveals behavioral findings of the link between smell, emotion, and memory are match up with nöroimaging findings. This study covers how the anatomical structure of sense of smell differs from other senses and affects on human behavior and explaining functions of odor sense accordingly the evolutionary perspective.

Key words: *odor, odor perception, sense of smell, evolutionary psychology, olfaction*

1. Giriş

Zihnin, duyular olmadan fiziksel dünyaya yönelik bilgi üretmesi mümkün değildir. Dünyayı anlamak ve çevreyi yapılandırmak üzere bir nesnenin “ne” ve “nerede” olduğu bilgisine ulaşmak duyuların muazzam sayıda bilgiden bir kısmını seçmesi ve kodlanması ile mümkündür (Solso vd. 2007: 53). Beyin çevreden gelen ve birbiriyle yarışan verilerden en doğru sonucu elde etmek için bu duyuşsal kayıtları kullanmaktadır. Duyuşsal girdiler kortekse görme, işitme, dokunma, tat alma ve koklama olmak üzere beş temel sistem ile belirli bir temsil oluşturmak üzere ulaşmaktadır. Bu sistemler fiziksel dünyanın algısında vazgeçilmez ve ayrı ayrı öneme sahip olup her yeni uyarıcı yeni semboller oluşturarak organizmanın dış dünyaya yönelik veriler elde etmesini sağlamaktadır (Craik 1947: 57). Girdiler analiz edilerek kodlanmakta, geçmiş yargı ve öğretilerden beslenmekte sonuç olarak dış dünya ile ilgili yorumlar dizini ortaya çıkmaktadır. Bu süreç oldukça karmaşık bir dizi işlem gerektirmektedir (Smith vd. 2017: 192).

Duyular olaylara, kişilere, nesnelere ve dış dünyaya yönelik algı ve tutum geliştirmede ekonomik (Boring 1946: 103) bir araçtır. İnsanın çevreyle uyumunu kolaylaştırmakta ve hayatta kalmasını sağlamaktadır. Özellikle hayatta kalmaya yardımcı olacak kritik bilgileri seçerek belleğe daha güçlü şekilde kaydettiği (Nairne vd. 2007: 263) için hayati önem taşıyan bilgiye organizma hızla cevap verme olanağına sahiptir. Atalarımız duyuların belleği sayesinde hayatta kalma mücadelesinde karşılaştıkları problemleri aşabilmişlerdir (Pinker 1997: 548).

Dış dünyanın çetrefilli bilgi akışına duyular eşit miktarda yanıt vermezler. Fiziksel dünyanın değişen yapısına uygun ve organizmanın değişen ihtiyaçlarını gözetecek biçimde bazı sistemlerin öne çıktığı görülmektedir. Bu bağlamda koku duyusunun hayatta kalma şansını artırmak üzere evrimleştiği ve günümüze dek büyük oranda gelişmiş yapısını koruduğuna yönelik önemli işaretlerle karşılaşmaktayız. Bu çalışmanın hedefi bilgi edinme süreçlerinde duyuların ve koku duyusunun işlevi ile diğer duylardan ayıran özelleşmiş anatomik yapısını incelemektir.

2. Bilgi Edinme İşlemleri

2.1.Duyum

Duyu organlarının faaliyetiyle ilişkili sınırlı yapılardır. Dış dünyadaki enerjinin algılayanla ilk buluşması duyum olarak adlandırılmaktadır. Bir diğer deyişle duyum dış dünyadan duyu organlarına ulaşan fiziksel enerjinin sinirsel enerjiye dönüştürülmesi sürecidir. Uyarıların yetersiz olması veya çok fazla olması duyumdan algıya giden süreçte iki temel sorundur (Avant vd. 1990: 35).

2.1.1. Algı

Duyuma oranla daha yüksek düzeyde bir biliş ve daha karmaşık bir süreci kapsayan algı, duysal girdilerin yorumlanma faaliyetine karşılık gelmektedir. Dolayısıyla duyular ile algı etkileşim ve aktarım ilişkisi içindedir (Avant vd. 1990: 47). İnsanın öznel tasarımları, uyarıların gruplama ve bütünleme eğilimi, geçmiş yaşantılardan elde edilen izlenimler, travma, depresyon gibi ruh sağlığı patolojilerinin varlığı algıyı şekillendirmektedir. Algı geçmiş deneyimlerden, inançlardan, kültürel kodlardan, öğrenilen bilgilerden, kurulan hipotezlerden, ön kabullerden, beynin başlangıçtaki

yapılanma tarzından büyük ölçüde etkilenmektedir. Yeni gelen duyuşsal veriler ve uyarıcılar ile algılama süreci yeniden yapılandırılmaktadır. Aynı zamanda algı öncelik/sonralık etkisi, koku gibi anlık faktörlerden de etkilenmektedir (Smith vd. 2017: 51). Duyu organlarından gelen bilgiler net ve sade olmasına karşın algılama birçok faktörü içinde barındırdığı için oldukça öznel ve değişken yapıya sahiptir. Farklı süzgeçlerden gelen algılama şekilleri kişilerin aynı konu üzerindeki düşünce çeşitliliğinin temelini oluşturmaktadır.

2.1.2. Dikkat

Genel bir tanım olarak dikkat zihinsel çabanın duyuşsal verilere veya zihinsel olaylara yoğunlaştırılmasıdır. Duyusal olaylara yönelme, odaklanılacak uyarın belirleme ve gerekli durumda dikkati sürdürme olarak dikkatin üç bileşeni vardır (Posner vd. 1971: 397). Bilişsel bir yaklaşımla bakıldığında algısal bilgilerin seçilerek dikkat edilmesi veya yok sayılması rastgele olmamaktadır. Dikkat algılanan uyarıcıya ve algılayana bağlı olarak yönlendirilmektedir. Büyüklük, renk, parlaklık, koku dikkati etkileyen dışsal faktörlerden bazılarıdır. Dikkat aynı zamanda ön kabullerden, kültürel kodlardan, deneyimlerden doğrudan etkilenmektedir. Evrimsel açıdan değerlendirildiğinde organizma için hayati önem taşıyan bilgilere organizmanın hızla ulaşabilmesi ve tepki verebilmesi dikkat sayesinde mümkün olmaktadır (Simith vd. 2017: 107).

2.1.3. Otomatik İşleme

Bilinç eylemleri denetlemektedir. Ancak bazı davranışlar çok fazla tekrarlandığında öğrenilen bilgi alışkanlıklara ve otomatik davranışlara dönüşebilmektedir. Kitap okurken harfleri düşünmemek, dili doğru kullanmak, sosyal yargılarda bulunmak gibi birçok karmaşık sistem otomatik olarak gerçekleşmektedir. Otomatik işlemler çok az bilinç kullanmaktadır. Böylece birkaç işi aynı anda yapabilmek mümkün olmaktadır. Bir iş bilinç gerektirmediği oranda ikinci işi aynı anda yapmak mümkün olmaktadır (Simith vd. 2017: 152).

Ağır basan otomatik işlem diğer işlemin önüne geçmektedir. Örneğin: Stroop testinde, “KIRMIZI” “SARI” gibi sözcükler geçen ve deneklerden sözcüklerin rengini söylemesini isteyen testte, rengi söylemek yerine deneklerin otomatik olarak okumaya eğilimli oldukları görülmüştür (Posner

vd. 2004: 207). Görsel ve işitsel mekanizmaların dışında koku duyusunun otomatik işlemlerde oldukça etkin olduğuna yönelik kanıtlar mevcuttur. Kokulandırılmış ortamda görülen davranış değişikliklerinin büyük bir kısmı otomatik olarak gerçekleşmektedir. Otomatik işlemler bilinç hâlinde gerçekleşiyor gibi görünen düşünme, karar verme, yargıda bulunma, zevkler gibi karmaşık bilişsel faaliyetler hakkında bizi şüphe etmeye götürmektedir.

2.1.4. Yanılsamalar

Duyu sisteminin aldığı verilerle zihnin çıktıları birbirinden farklı olabilmektedir. Yanılsamalar görme, işitme, koku, tat olmak üzere beş duyu sistemine bağlı olarak gelişmektedir. Yanılsamalar parasteziler, duyu bozuklukları veya ruhsal bozuklukların belirtisi olarak meydana gelebileceği gibi sağlıklı insanlarda da görülebilmektedir.

Sağlıklı bireyler için ele alındığında algılama öznel ve oldukça aktif bir fenomendir. Algı sürecine kişisel tasarımlar, geçmiş kabuller, yaş faktörü, toplumsal yapı ve kültürel faktörlerle birlikte gelen duyuları seçme, dikkat odağını belirleme, bazılarını ihmal edip bazılarını öne çıkarma ile yanılsamalar meydana gelmektedir (Zellner vd. 1990: 392). Duyu sisteminin yapısı gereği söz konusu bu etkilerden bağımsız olarak bir uyarıyı algılamak mümkün değildir. Dolayısıyla duyu sistemine ulaşan verilere yönelik zihnin yaptığı çıkarımlar yanılsama içerebilmektedir.

2.1.5. Bellek

Bellek duyu organları vasıtasıyla çevreden toplanan verilerin, düşüncelerin, algıların ve deneyimlerin yeniden kullanılmak üzere depolandığı en temel sistemlerden biridir (Keleş vd. 2006: 75). Bellek insanın çevresiyle etkileşim içinde olmasını mümkün kılmaktadır. Problem çözme, karar verme, hayatta kalma gibi temel fonksiyonlarında önemli işlevlere sahiptir. Bellek, duyu sistemleri ve algı süreçleri ile etkileşerek üst biliş faaliyetler için veri tabanı sağlayan karmaşık bir sistemdir.

Bellek dağınık bir ağ sistemi tarafından kontrol edilmektedir. Hatırlanması gereken materyaller uzun süreli bellek deposunda taranarak gerekli bilgi bulunup hatırlanmaktadır. Ancak bellek basit bir hatırlama ve pasif bir kodlama fonksiyonu olmadığı için yeni yaşam olayları, duygular,

bilişsel süreçler, kişinin sahip olduğu zihinsel yapı gibi faktörler belleğe depolanan bilgiyi doğrudan etkilemektedir (Keleş vd. 2006: 76).

3. Duyuların İşlevinin Evrimsel Perspektifle Açıklanması

Organizmanın bilgi edinmesi ve davranış göstermesinde evrimsel süreç verimliliğini optimize etmeye dayanmaktadır. Verimli bilgi edinme işlemi beynin kullanımının olabildiğince azaltılması ile mümkündür. İnsanlarda tüm enerjinin yaklaşık %20'si beyin tarafından tüketilmektedir ki bu oran diğer canlı türlerine göre oldukça fazladır. Düşük enerjiyle verimli bilgi edinme işlemi bilginin bilinç gerektirmeyen kanallardan elde edilmesine işaret etmektedir. Bilinçli organizma bu yeteneğe sahip olmayan organizmaların çözemediği problemlerin üstesinden her zaman gelememektedir. Dolayısıyla bilinç bilgi işlemede hem verimlilik hem de problem çözme becerisi yönünden her zaman üstün bir araç değeridir.

Kişinin beş duyu sistemiyle edindiği kayıt duyuşsal kayıttın içeriğini oluşturmaktadır (Soylu 2004: 56). İnsan beyni çevreden gelen belirsiz ve birbiriyle yarışan verilerden en doğru sonucu elde etmek için bu duyuşsal kayıtları kullanmaktadır. Depolanan mevcut bilgiler algıyı verimli, hatasız, yaşanan durumla uyumlu olan en iyi çıkarımı sağlamak üzere kullanılmaktadır (Simith vd. 2017: 153). Ancak insan zihni bilgisayarın çalışma sistemi gibi algoritmik çalışmadığı için kapasitesinde yer alan bütün ihtimal, bilgi ve değerleri işleyerek bir sonuca varmamaktadır. İnsan zihni basit yollar hızlı çözümler üreterek çalışmaktadır. Dolayısıyla organizmanın ihtiyaçlarına göre duyu sisteminde bazı yapılar öne çıkmaktadır.

4. Olfaktör İşlemlerin İşlevinin Evrimsel Perspektifle Açıklanması

Beyin organizmanın karşılaştığı etkileşimleri yansıtacak şekilde bugünkü şekline kavuşmuştur. Beynin kimyasal özellikleri organizmanın hayatta kalması için gereken bilgileri almaya doğal olarak hazırdır. Dolayısıyla beyin, hayatta kalmak ve organizmanın türünün devamını sağlamak için gerekli ihtiyaçların bilgisini güncel tutmaktadır. Ayrıca gelecekteki koşulların net tahmin unsurları olan çevresel sinyallere karşı oldukça duyarlıdır. Çevresel sinyaller bir organizmada gelişimsel değişikliklere sebep olduğunda bu değişiklikler yüksek üreme ve daha uzun süre hayatta kalma ile sonuçlanıyorsa bu yetenekler doğal seçme tarafından ayrıcalıklı hâle

gelmektedir. Bir organizmanın çevresel koşullara uygun olarak gelişimini değiştirebilmesi yeteneği organizmanın kendi biçimini yaşadığı ortama uydurabilmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla bazı sistemler canlılar için özelleşmiş üst yapılar olarak evrimleşmiştir.

Farklı çevresel işlemleri yerine getirmek için uyarlanmış farklı bellek sistemlerine sahip olmanın evrimsel avantajlar (Sherry vd. 1987: 441) sağladığı ve tüm insan öncesi memeli türlerinde olfaktör işleminin biyolojik olarak önemli roller üstlenmek üzere evrimleştiği açıktır (Herz vd. 1996: 300). Ayrıca koku alma duyusunun evrimsel açıdan korunduğu insanın sahip olduğu en eski sistem olduğu düşünülmektedir (Eisthen 1997: 225).

Koku sisteminin biyolojik sadeliği ve üst bilişle kurduğu anatomik bağlar sayesinde koku duyusu çevre hakkında bilgi toplamak için oldukça hızlı bir araçtır. Koku sistemi feromonları türler arası iletişimi sağlayarak hormonal değişiklikler, uygun eş seçme, saldırganlık gibi içgüdüsel davranışları uyararak (Malnic vd. 2004: 2585) türlerin duruma, çevreye uygun karar vermesini ve davranış sergilemesini sağlamaktadır.

Pek çok çalışma kokulu ortamı kokusuz ortama tercih ettiğimizi ve hoş kokulu bir yerde daha fazla zaman geçirmeye eğilimli olduğumuzu göstermektedir (Teller vd. 2012: 18). Dolayısıyla koku deneyimi öncelikle hedonik veya estetik, diğer bir deyişle beğenme-beğenmeme, olarak deneyimlenmektedir (Livesey 1986: 14). Bu hedonik başlayan deneyim savaş-kaç seçeneklerinden birini seçmede oldukça hızlı bir yol göstericidir.

Kişinin sevmediği ona zarar verme ihtimali olan koku aldığı anda uzaklaşma, sevdiği ve güven veren ihtiyacına ulaştıracak kokuya ise yaklaşma eğilimi göstermektedir. Bu durumda organizma bilinen ve hoş bir deneyimle kodlanmış koku algılandığında, bilinmeyen yani tehlike riski taşıyan koku algılandığından daha farklı reaksiyon geliştirmektedir. Örneğin, amigdala bilinmeyen kokuya daha yüksek aktivasyon göstermektedir (Anderson vd. 2003: 198). Bu durum bilinmeyen kokunun tehlikeli olma ihtimaline yönelik organizmanın tetikte olduğu şeklinde yorumlanmaktadır.

5. Duyuları İşleme Sürecinin Anatomik Yapısı

Beynin işlem yapması nöron demetlerinin aktivitesi ile gerçekleşmektedir. Nöronlar hücre gövdesi, dentrit ve akson kısımlarından

oluşur. Nöronların iletişim kurması sinaps ve sinapslar arası boşluklar ile gerçekleşmektedir. Dış dünyadan gelen bilgilerle dentritler sayesinde fiziksel bağlantı kurulmakta ve kortikal bağlantılar aracılığıyla hipokampus ve amigdalya ve sinir sisteminin diğer yapılarına ulaşmaktadır. Bu şekilde koklama, görme, tatma ve hissetme ile uyarıların anlamlandırılması, beyinde kodlanması, gruplanması, bilgilerin saklanması ve tepkinin oluşması mümkün hâle gelmektedir (Keleş vd. 2006: 75).

Nöroanatomi beyni dört temel bölüm olarak sınıflandırmaktadır. Her ne kadar loblar birlikte çalışsa da bazı zihinsel süreçlerde belli bir bölge öne çıkmaktadır. Görsel girdinin işlenmesinde oksipital alanlar öne çıkmaktadır. Temporal lob kulaktan gelen bilgiyi işleyen ve görsel bilginin zihinde tutulmasından sorumlu olan bölgedir. Koku alma soğanı da bu bölgede yer almaktadır. Parietal loblar bilinç, dikkat ve matematiksel düşünme ile ilgili işlevleri üstlenmektedir. Frontal loblar planlama, davranış, karar verme, duyguların işlenmesi ve kişiliğe yön veren belleğin oluşması gibi mekanizmaları yürüten yüksek kortikal işlevlerin merkezidir (Keleş vd. 2006: 73).

Talamus koku dışında diğer tüm duyu organlarından gelen verilerin kontrol edildiği bilginin düzenlenmesi ve dikkatle ilgili bilişsel süreçleri yöneten yapıdır. Bazal çekirdekler gündelik davranışların düzenlenmesinde görev almaktadır. Limbik sistemin parçaları olan hipokampus ve amigdala savaş ya da kaç davranışını yöneten yapılardır. Hipokampus alınan verilerin içerik analizi, geçmiş yaşantılarla karşılaştırma, bilginin depolanması sürecinin yürütüldüğü merkezdir. Amigdala duyguları tanıma ve ifade etme ile ilgili görev alan alandır. Amigdala duygusal yönü olan içeriğin hipokampus tarafından daha canlı şekilde depolanmasını sağlamaktadır (Keleş vd. 2006: 72). Koku ile kodlanmış belleğin daha canlı anılardan oluşması bu kortikal bağlar sayesinde olduğu kabul edilmektedir.

6. Olfaktör İşlemlerin Anatomik Yapısı

Feromon adı verilen kimyasal sinyalleri algılayan periferik bir kemoreseptör organ olan vomeronasal organ tüm memelilerde, amfibilerin, sürüngenlerin burun epitelinde varlığı kanıtlanmış ve türler içi davranışları düzenlemede rolü olduğu belirlenmiştir. Beynin subkortikal alanları insan ve diğer canlılarda fonksiyonel anlamda benzerlik göstermektedir. Bu alanlar

tipik olarak organizmanın hayatta kalması için gerekli bilgiyi sağlayan yapılardır. Feromonlar aracılığıyla kurulan iletişimde bütün türler için koku alma duyası oldukça önemlidir (Herz vd. 1996: 308).

Linda Buck ve Richard Axel yaptıkları çalışmada farelerin koku reseptör proteinlerini kodlayan 1000 genden oluşan gen ailesini keşfetmişlerdir. Koku alma duyarlılığı mevcut koku alma reseptörlerinden çok daha fazla sayıda koku molekülünün ayrımının yapılmasına imkân vermektedir. Diğer bir örnek yılanlar çevrelerini koklamada dillerini kullanmaktadırlar. Yılanların yavaş nefes alması hatta uzun süreler hava giriş çıkışının tamamen durması koku bilgisinin hızla alınıp işlenmesi için bu yapıyı özelleştirmiştir (Gould vd. 2001: 35).

İnsan günde ortalama 20.000 defa nefes almaktadır. Her nefes alımında çok çeşitli koku kaynaklarından moleküller koku alma sistemine ulaşmaktadır. Dolayısıyla nefes almak koklamak ile eş değerdir (Ozan 2016: 32). Bu da kaçınılmaz bir uyarandan bahsettiğimiz anlamına gelmektedir. Her duyu belirli sinir merkezleri tarafından desteklenmekte ve yürütülmektedir. Bununla birlikte koku alma sürecine aracılık eden nöral yollar ve mekanizmalar diğer duyu sistemlerinin nöroanatomik organizasyonundan oldukça farklı olarak özelleşmiştir.

Koku inhalasyonla burun mukazasından kan dolaşımına girebilmektedir. Böylece koku duyası ile nörolojik ve sinirsel aktivasyon gerçekleşmektedir (Jhonson 2011: 5470). Şakakların hemen yanında bulunan temporal lob koku duyasunun kaydedildiği merkezdir. Koku alma epitelinde burun mukusunda eriyen koku maddeleri ile teması sağlayan milyonlarca koku alma nöronu bulunmaktadır. Koku önce bu koku duyu nöronları tarafından saptanmaktadır. Ardından bu nöronlar beyindeki koku alma ampulüne sinyaller göndermektedir. Koku bilgileri talamusa uğramadan kokunun duygusal ve fizyolojik etkilerine aracılık eden limbik alanlara, feromonlara hormonal ve davranışsal tepkiler üretmek üzere iletilmektedir (Herz vd. 1996: 300).

Fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme ile koku sisteminde amigdala, piriform, talamus ve hipokampus alanlarının aktif olduğu görülmüştür. Aynı zamanda koku algılama işlemleri piriform, entorinal ve orbitofrontal kortekste aktivasyona neden olmaktadır (Poellinger 2001: 550).

Koku sisteminin ayırıcı yapısının bir sonucu olarak kokunun belleği (Moss vd. 2008: 71), yaratıcılığı, ağrı algısını (Villemure vd. 2003: 103), güven duygusunu (Roberts vd. 2009: 50), karar verme şekillerin etkileyen üst bilişsel fonksiyonlarla direkt bağlantı kurduğunu göstermektedir.

Talamus beyne gelen çok sayıda uyarıyı alarak korteksin ilgili alanına iletmektedir. Diğer tüm duyu sistemlerinden gelen bilgi serebral kortekse yönlendirilmeden önce talamusta işlenirken koku duyusu doğrudan limbik sistemin amigdala-hipokampal kompleksinde işlenmektedir (Herz ve Engen 1996: 300). Diğer duylar ile koku duyusu arasındaki bu farklılık koku duyusunun bilinçli bir farkındalık olmaksızın organizmanın otomatik davranış şekilleri geliştirmesine sebep olmaktadır. Duyuyu yöneten ve duygusal hafıza için kritik olan amigdaladan (Herz vd. 2004: 371) primer koku korteksini ayıran sadece iki sinaps vardır (Cahill vd. 1995: 295). Primer koku korteksini hipokampüsten ayıran ise yalnızca üç sinaps vardır ki bilgi seçimi ve iletimini, kısa ve uzun süreli hafıza işlemlerini ve çeşitli bildirimsel hafıza fonksiyonlarını yönetmekten sorumlu bölgeye anatomik olarak oldukça yakındır (Eichenbaum 1996: 200).

Bu dolaysız bağlantılar kokunun duygusal yoğunluk içeren bir bağlamda deneyimlendiğinde koku ile olay arasındaki bağlantının daha güçlü olmasına ve koku yeniden deneyimlendiğinde yoğun duyguların ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Diğer duyu sistemlerinden hiçbiri bu tür yoğun duyu ve hafıza nöral substratlarıyla doğrudan temas kurmamaktadır (Herz ve Engen 1996: 300). Pek çok araştırmacı da primer koku korteksinin diğer duylardan ayıran anatomik bağlantıların ortaya çıkardığı davranış ve duygulanım biçimi üzerine çalışmalar yapmıştır (Chu ve Downes 2000: 111). Araştırmalar koku, duyu ve hafıza arasındaki bağlantıyı ortaya koyan davranışsal bulgular ile olfaktor işlemlerin limbik sistem içinde amigdala ve hipokampus ile doğrudan sinirsel bağlantısını gösteren nöro-görüntülerin örtüşüğünü göstermektedir (Herz vd. 2004: 371).

Sonuç

Gelişimsel değişikliklere sebep olan çevresel değişiklikler yüksek üreme ve daha uzun süre hayatta kalma ile sonuçlandığında bu yetenekler doğal seçme tarafından ayrıcalıklı hâle getirilmektedir. Yazıda değerlendirildiği üzere koku duyusunun anatomik ve işlevsel yönden diğer

duyulardan farklılaşması hayatta kalmayı sağlayacak bilgilere hızlı ve ekonomik tepki vermesini sağlayacak nitelikte olması ile açıklanmaktadır. Bu makalede koku duyusunun insanın hayatta kalmasında aldığı rol ve özelleşmiş anatomik yapısı nöro-görüntüleme çalışmaları ışığında ele alınmıştır. Organizmanın hayatta kalması için gerekli bilgiyi sağlayacak şekilde özelleşen koku duyusunun işlevi ve anatomik yapısı değerlendirilmiştir.

Türler arası iletişimde koku alma duyusunun önemi ve koku duyusunun daha az bilinç kullanarak insan davranışlarında çoğunlukla farkında olunmadan sebep olduğu anlamlı değişiklikler değerlendirilmiştir. Literatüre bakıldığında koku ve görsel bellek ilişkisi, koku ve sözel bellek, koku hafızası, kişisel bağlam ve koku alma sürecinin nörolojik temeline yönelik çalışmalar koku alma duyusu ile ilgili bildiklerimizi genişletmiştir. Bütün araştırmalar koku alma duyusunun organizmanın hayatta kalması işlevinde önemli roller üstlenmek üzere evrimleştiğine işaret etmektedir. Kaçınılmaz bir uyaran olan koku, organizmanın bilgi edinimi ve davranış sergilemesinde oldukça hızlı bilgi akışı sağlayacak bir sistem kapasitesi içinde anlam bulmaktadır. Koku sisteminin hayatta kalma ve türün devamı için oldukça önemli olduğu görülmektedir.

Kaynaklar

Anderson, Adem vd. (2003). “Dissociated Neural Representations of Intensity and Valence in Human Olfaction”. *Nature Neuroscience*, S. 6, s. 196-201.

Avant, L. L., ve Harry Nelson (1990). *Algı Kuramları*. Çev: Yurdal Topsever, İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Bluck, Susan vd. (2005). “A Tale of Three Functions: The Self-reported Uses of Autobiographical Memory”. *Social Cognition*, S. 23, s. 91-117.

Boring, Edwin Garrigues (1946). “The Perception of Objects”. *American Journal of Physics*, S. 14, s. 99-107.

Cahill, Larry vd. (1995). “The Amygdala and Emotional Memory”. *Nature*, S. 377, s. 295.

Carmichael’s, Thomas vd. (1994). “Central Olfactory Connections in the Macaque Monkey”. *Journal of Comparative Neurology*, S. 346, s. 403-434.

Chu, Simon ve John Joseph Downes (2000). “Odour-evoked Autobiographical Memories: Psychological Investigations of Proustian phenomena”. *Chemical Senses*, S. 25, s. 111-116.

Craik, Kenneth (1947). “Theory Of The Human Operator In Control Systems”. *British Journal of Psychology*, S. 38, s. 56-61.

Eichenbaum, Howard (2001). “The Hippocampus And Declarative Memory: Cognitive Mechanisms And Neural Codes”. *Behavioral Brain Research*, S. 127, s. 199-207.

Eisthen, Heather (1997). “Evolution of Vertebrate Olfactory Systems”. *Brain, Behavior and Evolution*, S. 50, s. 222-233.

Gould, James ve Carol Grant Gould (2001). *Hayvan Zihni*. Tübitak Popüler Bilim Kitapları.

Herz, Rachel ve Trygg Engen (1996). “Odor Memory: Review and Analysis”. *Psychonomic Bulletin & Review*, S. 3, s. 300-313.

Herz, Rachel vd. (2004). “Neuroimaging Evidence For The Emotional Potency of Odor-evoked Memory”. *Neuropsychologia*, S. 42, s. 371-378.

Herz, Rachel ve Jonathen W. Schooler (2002). “A Naturalistic Study Of Autobiographical Memories Evoked by Olfactory And Visual Cues: Testing The Proustian Hypothesis”. *American Journal of Psychology*, S. 115, s. 21-32.

Johnson, Andrew J. (2011). “Cognitive Facilitation Following Intentional Odor Exposure”. *Sensors*, S. 11, s. 5469-5488.

Keleş, Esra ve Salih Çepni (2006). “Beyin ve Öğrenme”. *Türk Fen Eğitimi Dergisi*, S. 3, s. 66-82.

Keller, Fred S. ve William N. Schoenfeld (2014). *Principles of Psychology: A Systematic Text In The Science Of Behaviour*. Cambridge: BF Skinner Foundation.

Livesey, Petter J. (1986). “Learning and Emotion: Evolutionary processes”. *Psychology Press*, S. 1, s. 13-15.

Malnic, Bettina vd. (2004). “The Human Olfactory Receptor Gene Family”. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, S. 101, s. 2584-2589.

Moss, Mark vd. (2008). “Modulation Of Cognitive Performance And Mood By Aromas Of Peppermint and Ylang-ylang”. *Int. J. Neurosci.*, S. 118, s. 59-77.

Nairne, James vd. (2007). “Adaptive Memory: Survival Processing Enhances Retention”. *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, S. 33, s. 263.

Ozan, Vedat (2016). *Kokular Kitabı*. İstanbul: Everest Yayınları.

Pinker, Steven (1997). “Words and Rules In The Human Brain”. *Nature*, S. 387, s. 547-548.

Poellinger, Alexander vd. (2001). “Activation And Habituation In Olfaction An FMRI Study”. *Neuroimage*, S. 13, s. 547-560.

Posner, Michael ve Stephen Boies (1971). “Components of Attention”. *Psychological Review*, S. 78, s. 391-408.

Posner, Michael vd. (2004). “Attention and Cognitive Control”. *Cognitive Psychology: Key Readings*, Hove (England): Psychology Press.

Roberts, Craig vd. (2009). “Manipulation of Body Odour Alters Men’s Self-confidence And Judgements of Their Visual Attractiveness by Women”. *Int. J. Cosmet. Sci.*, S. 31, s. 47-54.

Sherry, David ve Daniel L. Schacter (1987). “The Evolution of Multiple Memory Systems”. *Psychological Review*, S. 94, s. 439-454.

Smith, Edward ve Stephen Kosslyn (2017). *Bilişsel Psikoloji*. Çev: Muzaffer Şahin vd, İstanbul: Nobel Akademik Yayıncılık.

Solso, Robert vd. (2007). *Bilişsel Psikoloji*. Çev: Ayşe Ayciçeği, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Soylu, Hüseyin (2004). *Fen Öğretiminde Yeni Yaklaşımlar: Keşif Yoluyla Öğrenme*. Ankara: Nobel Yayıncılık.

Teller, Christoph ve Charles Dennis (2012). “The Effect of Ambient Scent on Consumers' Perception, Emotions and Behaviour: A critical review”. *Journal of Marketing Management*, S. 28, s. 14-36.

Villemure, Chantal vd. (2003). “Effects of Odours on Pain Perception: Deciphering the Roles of Emotion and Attention”. *Pain*, S. 106, s. 101-108.

Zellner, Debra ve Mary A. Kautz (1990). “Color Affects Perceived Odor Intensity”. *Journal of Experimental Psychology*, S. 12, s. 391-397.

Eroğlu Pektaş, Güzide Öncü, Kadir Mersin ve Fatih Ormanlı (2018). “Limanların Bölgesel ve Ekonomik Etkileri: Tekirdağ-Ren Nehri Karşılaştırması”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 757-775.

DOI: DOI: 10.21550/sosbilder.390242

LİMANLARIN BÖLGESEL VE EKONOMİK ETKİLERİ: TEKİRDAĞ-REN NEHRİ KARŞILAŞTIRMASI*

Güzide Öncü EROĞLU PEKTAŞ**

Kadir MERSİN***

Fatih ORMANLI****

Gönderim Tarihi: şubat 2018

Kabul Tarihi: şubat 2018

ÖZET

Küreselleşmenin ekonomik hâkimiyetinde olan günümüzde ticaret lojistikten bağımsız olarak düşünülemez. Hammadde, üretim, tüketim üçgeninin binlerce kilometreyi bulabilen çevresinde dolanarak bu üç faktörün ortak bir noktada buluşturulması ancak ve ancak gelişmiş taşımacılık ağlarıyla mümkündür. Taşımacılığın ana faktörü ve taşımacılık ağlarının temel birleştiricisi ise denizyolu taşımacılığıdır. Bu lojistik faaliyetlerinin başlangıç ve bitiş noktasında limanlar yer almaktadır. Limanların yarattığı bu artı değer günümüz Batı Avrupa nüfusunun dağılımına da karar vermiştir. İç su yolu taşımacılığı daha ekonomik olduğu için tercih edilen Ren Nehri'nde gemilerle taşınan ürünlere ve ticari güce kayıtsız kalamayan halk, son yüz yıllık süreç içerisinde bölgede bulunan nüfusu ve nüfus yoğunluğunu ciddi düzeyde arttırmıştır. Türkiye'nin Tekirdağ ili incelediğinde ülkenin geri kalanına oranla oldukça yüksek bir

* Bu çalışma “International Congress of the New Approaches and Technologies for Sustainable Development 17” isimli uluslararası konferansta özet olarak sunulmuştur.

** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Deniz Ulaştırma İşletme Mühendisliği, guzide.pektas@istanbul.edu.tr

*** Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi Uluslararası Lojistik ve Taşımacılık, kmersin@gelisim.edu.tr

**** İstanbul Üniversitesi, fatih.ormanli@gmail.com

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
Cilt: 19 Sayı: 35 / Volume: 19 Issue: 35

nüfus artış oranı görülmektedir. Şehirde bulunan nüfusun dağılımına bakıldığında ise limana yakın ilçelerde daha yüksek bir nüfus görülmektedir. Çalışmada öncelikle makro açıdan Hollanda'daki Ren Nehri değerlendirilmiş olup, sonrasında Tekirdağ ilinin liman faaliyetlerinin bölgesel kalkınmaya olan etkisi araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: pazarlama, bölgesel kalkınma, denizyolu taşımacılığı, liman yönetimi

Regional and Economic Impacts of Ports: Comparison of Tekirdağ-the River Rhine

ABSTRACT

In today's economic dominance of globalization, trade cannot be considered independently of logistics. It is only through advanced transportation networks that these three factors can be brought together in a common place by circulating the raw material, production, consumption triangle around thousands of kilometers. The main factor of transportation and the main unifying agent of transportation networks is maritime transportation. Ports are located at the beginning and end of these logistics activities. This added value created by the harbors also decided on the distribution of today's Western European population. The inland waterway transportation is more economical when viewed commercially. The products that are transported by ship on the River Rhine, and the people who cannot be ignorant of the trade, have significantly increased the population and population density in the region in the last hundred years. When we examine Turkey's province of Tekirdağ, we see a very high population growth rate compared to the rest of the country. When we look at the distribution of the population in the city, a higher population is seen in the regions near the port. These assessments will directly affect the amount of regional development and the impact of the port on this development. In the study, the Rhine River in the Netherlands was firstly evaluated in terms of macro, and then the effect of the port activities of Tekirdağ province on the regional development was investigated.

Key words: *marketing, regional development, maritime transport, seaport management*

Giriş

Tarihin ilk çağlarında beri insanlar iklimin uygun, yiyecek ve su kaynağının bol olduğu yerlerde yaşamlarını sürdürdüler. Günümüzde değişen

tek şey ise artık şehirlerimizi tatlı değil tuzlu su çevresine konumlandığımızdır. Avrupa'nın nüfus yoğunluğu haritasına bakıldığında insanların genellikle ülke başkentlerinde, güçlü liman kentlerinde ve iç suyollarının çevresinde yaşadığını görmekteyiz. Peki, neden insanlar suya yakın bölgeleri tercih etmektedir?

Eski ve Yeni Dünya arasında ticaretin denizler ve okyanuslar üzerinde yapıldığı tarihin ticaret anlamında mihenk taşları sayılan İpekyolu ve Baharat Yolu gibi ticaret yolları vardı. Ticaret yapanlar, tüccarlar, para ve zenginlik bu yollar üzerinden ilerlerdi. En ucuz kıyafetlerden en pahalı mücevherlere kadar her şey bu yollar üzerindeki tüccarlar tarafından taşınırdı. Bu ticaret yollarının üzerinde ya da çevresinde yer alan şehirler ekonomik gücün merkeziydi. Bu noktalar pazarların kurulduğu, üretilen ürünlerin geldiği, satıldığı, hayvanlara ya da hayvanların çektiği arabalara yüklendiği ve diğer şehirlere doğru yola çıktığı yerler idi. Bu ticaret noktalarında sadece ürünler değil aynı zamanda insan ticareti de yapılyor idi.

O tarihten günümüze birçok şey değişti. Ekonomik güç doğudan batıya doğru kaydı. Ticaret yolları değişti ve gelişti. Ticaret ve taşımacılık karadan denize doğru bir geçiş yaptı. Hayvan arabalarının yerini gemiler, kamyonlar, kargo uçakları aldı. Ancak bütün bu değişimler ticaret yapılan kentlerin zenginleştiği ve kalkındığı gerçeğini değiştirmedii.

Günümüz dünyasında siyasi ve toplumsal temelleri ulusçu düşüncede devletler ve yönetimler görsek bile ticari olarak dünya ulusallaşma gibi bir düşünceye sahip değil. Tablo 1'de denizyolu ticaretinin uluslararası emtia ticaretindeki önemi gösterilmiştir. Hammadde, üretim ve tüketimin çoğu zaman ayrı ayrı yerlerde gerçekleştiği günümüzde hâkim düşünce küreselleşmedir. Bu düşüncenin gerçekleşmesi ise ancak ve ancak dünyayı daha küçük hissettirecek teknoloji ve ulaştırma imkânlarıyla mümkün. 2017 yılı verilerine göre dünyayı sınırları olmayan bir ticaret sahası olarak kullanmak için 13,5 milyar tonluk taşıma yapıldı ve bu taşımanın %84'ünü oluşturan 11,3 milyar tonu denizyoluyla gerçekleştirildi. Veriler gösteriyor ki küreselleşme devam ettiği ve yeni bir hâkim taşımacılık modu oluşmadığı sürece denizyolu taşımacılığı aktif ve güçlü olacaktır. Bu durum mümkün oldukça da denizyolu taşımacılığı sektörel olarak oldukça büyük bir ekonomik güce sahip olacaktır.

	2012	2013	2014	2015	2016
Taşıyan Miktar	11,83	12,19	12,58	12,88	13,18
Yıllık Değişim (%)	3	3,19	2,38	2,3	2,8
Deniz Yolunun Payı (%)	84	84	84	84	84

Tablo 1: Miktar Olarak Uluslararası Emtia Ticareti (Clarkson Ocak 2017 raporu)

Dünya üzerinde genel bir inceleme yapıldığında görülüyor ki nüfus, ticaret ve refah düzeyinin yüksek olduğu bölgelerin bazı ortak özellikleri vardır. Bu yerlerin bir kısmını başkentler ya da tarihi olan sanayi ve ticaret merkezleri oluştururken, bazı yerleri de coğrafik olarak özellikle kıyı kesimlerinde yer alan güçlü liman bağlantısı olan kentler ve liman merkezleri oluşturmaktadır. Liman, gemi ile diğer taşıma araçları arasında mal ve yolcu aktarılmasını veya yükün depolanmasını güvenle sağlamayı amaçlayan ve buna ilişkin olarak ekonomik işlevlerin gerçekleşmesine olanak veren tüm altyapı ve donanımın var olduğu bir hizmet yeri olarak tanımlanmaktadır (Koldemir 2003: 58). Deniz taşımacılık sisteminin en önemli unsurlarından biri olan limanlar, gemilerin yükleme-boşaltma yaptıkları, barındıkları, yakıt, kumanya ve diğer ihtiyaçlarını karşıladıkları yerlerdir. Bir liman işletmesinin etkin bir çalışma ortamı sağlayabilmesi için amacına, büyüklüğüne, faaliyetlerine ve bulunduğu ortama uygun bir şekilde organize edilmesi gerekir (Karcıoğlu ve Temelli, 2016: 72). Ticaret ve ulaşımı destekleyen limanlar, buldukları kentin ve bölgenin ekonomik gelişimi için önemli imkânlar sunmakta, çeşitli ticaret merkezleri arasında güçlü bir bağ kurmaktadır (Bayraktutan vd. 2013: 11-41).

Günümüzde global ticaret hacminin artışı ile birlikte limanların da önemi artmaktadır. Bu durum liman operasyonlarına olan talebi yükseltmekte ve kapasite kısıtları altında liman yönetiminin etkinliğini kritik bir konu haline getirmektedir (Türsel vd. 2008: 254). Limanlar, yerel, bölgesel ve ulusal düzeydeki ekonomilerin büyümesinde ve geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Li-zhuo 2012: 32). Geçmişte liman arkasında depo

konumundaki kentler, limanların son on yıldaki gelişimine bağlı olarak bu konumunu terk etmiştir. Limanların kentleri arkasından sürükler hale gelmesiyle, kentler liman adıyla anılmaya başlamış ve liman kentler kavramı ortaya çıkmıştır (Es vd. 2008: 38). Liman ve limanın bulunduğu bölge arasındaki bağlantı ekonomik ilişkiler üzerine kurulmuştur. Limanlar buldukları yerin gelişimi sağlarken o bölgedeki kaynaklarda limanın gelişmesini sağlar (Akarçay 2011: 139).

Limanlar, gemilerin yanaştığı ve demirlediği, yüklerin gemiden karaya, karadan gemiye aktarılması için gerekli ekipmanlara sahip alanlardır (Alderton 1995: 253). Başka bir tanımlamaya göre liman, “Gemilerin barınma, yük alıp verme amaçlı uğrayıp ayrıldıkları, yolcu ve malların diğer taşıma türü araçlarına aktarıldığı, değişik destek hizmetleri aldığı hizmet üreten merkezlerdir” (Baykal 2012: 135). Diğer bir tanımlamaya göre ise liman; rıhtım veya iskelelerine gemilerin, deniz taşıma araçlarının yanaşıp bağlanabileceği veya su alanlarına demirleyebileceği imkânları kapsayan, tekneden kıyıya, tekneden tekneye, kıyıdan tekneye, yük veya insan nakli, teknelerin bağlanıp kaldırılması ya da demirlemesi, eşyanın karada ve denizde teslimine kadar korunması için tesisleri ve imkânları bulunan sınırlandırılmış kara ve deniz alanlarıdır (Altınçubuk 2000: 9).

Limanlar iç ve dış ticarete önemli bir rol oynadığından yerel ve ulusal ekonomik kalkınmayı etkilemektedir (Jung 2011: 2). Limanların hem saha içinde hem de saha dışında yaratmış olduğu etkinin bir sonucu olarak ortaya çıkan liman ekonomisi de önce bölgesel, daha sonra da ulusal düzeyde önem arz etmektedir. Bu noktada günümüzde değişen ekonomik sistem içerisinde liman ekonomisi, bölgesel kalkınmanın gerçekleştirilmesi için ülkelerin faydalandığı bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır.

Konum gereği bölgesel kalkınma konusunda bahsedeceğim. Ancak öncesinde genel hatlarıyla bile olsa ekonomik coğrafyanın ne olduğu ve kalkınmayla ilişkisi bilinmelidir. Ekonomik coğrafya; ekonomik faaliyetlerin doğal çevre ile ilişkisini inceler. Özet olarak ekonomik coğrafya ile kalkınma arasındaki ilişkiyi genel normlar çerçevesinde aşağıdaki gibi maddeleştirmek olanaklıdır (Küçüker 2000: 7):

a) Ilıman bölgelere göre tropikal bölgeler kalkınma açısından daha geri kalmıştır.

b) Hinterland alanlara kıyasla kıyı bölgeleri ile kıyılarına nehir yolları ile bağlantılı olan bölgeler kalkınma için oldukça avantajlı yerlerdir.

c) Kıta içlerinde yer alan ülkeler denizlere erişememe nedeniyle daha dezavantajlı konumdadır.

d) Kıyı bölgelerindeki yüksek nüfus yoğunluğu içsel, bölgesel ve uluslararası ticarete erişim açısından ekonomik kalkınma için uygun koşullar sağlar.

e) Günümüzde nüfus artışı ile bir ülkenin ekonomik büyüme potansiyeli arasında negatif bir ilişki vardır.

Özellikle son yıllarda, pek çok ekonomik olayın arkasında dünya kaynaklarının lokal dağılımının ve buna ek olarak faktör hareketlerinin rolünün olduğu bilinmektedir. Belli coğrafi özelliklere sahip bölgelerin daha fazla geliştiği izlenen bir durumdur (Elmas, 2001: 13). Özellikle *b*, *c* ve *d* maddeleri gösteriyor ki kıyı kesimler ve kıyı kesimlerin getirdiği ticari avantajlar sayesinde kalkınma miktarı daha karlı ve ticaret anlamında da daha kolay gerçekleşmektedir.

1. Bölgesel Kalkınma

Bölgesel kalkınma, az gelişmiş bölgelerin gelişmiş bölgelere sosyal refah açısından yaklaştırılması, yani farklılıkların giderilmesi ile bölgelerarası kalkınmışlık farklılığını azaltmayı ve ortadan kaldırmayı hedefler (Arslan 2005: 276).

Bölgesel kalkınma kavramına tanımsal düzeyde bakılacak olursa; bu kavrama yüklenen anlam, bölge tanımına bağlı olarak önemli ölçüde farklılaşabilir. Bölgelerarası gelişme düzeyi farkı dünyada kıtalar arası, ülkeler arası, aynı ülkede bölgeler-yörelere ve bir kentin semtleri arasında açığa çıkabilir. Örneğin; eğer planlamada ekonomik öncelikler ön plana alınırsa polarize bölge, çevresel ve ekonomik kriterler dikkate alınır ise bir havza ya da coğrafi bir bölge, kültürel-tarihi kriterler esas alındığında ise siyasi bir bölge ile bölge tanımı ve alanı belirlenmelidir. Bölge tanımı geniş tutulur ise kalkınma çabasının hedefi kalkınma bölgeleri, dar tutulur ise büyüme

noktaları olacaktır. Neticede herhangi bir yörenin kalkınma çabasında bölge tanımının nasıl yapılacağına büyük önemi vardır. (Köstekli 1999: 156)

Bu sebepten dolayı çalışmanın daha sağlıklı olması için bölgesel kalkınmayı makro ve mikro olarak iki boyutta inceleyeceğiz. Birinci kısımda makro boyutta inceleme yapacağız. Avrupa ve sahip olduğu iç suyollarının kıtasal bazda sağladığı kalkınma ve nüfus dağılımına etkisini inceleyeceğiz. Şehir ölçeğinde değerlendirme yapacağımız mikro boyutta ise Türkiye'nin Tekirdağ ili üzerinde inceleme yapılacaktır.

Şekil 1: Avrupa'daki İç Suyolları

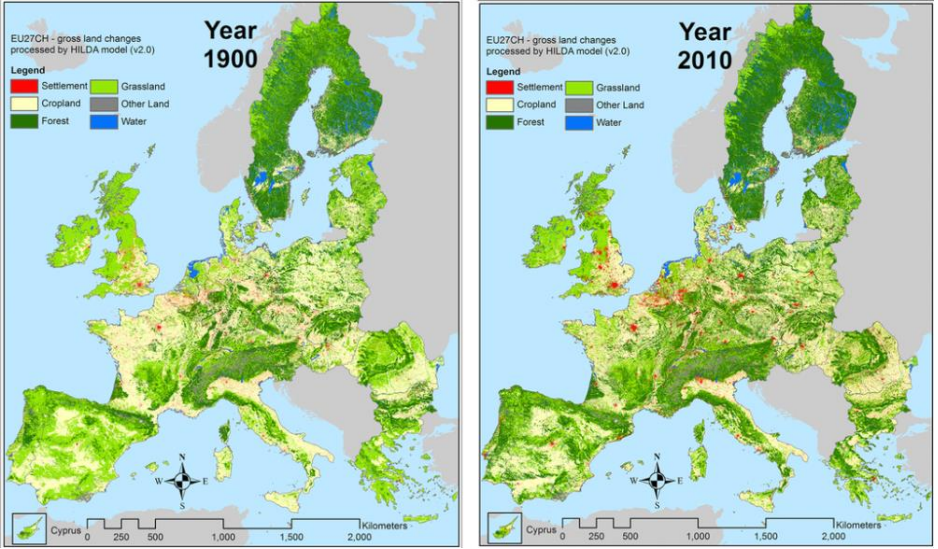
Bu çalışmada makro boyutta örnek olarak Avrupa kıtasını kullanacağız ve Batı Avrupa'nın sahip olduğu iç suyollarının ticari ve demografik etkisini inceleyeceğiz. Bu seçimi yapmamızın nedeni Avrupa'nın gelişmiş ekonomik yapısı, kıtaya hâkim iç suyollarına sahip olması ve bu gelişmişliğin kıta coğrafyasına yayılmış bulunmasıdır. Çünkü gelişmişliğin coğrafi ya da ekonomik nedenlerden dolayı yayılmadığı yerlerde bu

çalışmanın yapılması manipülatif sonuçların ortaya çıkmasına neden olacaktır. Örneğin Çin Halk Cumhuriyeti ya da Uzakdoğu üzerinden bu çalışma yapıldığında ucuz iş gücü, yüksek üretim miktarı ve bu üretimin yurtdışına satılması üzerine kurulu ekonomik sistemden kaynaklı olarak denizyoluna ve limanlara oldukça yakın olan (maliyeti düşürmek amacıyla) bir çalışan nüfusu görülecektir. Ancak bölgenin geriye kalan kısımlarında gelişmişlik düzeyinin düşük olmasından ve burada yaşayan nüfusun bölgenin ekonomik güç ya da imkânlarından dolayı değil diğer bölgelerin az gelişmişliği ve fakirliğinden kaynaklı olarak bu bölgede ikamet etmesinden dolayı ortaya çıkan nüfus ve diğer verilerin oldukça yüksek ve abartılı olmasına neden olacaktır. Ekonomik olarak gelişmiş olan Kuzey Amerika ise düşük nüfus yoğunluğu ve iç kesimlerde oldukça düşük nüfusa sahip olduğundan dolayı çalışma için uygun değildir. Ayrıca iç kesimlerinin bir kısmının ikliminin yaşamak için ideal olmaması yine elde edilen verilerin sağlıklı olmasına engel olacaktır. Bu şartlar altında Avrupa gelişmişlik farkının bölgeler arasında daha az olması, nüfus yoğunluğunun yüksek olması, uygun iklim koşulları ve gelişmiş bir bölgede bile limanın etkilerini gösterecek olması nedeniyle çalışma için idealdir.

2. Ren Nehri Fiziksel Özellikleri ve Nüfus Dağılımına Etkileri

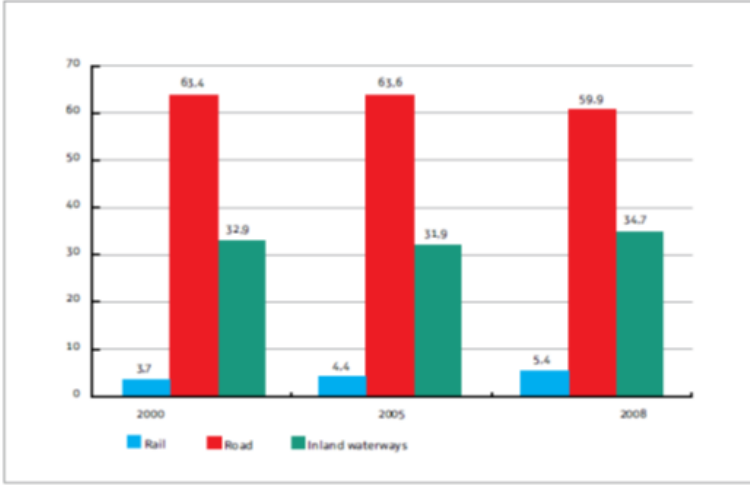
Ren Nehri İsviçre Alplerde doğup, Lihtenştayn ve Fransa sınırlarından Almanya ve Hollanda topraklarından sonra geçtikten sonra Rotterdam'da Kuzey Denizi'ne dökülen 1230 km uzunluğuyla Batı Avrupa en önemli nehirlerinden biri. 883 km'si gemi ulaşımına uygundur, bu nehrin kolları ile birlikte kapladığı alan 185.000 km²dir. İsviçre, Avusturya, Almanya ve Hollanda; Ren Nehrinin aktığı ülkelerdir. Lihtenştayn ve Fransa'nın ise sınır nehridir. Bu ülkeler iç suyollarında yapılan taşımacılıkta Avrupa'nın ilk sıralarında yer almaktadır¹. Yine aynı ülkeler bölgedeki en iyi kredi notlarına, (Standard&Poors verileri) sahip ülkelerdir. Ayrıca Avrupa'da denizden uzak en büyük limanı olan Duisburg da çok önemli bir ticaret yolu olan Ren nehrinin üzerindedir. Bu durum Ren Nehri'nin ticari hacminin büyüklüğünü gösteren önemli verilerdendir.

¹ <http://ec.europa.eu/eurostat> (Erişim: 30.03.2018)

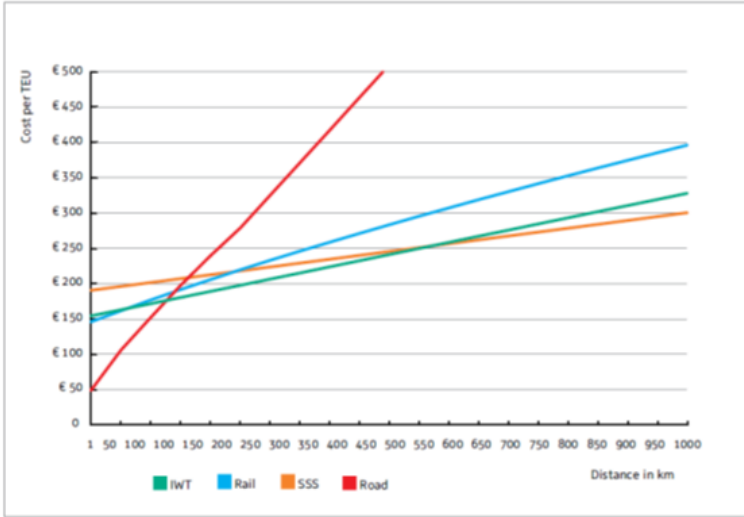

Şekil 2: 1900 ve 2010 Yıllarındaki Avrupa Nüfus Yoğunluk Haritaları

Son yüzyıl içinde Avrupa kıtasının oluşturduğu nüfus yoğunluk haritası farklılıklarını incelediğimizde görüyoruz ki eski yerleşim noktalarının dünya ve kıta nüfusunun artmasının etkisiyle katlanarak artmıştır. Bununla birlikte eskiden nüfus yoğunluğunun yüksek olmadığı Ren Nehri bölgesi nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu bölgeler arasında yer almaya başlamıştır. Günümüzde Ren Nehri havzası yoğun bir nüfusa ev sahipliği yapmaktadır (2000 yılındaki araştırmaya göre yaklaşık 60 milyon) (Huisman vd. 2000: 89). Bunun oluşmasında bu tarihsel süreç içerisinde ticari taşımaların denizyolu ağırlıklı olarak yapılmaya başlanmasının etkisi yadsınamaz boyutlardadır.

Şekil 3: Hollanda’da Yapılan Taşımaların Taşıma Modlarına Göre Dağılımı

Şekil 4: Taşıma Modlarına Göre Limandan Kapıya Yapılan Taşımaların Konteyner Başına Düşen Maliyeti

Grafik üzerinde görüldüğü gibi özellikle taşıma mesafesi uzadığında iç su yolu taşımacılığı diğer taşıma modlarına göre ekonomik olarak avantajlı bir konuma sahiptir. Ren nehrinin girişinde bulunan Hollanda'da tüm taşıma çeşitleri içerisinde, ton bakımından, iç su yolu taşımacılığının oranı %30 seviyesinin üzerinde bulunmaktadır. Bu tercih ekonomik avantajlar kazanmayı ve karlılığı arttırmayı amaçlamaktadır. 500 km mesafede yaklaşık olarak %50 daha karlı olan bu taşıma sistemi Ren Nehri ve Ren Nehri bölgesinin tercih edilme miktarını arttırmaktadır.

3. Tekirdağ İli Konumu ve Nüfusu

Tekirdağ, Türkiye'nin en kalabalık 23. Şehri olarak bilinir. 2016 itibarıyla 972.875 nüfusa sahiptir. Nüfus artış hızı %3,73'tür. Bu nüfus artış hızı Türkiye'nin toplam nüfus artış hızı olan %1,2'nin üç katından fazladır ve şehirlerarasında en yüksek 4. nüfus artış hızıdır. Tekirdağ aynı zamanda Türkiye'nin en çok göç alan 10.ili konumunda yer almaktadır. (TÜİK) Şehir Marmara Bölgesi'nin Trakya yakasında bulunur; doğuda İstanbul, güneyde Marmara Denizi ve Çanakkale, batıda Edirne, kuzeyde Kırklareli ve kuzeydoğuda da Karadeniz ile çevrilidir.

3.1. Tekirdağ İli Ekonomik Durumu ve Demografik Yapıya Etkisi

Şehrin ekonomik sisteminin temelleri tarım ile atılmış olmakla birlikte günümüzde sanayi ve hizmet sektörleri şehir ekonomisinde oldukça yüksek yer elde etmiştir. Şehir içerisindeki sanayi kuruluşları içinde dokuma, giyim ve deri sanayi en yüksek paya sahip sanayi kollarıdır. Ayrıca plastik, kimya, boya, cam, gıda, içki ve tütün şehirde etkin olan başlıca sanayi dallarındandır.

Tekirdağ'daki sanayileşme, yerli sermaye ile değil, il dışından gelen sermaye sayesinde. Sanayi yatırımlarının en belirleyici özelliği, büyük şirketlerin üretim zinciri içindeki bazı fabrikalarına ev sahipliği yapmasıdır. Bu nedenle Tekirdağ'daki sanayi tesisleri arsa ve nitelsiz işgücü açısından ucuz olanaklar sunan Tekirdağ'dan yararlanırken, yapılan faaliyetin ilde refah düzeyi artışı yaratacak faaliyetler, Tekirdağ dışından sağlanmaktadır. Ulaştırma olanaklarının da katkıda bulunduğu bu durum sonucunda, sanayinin ihtiyaç duyabileceği pazarlama, reklam, finans vb. modern hizmetler ve nitelikli işgücü ve yöneticiler şirket merkezlerinin bulunduğu hemen yanı başındaki İstanbul'dan karşılanmaktadır. Bu durum modern hizmet

sektörlerindeki gelişimin, sanayileşmenin gerektireceği seviyenin gerekenin altında kalmasına yol açmıştır. Öte yandan, sanayinin hızlı gelişimine bağlı olarak mavi yakalı istihdam yaratılması ve bu durumun yol açtığı gelir etkisi tüketim artışına ve bu da başta ticaret olmak üzere tüketiciye dönük sektörlerde büyümeyi tetiklemiştir. Böylece sanayileşmenin hızlı olduğu ilçelerde ticaret sektörü de canlanırken, diğerlerinde aynı süreç görülmemektedir.

Sanayileşmenin *tekstil, giyim, kimya, metal* gibi az sayıda sektörde ve genelde düşük teknoloji alanlarda yoğunlaşmış olması Tekirdağ'ın gelecekteki ekonomik gelişmesi için bir risk oluşturmaktadır. *Tekstil ve giyim* sektörleri ildeki tüm istihdamın %50'sini oluşturmaktadır. Düşük teknolojiye dayalı bu sanayileşme yapısı şimdi yaratmış olduğu çevre tahribatı nedeniyle tıkanma riski ile karşı karşıyadır. Tekirdağ'ın yüksek katma değerli ve yoğun teknoloji ürünler üretip, bu ürünleri yurtdışına satması için, üretimin çevreye duyarlı olarak yapılması, demiryolu ve liman kapasitesinin artırılması, lojistik üslerin kurulmuş olması, şehrin insan kaynaklarının niteliğinin artırılması gerekecektir.

Tablo 2: İlçeler Bazında Öne Çıkan Fonksiyonlar ve Merkez Türleri

Merkez Türü	Yerleşim	Öne Çıkan Fonksiyonlar	Ağırlıklı Sektör Türü
Hizmet	Süleymanpaşa	Finans, Ticaret, Kültür-Turizm, Eğitim, Üniversite, Lojistik, Liman, Teknoloji Geliştirme Bölgesi	Hizmet Sektörü
Hizmet Merkezi İlçe	Çorlu	Finans, Ticaret, Kültür-Turizm, Eğitim, Üniversite, Lojistik, Fuar, Serbest Bölge, İmalat, Sanayi Teknoloji Geliştirme Bölgesi	Hizmet Sektörü
Sanayi Merkezi	Çerkezköy	Organize Sanayi Bölgeleri, Uzmanlaşmış İmalat Sanayi, Serbest Bölge, Teknoloji Geliştirme Alanları	Sanayi Sektörü
Kırsal Merkez	Kapaklı Ergene	Organize Sanayi Bölgeleri, Uzmanlaşmış İmalat Sanayi	Sanayi Sektörü
Turizm Merkez	Malkara Muratlı	Tarımsal Depolama ve Lojistik, Tarımsal Üretime Yönelik AR-GE ve Danışmanlık	Tarım Sektörü

	Hayrabolu Saray	Hizmetleri, Ürün Borsası Tarım Fuarı, Ticaret, Tarıma Dayalı Sanayi; OSB, İmalat Sanayi	
Turizm Merkezi-ilçe	Marmara Ereğlisi	Arkeolojik Turizm, Turizm Faaliyetleri, Ticaret, Enerji, Liman, Lojistik	Hizmet Sektörü
Turizm Merkezi-ilçe	Şarköy	Argo-Eko Turizm, Turizm Faaliyetleri, Ticaret, Tarımsal Üretim	Hizmet Sektörü

Şekil 5: Tekirdağ İlinin İlçeleri

Tekirdağ ilinde ilçelerinin büyük bir kısmı için hâkim sektör konumunda sanayi ve hizmet yer almaktadır. Bu ilçelerin coğrafi konumlarını incelediğimizde ise liman bölgesi olan Süleymanpaşa ve çevresindeki ilçelerin ticari profilinin bu sektörlere dayalı olduğunu, ancak bu bölgeden uzaklaştıkça bölgenin eski temel ekonomik faaliyeti olan tarımın hâkim sektör konumuna geldiğini görmekteyiz.

4. Tekirdağ Limanı ve Bölgeye Etkileri

Ekonomik faaliyetlerin gelişmesi ve varlığını sürdürebilmesi, ulaşım faaliyetlerinin gelişmesine bağlıdır. Sanayi, ticaret ve buna bağlı olarak gelişmiş şehir ve toplumlar ulaşımın gelişimine paralel bir gidiş göstermektedir (Koday 2000: 215). Tekirdağ Limanı'nın İstanbul'a ve Avrupa ülkelerine yakınlığı, bu alanlarla karayolu ve demiryolu bağlantısının olması, bunlara ilaveten havaalanının olması stratejik önemini arttırmakta gelişimi açısından avantaj sağlamaktadır. Tekirdağ Limanı, İstanbul limanlarındaki yığılmaları azaltabilecek dengeli bir gelişmeyi ve ulaşımı sağlayabilecek alternatif bir liman bölgesi potansiyeline sahiptir (Özyavuz vd. 2014: 196).

Tekirdağ'da artan sanayileşme ile birlikte artan liman faaliyetleri ilin sosyo-ekonomik yapısında önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. İlde kurulmuş olan pek çok sanayi tesisinin ihtiyaç duyduğu hammaddeyi temin etmesinde ve mamul maddelerin pazarlanmasında en ucuz ulaşım sektörü olan denizyolundan yararlanma imkânlarına sahip olmasının rolü büyüktür. Bundan dolayı Tekirdağ ilinde sanayi sektörü ve deniz ulaşımı birebiriyle sıkı bir ilişki içindedir. Tekirdağ Limanı son yıllarda yaşanan gelişmelerin yanında ASYAPORT Liman tesislerinin de tam manasıyla faaliyete geçmesiyle, sadece ulusal değil, uluslararası lojistik üs olabilecek kapasiteye erişmiş durumdadır. Tekirdağ'da lojistik sektörünün gelişmesi ilin ticari hayatına zenginlik katacağı gibi beraberinde pek çok sektörün de gelişmesine hız kazandıracaktır. (Eroğlu 2016: 209)

Türkiye'nin ilk transit konteyner limanı olan Asyaport, 320 bin metrekare alanda Türkiye'nin en büyük, Hamburg ve Rotterdam'dan sonra Avrupa'nın 3. büyük limanı olacak. 20 metre derinliğe kadar toplam 2000 metre rıhtımı, yıllık 2,5 milyon TEU'ya varacak kapasitesi ile Asyaport, karayolu, denizyolu ve demiryolu bağlantıları ile bölgesinde bir lojistik merkez olarak gelişen Tekirdağ'a büyük katkı sağlayacaktır. Tekirdağ limanı (Deniz Ticareti Dergisi Haziran 2015) Asyaport, Mediterranean Shipping Company (MSC) grubunun liman yatırımları yapan şirketi Global Terminal Limited (GTL) ile Soyuer ailesinin münhasıran konteyner limanı işletmesi amacı ile kurmuş oldukları Asyaport Liman A.Ş. tarafından inşa edilmiş olup 8 Temmuz 2015 tarihinde hizmete girmiştir. MSC'nin Doğu Akdeniz transit taşımalarını Asyaport üzerinden yapacak olması da bölgeye gelen yük

miktarını ve yük üzerinden elde edilecek katma değer miktarını arttırması beklenmektedir. Liman 1200 kişilik istihdam yaratacağı gibi aynı zamanda limandan kaynaklı olarak ortaya çıkacak iş alanları ve işletmelerin de istihdam rakamlarına katkıda bulunması beklenmektedir².

Bu gelişmeler uzun vadede faydalar getireceği gibi kısa vade içinde dahi etkili olmuştur. Dünyanın önde gelen iş ve ekonomi dergilerinden Forbes'un Türkiye bürosu, 'Çalışmak ve Yaşamak için En İdeal Kent' başlığı altında yaptığı araştırma ile Türkiye'nin 81 vilayetini alinan puanlara göre sıraladı. Sıralamanın ilk üçü 1. İstanbul, 2. Ankara ve 3. İzmir şeklinde oluştu. Derginin araştırmasına göre Tekirdağ, İzmir'den sonra çalışmak ve yaşamak için en ideal 4. kent oldu. 2015 yılında 9'uncu olan Tekirdağ, bu sene 5 sıra birden yükseldi. Tekirdağ, özellikle yaşanabilirlik endeksinde 27 sıra birden sıçradı. Araştırma, 94 başlıktaki veri setine göre hazırlandı. Oluşan veri seti 4 ana kategoriden oluşmaktadır. (Forbes Türkiye Dergisi Ekim 2016 sayısı) Bunlar:

- ✓ Beşeri sermaye ve yaşanabilirlik,
- ✓ Marka becerisi ve yenilikçilik,
- ✓ Ticaret becerisi ve üretim potansiyeli,
- ✓ Erişilebilirlik

Sonuç

Dünya üzerinde yapılan bütün taşımacılıkların %84'lük kısmını oluşturan denizyolu taşımacılığında limanlar ve liman kentleri çok önemli olduğundan bahsedildi. Limanların yarattığı bu artı değer günümüz Batı Avrupa nüfusunun dağılımına da etki etmiştir. İç su yolu taşımacılığı ticari olarak bakıldığında daha ekonomik olduğu için tercih edilen Ren Nehri'nde gemilerle taşınan ürünlere ve ticari güce kayıtsız kalamayan halk, son yüz yıllık süreç içerisinde bölgede bulunan nüfusu ve nüfus yoğunluğunu ciddi düzeyde arttırmıştır. Türkiye'nin Tekirdağ ili incelediğinde ülkenin geri kalanına oranla oldukça yüksek bir nüfus artış oranı görmekteyiz. Şehirde bulunan nüfusun dağılımına bakıldığında ise limana yakın ilçelerde daha

² <http://www.asyaport.com> (Erişim: 22.02.2018)

yüksek bir nüfus görülmektedir. Ayrıca liman bölgesine yaklaştıkça hizmet ve sanayi sektörleri hâkim konumda görülmekteyken limandan uzaklaştıldığında ticari temellerinin dayandığı tarım sektörü hâkimiyeti ele almaktadır. Limanların buldukları bölgeye ticari ve ekonomik açıdan ciddi avantajlar getirdiği aşikârdır.

Çalışma içerisindeki incelemeyi makro ve mikro ölçekte iki kısım olarak yapılmış ve örneklem olarak makro boyutta Avrupa kıtasını ve mikro boyutta ise Türkiye'nin Tekirdağ ili ele alınmıştır. Bu durum farklı ölçeklerde oluşacak benzerlikler ve farklılıkların daha iyi gözlemlenebilmesi amacıyla tercih edilmiştir. Çalışma üzerinde görüldü ki limanlar bölgelerinin ekonomik kapasitelerinin üst sınırlarını yükseltmekte ve ticari olarak avantajlar sağlamaktadır. Ancak bu durum limanların her zaman ve her konumda bölgesel kalkınmaya ve ticarete etki edeceği şeklinde yorumlanmamalıdır. Liman yerinin konumu, hinterlandı, işlem ve depolama hacmi ve diğer birçok etken liman yatırımı öncesinde değerlendirilmelidir. Bu değerlendirmeler bölgesel kalkınmanın miktarını ve limanın bu kalkınmaya etkisini direkt olarak etkileyecektir.

Tekirdağ Limanı'nın İstanbul'a ve Avrupa ülkelerine yakınlığı, bu alanlarla karayolu ve demiryolu bağlantısının olması, bunlara ilaveten havaalanının olması stratejik önemini arttırmakta gelişimi açısından avantaj sağlamaktadır. Tekirdağ Limanı, İstanbul limanlarındaki yığılmaları azaltabilecek dengeli bir gelişmeyi ve ulaşımı sağlayabilecek alternatif bir liman bölgesi potansiyeline sahiptir (Özyavuz vd. 2014: 196).

Sanayileşmenin *tekstil, giyim, kimya, metal* gibi az sayıda sektörde ve genelde düşük teknolojili alanlarda yoğunlaşmış olması Tekirdağ'ın gelecekteki ekonomik gelişmesi için bir risk oluşturmaktadır. *Tekstil ve giyim* sektörleri ildeki tüm istihdamın %50'sini oluşturmaktadır. Düşük teknolojiye dayalı bu sanayileşme yapısı şimdi yaratmış olduğu çevre tahribatı nedeniyle tıkanma riski ile karşı karşıyadır. Tekirdağ'ın yüksek katma değerli ve yoğun teknolojili ürünler üretip, bu ürünleri yurtdışına satması için, üretimin çevreye duyarlı olarak yapılması, demiryolu ve liman kapasitesinin artırılması, lojistik üslerin kurulmuş olması, şehrin insan kaynaklarının niteliğinin artırılması gerekecektir.

Tekirdağ'da artan sanayileşme ile birlikte artan liman faaliyetleri ilin sosyo-ekonomik yapısında önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. İlde kurulmuş olan pek çok sanayi tesisinin ihtiyaç duyduğu hammaddeyi temin etmesinde ve mamul maddelerin pazarlanmasında en ucuz ulaşım sektörü olan denizyolundan yararlanma imkânlarına sahip olmasının rolü büyüktür. Bundan dolayı Tekirdağ ilinde sanayi sektörü ve deniz ulaşımı birebiriyle sıkı bir ilişki içindedir. Tekirdağ Limanı son yıllarda yaşanan gelişmelerin yanında ASYAPORT Liman tesislerinin de tam manasıyla faaliyete geçmesiyle, sadece ulusal değil, uluslararası lojistik üs olabilecek kapasiteye erişmiş durumdadır. Tekirdağ'da lojistik sektörünün gelişmesi ilin ticari hayatına zenginlik katacağı gibi beraberinde pek çok sektörün de gelişmesine hız kazandıracak ili Türkiye'nin en büyük illeri ile yarışabilir duruma getirecektir. Çalışmanın literatür taraması sonrasında araştırma bölümünde Tekirdağ ilini sektörel gelişmeleri ile değerlendirilmiştir. Çalışmanın bundan sonraki bölümünde kantitatif araştırma metotları ile ele alınarak sayısal veriler elde edilmesi planlanmaktadır. Çalışmanın hem özel sektöre, hem de o bölgede iş yapan veya yapacak olan üretim, satış veya lojistik ile ilgili işletmeler için de ön bir araştırma olacağı inancındayızdır.

Kaynaklar

Alderton, Patrick M. (1995). *Sea Transport: Operation and Economics*. London: Thomas Reed Publications.

Altınçubuk, Fikret (2000). *Limn İdare ve İşletmesi*. İstanbul: Deniz Ticaret Odası Yayınları.

Akarçay, Nermin (2011). "Tekirdağ Limanları ve Türkiye Deniz Taşımacılığındaki Payı". *Tekirdağ Değerleri Sempozyumu (21 Ekim 2010)*, s. 136-145.

Arslan, Kahraman (2005). "Bölgesel Kalkınma Farklılıklarının Giderilmesinde Etkin Bir Araç: Bölgesel Planlama ve Bölgesel Kalkınma Ajansları". *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7, s. 275-294.

Baykal, Reşat (2012). *Karma Taşımacılık Yaklaşımıyla Limanlar ve Terminaller*. İstanbul: Birsen Yayınevi.

Bayraktutan, Yusuf ve Mehmet Özbilgin (2013). “Limanların Uluslararası Ticarete Etkisi ve Kocaeli Limanlarının Ülke Ekonomisindeki Yeri”. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 26, s. 11-41.

Elmas, Gülen (2001). *Küreselleşme Sürecinde Bölgesel Dengesizlikler*. İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.

Eroğlu, İlker (2016). “Tekirdağ Limanı’nın Coğrafi Özellikleri ve Türkiye Limanları Arasındaki Yeri”. *Humanitas*, C. 4, S. 7, s. 189-213.

Es, Muharrem ve Engin Kudu (2008). “Liman – Kent İlişkileri ve Dünyada Liman Kentleri – II”. *Yerel Siyaset*, S. 35, s. 28-39.

Forbes Türkiye Dergisi. Ekim (2016).

Huisman, Pieter ve Joost de Jong, Koos Wieriks (2000). “Transboundary Cooperation in Shared River Basins: Experiences from the Rhine, Meuse and North Sea”. *Water Policy* 2, s. 83–97.

İMEAK DTO Deniz Ticareti Dergisi. Haziran (2015). Liman Eki s. 19.

Jung, Bong-min. (2011). “Economic Contribution of Ports to the Local Economies in Korea”. *The Asian Journal of Shipping and Logistics*, C. 27, S.1, s. 1-30.

Karcıoğlu, Reşat ve Fatma Temelli (2016). “Liman İşletmelerinde Geleneksel Maliyetleme ve Faaliyet Tabanlı Maliyetleme: Bir Uygulama”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Fakültesi Dergisi*, ULK 2015 Özel Sayı, s. 71-98.

Koday, Saliha (1998). “İskenderun Limanı”. *Türk Coğrafya Dergisi*, s. 33, s. 211-235.

Koldemir, Birsen (2003). “Kombine Taşımacılıkta Ulaştırma Sistemlerimizin Durumu, Limanlarımızın Sorunları ve Çözüm Önerileri”. *Mühendislik Bilimleri Genç Araştırmacılar I. Kongresi*, İstanbul. s. 57-69.

Köstekli, Ş. İ. (1999). “Avrupa Birliğinde Bölgesel Kalkınma Politikaları”. *Ekonomide Durum*, 6. Kitap, s. 155-178.

Küçüker, Celal (2000). “Yeni Ekonomik Coğrafya ve Kalkınma”. *Ekonomik Yaklaşım Derneği Dergisi*, C. 11, S. 38, s. 7.

Li-zhuo, Liu (2012). “Analysis of the Relationship Between QinHuangDao Port Logistics and Economic Growth”. *Advances in information Sciences and Service Sciences (AISS)*, C. 4, S.4, s. 105-114.

Özyavuz, Murat ve Elif Ebru Şişman (2014). “Büyükşehir: Tekirdağ”. *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1 (Özel Sayı), s. 194-217.

Rivers of the World Atlas, Netherlands Ministry of Economic Affairs (2010).

Tekirdağ Ticaret ve Sanayi Odası Tekirdağ Ekonomisindeki Gelişmeler Araştırma Raporu (2015).

Türsel Eliyi, Deniz vd. (2008). “Liman Yönetimi ve Rıhtım Atama Problemi”. *Ege Akademik Bakış*, C. 8, S.1, s. 243-256.

<http://www.asyaport.com> (Erişim: 22.02.2018)

<http://ec.europa.eu/eurostat> (Erişim: 30.03.2018)

Oral, Bülent ve Sedat Erçetin (2018). "Mimar Cevat Ülger'in Yaşamı ve Sanat Anlayışı". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 777-814.

DOI: 10.21550/sosbilder.401029

MİMAR CEVAT ÜLGER'İN YAŞAMI VE SANAT ANLAYIŞI

Bülent ORAL*
Sedat ERÇETİN**

Gönderim Tarihi: Mart 2018

Kabul Tarihi: Haziran 2018

ÖZET

Cumhuriyet'in ilanından sonraki gelişmeler, Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde başlayan güçlü değişim taleplerinin kurumsal ve hukuki zeminini yaratmıştır. Bu dönemde modern, klasik, ulusal ve eklektik yaklaşımlar gösteren mimar sanatçılar yetişmiştir. Bu sanatçı mimarlardan biri de Cevat Ülger'dir. Cevat Ülger mimari, resim, hat, tasarım ve karikatür gibi çok çeşitli ilgi alanlarına sahip bir kişidir. Ülger, çoğunlukla geleneksel bir anlayış içinde olmakla beraber özgün nitelikte çizgisel özellikler gösteren yaklaşımlara sahip çalışmaların da bulunduğu mimari yapılar inşa etmiştir. Cevat Ülger içinde bulunduğu dönemin sanat koşullarını iyi analiz etmiş ve bu paralelde eserler verme çabası içinde olmuştur. Mimari detaylarda Ülger çoğunlukla geleneksel mimari çizgiler ile modern mimari yaklaşımları buluşturmaya yönelik yaklaşımlar sergilenmiştir. Mimari yapıları dışındaki çalışmalarında modern sanatın etkileri daha belirgindir. Ülger erken denebilecek bir yaşta hayatını kaybetmiş olmasına karşın yaşadığı sürece özgün bir sanat anlayışı oluşturma çabası içinde tutarlı bir gelişim göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Cevat Ülger, mimari, muhafazakâr, modernizm, resim

* Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, bulentoral7@gmail.com

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, sdercetn.1@gmail.com

Life of Architect Cevat Ülger and His Understanding of Art

ABSTRACT

Developments after the announcement of the new republic created an artistic and lawful ground for demands for a change of the society during late ottoman era. During this period, architect artists rose whose approaches are modern, classical, national and eclectic. One of those architect artists is Cevat Ülger. Cevat Ülger came forward as a persona who had wide range of interests such as architecture, paint, hat, design and cartoons. Ülger had constructed architectural structures by using both unique and traditional approaches; however, generally his works had traditional characteristics. Cevat Ülger tried to combine both traditional and modern architectural approaches in his works. Modern art's effects are more significant in his works other than architect. Ülger has passed away at a young age but he tried to perform a unique and consistent understanding of art during his period and was very much successful by doing it.

Key words: *Cevat Ülger, architecture, conservative, modernizm, painting*

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilanı yalnızca ülkenin yönetim biçiminde çağdaş gereksinimleri karşılamakla kalmamış, aynı zamanda sosyal yaşam, sanat ve kültür alanlarında daha özgürlükçü ortamlar doğurmuştur. Cumhuriyet toplumun geniş kesimlerinde kabul görürken, çeşitli sosyal tabakalar, dini duyarlılıkları yüksek olan kimi gruplar ve bazı siyasi oluşumların etkisinde kalan kişilere ulaşmakta zorluk yaşamıştır. Bunun önemli nedenlerinden biri de bu kesimlerin Cumhuriyet değerlerine ve yeniliklere mesafeli oluşlarıdır. Ancak, bu toplumsal kesimlerin sahip oldukları yargıların kimi zaman bireysel bazda kimi zaman da kolektif olarak belirli sınırlar içinde değişmesi sonucunda bazı konularda olumlu gelişmeler de görülmüştür¹. Cevat Ülger işte bu koşullar içerisinde ortaya çıkmış bir sanatçıdır.

¹ Bu tartışmaların günümüzde de devam ettiği görülmektedir. Bu çalışmada Cumhuriyet ilkelerinin getirdiği yenilikler ve dini hassasiyetleri yüksek bazı grupların Cumhuriyet ilkelerine yaklaşımları arasındaki tartışmalara girilmemiştir.

Bu çalışmayla farklı sanat alanlarındaki çalışmalarından kimi örneklerle Cevat Ülger'in yaşamı ve sanat anlayışı hakkında tespitlerde bulunmak amaçlanmıştır. Ülger'in farklı alanlardaki yaklaşımları açıklanarak, örnekler üzerinden değerlendirilmiştir. Bu çalışma 20. yüzyılda ülkemizde özellikle siyasal ve sosyo-kültürel alanlarda meydana gelen değişim ve dönüşümler ile dünyada sanat alanında meydana çıkan gelişmelerin Cevat Ülger'i nasıl etkilediğini tespit etmemiz açısından önemlidir. Böylece sanatçının bakış açısı ve düşüncesinin çalışmalarına nasıl etki ettiğini ortaya çıkarmak mümkün olabilecektir. Başlangıçta daha çok klasik dönemden etkilenen sanatçının, çok yönlülüğü ve mimaride ortaya koyduğu tavır bu çalışmanın ortaya çıkışını etkilemiştir. Ayrıca bu çalışmada Ülger ile çağdaş olan ama farklı düşünce ve yaşam biçimine sahip sanatçıların sanat anlayışları arasındaki ilişkiyi ortaya koymak, sosyo-siyasal gelişmeler ile sanatçıların düşünce ve yaşamlarının sanat yapıtlarına yansımalarının belirlenmesine katkı sunmak amaçlanmaktadır.

Cevat Ülger'in Yaşamı

15 Mayıs 1933'te Eskişehir'de doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini Eskişehir'de tamamlamış (Figür 1), Bolu Öğretmen Okulu'nu bitirdikten sonra, Ankara Gazi Eğitim Enstitüsü Resim Bölümü'ne girmiş ve buradan mezun olmuştur. Askerlik görevini yedek subay olarak tamamlamıştır².

² <http://www.cevatulger.com> [Erişim: 11. 01. 2017], Figür 2

Figür 1. Cevat Ülger'in Eskişehir Dumlupınar İlkokulu 3. Sınıf öğrencisi iken yanında kardeşi Nebiha Ülger'le beraber çocukluk yıllarına ait fotoğraf, (1942) (Cevat Ülger'in Arşivi)

Figür 2. Cevat Ülger'in Polatlı Topçu birliğinde askerlik yaptığı sırada çekilmiş fotoğraf, (1954) (Cevat Ülger'in Arşivi)

Akabinde Malatya Atatürk Lisesi'ne öğretmen olarak atanmıştır (Figür 3). Malatya Cevat Ülger'in yaşamında dönemin kimi dini nitelikteki gruplarıyla ilişki kurması bakımından önemli bir dönüm noktası sayılabilir. Bu dönemde Malatya'daki belirli dini çevrelerce tanınan bir şahıs³ ile tanışmış (Erdoğan 2014: 649) ve bu kişinin kitap kapaklarının tasarımlarını yapmıştır. Çocukluğundan itibaren içinde beslediği bilime ve sanata karşı olan ilgisi, Malatya'daki öğretmenlik günlerinde gün yüzüne çıkmış, 1957 yılında yayınladığı 'Oyuncak Masalları' adlı kitabındaki tasarımları ve grafik çizimlerini bu dönemde yapmıştır. Ayrıca Malatya Kernek Cami'nin vitraylarını, mihrap ve minberini yeniden yorumlayarak gerçekleştirmiştir⁴.

Figür 3. Cevat Ülger'e Ait Fotoğraf, (1965) (Cevat Ülger'in Arşivi)

1959 yılında Eskişehir'in Mihaliççık Lisesi'ne resim ve sanat tarihi öğretmeni olarak atanmıştır. Bu dönemde de sanat çalışmalarını devam ettirmiştir. Özellikle eşi Türkan Hanım ile beraber halı tasarımları yapmıştır.

³ Bu şahıs Said Çekmegil'dir. Detaylı bilgi için bkz. <http://www.msaidcekmegil.com>.

⁴ <http://www.demetsanat.org.tr> [Erişim: 07.05.2017]

Ayrıca geçmişten tanıdığı arkadaşı Mustafa Kırkımıcı⁵ ile resim alanında çalışmalar gerçekleştirmiştir.

Bu dönemde yaptıkları resimler ile halı tasarımlarını İstanbul Taksim Sanat Galerisi'nde sergilemiştir. Çalışmaları dönemin ulusal medyasında da yer bulmuştur. Cumhuriyet ve Akşam gazetelerinde buna ilişkin haberler yayınlanmıştır. 1961 yılından sonra Cevat Ülger, sanat alanındaki çalışmalarına tek başına devam etmiştir. Eskişehir Asarcıklı Mahmut Caddesi'ndeki Site Apartmanı'nın mozaikleri, tunç malzemeden yapılan kapı kolları ile Köprübaşı Belediyesi'nin karşısındaki dört katlı dershanenin vitrayları Ülger'in tek başına gerçekleştirdiği uygulamalardır⁶.

Mihalıççık Lisesi'nden sonra sırasıyla Eskişehir Atatürk Lisesi'nde, Yasin Çakır Kız Lisesi'nde ve Eskişehir Maarif Koleji'nde Resim ve Sanat Tarihi Öğretmenliği yapmıştır⁷. O dönemde Eskişehir Köprübaşı Semti'nde Değirmen Sokak'ta "Osmanlı Mimarlık Bürosu" ismiyle mimarlık bürosu açmıştır. Aynı zamanda müzikle de ilgilenmeye başlamıştır. Bu konudaki bilgi ve birikimlerini öğrencileriyle paylaşmak istemiş, bu amaçla bağlama kursları düzenlemiştir (Özçelik 2013: 218-219). 1966 yılında Ankara Kocatepe'de yaptırılacak olan caminin⁸ proje yarışmasına katılmış, bu yarışmada Osmanlı mimari üslubunu modern malzeme kullanarak günümüze uyarlamayı amaçlamış ancak yarışmada istediği sonuca ulaşamamıştır⁹.

1967 yılında İstanbul'a taşınması yaşamında ikinci bir dönüm noktası sayılabilir. Aynı yıl öğretmenlik mesleğinden ayrılmak zorunda kalmış, bunun akabinde 1969 yılında Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Mimarlık Yüksek Okulu'nun gece bölümüne kaydını yaptırmıştır. 1974 yılında bu okuldan mimar olarak mezun olmuştur (Atmaca 2014: 15-16). Ülger bir süre sonra

⁵ Mustafa Kırkımıcı, Eskişehir doğumlu olup, İstanbul Güzel Sanatlar Akademisi Mezunu, Eskişehir Maarif Kolejinde resim öğretmenliği yapmış, Mimar Cevat Ülger ile beraber resim çalışmalarında bulunmuştur. 1961 yılında hayatını kaybetmiştir.

⁶ <http://www.cevatulger.com> [Erişim: 11.01.2017]; Altuntaş 2013: 25-28.

⁷ Ülger yaşadığı sosyo-siyasal çatışmalardan ötürü 1967 yılında meslekten ihraç edilmiştir (Ülger 1985: 122).

⁸ Cevat Ülger'in önerdiği proje yerine kabul edilen günümüzde Kocatepe Cami olarak isimlendirilen yapının yapım süreci için bakınız (Uzunoğlu 2013).

⁹ <http://www.cevatulger.com> [Erişim: 11.01.2017].

Yeşilay Derneği yayını olan Mavi Kırlangıç Çocuk Dergisi'nde 'Kiraz Bekir' isimli çizgi romanlar çizmiştir. Daha sonra Milli Gazete'nin yayın faaliyetlerine başlaması ile bu gazetede 'Karamehmetler' imzası ile karikatür çizmiştir¹⁰.

Ressam, mimar, müzisyen, hattat ve karikatürist olan Ülger 6 Eylül 1977 yılında 44 yaşında hayatını kaybetmiştir.

Cevat Ülger'in Sanat Anlayışı

Cevat Ülger'in sanatçı kişiliği, çocukluk yıllarına kadar uzanır. Çocukluk yıllarında atıl eşyalardan oyuncak tasarımları yapmıştır. Çocukluk ve gençlik yıllarında yaşama dair sorularla meşgul olmuş, bu da onun çeşitli arayışlara girmesine ve yenilikçi kişiliğinin oluşmasına zemin hazırlamıştır¹¹.

1960'lı yılların başlarında Ankara Radyosu'nda bağlama takımında bağlama sanatçısı olarak altı ay hizmet vermiştir. Daha sonra bağlama kursu açarak, gençlerin Türk Müziği'ne ilgisini artırmayı amaçlamıştır (Atmaca 2014: 14-15).

Divan edebiyatına da ilgi duyan Ülger'in Divan şiirlerini çok güzel okumak suretiyle dinleyiciler üzerinde etki bıraktığından bahsedilir. Örneğin Şenel 'divan şiiri onun tarafından okunduğu zaman ruhumuz etkilenirdi' şeklindeki anlatımıyla Ülger'in okuması ile şiirin daha dinlenir olduğunu belirtir¹².

1965'li yıllarda oluşturdukları ilahi grubu ile Eskişehir Kurşunlu Cami'de ilahiler seslendirmişlerdir¹³.

Ülger yeniliklere açık, farklı bakış açılarına sahip biridir. Öyle ki; bir taraftan canı resim yapmak istemeyen öğrencilerine Tom Miks, Teksas gibi çizgi romanlarını okumayı önerirken diğer taraftan Lagari Hasan Çelebi, Hazerfen Ahmet Çelebi, Levni, Paul Klee, Braque, Kel Aliço, Sezai Karakoç, Mimar Sinan, Sadullah Ağa, Gandhi, Kierkegaard, Beethoven gibi farklı sanat

¹⁰ <http://www.cevatulger.com> [Erişim: 11.01.2017].

¹¹ <http://www.cevatulger.com> [Erişim: 11.01.2017].

¹² <http://www.barandergisi.net> [Erişim: 10. 03. 2017].

¹³ <http://www.cevatulger.com> [Erişim: 11.01.2017].

alanlarında ulusal ve evrensel kimliğe sahip kişileri ve çalışmalarını derslerine taşımıştır¹⁴.

Bir başka anlatımda Cevat Ülger'in sosyo-siyasal yapı içinde kimlik arayışında olduğu görülmektedir. Gündoğan; *“Cevat Hoca hiç kravat bağlamazdı. Giyim konusundaki bu ısrarlı ve değişmez tutumu, bize uygar olmanın vazgeçilmez bir gereği olarak sunulan biçime uymaması, daha bir değiştirdi onu gözümüzde. O kravat takılmayan yakasız Anadolu gömlekleri ile cepkene benzeyen ceketiyle, o günlerde pek kavrayamadığımız kültür değişiminin açmazını sergilerdi. Ayrıca her medeniyetin kendisine has bir giyim tarzı vardır demeyi unutmazdı”* (Gürdoğan 1977: 17-18) demektedir.

Esasen kravat üzerinden kendine özgü açıklamalarla çeşitli çıkarımlarda bulunan Cevat Ülger'in bu tavrıyla modern cumhuriyetin kimi fikirsel ve kültürel yaklaşımlarına yer yer mesafeli durduğu kimi yaklaşımlarına da tamamen karşı olduğu görülmektedir (Figür 4).

Figür 4. Cevat Ülger Eskişehir Maarif Kolejinde Öğrencileriyle, (1966) (Cevat Ülger'in Arşivi)

¹⁴ <http://www.yenisafak.com> [Erişim: 16. 01. 2017]

Ülger'in çizdiği karikatürlerinde de hayata bakışı ve düşünce yapısı hakkında fikirler edinmek mümkündür.

1973 yılında Milli Gazete'nin yayına başlaması ile gazetenin ilk sayfasında 'Karamehmetler' adı ile karikatürler çizdi. İçinde bulunduğu dönemin siyasi ve güncel konularını bu karikatürlerde işlemiştir. Cevat Ülger'in, karikatürlerinde çizgisel ve sembolik anlayış hâkimdir. Ülger dönemin politik ve siyasi olaylarını kendi çalışmalarında eleştirel şekilde dile getiren bir sanatçıdır. Her ne kadar yaptığı karikatürlerde kendi siyasi anlayışını yansıtsa da aktif siyasete hiçbir zaman girmemiştir. Bu karikatürlerde temelde hem batı uygarlığını hem de Sovyet bloğunu eleştiren yaklaşımlar görülür (Figür 5). Ülger, bu karikatürde batı uygarlığı ve doğu bloku ideolojilerinin maksatlı olduklarını ve ülkeye zarar verdiklerini belirten bir bakış ortaya koymuştur.

Figür 5. Cevat Ülger'in Karikatür Çalışmasından Örnek (1973-1977) (Cevat Ülger'in Arşivi)

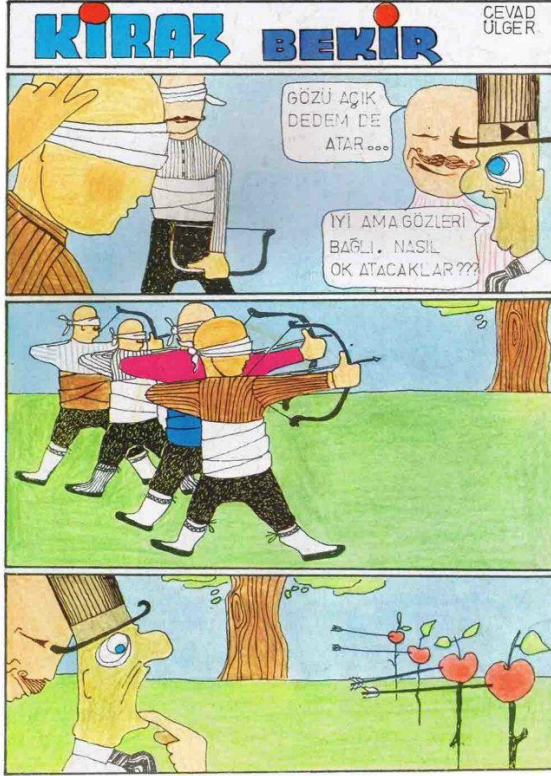
Bir başka karikatür çalışmasındaysa o dönemde yapıldığını iddia ettiği toplum mühendisliğine atıf vardır. Bu tavrıyla özellikle Cumhuriyet toplumundaki modernleşme çabalarına karşı bir eleştirel tutum sergilediği görülmektedir. Bu eleştirilerini insanların kıyafetleri üzerinden sembolize etmiştir. Özellikle çağın yeni anlayışları çerçevesinde toplumda gerçekleşen değişimi ve bu değişimle ortaya çıkan resmi kurumlardaki hukuki yükümlülükleri belirli bir yaklaşımla eleştirir (Figür 6).

Figür 6. Cevat Ülger'in Karikatür Çalışmasından Örnek (1973-1977) (Cevat Ülger'in Arşivi)

Çizimlerinde kullandığı bu yaklaşım sonucu 17 Şubat 2015 tarihinde MEB şura Salonu'nda gerçekleşen Eba 1. Karikatür Yarışması'nda Jüri Özel Ödülü Mimar Cevat Ülger adına verilmiştir.

Sanatçının günümüze ulaşan çizgi roman çalışmasına bakıldığında, figürlerin tasarımlarında soyut yaklaşımları kişisel üslubu ile şekillendirdiği görülür. Özellikle figürlerin yüz hatlarında kübik ve geometrik tasarımlar öne çıkar (Figür 7).

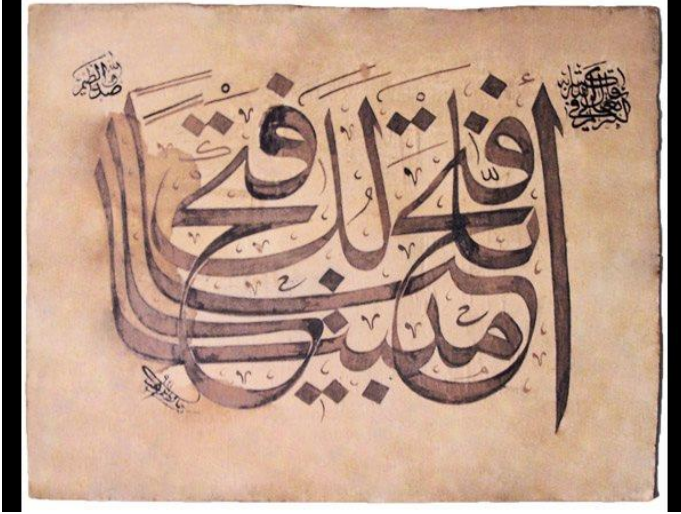
Figür 7. Cevat Ülger'in çizgi roman çalışmasına ait örnek, (1972) (Cevat Ülger'in Arşivi)

Cevat Ülger'in hat sanatında da çalışmaları vardır. Çalışmalarında İstif, Kufi ve Hatai motiflerini kullanmıştır¹⁵.

Cevat Ülger'in hat sanatı alanında çalışmalar yapmasını tetikleyen etkenlerden biri; celi sülüs istif çalışmasını geleneksel yaklaşım ile yaparak soyutlamayı benimsemesi ve hat çalışmalarında kaligrafik ve geometrik

¹⁵ <http://www.cevatulger.com> [Erişim: 11.01.2017].

anlayışın varlığı olmalıdır. Hat sanatı çalışmalarında, Yazının ortasında ‘inna fetehna leke fethan mübina’, sağ tarafta ‘kalellahu teala fi kitebihilkerim’ sol tarafta ‘sada kallahul azim’ yazıyor. Sol altta tam anlaşılmasına karşın ‘Cevat Ülger’ ismi ve imzası yazılmış olabileceği tahmin edilmektedir (Figür 8).

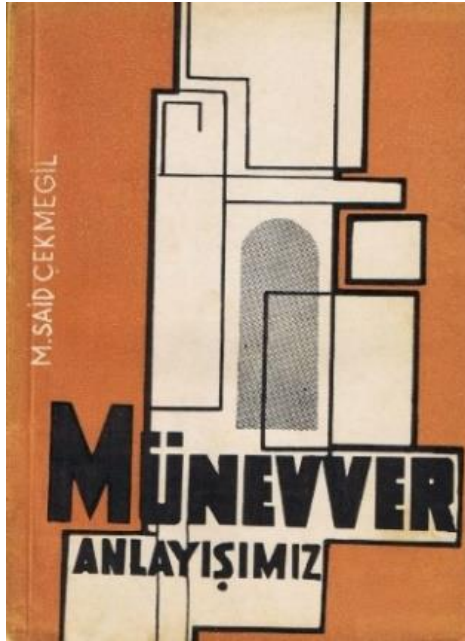
Figür 8. Cevat Ülger’in Hat Çalışmasından Örnek (1962-67) (Cevat Ülger’in Arşivi)

Çeşitli yapıların üzerindeki kitabe kufi yazı çalışmasını geometrik ve soyut anlayışla yapmıştır. Sanatçı bu çalışmasına farklı geometrik tasarımlarla devinim katmış, zemin üzerine serbest bir kompozisyonda ‘Bismillahirrahmanirrahim’i alışılmışın dışında yazarak kişisel yorumunu ortaya koymuştur (Figür 9).

Figür 9. Cevat Ülger'in Hat Çalışmasından Örnek (1962-67) (Cevat Ülger'in Arşivi)

Cevat Ülger'in sanat yaşamında resmin de önemli bir yer tuttuğu görülür. İlk kez kitap kapağı tasarımlarıyla başladığı resim çalışmalarında non-figüratif ve soyut anlayış egemendir. Bu çalışmasında beyaz zemin üzerine keskin konturlar kübik yaklaşım içinde verilmiştir (Figür 10).

Figür 10. Cevat Ülger'in Kapak Resmi Çalışması, (1964) (Cevat Ülger'in Arşivi)

Ülger, soyut sanat anlayışının tamamıyla estetiğin emrinde olduğunu ve bu durumun sanatçıya sonsuz özgürlük sağladığını belirtmiştir.

Sanatçının kimi yapıtları figürsüz keskin çizgiler, geometrik ve kübik şekiller ile soyut bir yaklaşımla resmedilmiştir. Bu durum çalışmalarına güçlü bir devinim katmıştır (Figür 11, Figür 12).

Sanatçının doğrudan kendisinin yaptığı yaklaşık 45 resim çalışması bulunmaktadır.

Figür 11. Cevat Ülger'in Yapmış Olduğu Resim Çalışması (1960-75) (Cevat Ülger'in Arşivi)

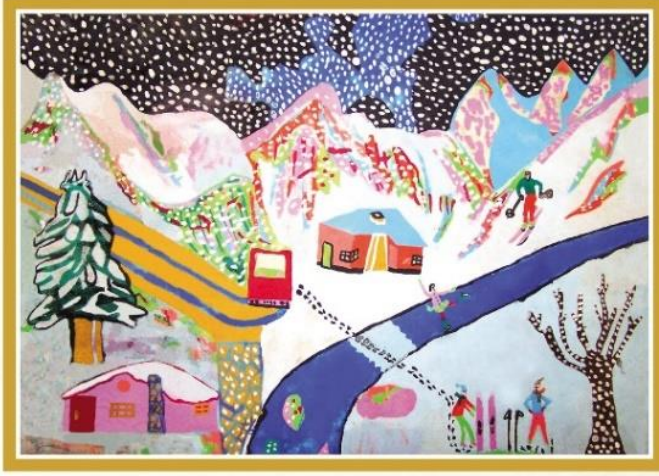
Sanatçının öğrencileriyle birlikte gerçekleştirdiği yapıtlar dışında bilinen resim çalışmaları belirli kanaatlere varmak için yeterlidir. Bu durum sanatçıyı doğrudan resim sanatı içinde değerlendirmemizi kolaylaştırmaktadır. Bu çalışmalarındaki hâkim sanat anlayışı Kübizm'dir.

Figür 12. Cevat Ülger'in Yapmış Olduğu Resim Çalışması (1960-75) (Cevat Ülger'in Arşivi)

Bununla birlikte öğrencileri ile yaptığı çalışmaları resim sanatında etkileşim unsurlarını ve yaklaşımlarını belirleyecek yargılarda bulunmamız için geniş alanlar yaratmıştır.

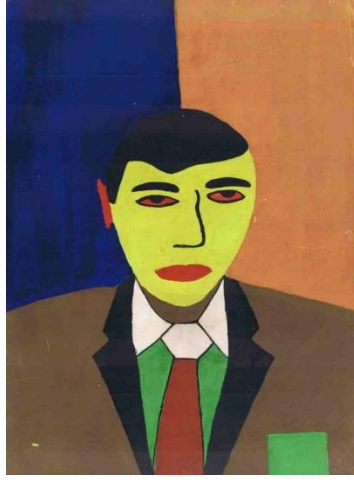
Öğrencileri ile yaptığı resimler 300'ü aşkındır. Çalışmalarında kullandığı üslup belirli yaklaşımların dışına çıkmamıştır. Cevat Ülger'in bir öğrencisi ile beraber yaptığı 'kış resmi' temalı çalışmasında renkçi, noktacı ve minimal bir anlayış hâkimdir. Çalışmada doğa; kişinin kendi hayal dünyasındaki renklerle yorumlanmış ve kullanılan renk tonları ile keskin konturlar içinde çizgisel bir anlatım öne çıkmıştır (Figür 13).

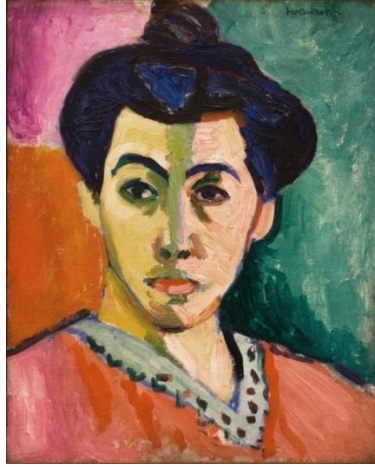
ender ışık sal no 27
 sınıf çalışması
 1964
 OSMANİYE - 40 8

Figür 13. Ender Işıksal, (1964) ‘Kış Resmi’ Eskişehir Maarif Koleji, Cevat lger’in öğrencileri ile Beraber Yaptığı Resim Çalışması (Cevat lger’in Arşivi)

Öğrencilerinin yaptığı bazı çalışmalardan çıkarımlarda bulunarak da lger’in resim sanatına bakışını ortaya koyabiliriz. Öğrencilerinin renkçi anlayışta doğa ve figür betimlemeleri 20. Yy başlarında Avrupa’da ortaya çıkan, Henry Matisse’in öncülük ettiği Fovizm’in etkisi oldukça belirgindir. Öğrenci çalışmaları fovist bir yaklaşımla renklerin konturları belirlediği bir anlatıma sahiptir. Örneğin bir öğrencisinin yaptığı portre çalışması (Figür 14) Matisse tablolarından öykünmenin bir sonucudur (Figür 15).

Figür 14. Nevzat Sümer, (1962) 'Portre' Eskişehir Maarif Koleji (Cevat Ülger'in Öğrencileri ile Beraber Yaptığı Portre Çalışması), (Cevat Ülger'in Arşivi)

Figür 15. Henry Matisse, Madam Matisse (Yeşil Çizgi) (1905)¹⁶

¹⁶ <http://lebriz.com>

Cevat Ülger'in 80. doğum ve 36. ölüm yıldönümü anısına 2013 yılında düzenlenen anma gecesinde konuşan dönemin Milli Eğitim Bakanı Nabi Avcı, şöyle der. *“Yıllar sonra Milli Eğitim Bakanlığı'nda çalışırken Paris'te UNESCO toplantıları oluyor ve zaman zaman beni de oraya vazifeli olarak gönderiyorlar. Çok kısa süreli gittiğimiz için fazla gezme fırsatımız olmuyordu. Her gidişimizde ben Modern Sanatlar Müzesi'ne gitmeye çalışıyordum. Çok büyük bir müze, günlerce gezilse yine de bitmeyecek kadar büyük bir müze, galerilerden oluşuyordu. Bir gün yine öyle çok dar bir zamanda koşar adım dolaşırken, galerinin içine girerek tek tek resimlere bakmaya vakit yok. Uzaktan galerileri seyrediyoruz, yani toptan bakıyoruz. Bir galeride; o binlerce resim içinde bir resim, mavi bir resim beni uzaktan çağırdı. Yani gel bana bak diyordu. Yanına gittim baktım ki Abidin Dino'nun Modadan bakış isimli bir tablosu ve söylendiğine göre en azından o günlerde, o büyük binlerce tablonun olduğu müzedeki tek Türk resmi. Abidin Dino'nun bu resmi, çok fazla Cevat Hoca'nın üslubunu çağrıştıran bir resim. O zaman tabi ki Allah gani gani rahmet eylesin Cevat Hoca bize binlerce resim arasında hangi resme biraz daha yakından bakmamız gerektiğini demek ki öğretmiş diye düşünüyorum. Benzer bir tecrübeyi de Ağaç Yayınları'nın Sahibi Bekir Şahin'le yaşadık. Birlikte Frankfurt Kitap Fuarı'na gitmiştik. Bir akşam karanlığında fuardan çıktık, bir yerde kahve içelim diye giderken yol üstünde hani böyle turistler için kartpostallar satılır, öyle bir kartasiyecinin önünden geçerken, hadi şuradan memlekete kartpostal alalım diye durduk. Ama akşam karanlığı kartpostallar sergi teline dizilmiş rastgele Bekir de, ben de 8-10 kartpostal seçtik. Kartpostal dediğim resim, reproduksiyon. Sonra bir yerde oturduk kahve içmek için. Aldığımız resimlerin kime ait olduğunu kartpostalların arkasını çevirerek bakıyoruz. Benim o alaca karanlıkta seçtiğim o resimler Nicolas De Stayer isimli yine Cevat Hocamızın üslubuna çok yakın, yani şimdi elimde olup ta göstersem dersiniz ki evet hocanın resimlerinde biri diyebileceğimiz kadar akraba bir ressam. İsviçre'ye göçmüş bir beyaz Rus ressamı. Baktım ki hepsi Nicolas Stayer'in resimleri. Orada bir kere daha “İşte gerçek öğretmen bir resme öğrencisine nasıl bakmayı öğretendir” diye düşündüm¹⁷. Bu konuşmada Sayın Avcı'nın bahsettiği çalışma Staël'in ‘kompozisyon’ adlı yapıtı olmalıdır.*

¹⁷ <http://www.cevatulger.com> [Erişim: 30. 04. 2017], Figür 16.

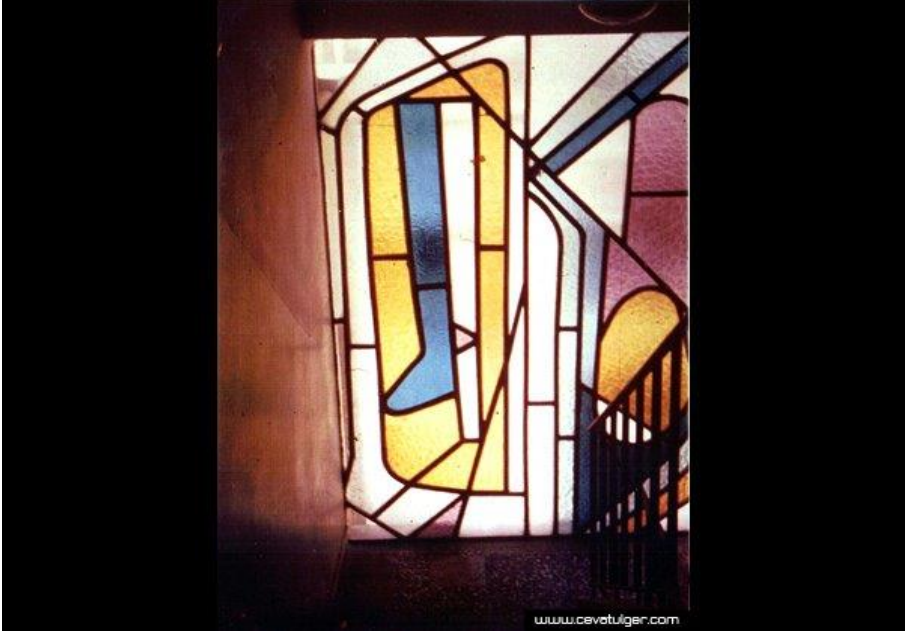
Figür 16. Nicolas De Staël, (1950) ‘Kompozisyon’¹⁸

Sanatçı bunun dışında vitray, rölyef, soyut heykel, tezyinat, mağaza dekorasyonu ve vitrin çalışmalarında da bulunmuştur¹⁹.

Cevat Ülger’in farklı alanlarda çalışmalar yapması, yenilik arayışı içinde olduğunu gösterir. Sanatçı kendine has üslubunu yaptığı çalışmalarına yansıtmıştır. Ayrıca vitray çalışmasında soyutlamanın ağırlıkta olduğu yatay ve dikey çizgilerin birbiriyle kesişmesi ile geometrik ve kübik bir tasarım yapmıştır. Temel renkleri kullanmayı ihmal etmeyip modern sanat akımlarından etkilenerek, soyutlamayı tercih etmiştir (Figür 17).

¹⁸ <https://www.wikiart.org/en/nicolas-de-sta-l>

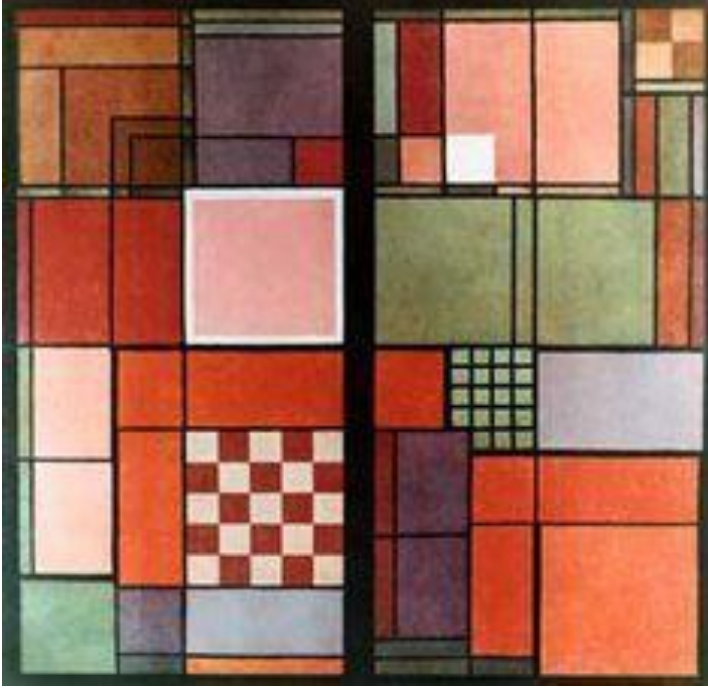
¹⁹ <http://www.cevatulger.com> [Erişim: 11. 01. 2017], Altuntaş 2013: 24-28.

Figür 17. Cevat Ülger'in Vitray Tasarımı (1962-68) (Cevat Ülger'in Arşivi)

Ülger, 20. yüzyıl sanatı ile gelişen değişimlerin mimar ve tasarımcılara birlikte çalışma alanı sunduğunu, malzemedeki yeniliklerin geniş çalışma imkânları doğurduğunu ifade etmektedir. Ülger'de soyut ve geometrik anlayışın egemen olması sanatçının De Stijl ve Bauhaus'tan etkilendiğini gösterir.

Bauhaus döneminde yapılan tasarımlarda soyutlamaya dayanan tavırlar görülmüştür. Çizgisel elemanlarda geometrik biçimler öne çıkarır. Bauhaus tasarımlarının çoğunda, soyutlama birçok alanın ortak çabası haline gelmiştir (Bunulday, 2011). Avrupa'da ortaya çıkan sanat akımlarının batı ile sınırlı kalmayıp evrensel boyutlara ulaşması (Bırol, 1996) Ülger'in de dikkatinden kaçmamıştır. Cevat Ülger'in vitray tasarımındaki renk ve geometrik anlayış daha erken tarihlerde Bauhaus örgütlenmesine katılan sanatçıların tasarımlarında görülmektedir (Figür 18).

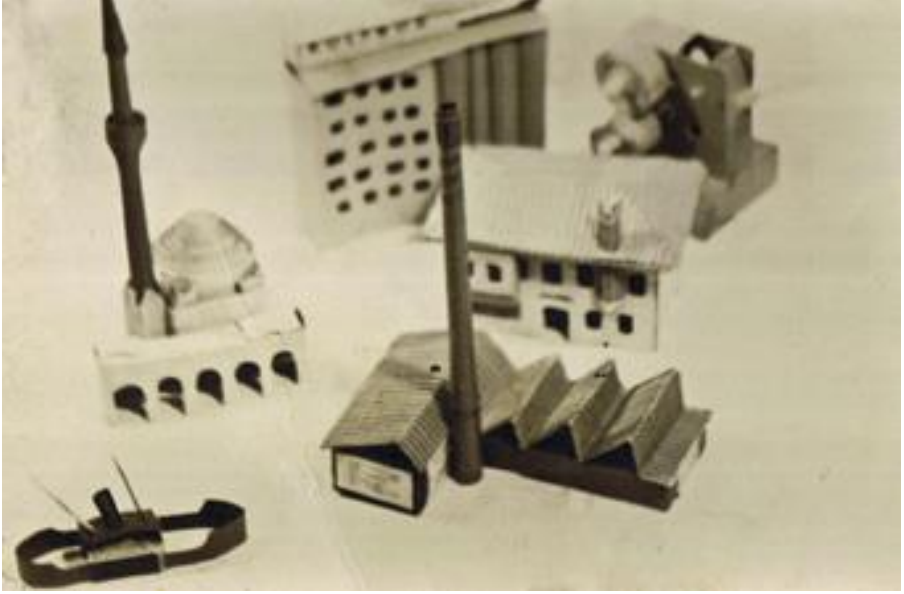
Figür 18. Joseph Albers, (1923) ‘Kırmızı ve Beyaz Vitray Tasarımı’²⁰

Sanatçı evrensel sanat anlayışlarından etkilenmekle beraber ilgi duyduğu bazı alanlarda geleneksel anlayışa bağlılığı öne çıkmıştır. Bu durumu oyuncak tasarımlarında görebiliriz. Ülger tasarımlarında atıl eşyalardan istifade edip israftan kaçınma gibi geleneksel bir kültürü oldukça önemsemiştir. Oyuncak tasarımlarının grafiklerini ‘Oyuncak Masalları’ adlı kitabında yayınladığında da hem öğrencileri mucitliğe sevk edecek pedagojik tasarımlar yapmış hem de elindekileri verimli kullanma ve yaratıcı olma niteliği kazandırmayı hedeflemiştir.

Ülger, oyuncak tasarımlarında apartman, cami, fabrika, konut gibi öğeleri bir arada kullanmıştır. Bu çalışmalar sanatçının tasarımcılığını ve üretkenliğini göstermesi açısından önemlidir. Cami tasarımında kubbe

²⁰ <https://tr.pinterest.com>

kullanımı, silindirik minare, son cemaat yeri gibi geleneksel formlar görülür. Bununla birlikte 20. yüzyılın geliştirdiği kentleşmenin en önemli öğesi olan fabrika ve konut gibi modern dönemde ortaya çıkan yenilikleri de bir arada işlemiştir²¹ (Figür, 19).

Figür 19. Cevat Ülger'in Oyuncak Tasarımı, (1957) (Cevat Ülger'in Arşivi)

Ayrıca eşi Türkan Hanım ile yaptıkları halı tasarımlarında yer halısından ziyade daha çok duvar panosu düşüncesi ile çeşitli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Ülger, halı tasarımlarında da soyutlama anlayışını adeta birer tablo şeklinde yaparak, halı tasarımlarına farklı bir kimlik kazandırmıştır. Özellikle siyah, beyaz, kahverengi ve turuncu renkleri ile geometrik bir tasarım yapmaya çalışmıştır (Figür 20, 21).

²¹ Turgut Cansever'in mimarimizin geçmişi ve geleceği, geleneksel cami mimarisi ve modern konut hakkındaki söyleşi türündeki açıklamalarını içeren derlemeler için bakınız (Cansever, 2012)

Figür 20. Cevat Ülger'in Halı Tasarımı Çalışması (1960-1968) (Cevat Ülger'in Arşivi)

Bu şekilde halının yüzeyinde belirli incelik ve kalınlıkla serbest biçimde geometrik bir kompozisyon meydana getirmiştir. Bu yaklaşım sanatçının çalışmalarına devinim katmıştır.

Figür 21. Cevat Ülger'in Halı Tasarımı Çalışması (1960-1968) (Cevat Ülger'in Arşivi)

Cevat Ülger, kendine has bir üslup oluşturmanın yanında Bauhaus sanatçılarna benzer yaklaşımlarda bulunmuştur (Figür 22).

Figür 22. Anni Albers, (1926) ‘Duvar Kumaşı Tasarımı’²²

Ülger karikatür, tasarım, resim ve halı tasarımlarında belirli bir çizgisel anlayış ortaya koymakla beraber sanat anlayışını belirleyen en önemli alan mimari olmuştur. Mimaride gerçekleştirdiği projelerini kısmen sivil mimari yapılar ve yaygın olarak da dini mimari yapılar oluşturmaktadır.

Geniş bir ilgi alanına sahip olan sanatçının sivil mimari alanında çalışmaları sınırlıdır. Cevat Ülger, modern dönemde yapılan konutlara

²² <http://www.artnet.com>

dekorasyon amaçlı birbirini kesen geometrik ve kübik şekillerle abstre bir tasarım oluşturmuştur. Bu tasarımlarında da güçlü bir devinim hâkimdir (Figür 23).

Figür 23. Cevat Ülger'in Sivil Mimarlıkta Dekorasyon Çalışması, 1964, (Cevat Ülger'in Arşivi)

Muhafazakâr yaklaşımları öne çıkan Ülger'in dini mimaride önemli sayılabilecek bir eleman olan sütun başlığı tasarımı klasik döneme duyduğu hayranlığın etkisiyledir. Sütun başlığında mukarnas formu tercih ederek, klasik formlara bağlı kaldığını göstermiştir. Böylece projelendirdiği camilerin birçoğunda mukarnas ögesine geniş şekilde yer vermiştir. Mukarnasta iç bükey ve dış bükey çizgilerle ortaya çıkan geometrik şekillerin devinimi Ülger'in mukarnası tercih etmesindeki önemli etkenlerden biridir (Figür 24).

Figür 24. Cevat Ülger'in Sütun Başlığı Tasarımı, 1972 (Cevat Ülger'in Arşivi)

Cevat Ülger, mimarlık çalışmalarına Eskişehir'de açtığı 'Osmanlı Mimarlık Bürosu' ile başlar. İlk olarak Ali Çavuş Cami'nin tüm yapım aşamalarında bulunur. Ayrıca yaptığı çalışmalar Eskişehir ile sınırlı kalmaz, kısa süre içinde Eskişehir dışında da çalışmalar yapar. Kütahya Kuruçay, Domaniç, Tunçbilek, Tavşanlı, Ankara, Bilecik, Trabzon, Hatay, Balıkesir, Konya kentlerinde cami, han, hamam, otel, kaplıca, tatil sitesi, dersane, konut gibi sosyal projelerin yanı sıra; mihrap, minber, minare, şadırvan, tezyin ve tezhip çalışmaları yapmıştır (Erdoğan 2014: 650; Özçelik 2013: 218, <http://www.cevatulger.com> [Erişim: 11. 01. 2017], Figür 23, 24).

Ülger geleneksel formları tercih etmesine karşın, modern malzeme kullanımını da ihmal etmemiştir. Tasarımlarını yaptığı birçok caminin taşıyıcı karkasında betonarme malzemeyi kullanması, kimi camilerin kadınlar girişi kapılarını ve mahfil korkuluklarını çelik malzemeden yapması modern malzeme kullanımına verdiği önemi göstermektedir. Bu durum Ülger'in çağın teknolojik gelişmelerini takip ettiğini ve buna uyum sağladığını göstermesi açısından önemlidir.

Buna gerçekleştirdiği ve günümüze ulaşan 29 cami arasında en iyi örnek Reşadiye Camisi'dir. Reşadiye Cami'si 1969-78 yıllarında yapılan ve

Ülger'in son mimari yapılarındandır. Bu yapıda, klasik mimari anlayışın dış mekânda hâkim olduğunu görmekteyiz. Yapının detaylarında ve özellikle iç mekân mihrap cephesinde uyguladığı modern yaklaşımlar dikkat çekicidir. Bu yönüyle Reşadiye Cami'sinde (Figür 25, 26, 27) klasik mimari özellikler görülmekle beraber, iç mekânda yer yer ortaya çıkan modern çizgisel yaklaşımlar; Ülger'in klasik anlayışta Modernizm'i ihmal etmeyen bir sanatçı olduğunu gösterebilir (Oral 2017: 242, Figür 27).

Figür 25. Reşadiye Cami, 1969-78, Genel Görünüm (Sedat Erçetin'inin Arşivi-2017)

Figür 26. Reşadiye Cami, 1969-78, Abstre Korniş (Sedat Erçetin'inin Arşivi-2017)

Figür 27. Reşadiye Cami, 1969-78, İç mekân mihrap duvarına doğru çekilmiş bir fotoğraf (Sedat Erçetin'inin Arşivi-2017)

Ülger mimari tasarımlarda farklı yaklaşımlar ortaya koymuş ve ortaya koyduğu bu yaklaşımları savunmuştur. Örneğin bir yazısında şöyle der: “*Eski inşa geniş mekânlar kubbeden başka bir şey ile örtülemezdi. Bugün de, yine en rahat, kubbe ile örtülüyor. Sadece biz mimarlar, kubbenin adının değiştirdik. Artık ona kabuk diyoruz; büyük batılı ustalarımız kabuk dediği için! Fakat adı ne olursa olsun, büyük cami yapılarında mekânlar kubbe ile örtülecektir, ama küçük camilerde kubbeye ihtiyaç yoktur. Eskiden de yapılmazdı. Düz çatılı bir cami de pekâlâ, iyi bir yararlanma ile bir şaheser olabilir. Büyük yapılarda kubbe kullanmak uygun olabilir. Onun birçok problemi vardır. Betonarme tekniğın verdiği bazı imkânları kullanarak büyük israflarla, her şeyi kubbe tekniğine ve estetik düzenine ters kubbeler yapmak, uygun olmasa gerektir. Kubbe yapmak gerektiğinde, muhakkak, kubbeyi, onun estetiğini, statîğini, konstrüksiyonunu bilen bir mimarın projelendirmesine ihtiyaç vardır. Ayrıca inşaat devaminca da kontrol zarureti devam edecektir*” (Ülger 1985: 59).

Ülger ele aldığı bu yazısında kubbenin kullanımı ve tekniğı hakkındaki fikirlerini açıklamaktadır. Dini mimaride kubbe kullanımı geçmişten günümüze süregelen tartışmalı bir husus olmasıyla dikkat çekicidir. Sanatçı gerçekleştirmenin ötesinde tartışmalara kendi bakış açısından görüşlerini ifade ederek dâhil olmasıyla da öne çıkar. Böylece yaşadığı dönemde mimarlık alanındaki yeni tekniklerin uygulamadaki zorluklarını daha fazla görme şansı yakalamıştır. Ülger hem uygulamalarında hem de yazılarında mimari yaklaşımlarını ortaya koymuştur. Ayrıca üst örtü olarak sadece kubbe ısrarının doğru olmadığını, modern malzemenin kullanımı ile beraber, teknik ve estetik dokunun üzerinde durulması gereken konulardan olduğunu dile getirmiştir. Mimariyi şiirdeki ahenge benzeterek, bu sayede birbiri ile uyumlu, ölçülü bir mimari bütünlüğü amaçlamıştır. Ayrıca meydana gelen eserin, var olan tüm öğeler ile bütünlük sağlayacağını dile getirmiştir. Bu şekilde düşünmesi camilerinde kubbe kullanımı ve cephenin iç mekânla uyumu ile yapıların boyutlarının oransal olması gibi faktörler üzerinde durmasını sağlamıştır.

Ülger kavramsal tartışmalarda da görüşlerini ortaya koymuştur. Bir yazısında bu tartışmalara yaklaşımını şöyle ifade eder. “*ABSTRAKT kelimesi yine de, «tabiatın dışı», mânâsını devam ettiriyor. Belki «abstrakt-mücerret» kelimesi, alabildiğine hürriyet, tamamen estetiğın emrinde olma halini ifade etmeyecektir. Ama, bu kelime sanat aleminin, tutulan, hemen hemen de tam bir*

hürriyet içinde ve estetik emrinde olma ifade eden malı haline gelmiştir. Başka, aynı veya yakın mânâlı kelime de yoktur. Bu duruma göre biz abstrakt'ı tabiatın dışında olma değil, tam tersine tabiat olma, fakat sanatkârın kafası ve eli ile tamamen estetiğin emrinde, hür bir tabiat olma, tam ve pür sanat olma olarak kabul edeceğiz. Bu tarif içinde Avrupa nerelere varmıştır. Biz burada bunun tahliline gireceğiz değiliz. Fakat Osmanlı alemini gözler önüne seriverince Avrupa'nın ne basit irtifalarda olduğunu görmek işten bile olmayacaktır. Milletimizin yaratılışından getirdiği bir abstrakt karakteri var. Anadolu'nun kilimleri, takım taklavatı, Ege'nin zeybek cepkenleri, şalvarları üstündeki desenler, gerek renk ve gerek biçim olarak abstraksiyonun öz ifadeleridir. Bu mevzuda binlerce misal verilerek ilerlenebilir. Milletimizin bu karakteri, İslâm düşüncesi ve estetik teşvik ve hürriyeti ile birleşince, biraz sonra basit bir incelemeye koyacağımız dev abstraksiyonlar meydana geldi. İslâm kültür ve düşüncesi, tabiatı, Avrupa gibi bir dış görünüş kabul etmiyordu. Bu sistem içinde tabiat, yaratılış, hele insan, muazzam araştırmaların mevzuu idi. Onun bütün cephelerinde korkunç ilerlemeler olmuş, müthiş derinliklere inilmişti. Tabiat içli dışlı, maddeli ve ruhlı, alabildiğine etüdülerle çevrilmiş, bu ilim çalışması bir vecd ve heyecan içinde yaşanmıştı. Tabiat, İslâm için, dış olduğundan çok daha fazla iç idi, derinlik idi, ruh idi... Tabii, ilmin içinde bulunduğu bu durum, sanat alemlerini de sarmış, ilimdeki vecd ve çalışma, yaşamalar, aynen sanata da intikal etmişti. İslâm'a göre sanat için tam bir hürriyet vardı. Bir tek şartla çevrili bir hürriyet; vecdin, inanmanın, ilmin, heyecanın estetiğini yapmak... Tabii İslâm, bu müthiş şartın içinde tabiatın basit dış görünüşüne bağlı kalamazdı, onun özüne inmek mecburiyetinde idi. Ve tabii kalmadı da! "İnsanımız, Osmanlı İmparatorluğunun 15., 16., 17. asırları içinde, kendi yaradılışlarından getirdikleri abstre anlayışla, İslâm'ın ilim, kültür ve vecdini birleştirerek, erişilmesi imkânsız eserler yaptılar. Osmanlıların bu devrinde resim -heykel-mimarî ayrılığı da kalkmış, hepsi ancak abstre kelimesi ile anlatabileceğimiz bir beraberlik içinde mimarlıkta birleşmişler. vecd ve güzelliğin, nisbetin en son noktalarından birine varmışlardı. Resim de, heykel de, mimarlık da, mimarî ile yapılmıştı. Avrupayı tam bir taassup çemberi boğar, mimarî ile tabiatı mutlaka birbirine bağlama esası her şeye hâkim olur, ağaçla, insanla, çiçekle, hayvanla mimarî unsurları birleştirme çabası, mimarları inkişaftan alıkoyarken, Osmanlı dahileri yüzlerce yıllık hür mimarî an'aneleri ve malzemelerini bu büyük sistemle birleştirerek, erişilmesi hemen hemen

imkânsız şaheserleri meydana koydular. Osmanlı mimarlığının bilhassa yukarda belirttiğimiz asırlardaki durumunda, dışardan kabaca bir bakışla, silüetinin, daha ilk anda insanı teshir ettiği, büyük bir biçim içinde, bütünüle son derece nisbetli, alabildiğine zengin detaylar hemen dikkati çeker. Girift bir ana kitle yanında, abstraktif kelimesinin tam tarifî olarak, nisbet, zarafet, heyecan kelimelerinin bütün mânâsını taşıyarak yükselen minareler, bütün dış çevre noktalarından hiçbir aksama göstermeden devam eden kitle, gayet güzel girinti ve detaylarla bütününe içine doğru ilerler. İnsan, yapıyı dışından içerde olarak, içinden ise dışı ile beraber yaşar. Osmanlı mimarlığı, abstraktif şiirini bütün unsurları ile yaşar. Alabildiğine dev meseleleri, vardığı muazzam nisbet neticeleri ile, kubbe, tambur, pencere, kemer, silmeler, muazzam masif duvarlar, etekler, ve yüzlerce unsur... Kâinat kadar geniş bir alem... Teker teker anlatmanın güçlüğü meydanda. Her biri için ciltlerle yazı lâzım ” (Ülger 1985: 31-33).

Cevat Ülger, Osmanlı mimarisinin tüm sanat dallarını birleştirmeyi başardığı kanısındaydı. Batı dünyasında, Bauhaus ve De Stijl gibi akımların tüm sanat yaklaşımlarını birleştirmesi, sanat ve zanaat kavramlarını aynı çatı altında toplamayı amaçlaması, Cevat Ülger’in de dikkatini çekmiş; aslında Osmanlı mimarlığının bunu başardığını savunmuştur. Ayrıca yapılarda insan hassasiyetleri üzerinde durmuş, yapının insan ölçüleri hassasiyetine uygun olması gerektiğini savunmuştur. Esasen inşa edilen camilerin oransal görünümünün önemi üzerinde durması, projelendirdiği camileri bu uyum ve ahenk içinde tutacak boyutlarda gerçekleştirmesini sağlamıştır.

Sonuç

Mimar, ressam, müzisyen, karikatürist, öğretmen, yazar, tasarımcı ve daha birçok alanda yetkin olan Cevat Ülger Cumhuriyet Dönemi’nde yetişen önemli sanatçılardan biridir. Geçmişin kültürel zenginliği ile modern sanatı bir arada işleyerek becerilerini farklı alanlarda ortaya koyan bir şahsiyettir. Yaşamında farklı sosyo-siyasal gelişmelerin etkisinde kalarak zaman zaman bir sıkışmışlık duygusu yaşamasına rağmen çağın gereksinimlerine yönelmenin önemini fark eden özgün sanat anlayışı arayışında bir kişi olmuştur.

Ülger düşünsel olarak muhafazakâr olmakla beraber Modernizm’den de etkilenmiş gelişimci ve yenilikçi perspektif sunan bir yaklaşım ortaya

koymuştur. Bu yaklaşımlarını çalıştığı pek çok alanda gözle görülür şekilde ortaya koymuştur.

Ülger'in müziğe ilgisi, ilahi grubu oluşturması, divan şiirine olan ilgisi, kültürel dokuda önemli yer tutan şahısları örnek alması, geçmişten gelen kültürel zenginliği keşfetmesi ve yaşatmak istemesi onun gelenekle bağ kurma çabalarının sonucudur.

Ülger karikatür çalışmalarında ise dönemin politik-siyasi düşüncelerini çizgisel soyut bir anlatımla ve eleştirel bir bakışla ele almıştır (Figür 5, Figür 6). Yaşadığı dönemin koşullarını bilen ve sanat anlayışlarını takip eden yenilikçi bir sanatçı olmasının yanı sıra, dünyada karikatür çalışmalarının evrensel bir boyuta ulaşması Ülger'in karikature yönelmesinin önemli etkenlerinden biridir.

Pek çok alanda ürünler ortaya koyduğu görülen Ülger'in yoğunlaştığı bazı alanlarla ise bir nevi hobi olarak ilgilendiği görülmektedir. Bu alanlardan hat çalışmalarında sınırlı sayıda örnek bulunmasına karşın hem geleneksel hem de modern yaklaşımlar gözlemlenebilir. Zamanla ortaya koyduğu kimi çalışmalarında kendine has bir üslup oluşturmuştur (Figür 8, Figür 9).

Birçok alanda yaşadığı dönemin sanat koşullarından etkilenen Cevat Ülger'in resimlerinde de bu durum görülmektedir. Sanatçı, kapak resimleri, karalamalar ve yağlı boya çalışmalarında geometrik ve kübik şekillerden kompozisyonlar meydana getirmiştir. Resim çalışmalarında çoğunlukla figür kullanmadan soyutlamayı tercih etmiştir. Ülger ile ilgili olarak özellikle resim sanatındaki çalışmaları konu olduğunda öğrencilerinin anlatımlarından yola çıkarak, sanatçının belirli bir ideolojik tavrının olmasına karşın 20. yüzyılın bazı Avrupalı sanatçıları da içine alan bir perspektifle dönemi anlamaya çalıştığı, böylece sanat açısından evrensel ilkelere bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Ülger de Zeki Faik İzer gibi Nicolas De Steal, Joseph Albers, Anni Albers'in (Figür 16, Figür 18, Figür 22) sanat yaklaşımlarından etkilenmiştir. Bu yönüyle yaşadığı dönemde yerel ve evrensel sanat gelişmelerinin takipçisi ve uyarlamacısı olmuştur. Sanatçının özellikle henüz orta öğretim çağındaki öğrencileri ile yaptığı yaklaşık 300 üzerinde resim çalışmasının tamamında Fovizm sanat anlayışından etkilendiğini ve öğrencileri üzerinde de etkili olduğu görülmektedir (Figür 13, Figür 14, Figür 15). Buna karşın çoğu fovist sanatçı gibi Ülger de ilerleyen süreçte

Kübizm'den yana tavır almıştır (Figür 11, Figür 12). Kişisel çalışmaları kübist etkide iken öğrencileri ile yaptığı çalışmalarında fovist yaklaşımlar sergilemesindeki temel neden Fovizm'in canlı ve çarpıcı renk kullanımının öğrenciler üzerinde etkili olduğunu fark etmesidir.

Ülger 20. yüzyılda meydana gelen teknolojik ve sosyo-kültürel alanlardaki değişimlerin tasarımcılara çalışma alanlarında yeni koşullar sağladığını ifade eder. Vitray çalışmalarında temel renkleri kullanarak, birbirini kesen çizgiler ile geometrik ve kübik tasarımları soyutlamayı tercih etmiştir. Tasarımlarında kendi üslubunu ve kendine has dokunuşları ihmal etmemiş, bilim ve teknoloji alanındaki çalışmaları takip ederek yeni tasarımlar ortaya çıkarmıştır (Figür 17).

Ülger, kopyacılıktan ziyade kendine has bir üslup ortaya koymak çabasıdadır. Bu durum tasarımlarında da belirgindir. Geleneklerine bağlı kalıp kimi kültürel değişimlere direnirken, değişimin sanatsal ve bilimsel yönü ile ilgilenmeyi ihmal etmemiştir. Soyut sanatın heyecan verici olduğunu ve tamamen estetiğin emrinde olduğunu ifade eder. Bu onun çalışmalarında kendi üslubunu meydana getirmesini etkilemiştir. Sanatçı, halı tasarımlarını tablo biçiminde yaparak farklı bir kimliğe kavuşturmuştur. Ayrıca halı tasarımlarında farklı renklerle geometrik bir kompozisyon oluşturmuştur (Figür 20, Figür 21).

Cevat Ülger geçmişin çizgilerine bağlı kalınarak daha nitelikli yapıların ortaya çıkacağına inanmıştır. Osmanlı mimarlığına duyduğu hayranlık onun cami mimarisinde geleneksel yaklaşımı tercih etmesine etki etmiştir. Sanatçının cami mimarisinde ana düşüncesi klasik öğeleri kullanarak özgün tasarımlar ortaya çıkarmaktır. Kopyacılıktan ziyade geleneksel anlayışı özümseyerek nitelikli yapılar ortaya çıkarmayı amaçlamakla beraber inşa ettiği mimari yapılara klasik dönem mimari anlayışının etkisi oldukça güçlüdür. Bu durum yer yer klasik mimari yaklaşımların olduğu gibi uygulanması sonucunu doğurmuştur. Buna karşın Ülger'in bundan sakınmak için çabalar içinde olduğu da görülmektedir. Özellikle mimari detaylarda belirgin olarak sanatçı özgün bir yaklaşım ortaya koymuştur (Figür 25, Figür 26, Figür 27).

Ülger'in Bauhaus ve De Stijl sanat akımlarının getirdiği sanat anlayışlarına tepkisi de dönemin bazı kesimler üzerindeki sosyo-psikolojik

durumunu anlamamızı sağlayabilir. Ülger Osmanlı Sanatı'nın Bauhaus ve De Stijl sanat akımlarının getirdiği anlayışa zaten sahip olduğu savını öne sürmüştür. Ülger'in bu yorumu özellikle Osmanlı Klasik Dönemi'ni baz almasından ötürü duygusal bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bauhaus ve De Stijl sanat akımlarının getirdiği yaklaşımların popülerliği ve bu sanat anlayışını belirleyen üsluptan oldukça etkilenmesi ile hayranlık duyduğu geleneksel sanat anlayışı arasında bir sıkışmışlık söz konusudur. Ülger'in sanat dönemlerindeki gelişmeleri yer yer duygusal dünyasıyla yorumlamaya yöneldiği görülmektedir.

Mimaride kendine has denemeler yapan sanatçının dini yapılarının iç mekân süslemelerinde de klasik etkiler hâkimdir. Buna karşın bu tasarımlarının kornişlerine, sundurmalarına ve cephe detaylarına kişisel yorumlar katmıştır. Sanatçının projelendirdiği camilerde geleneksel çizgiler hâkim olmasına karşın bu eserler işlevsel ve mütevazı boyutlarda tasarlanmıştır. Projelendirdiği bazı camilerde (Eskişehir Orhan Gazi Cami 1964, Eskişehir Sarısu Kurşunlu Cami 1965, Eskişehir Esentepe Ulu Cami 1968-71) iç mekânda süslemeye yer vermemesi özellikle modern dönemdeki evrensel mimarlık akımlarından etkilendiğini gösterir.

Tanyeli 'Mimarlığın Aktörleri' adlı kitabında bir mimarın bireyselleşmesini, yaşadığı dönemin anonim ürünlerinden ya da mimarı bilinen yapılarından ayırt edici özellikler gösteren yapılar inşa edebilmesine bağlamaktadır (Tanyeli 2007: 16). Cevat Ülger'in mimari yapılarını oluşturan ana fikir geleneksel yaklaşımların bazı noktalarda yeniden yorumlanması ve böylece yeni bir üslup oluşturmaya temelini dayanır. Bu yönüyle Tanyeli'nin mimar kimliğine yönelik getirdiği bireyselleşme kavramı Cevat Ülger'de görülür.

Tanyeli, Türk mimarlarını çalışmalarını arşivleme konusunda yetersiz görmekte ve eleştirmektedir (Tanyeli 2007: 14-25). Ülger gerçekleştirdiği çalışmalarını arşivlemekle de özellikle çağdaşı pek çok Türk mimarımızdan ayrışır. Ülger'in çalışmalarına gösterdiği bu özen çağdaşı batılı sanatçılar ile ortak özellikler göstermekte ve bu durum sanatçı kimliğini daha görünür kılmaktadır.

Mimaride ve hat sanatında geleneksel tavrı baskın olan sanatçı, ilgi duyduğu diğer sanat alanlarındaki (resim, karikatür, halı tasarımı, vitray,

dekorasyon) eserlerinde modern yaklaşımları benimsemiştir (Figür 5, 6, 7, 10, 11, 12,14, 17, 20, 21, 23).

Mimar Cevat Ülger Cumhuriyet'in ilanı sürecinde Cumhuriyet ve ilkelerinin getirdiği yenilikler ile toplumun belirli dini hassasiyetlere sahip kesimlerinin muhafazakâr yaklaşımları arasında kalmış bir kişiliktir. Ülger hem yeniliklere bütünüyle kapısını kapatmamış hem de gelenekselci tutum içinde olmuştur. Cevat Ülger'in kimlik arayışının yaşamı boyunca sürdüğü görülmektedir. Ülger, Cumhuriyet'in getirdiği kimi yeniliklere mesafeli dursa da öğrencilerine hem ulusal kültürel yapımızdan hem de dünyanın farklı coğrafyalarında bulunan önemli sanatçılardan bilgiler vererek doğu ve batı düşünürleri arasında bir senteze varılmasını amaçlamış, bütünüyle batı kültürünü reddetmeden takip etmek ve ulusal kültürden de kopmadan bir yaşam biçimi oluşturmak amacıyla olmuştur.

Kaynaklar

Alsaç, Üstün (1976). *Türkiye'deki Mimarlık Düşüncesinin Cumhuriyet Dönemindeki Evrimi*. Doktora Tezi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.

Altuntaş, Hüseyin (2013). “Çizgi Üstü Bir Mimar Cevat Ülger Mehmet Ülger İle Söyleyişi”. *Dil Edebiyat Kültür Dergisi*, S. 59, s. 24-29.

Atmaca, Tayyip (2014). *Eskişehir'in Eskimeyen Yüzleri*. İstanbul: Nar Yayınları.

Avcı, Nabi, “Bir Öğretmen Çok Şeyi Değiştirdi”, <http://www.cevatulger.com> (Erişim Tarihi: 30.04.2017).

Avcı, Nabi, “Şu Dünyayı Eleklere Geçirsek”, <http://www.yenisafak.com> (Erişim Tarihi: 16.01.2017).

Biröl, Gaye (1996). *19. Yüzyıl Endüstri Devrimi Sonrası Mimari Akımlar*. Yüksek Lisans Tezi. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.

Bunulday, Solmaz (2001). *Bauhaus'un Türkiye'deki Sanat Eğitime Etkileri ve Yansımaları*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.

Cansever, Turgut (2007). *Kubbeyi Yere Koymamak*. İstanbul: Timaş Yayınları.

Erdoğan, Abdülkerim (2014). *Eskişehir Bilgeleri*. Ankara: Reyhan Yayınları.

Gürdoğan, Ersin (1997). “Cevat Hocanın Ardından”. *Mavera Aylık Edebiyat Dergisi*, C. 1, S. 11, s. 17-19.

<http://www.msaidcekmegil.com> (Erişim Tarihi: 10.03.2017).

Oral, Bülent (2017). “21. Yüzyıl Türkiye’inde Muhafazakâr Milli Mimarlık Arayışları ve Yansımaları”. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 41, s. 237-255.

Özçelik, Mustafa (2013). *Eskişehir’den Portreler*. Eskişehir: Türk Dünyası Kültür Başkenti Ajansı Yayınları.

Özdüzen, Halit “*Malatya’dan Cevat Ülger Geçti II*”

<http://www.kriter.org> (Erişim Tarihi: 14.05.2017).

Şenel, Gülçin, “*Sükût Külü’nün Altında Kalan Dev: Mimar Cevat Ülger Karamahmetler*”,

<http://www.barandergisi.net> (Erişim Tarihi: 10.03.2017).

Tanyeli, Uğur (2007). *Mimarlığın Aktörleri Türkiye 1900-2000*. İstanbul: Garanti Galeri.

Uzunoğlu, Ahmet (2010). *Kocatepe Cami (Tarihçesi-Mimari Özellikleri-Türk-İslam Sanatları Uygulamaları)*. Ankara: Televizyon Tanıtım Tasarım Yayıncılık.

Ülger, Cevat (1985). *Ritmin Gücü ve Ritme Davet*. İstanbul: İbda Yayınları.

Ülger, Mehmet, “*Mimar Cevat Ülger Kimdir?*”,

<http://www.demetsanat.org.tr>, (Erişim Tarihi: 07.05.2017).

Ülger, Mehmet, “*Mimar Cevat Ülger’i Anıyoruz*”,

<http://www.cevatulger.com>, (Erişim Tarihi: 11.01.2017).

Görsel Kaynaklar

Figür 1. Cevat Ülger’in Arşivi

Figür 2. Cevat Ülger’in Arşivi

Figür 3. Cevat Ülger’in Arşivi

Figür 4. Cevat Ülger’in Arşivi

Figür 5. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 6. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 7. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 8. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 9. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 10. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 11. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 12. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 13. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 14. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 15. Henry Matisse, Madam Matisse (Yeşil Çizgi).

<http://lebriz.com>, Erişim Tarihi: 27.02.2018.

Figür 16. Nicolas De Staël, (1950) 'Kompozisyon'.

<https://www.wikiart.org/en/nicolas-de-sta-l>, Erişim Tarihi: 27.02.2018.

Figür 17. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 18. Joseph Albers, (1923) 'Kırmızı ve Beyaz Vitray Tasarımı'.

<https://tr.pinterest.com>, Erişim Tarihi: 03.07.2018.

Figür 19. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 20. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 21. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 22. Anni Albers, (1926) 'Duvar Kumaşı Tasarımı'

<http://www.artnet.com>, Erişim Tarihi: 03.07.2018.

Figür 23. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 24. Cevat Ülger'in Arşivi

Figür 25. Sedat Erçetin Arşivi

Figür 26. Sedat Erçetin Arşivi

Figür 27. Sedat Erçetin Arşivi

Şahin, Mustafa ve A. Ali Altın (2018). "Nikaia'nın Antik Dönemdeki Tarımsal Üretimine Dair İzler: Nikaia'dan Bir Pres Taşı". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 815-827.

DOI: 10.21550/sosbilder.406422

NİKAİA'NIN ANTİK DÖNEMDEKİ TARIMSAL ÜRETİMİNE DAİR İZLER: NİKAİA'DAN BİR PRES TAŞI*

Mustafa ŞAHİN**
A. Ali ALTIN***

Gönderim Tarihi: Mart 2018

Kabul Tarihi: Haziran 2018

ÖZET

Bu makalede, Bursa İli, İznik İlçesi, Orhaniye Köyü'nde Bursa İli ve İlçeleri Kültür Envanteri projesi kapsamında 2017 yılında bulunmuş olan bir zeytinyağı presi vida ağırlık taşı tanıtılmaktadır. Beyaz mermerden küp şeklinde kesilen bloğun, üzerinde bulunan dübel delikleri ve ön yüzde betimlenen stilize edilmiş 8 kollu khristogram motifi nedeniyle, orijinalinde bir sunak alt tablası veya bir tür mezar anıtı (?) olarak kullanıldığı düşünülmektedir. Mermer blok, üzerindeki betime göre ilk olarak MS 5.-6. yüzyılda kullanılmış olmalıdır. Bununla birlikte, bloğun devişirme malzeme olarak, zeytinyağı presi vida ağırlık taşı işleviyle kullanıldığı evreye ilişkin taşın üzerinde herhangi bir tarihleyici ipucu bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nikaia, Orhaniye / Akköy, zeytinyağı pres taşı, ostotheke, Erken Hristiyanlık Dönemi

* Makale, Uludağ Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi tarafından BUAP(F)-2014/6 numaralı ve "Hellenistik ve Roma İmparatorluk Dönemi Nikaia'sında (İznik) Arkeolojik Yüzeysel Araştırması ve Tarihlendirme" başlıklı projenin desteği ile yayına hazırlanmıştır.

** Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, mustafasahin@uludag.edu.tr

*** Arş. Gör., Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji Bölümü, alialtin@uludag.edu.tr

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
Cilt: 19 Sayı: 35 / Volume: 19 Issue: 35

Some Traces on Nikaia's Agricultural Production in Antiquity: A Press Stone from Nikaia

ABSTRACT

In this article a new discovered screw press stone, which was documented in Orhaniye village around ancient Nikaia during the researches in frame of the cultural inventory project in Bursa and its districts, is presented. The cubic shaped blockstone from white marble with dowel holes on its upper surface and an eight armed cross pattern on its front side could be used as an altar base or a kind of grave monument (?). In accordance with pattern on front side the marble block might be used primarily in 5. - 6. Century AD. However, there isn't any trace on the block, which indicates when the block was used as spolie with the function of screw press stone.

Key words: *Nikaia, Orhaniye / Akköy, olive press stone, ostotheke, Early Christian Period*

Nikaia, günümüzde İznik İlçesi'nin bulunduğu alanda kurulmuş olan, bilinen kuruluş tarihi Erken Hellenistik Döneme uzanan bir kenttir¹. Bithynia Krallığı'nın önemli kentlerinden biri olmasına karşın, asıl ününü Roma İmparatorluk Dönemi'nde elde etmiştir². Nikaia, Hıristiyanlığın güçlenmesinde önemli roller üstlenmiş, kısa bir dönem Bizans İmparatorluğu'na ve Anadolu Selçuklu Devleti'ne başkentlik yapmıştır (Angold 2004: 29, 33-36).

Antik kentten günümüze tiyatro, zafer takları, özenli inşa edilmiş caddeleri, şehir surları gibi birçok önemli anıtsal yapı ulaşabilmiştir. Anıtsal yapıların finansmanı genellikle kamuya ait kaynaklardan karşılanırken³, bazı

¹ Kentin Hellenistik Dönem öncesi / Hellenistik Dönem'de aldığı adlar ve aynı dönemde yeniden kuruluşu ile ilgili olarak bkz. Strab. geogr.: XII, 4, 7; Steph. Byz.: 210; Şahin 1987: 1-3, 45-47.

² Kentin Hellenistik Dönem ve Roma Dönemi tarihi ile ilgili olarak bkz. Şahin 2004: 6-13.

³ İmparator Trajan Dönemi'nde Bithynia Eyalet Valiliği yapmış C. Plinius Caecilius Secundus, Nikaia'daki tiyatro ve gymnasium yapılarının inşaatları esnasında, şantiyelerin kötü yönetildiğine değinirken, bu inşaatlarda kamuya ait paraların boş yere harcandığını zikreder: Plin. epist.: X. 39.

durumlarda anıt yapıların yerel aristokratların finansal desteğiyle de inşa edildikleri bilinmektedir⁴. Yerel aristokrasinin bu tür anıtsal yapılara finansör olacak derecede zenginleşmesine olanak sağlayan en önemli gelir kaynaklarından birisi, antik kaynaklarda herhangi bir bilgi olmasa da, kenti çevreleyen verimli topraklarda sürdürülen tarımsal faaliyetler olmalıdır. Zira, Nikaia, İznik Gölü'nün doğu kıyısında, üç tarafı sıradağlarla çevrili tarımsal faaliyetler için oldukça elverişli, verimli bir ova üzerinde yer almaktadır. Nikaia'nın bilinen en eski adı Yunanca'da "*sarmaşığı bol, bağı bol*" anlamına gelen Helikore'dir (Merkelbach 1985: 1-3; Şahin 1987: 1). Buna göre kentin antik dönemdeki önemli gelir kaynaklarından birisinin bağıcılık olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Keza, Herakleialı Memnon ve Nonnos gibi antik yazarlar tarafından aktarılan, kentin şarap tanrısı Dionysos tarafından kurulduğu öyküsü de (Merkelbach 1987: 35-41), kuşkusuz bağıcılığın ve şarabın kent ekonomisi için ne kadar önemli olduğuna işaret etmektedir. Diğer yandan antik dönemde Nikaia ve çevresinde hububat yetiştirildiği ve Askania / İznik Gölü'nün balıklarının meşhur olduğu bilinmektedir (S. Şahin 1987: 18, 53). İmparator Diokletianus döneminde yaşamış Nikaialı aziz Neophythos'un hayat hikâyesini anlatan, Bizans devrinde kaleme alınmış, ancak yazarı belli olamayan bir kaynaktan, Nikaia çevresinin verimliliğinden bahsedilirken, kent çevresindeki salkım salkım üzüm bağları, gölden elde edilen ürünlerin bolluğunun yanı sıra, kent çevresinde "zeytin yüklü ağaçlardan" da bahsedilmektedir (S. Şahin 1987: 49, dipnot 1). İznik'in mevcut temel gelir kaynakları incelendiğinde, zeytinciliğin günümüzde de kent ekonomisinde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Buna karşın ilçede ilk olarak zeytin üretiminin ne zaman başladığı ve kent ekonomisinde başat konuma geçtiğine dair elimizde herhangi bir arkeolojik belge bulunmamaktadır. Ancak, makale konusunu oluşturan mermer blok arkeolojik belge konusunda eksikliği bir ölçüde giderecek gibidir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın izni ile Uludağ Üniversitesi adına 2006 yılında Bursa ve İlçelerinde başlattığımız kültür envanteri projesi

⁴ Örneğin günümüzde İstanbul Kapı ve Lefke Kapı olarak adlandırılan kemerli anıtların üzerindeki yazıtlardan, bu anıtların, kentin MS 1. yüzyılda yaşamış önde gelen kişilerinden biri olan C. Cassius Chrestus tarafından finanse edildiği anlaşılmaktadır: Şahin 1978: 12, 79.

kapsamında, 2017 yılında İznik İlçesi'nin dağlık bölgesinde bulunan mahallelerinde incelemelerde bulunulmuştur⁵. Bu kapsamda uğranan mahallerden birisi de Orhaniye / Akköy olmuştur. Bursa il merkezine 76 km, İznik ilçesine 11 km uzaklıkta yer alan Orhaniye / Akköy, İznik - Orhangazi karayolunun 8. kilometresinin, 3 km kuzeyinde yer almaktadır. Bursa'dan Karamürsel ve Gölcük'e ulaşan en kısa karayolunun bu mahalleden geçtiği söylenmektedir.

Söz konusu proje kapsamında Orhaniye / Akköy'de yapılan araştırmalar esnasında, köy merkezindeki Okul Sokak'ta bulunan 7 ve 9 numaralı evlerin karşısındaki açık alanda mermer bir blok tespit edilmiştir (Resim 1-2). Orta irilikteki kristalli, kırmızımsı kahverengi damarlı beyaz mermerden kesilen blok, 102 cm genişliğinde, 93 cm derinliğinde ve 64 cm yüksekliğe sahip olup, yaklaşık bir küp şeklindedir.

Blok günümüze iyi durumda korunagelmiş olup, gövdenin çeşitli yerlerinde kopmalar ve aşınmalar mevcuttur (Resim 2). Kırılmaç kuyruğu biçimli zıvana kanalının bulunduğu yüzeylerden birinin sağ üst köşesinde (Resim 3), zıvana kanallı diğer yüzün sol alt köşesi ve zıvana kanalının sağ alt köşesinde kopmalar görülmektedir (Resim 5). Üst yüzeyde, sağdaki zıvana kanalının üst sol yanında bulunması gereken dübel deliği korunmamıştır (Resim 6). Ön yüzde çarpma neticesinde oluşan çatlaklar (Resim 2) ve blok yüzeyinin genelinde etkili aşınma görülmektedir.

Blüğün ön yüzünde yer alan bezemeli bölüm dışında kalan bölümleri kaba işlenmiştir. Söz konusu yüz üzerine, 1 cm derinliğinde oyulmuş yuvarlak

⁵ Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 11.08.2017 tarih ve E.164680 sayılı izniyle 05-15 Eylül 2017 tarihleri arasında yürütülen yüzey araştırmasına izin veren Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne çok teşekkür ederiz. Yüzey araştırması ayrıca Uludağ Üniversitesi ve Bursa Büyükşehir Belediyesi tarafından desteklenmiştir. Desteklerinden dolayı Uludağ Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Yusuf Ulcay ve Kültür ve Turizm Daire Başkanı Aziz Elbas'a teşekkürü borç biliriz. Yüzey araştırmasına Arkeoloji Bölümü Araştırma Görevlileri Serkan Gündüz, Hazal Çıtakoğlu ve Serap Ala ile birlikte arkeolog Mustafa Uğur Ekmekçi katılmıştır. Dr. Reyhan Şahin ve arkeolog Semih Togan ise misafir olarak bulunmuşlardır. Yüzey araştırmasına katılarak yardım ve destekte bulunan araştırma görevlileri ve öğrencilerime çok teşekkür ederiz.

bir madalyon içerisine bir khristogram motifi işlenmiştir (Resim 2). Haç motifinin kolları arasında, kazıma olarak betimlenmiş kalp biçimli yapraklar yer almaktadır. Motifin sol üst köşesinde, yatay ve dikey düzlemde üçer sıra halinde uzanan ve orta noktada birleşen, toplam beş tane oyuk bulunmaktadır (Resim 2).

Yan yüzlerin her birinde büyük boyutlu, kırlangıç kuyruğu biçiminde zıvana delikleri vardır. Sağ yan yüzdeki zıvana deliği, sağ üst köşeden kırılmıştır (Resim 3). Zıvana deliğinin genişliği ölçülebilen üst bölümde 14 cm, tabanda 25, yüksekliği 48 cm, derinliği ise 16 santimetredir. Bu yüzdeki zıvana deliğinin sol üst bölümünde, 10 cm yüksekliğinde, 3 cm genişliğinde ve 2 cm derinliğinde küçük boyutlu bir dübel veya zıvana deliği yer alır.

Bloğun sol yan yüzünde, sağ yan yüzdeki kırlangıç kuyruğu formlu zıvana deliğinin bir paraleli yer almaktadır (Resim 4). Bu yüzdeki zıvana deliği 49 cm yüksekliğinde, 16 cm derinliğindedir. Zıvana deliği üst bölümde 15 cm, tabanda ise 25 cm genişliğindedir. Zıvana deliğinin üst bölümünde, üst genişliği 9,5 cm, alt genişliği 5,5 cm olan 6 cm derinliğinde daha küçük boyutlu bir dübel deliği işlenmiştir.

Arka yüz, bloğun orta-üst bölümünde bulunan, yaklaşık olarak oval formlu, işlevi anlaşılamayan iki oyuk dışında işlenmeden bırakılmıştır (Resim 5).

Bloğun üst yüzeyinin merkezinde 36 cm çapında, 23 cm derinliğinde yuvarlak formlu bir çukur yer almaktadır (Resim 6). Çukurun yaklaşık olarak yarıçapından itibaren kullanıma bağlı aşınma izleri görülmekte, bu nedenle de üst bölümde çapının genişlediği anlaşılmaktadır. Üst yüzeyin günümüze korunagelmüş köşelerinde, dübel delikleri olduğu görülmektedir. Ön yüzün sağ üst köşesine denk gelen bölümde, kareye yakın formda tek bir dübel deliği bulunmaktadır (Resim 7). Dübel deliği kenarlarının düzensiz bir şekilde genişlemesine neden olan kopmalar, dübeli sabitlemek için kullanılan kurşunun sökülmeğe çalışılmasından kaynaklanmış olmalıdır. Ön yüzün sol üst köşesi ve onun karşısında yer alan köşede ise ikili dübel delikleri bulunmaktadır (Resim 8). Dübel oyuklarının kenarlarındaki düzensiz kopmalar bunlarda da söz konusudur. Dübel deliklerinin çevresinde yer alan kopma ve tahribatlardan dolayı, bu deliklerin ölçülerinin sağlıklı bir şekilde

alınması mümkün olmamıştır. Köşelerden birisi kopmuş ve kayıp olduğundan, diğer yüzeyde de dübel oyuğu olup olmadığını bilemiyoruz.

Taş üzerinde yer alan müdahaleler, bloğun en az iki farklı dönemde, farklı amaçlarla kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. Ön yüzde yer alan khristogram bloğun orijinal döneminden olmalıdır. Madalyon içerisine yer alan ve alçak kabartma şeklinde betimlenen khristogram, kolları arasında kazıma olarak betimlenmiş kalp biçimli yapraklar ile zenginleştirilmiştir (Resim 2). Kalp motifleri ile zenginleştirilmiş khristogramlar genellikle dini mimaride karşımıza çıkan bir uygulamadır. En yakında bulunan örnekler arasında Nilüfer İlçesi'ne bağlı Çaylı Mahallesi (Tiryaki 2016: 825 vd. Kat. 14) veya İzmit Müzesi'nde (Yalçın 1996: Fig 11) yer alan mimari bloklara ait parçalar gösterilebilir. Bununla birlikte, uzak çevrede Knidos (Yalçın 1996: Fig. 4), Kuşadası (Mercangöz 2001: 162, Resim 9), Thasos (Sodini-Kolokotsas 1984: Plate 30i - 31b), Korinth (Scranton 1957: Plate 19/3) ve Porec (Terry 1988: Fig. 63, 65, 67, 71-72, 81) gibi kentlerde bulunan ve dini yapıların korkuluk levhalarını veya postamentleri süsleyen örnekleri de eklemek mümkündür. Bu örneklerden hareket ederek, Orhaniye'de tespit edilen bloğun, orijinalde Hristiyanlıkla ilgili dini yapıda kullanılan bir mimari eleman olduğunu söylemek mümkündür.

Ancak üst yüzeyde yer alan 36 cm çapındaki oyuk ve köşelerde yer alan dübel delikleri eğer ilk kullanıma ait iseler, bloğun dini mimaride kullanılmış bir eleman olması konusunda şüpheler ortaya çıkmaktadır. Ortada bulunan çukur, Nikaia çevresinde bulunmuş olan ve ilk olarak S. Şahin ve S. Durugönül tarafından yayınlanan bir mezar sunağında kullanılan osthotek uygulaması ile benzerlik göstermektedir (Durugönül ve Şahin 1993: 55 vd. Taf. 6b). Bu benzerlik bloğun orijinalde osthotek / kül urnesi gibi mezar mimarisi ile ilgili bir fonksiyonunun da olabileceğini akla getirmektedir. Ancak bu önerimizi destekleyecek fazla bir veri elimizde bulunmamaktadır. Bu nedenle bu olasılığı soru işareti içinde vermek istiyoruz. Bilindiği gibi kalp motifleri ile belirginleştirilmiş khristogram motifleri İS. 5 - 6. yüzyıllarda yaygındır (Tiryaki 2017: 835). Bu nedenle bloğun belirlenebilen ilk evresinin bu tarihlerden olduğunu düşünüyoruz.

Bloğun yan yüzlerinde yer alan zıvana delikleri ise farklı bir dönem ve işleve işaret etmektedir. Zıvana kanalları altta geniş başlayıp üste doğru

daralmakta olup yüzeyleri açıktadır. Genişten dara doğru ilerleyen biçem, bu kanallara taşımaya yönelik mekanizmalar monte edildiğine işaret etmektedir. Benzer örnekleri, Çorum civarı (Keskin 2015: 93-103, Kat 121-142) ile Kilikia Bölgesi'nde (Aydinoğlu 2009: 92, Kat. 15) görmek mümkündür. Orhaniye'de tespit edilen bloğun bir benzeri Erdemli, Esenpınar'da bulunmuş olup, Ü. Aydınoğlu tarafından zeytinyağı üretiminde kullanılan donanım içerisinde değerlendirilerek, “*merkezi oyuklu ve yanlarda zıvana yuvalı vida ağırlık taşı*” olarak isimlendirilmiştir (Aydinoğlu 2009: 92 Kat. 15). Benzer şekilde Çorum'da bulunan örnekler ise E. Keskin tarafından “*zeytinyağı ve şarap işliklerinde kullanılan vida ağırlık taşı*” olarak tanımlanmaktadır (Keskin 2015: 93, 155). Bu örneklerden hareket ederek, Orhaniye örneğinin ikinci kullanımda zeytinyağı üretimi için kullanılan bir vida ağırlık taşı olduğunu düşünüyoruz.

Baskı kollu preslerle kullanılan benzer vida ağırlık taşları, özellikle Dağlık Kilikia bölgesinde çeşitli örneklerle temsil edilmektedir (Aydinoğlu 2009: 87-92, Kat. 1-15). Söz konusu vida ağırlık taşlarının ortasında, vidanın monte edilmesi ve vida somunun içerisinde dönmesini sağlayan merkezi bir oyuk bulunmaktadır (Aydinoğlu 2009: 33). Orhaniye blok taşının yan yüzlerinde yer alan zıvana yuvaları ise, vidanın ağırlık taşı üzerine sabitlenmesi amacıyla kullanılmış olmalıdır. Bu zıvana yuvalarına yerleştirilen ahşap ayaklar üzerine oturan üst örtü sayesinde, vida, ağırlık taşı üzerine dik bir biçimde durabilmekte ve merkezdeki oyuk içerisinde hareket edebilmektedir (Frankel 2016, 564, Fig. 34.5 c).

Sonuç olarak ilk olarak Erken Hristiyanlık Döneminde dini mekânlarında kullanılan bir mimari eleman veya osthothek / kül urnesi olarak kullanıldığını düşündüğümüz mermer blok, daha sonra devşirilerek zeytin yağı üretiminde kullanılan bir vida ağırlık taşına dönüştürülmüştür. İlk evrede kullanıldığı yapı veya mezar alanı ile ilgili olabilecek herhangi bir ipucuna Orhaniye veya yakın çevresinde henüz rastlayamadık. Bununla birlikte zeytinyağı üretiminde devşirme olarak kullanıldığını düşündüğümüz evresinde bulunduğu olası zeytinyağı işliği, bloğun ağırlığı ve büyüklüğü göz önünde bulundurulursa, Orhaniye'den fazla uzakta bir yer olmamalıdır. Bloğun boyutu, ayrıca, günümüzde olduğu gibi geçmişte de zeytinciliğin İznik ve çevresi için ekonomik önemde tarımsal bir faaliyet olduğunu açıkça göstermektedir. İznik ve çevresinde zeytinciliğin ilk olarak ne zaman

başladığını tam olarak bilemesek de, bu makale ile kayıtlara geçen vida ağırlık taşı, İznik ve çevresinde zeytinyağının yüzyıllardan beri bilindiğini ve sanayi boyutunda üretim yapıldığını göstermektedir.

Kaynaklar

Angold, Michael (2004). “Nikaia Kenti MS 1000 - 1400”. *Tarih Boyunca İznik*, Ed: Işık Akbaylıgil - Halil İnalçık - Oktay Aslanapa, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, s. 27-55.

Aydınoğlu, Ümit (2009). *Dağlık Kilikia Bölgesinde Antik Çağda Zeytinyağı ve Şarap Üretimi: Üretimin Arkeolojik Kanıtları*. İstanbul: Ege Yayınları.

Durugönül, Serra ve Sencer Şahin (1993). “Begräbnisstätte einer Familie bei Nikaia”. *Epigraphica Anatolica*, S. 21, s. 55-60.

Frankel, Rafael (2016). “Olive and Wine Production”, Ed: Georgia L. Irby, *A Companion to Science, Technology and Medicine in Ancient Greece and Rome*, Volume II, West Sussex: Wiley-Blackwell, s. 550-569.

Keskin, Esra (2015). *Küçük Asya’da Kutsal Kent Euchia ve Bizans Dönemi Taş Eserleri*. Ankara: Serüven Kitabevi.

Mercangöz, Zeynep (2001). “Kuşadası’nda Parktaki Bizans Taş Eserleri”. Ed: Ayşe G. Şerifoğlu, *Geçmişten Geleceğe Kuşadası Sempozyumu*, İzmir, s. 155-167.

Merkelbach, Reinhold (1985). “Nikaia die Rankenreiche (ΕΛΙΚΩΦΗ). Ein übersehenes Fragment aus Arriens Bithyniaka”, *Epigraphica Anatolica*, S. 5, s. 1-3.

Merkelbach, Reinhold (1987). *Nikaia in der römischen Kaiserzeit*, Opladen: Westdeutscher Verlag.

Plinius (2005), *Genç Plinius’un Anadolu Mektupları. Plinius, Epistulae. 10. Kitap*. Çev. Çiğdem Dürüşken ve Erendiz Özbayoğlu, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Scranton, Robert L. (1957). *Corinth Vol. XVI. Medieval Architecture in the Central Area of Corinth*. Princeton-New Jersey: The America School of Classical Studies at Athens.

Sodini, Jean-Pierre ve Kostas Kolokotsas (1984). *Aliki II: La basilique double*. Paris: Ecole Française d'Athenes.

Stephanos Byzantinos (1839). *Stephani Byzantii, Ethnikon*. Ed: Antonius Westermann, Leipzig.

Strabon (2012). *Antik Anadolu Coğrafyası. Geographika: Kitap XII-XIII-XIV*. Çev. Adnan Pekman, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Şahin, Sencer (1978). *Katalog der antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia) / İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu, Teil (Kısım) I*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Şahin, Sencer (1978). *Katalog der antiken Inschriften des Museums von İznik (Nikaia) / İznik Müzesi Antik Yazıtlar Kataloğu, Teil (Kısım) II, 3, Testimonia*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt GmbH.

Şahin, Sencer (2004). "Hellenistik ve Roma Çağlarında İznik / Nikaia". *Tarih Boyunca İznik*. Ed: Işık Akbaylıgil - Halil İnalçık - Oktay Aslanapa, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Terry, Ann (1998). "The Sculpture at the Cathedral of Eufrasius in Porec". *Dumbarton Oaks Papers 42, Vol. 42*, s. 13-64.

Tiryaki, Ayça (2016). "Bursa İli Nilüfer İlçesinde Bulunan Bizans Dönemi'ne Ait Mimari Plastik Taş Eserler". Ed: Mustafa Şahin - Sezai Sevim - Doğan Yavaş, *Odrysses'ten Nilüfer'e Uluslararası Nilüfer Sempozyumu*, Ankara: Özyurt Matbaacılık, s. 817-841.

Yalçın, Asnu Bilban (1996). "Alcune osservazioni sul decoro scultoreo e musivo delle chiese protobizantine di Cnido in Caria". Ed: Claudia Barsanti, *Bisanzio e l'Occidente: arte, archeologia, storia; studi in onore di Fernanda de Maffei*, Roma, s. 105-128.

RESİMLER

Resim 1

Resim 2

Resim 3

Resim 4

Resim 5

Resim 6

Resim 7

Resim 8

Baş, Elif (2018). "Politik Tiyatronun Solo Sesi: Anna Deavere Smith". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 829-848.

DOI: 10.21550/sosbilder.396138

POLİTİK TİYATRONUN SOLO SESİ: ANNA DEAVERE SMITH

Elif BAŞ*

Gönderim Tarihi: Şubat 2018

Kabul Tarihi: Nisan 2018

ÖZET

Bu çalışma, Afro-Amerikalı oyun yazarı, oyuncu ve akademisyen Anna Deavere Smith'in 1980'lerde oyun yazmak için şekillendirmeye başladığı röportaj tekniğini konu alır. Smith, belli bir konu hakkında yaptığı röportajları bir araya getirerek, o konuyu tüm boyutlarıyla sahnelemeye çalışır. Özellikle kimlik, toplumsal cinsiyet ve ırk gibi politik meseleler hakkında farklı görüşler ortaya koyarken, insanların kendi çelişkilerini de gözler önüne serer. Bunu nasıl başardığı kısaca "Fires in the Mirror" oyunuyla örneklendirilir. Bu konulara bakış açısı, Smith'in oluşturduğu oyunculuk metoduyla da bağlantılı olduğundan, son olarak oyunculukta benimsediği yöntem değinilir. Tüm bu bilgiler ışığında Smith'in hangi açıdan "geleneksel" politik tiyatronun dışında kaldığı ve kendine özgü ne tür politik performanslar sergilediği ortaya konur.

Anahtar Kelimeler: *Anna Deavere Smith, Amerikan tiyatrosu, politik tiyatro, solo performans, röportaj tekniği*

Political Solo Performances by Anna Deavere Smith

ABSTRACT

Anna Deavere Smith is an African American playwright, performer and an academician who has created a unique technique in creating her plays. This article

* Dr. Öğr. Üyesi, Bahçeşehir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi İngilizce Öğretmenliği Bölümü, elif.bas@es.bau.edu.tr

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
Cilt: 19 Sayı: 35 / Volume: 19 Issue: 35

examines her journalistic technique of interviewing people and building a performance text out of interviews. Smith uses solo performance as a medium to explore issues of race, identity and gender. Her plays, as in "Fires in the Mirror", reveal contradictory notions of individuals on such matters in order to show that identity is not singular but is multi-layered and more complex than we think. This article also discusses her method of acting as it is closely related to her ideas on identity and race. Overall, the article demonstrates the ways Anna Deavere Smith challenges the principles of traditional political theatre and how she creates a more fluid, intricate and dynamic way of understanding identity and political performance.

Key words: *Anna Deavere Smith, American drama, political Theatre, solo performance, verbatim theatre*

1. Giriş

Bertold Brecht tarafından 1949 yılında kurulan Berliner Ensemble tiyatrosunun bir zamanlar başında olan ünlü yönetmen Heiner Müller'e Brecht'in ABD'de hiç demode olmadığı çünkü zaten hiç bir zaman moda olmadığı söylendiğinde kendisi konuya şöyle bir açıklama getirir. Müller, tüm Amerikalıların kendilerini masum gördüklerini ve dünyadaki en zor izleyicinin "ve en tehlikeli insanların her konuda kendilerini masum hissedener" olduklarını ifade eder (Kalb 2001: 13). Jonathan Kalb'a göre Müller burada ABD'nin en büyük sorununa işaret eder: "Tarih boyunca tüm dünyanın kurtarıcısı olarak kendini öven kültürümüz ... kendi kendimize yetebileceğimize olan köklü inancımız, utanç duymamıza neden olabilecek her türlü tiyatroya karşı direnmemize neden olmuştur" (Kalb 2001: 13). Gerçekten de Amerikan tiyatrosu pek çok önemli oyuncu, oyun yazarı ve yönetmen yetiştirmiş olmasına rağmen, bunların çoğu gerçekçilik sevdasından ve Stanislavski'nin oyunculuk anlayışından fazla uzağa gitmeye cüret edememiştir. Öyle ki, ABD'de farklı isimler altında değişik oyunculuk metotları karşımıza çıksa da, bunların çoğu Stanislavski'nin metot oyunculuğunu temel alır. Sanford Meisner, Eric Morris, Uta Hagen, William H. Macy ve David Mamet gibi isimlerin geliştirdikleri yöntemler Stanislavski'nin metot oyunculuğunda olduğu gibi insanın doğasına odaklanır ve karakterin özünü bulmayı amaçlar. Sayılı da olsa gerçekçiliğin dışına çıkıp farklı arayışlara giren tiyatro toplulukları arasında; The Living Theatre, Open Theatre, El Teatro Campesino, The Wooster Group, Ridiculous Theatre gibi

topluluklar yer alır. Bu ekiplerin yanı sıra hem gerçeklerle iç içe olup hem de oyunculukta bu yöntemden uzaklaşarak kendi tarzını oluşturan cesur ve sıra dışı bir kadın çıkar karşımıza: Anna Deavere Smith. Smith bugün ABD’de önemli bir oyun yazarı, oyuncu ve öğretim üyesi olmakla birlikte, geliştirdiği yöntemlerle ve sahnelediği solo performanslarla sadece tiyatro çevrelerinde değil çok farklı platformlarda ses getirmeyi başarmış bir isimdir.

1950 yılında Baltimore’da doğan Smith, siyahi bir kadın olmanın zorluklarını pek çok açıdan deneyimler. Dini geleneklere bağlı, oyunculğun hayat kadınlığı yapmaktan farkı olmadığı düşünülen bir mahallede yetişir, ancak verdiği röportajlarda bu durumu olumsuz biçimde dile getirmez. Yaşadığı her şey gibi, bu gerçeği de kendi kişiliğini şekillendiren etmenlerden biri olarak değerlendirir. Smith bu koşullar altında, 1970’lerde San Francisco’daki American Conservatory Theatre’da tiyatro eğitimi alarak sanat hayatına adım atar (Ards 2006: 14).

Anna Deavere Smith’in sanat yolculuğu önemli dönüm noktalarıyla doludur. İlk başlarda geliştirdiği ve sorguladığı teknikleri zamanla daha da netleştirir. Bireylere odaklanarak çalışmaya başlayan Smith, bir süre sonra küçük gruplarla ve nihayetinde daha büyük toplumsal olaylarla ilgilenmeye başlar. Bu sebeple, bu çalışma öncelikli olarak bu değişimleri genel hatlarıyla ortaya koyar. Uсталıkla şekillendirdiği röportaj tekniği ile özellikle kimlik ve ırk sorunlarını oyunlarında nasıl işlediği *Fires in the Mirror* oyunuyla örneklendirilir. Bu meselelere bakış açısı, Smith’in tercih ettiği oyunculuk metoduyla da son derece ilişkili olduğundan, son olarak oyunculukta benimsediği yönetime değinilir. Tüm bu bilgiler ışığında Smith’in hangi açılardan “geleneksel” politik tiyatronun dışında kaldığı ve kendine özgü ne tür politik eserler ürettiği ortaya konur.

Sanat hayatının en önemli atılımını 1979 yılında *On the Road: A Search for American Character* başlığı altında başlattığı projeye yapar. Smith, *Fires in the Mirror* oyununun giriş bölümünde bu projenin amacının “normalde bir arada bulunmayacak insanları bir odada toplamak” ve “tiyatroya pek gelmeyen insanları tiyatroya çekmek” olduğunu ifade eder (Smith 1993: xxxviii). Kimlik meselesine odaklanan Smith insanlarla röportaj yaparak işe başlar. New York sokaklarında hiç tanımadığı insanlara yaklaşip onlara kendileriyle röportaj yapmasına izin verirlerse kendilerini tiyatro

sahnesinde izleyebileceklerini söyler. Teklifini kabul eden kişilere bir dil bilimcinin yardımıyla hazırladığı soruları sorar. Bu sorular arasında “Hiç yapmadığınız bir şey için suçlandınız mı?”, “Ölümlerle hiç yüz yüze geldiniz mi?” gibi hassas sorular yer alır. Buradaki amaç röportaj yapılan kişinin kontrolü bırakmasını sağlayıp daha doğal ve içten açıklamalar yapmasını sağlamaktır. İlk başlarda röportaj yaptığı her kişiyi ayrı bir oyuncu sahnelerken daha sonraki çalışmalarında tüm karakterleri kendisi temsil eder (Richards 1993: 40-41). Smith ilk çalışmalarında sadece bireylere odaklanır ve “o zamanlar dil ve karakter arasındaki ilişkiyi tecrübe etmeye çalıştığım için performansla ya da sosyal eleştiri konularıyla ilgilenmiyordum” (1993: xxiii) der. Ne var ki Smith bir süre sonra bireylere odaklanmak yerine, küçük toplulukları ve bu toplulukların yaşadıkları çatışmaları incelemeye yönelir. Özellikle kimlik, ırk ve cinsiyet konularını irdeleyen oyunlara imza atarak ülkedeki ırkçılığa ve samimiyetsizliğe şöyle dikkat çeker: “Amerikan toplumunda eritme potası kavramı çelişkilerle dolu ve kendi içinde ciddi sorunlar ve yalanlar barındırıyor. Sıcak kazanın içine atmanız için davet ediliyorsunuz ama aslında orada istenmiyorsunuz.” (Martin vd. 1993: 54).

Smith belli çevreden insanlarla küçük mekânlarda bir araya gelir ve röportaj yapılan insanlar kendilerini Smith’in nasıl yorumladığını izleme fırsatı bulur. Çok fazla ses getirmese de 1980’lerde dikkat çeken birkaç proje ortaya çıkar. Georgia Üniversitesi’ne kabul edilen ilk Afro-Amerikalı kadın olan Charlayne Hunter-Gault ile yaptığı röportaj sonrası oluşturduğu oyun, 1984 yılında Soho’da bulunan Ward Nasse Galery’de sahnelenir. 1988’de katıldığı Batı Yakası Kadınları ve Tiyatro Konferansı’nda yirmi üç kadının farklı düşüncelerini bir araya getirdiği oyunla özellikle akademik çevrelerin dikkatini çeker (NEH 2015). Bu küçük topluluklarda röportajlarını yaptığı kişiler aynı zamanda izleyicisi de olur, geri kalan seyircilerin çoğu ise röportaj yapılan kişileri tanıyan insanlardır. Smith’in bu kişileri ustaca sahneye koyuşu seyirciler tarafından coşkuyla karşılar. Ne var ki performansın hassas konulara değinmesi, insanların beklenmedik şekilde şaşırmasına hatta alınmalarına da yol açar çünkü Smith kişilerin ya da grupların çelişkilerini, kusurlarını onların kendi sözleriyle ortaya koyar (Richards 1993: 37). Bu gibi performanslarda oluşan olağanüstü atmosferi bir izleyici şöyle anlatır:

Röportaj yapılanlarımızda hem tatlı bir heyecan hem de kendimizi sahnede görmenin endişesi vardı. Endişemizin bir kısmı Smith’in

konuşmalarımızın hangi bölümlerini seçtiğini merak etmemizden kaynaklanıyordu çünkü kendisi röportaj konusunda öylesine ustaydı ki çoğumuz düşündüğümüzden fazlasını dile getirmiş, niyet ettiğimizden fazlasını ifşa etmiştik. Endişe yaratan bir diğer konu ise sahnede nasıl görüneceğimizdi. Smith'in yergili bakış açısı bizde acaba neleri tespit etmişti? Hangi zaaflarımızı, takıntılarımızı ya da tuhaf alışkanlıklarımızı sahneye taşıyacaktı? Bazılarımız kendimizi sahnede siyahi bir kadın olarak görmenin nasıl bir şey olacağını merak ediyordu. Siyahi bir oyuncu olarak Smith'in beyaz bir akademisyeni temsili nasıl "okunacaktı"? Performansı izlerken Smith'in siyahi oluşunu unutacak mıydık yoksa bu durum karakter hakkında bize farklı bir bakış açısı mı sunacaktı? (Case 1989: 20)

Görüldüğü gibi Smith'in ortaya koyduğu performanstaki konuşmalar olduğu gibi konuşmacılara aittir ancak bir araya getirilme sürecinde eleştirel bir bakış açısı devreye girer. Smith'in siyahi bir kadın oluşu ve çok farklı kimlikleri temsil etmesi sahnede farklı anlamların üretilmesini sağlar. Smith bu durumu şöyle açıklar: "eğer sadece bir erkek oyuncu başka erkek yerine, bir kadın başka kadın yerine ve siyahi bir oyuncu başka bir siyahi yerine konuşuyorsa, o zaman tiyatronun ruhunu öldürürüz çünkü o ruh ilintisiz gibi görünen iki farklı görüşü bir araya getiren köprüyle canlanır. Bu köprü ilişkilendirdiği iki şeyi aynı kılmaz, sadece bu iki farklı şeyin birbirleriyle nasıl bağlantılı olduğunu ortaya koyar" (1993: xxix). Smith'in ustaca bir araya getirdiği röportajların yanı sıra siyahi bir kadın olarak dile getirdiği cümlelerin kendi kimliğiyle etkileşime girmesi seyirciyi etkileyen diğer bir unsur olur.

Smith farklı karakterleri canlandırırken kendisi olmaktan tam anlamıyla çıkmaz ancak temsil ettiği kişileri ses tonlarından jestlerine kadar canlandırmaya çalışır. Sahnedeki kendi varlığı hiç bir zaman bir otoriteye dönüşmez. Özetle Smith gerçekçi bir atmosfer yaratma derdinde değildir; ancak karakterlerin kullandığı dil ve jestlere, politik unsurları ortaya çıkarmak için dikkat eder. Smith'in oyunculuk anlayışının anlatıldığı ilerleyen bölümde bu konu daha kapsamlı örneklendirilecektir. Performanslarında gerçekçiliği bozan bir diğer unsur da mekân olur. Smith'in ismi medyada duyulmadan önce performansları konferans salonları, otellerin toplantı salonları, üniversitelerin amfileri gibi küçük mekânlarda sahnelenir. Geleneksel bir tiyatrodaki sahne alamayışı aslında sponsorlarının sağlayabildiği olanaklarla ilgilidir ancak bu durum aynı zamanda Brecht'in teknikleriyle örtüşecek

şekilde sahnede yanılısamanın kırıldığı bir ortam yaratır (Richards 1993: 36). Smith'in oyunculuk anlayışında gerçekçilik kaygısı olmadığından, bu onun için sorun teşkil etmez, aksine ona farklı olanaklar sağlar.

Smith 90'larda küçük bölge performanslarından daha büyük kitlelere hitap eden mekânlarda sahne almaya başlar. Küçük bölgelerden çıkıp performansını daha büyük tiyatro salonlarında sahnelemeye başlayınca sahnede kullandığı teknik biraz daha değişir. İlk başlarda kendisine telefon gelmesiyle farklı karakterleri canlandıran Smith, yeni sahnede farklı mekânlara geçiş yapabilme olanağı buldur ve giydiği kıyafetler de karaktere göre değişir (Martin 1996: 86). Bunlar sahnede yanılısama yaratmak için değil, oyunu hareketlendirmek için eklenen unsurlar olur. Böylece kullandığı tekniklerin ve elde ettiği sonuçların daha büyük kitleler üzerinde nasıl etki ettiği daha da belirginleşir. Bu durumu özellikle oldukça ses getiren *Fires in the Mirror* oyunu ortaya koyar.

2. Fires in the Mirror

Crown Heights isyanını konu alan *Fires in the Mirror* (Aynadaki Yangın) ilk olarak 1 Mayıs 1992 tarihinde New York Shakespeare Festivali'nde sahnelenir. Olaylar 19 Ağustos 1991 tarihinde çoğunluğunu Afro-Amerikalılar ile Hasidik Yahudilerin oluşturduğu New York'un Crown Heights mahallesinde yaşanan trafik kazasıyla başlar. Haham Menachem Schneerson'ın polis eskortuna eşlik eden ve Hasidik bir Yahudi tarafından kullanılan araba yoldan çıkar ve iki siyahi çocuğa çarpar. Yedi yaşındaki Gavin Cato hayatını kaybeder ve aynı yaştaki kuzeni Angela ağır şekilde yaralanır. Olay yerine toplanan kalabalığın öfkesi artarken Yahudi şoför Yosef Lifsh ve arabadakiler özel bir ambulans ile olay yerinden uzaklaştırılır. Üç saat sonra olayın yaşandığı yerin çok yakınlarında Yahudi bir akademisyen olan Yankel Rosenbaum bıçaklanıp öldürülür. Bu cinayet sonrası Crown Hights bölgesinde ayaklanma çıkar ve olaylar polis dâhil pek çok kişinin yaralanması ve tutuklanmasıyla sona erer. Olayların bastırılmasının ardından polisin tavrı ve yaşanan olaylar uzun süre tartışma konusu olur (O'Connor 1992: 517).

Smith olaylara karışan ya da sadece şahit olan insanlarla yaptığı görüşme sonrası *Fires in the Mirror* oyunuyla sahnede yirmi dokuz kişiyi canlandırır. Didaktik bir dile sahip olmayan oyunda Smith'in röportajlardan

hangi bölümleri seçtiği önemli bir noktadır çünkü karşımıza çıkan her karakter kendi bakış açısını savunur. Smith'in bu aşamada yaptığı tercihler sadece kişilerin kendisine aktardığı bilgi ile sınırlı değildir. Smith eleme yaptıktan sonra seçtiği metnin, röportaj yaptığı kişinin enerjisini sahneye yansıtmasına özen gösterdiğini ifade eder. Bu anlamda oyun metninde röportaj yaptığı kişilerle ilgili ve buldukları ortam hakkında ayrıntılı bilgi verilir. Örneğin Conrad Mohammed hakkında şu detaylara değinir:

Nisan 1992 sabah saatleri. Bir café/ restoran. Roosevelt Adası, New York. Arka tarafta oturuyoruz, yerden tavana kadar her yerin cam olduğu bir alan. Bay Mohammed kaliteli kumaşı her halinden belli olan kusursuz bir takım elbise giymektedir. İçine mavi gömlek giymiş ve papyon takmıştır. Şık ayakkabıları, marka çorapları, büyük çarpıcı saati ve alyansı dikkat çeker. Kahveyi sade ve birkaç şekerle içer (Smith 1993: 52).

Her karaktere ayrı ayrı bakıldığında Smith'in birbirinden radikal biçimde farklı olan insanlarla iletişim kurmak durumunda kaldığını görürüz. Smith, Crown Heights bölgesindeki insanlarla röportaj yapmanın zorluğunu anlatırken bölgeyle ilgili önemli bir tespitte bulunur: "Crown Heights'ı ilginç yapan şey orada yaşayan insanların birbirlerinden çarpıcı şekilde farklı olmalarıdır. Herkes kendi düşüncesini giydiği kıyafetle ve bedenleriyle ifşa eder. Oradan elinizi kolunuz sallaya sallaya geçemezsiniz. Crown Heights öyle erime potası filan değil ve ben buna gerçekten saygı duyuyorum" (Martin vd. 1993: 46). Bu bölgedeki insanların mahallelerine gelen bir oyun yazarıyla röportaj yaparak samimi açıklamalarda bulunmaları Smith'in başarılı bir tiyatro sanatçısı olduğu kadar usta bir iletişimci olduğunu da ortaya koyar.

Oyunda her iki grubun tarih boyunca maruz kaldığı korkunç olaylar farklı kişilerce aktarılır. Hem Afro-Amerikalılar hem de Yahudiler geçmişte ve şu anda yaşadıkları haksızlıkları dile getirme fırsatı bulur. Oyun; kimlik, aynalar, saçlar, ırk, ritim, yedi mısra ve Crown Heights Brooklyn Ağustos 1991 olmak üzere yedi bölümden oluşur. İlk altı bölümde doğrudan Crown Heights olaylarına değinilmez. Bu bölümde yer alan on dört kişi özellikle kimlik meselesini farklı açılardan değerlendirir. Söz alan ilk kişi siyahi Amerikalı şair ve oyun yazarı Ntozake Shange olur:

Kimliğimizin özünde olan şey / başımıza gelen her şeydir.
Başımıza gelen her şey ve / bunlara verdiğimiz tepkilerdir.

Çünkü tek başımıza transa geçmiş olabiliriz,
çöl gibi bir yerde mesela / ve kendimizi sanki
çölün bir parçası gibi hissederiz- / O an öyledir de zaten-
Ama aslında çölün kendisi başkadır / Ih...
Biz sadece parçasıyızdır çölün / ve eve döndüğümüzde
çölün bizde kalan parçası bizimle gelir.
Ama yine de çölün kendisi başkadır.
İnsan bu ayrımı bilmeli / çünkü sahip olduğun şeyleri bilmezseniz
Karşınızdakine neler sunduğunuzu da bilemezsiniz. /
Ve neyin size neyin başkasına / ait olduğunu bilmezseniz /
karşınızdakinden de neler aldığınızı bilemezsiniz (Smith 1993: 3-4).

Oyunun bu bölümünde, siyahi Amerikalı yazar ve insan hakları savunucusu Angela Davis ve yönetmen George C. Wolfe gibi isimler yer alır. Oyunun son bölümde sahne alan on beş kişi ise yaşanan olayları doğrudan gündeme getirir. Genel anlamda her iki taraf da tarih boyunca yaşadıkları baskılara ve zulümlere değinirler. Mohammed köleliğin tarihteki en büyük günah olduğundan şöyle bahseder:

Sadece öldürülmekle kalmadık
Kadınlarımız çocuklarının gözleri önünde
tecavüze uğradı.
Köle sahipleri istedikleri zaman
hamile kadınların karınlarına
sopalarını sapladı.
Karınlarını bıçakla deşip
yardılar ki
bebeği çıkarıp yerde kafasını ezerek
Tarlalarda çalışanlara korku salabilsinler (Smith 1993: 56).

Yahudilerin temel meselesi elbette soykırım olur. Letty adında bir kadın soykırımdan kaçan bir akrabasının hikâyesini anlatır. Isaac soykırımdan kaçabilmek için evrakları üzerinde oynar ve Yahudi olmadığını iddia eder. Alman Naziler durumdan şüphelenir ancak Isaac mavi gözlü ve sarı saçlı olduğu için emin olamazlar. Yahudi olmadığını ispatlaması için Isaac bir grup Yahudi'yi gaz odalarına tıkmakla görevlendirilir. Görevi yerine getirir ancak gönderdiği insanlar arasında kendi karısı ve çocukları da vardır. Amerika'ya kaçmayı başardıktan sonra,

Aylarca tarif edilemez şeyler anlattı.
Amerikalı Yahudilerin şüphelendikleri ama

tam olarak anlayamadıkları
korkunçlukları, dehşet verici hikayesini anlattı

...
konuştukça yaşlanıyordu
ve birkaç ay sonra bir gece
bildiği her şeyi anlattıktan sonra
öldü (Smith 1993: 62).

Her iki tarafın da geçmişte yaşadıkları zulümlerin gerçekliği hakkında şüphe duyulmazken olaylar günümüze, Crown Heights'ta yaşanan olaya geldiğinde karşılıklı suçlamalar dile getirilir ve tutarsızlıklar ortaya çıkar. Örneğin kazadan hemen sonra yaşananlar hakkında farklı açıklamalarla karşılaşırız. Afro-Amerikalılar olay yerine önce Yahudilere ait bir ambulansın geldiğini ancak yaralı çocuklarla ilgilenmektense arabadaki Yahudilerle ilgilendiklerini ve bunun öfkeyle karşılandığını iddia ederken, Yahudiler böyle bir şey olmadığını söyler. Haham Joseph Spielman şöyle der:

Yahudi cemaatinin gönüllü / ambulans ekibi var
Tamamen birleşmiş milletler / tarafından finanse ediliyor.
Hükümetten tek bir kuruş bile almıyor
ve gönüllüler tarafından işletiliyor.
Çoğu kez kendi ceplerinden ödedikleri
araç gereçleri hayat kurtarmak için kullanıyorlar.
Acil servisin ambulansı gelirken
bizim Hasidik ya da Yahudi ambulanslarından
biri de geldi olay yerine.
Acilden tam üç tane ambulans geldi
ve Yahudi ambulansından önce geldiler (Smith 1993: 69).

Rahip Heron Sam ise aksini iddia eder:

Sonra, hmm,
Çocuğu arabanın altından çıkarmaktansa
kendi adamlarıyla ilgileniyorlardı.
Sonra ambulans geldi-
Yahudi ambulansı
çocuk oracıkta öylece ölü gibi yatarken
minibüsteki insanlarla ilgilendiler.
Sokakta ölü bir çocuk yatarken-
Bu yüzden insanlar öfkelendi,
Her şeyi yakıp yıkmaya başladılar (Smith 1993: 77).

Bu mesele oyunda birkaç kez farklı kişiler tarafından gündeme getirilir. Somut bir olay olduğu için ortada bilgi kirliliği olduğu bellidir. Smith burada olayın gerçekten nasıl gerçekleştiğine dair bizlere kesin bir bilgi vermez. Hatta oyun metninin başında, olayların kronolojik olarak sıralandığı bölümde bu konuyla ilgili bilgi yoktur. Olayların ayrıca kısa bir özeti verildiği bölümde ise sadece “çocuklar kanlar içinde yerde yatarken Yahudi ambulansı, arabanın şoförüne ve yolcularına yardım ettiği söylentileri” (Smith 1993: xiii) olduğu ifade edilir. Konunun doğruluğuna dair bir açıklama getirilmez. Burada Smith’in gerçekleri ortaya çıkarma gibi bir kaygısı yoktur. Çoğu politik tiyatro eserinde olduğu gibi bir otorite olarak karşımıza çıkıp belli bir gerçeğin ya da ideolojinin doğruluğuna işaret etmez. Benimsediği bakış açısı belli bir olayın suçlusunu bulmaktan çok, olayların görüldüğünden daha karmaşık olduğuna ve bu çatışmaları yaratan sistemin nasıl oluştuğuna işaret eder. Bunun yanı sıra insanların sıkı sıkıya savunduğu görüşlerindeki tutarsızlıkları ortaya koyar. Bunu da doğrudan bir anlatıcı şeklinde oyuna dâhil olarak değil, kişilerin röportaj sırasında farkında olmadan ortaya koydukları detayları vurgulayarak yapar. Dolayısıyla Smith konuştuğu kişilerin sadece söylediklerine değil, dilin ve bedenin sergilediği her türlü ayrıntıya dikkat eder. Örneğin George C. Wolfe’un ırk meselesine değindiği konuşmasında yaptığı dil sürçmelerini düzeltmeden oyunda kullanır:

Kendimi senin beyaz olmana göre konumlandırmayacağım.

Ama eğer sen beyaz olman hakkında konuşmak istiyorsan
bu konuda konuşabiliriz.

Ama benim siyahi **direnışı- oluş- dir-**

Oluşumun senin beyazlığınla bir bağlantısı yok.

...

Ve ihhh dediğim gibi ihh ben

ihh siyah oluşumu

senin beyaz oluşunla

savunmayacağım,

Yani ihh şey yani **tanımlamayacağım.**

I am not going to place myself in relation to your whiteness

We can talk about your whiteness

If you want to talk about that.

But my blackness does not

resis- ex- re-exist in relationship to your

whiteness

...

And uh like I said uh I
am not gonna **defend**
the the the the the uh uh **define** uh
my blackness according to your
whiteness (Smith 1993: 10).

Wolfe bu dil sürçmesini düzeltmiş olsa bile, Smith bunu performansında kullanmayı tercih eder. Çünkü Wolfe'un "var oluş" (exist) yerine "direnış" (resistence) ve "tanımlamak" (define) yerine "savunmak" (defend) kelimelerini kullanması durumunda, iddia ettiği görüşün aksini ifade etmiş olur. Wolfe her ne kadar siyahi olmanın beyaz olmanın karşıtı olmadığını vurgulasa da, "direnme" ve "savunma" eylemleri bir "öteki" ve karşı taraf gerektiren eylemlerdir. Thompson bu gibi dil sürçmelerini Freud'un belirttiği gibi bilinçaltının ya da "gerçek kişiliğin" bir yansıması olarak görmez. Kullanılan dil burada Amerikan kültürünün ırksal kimlik arayışındaki endişe ve çelişkileri ortaya koyar (2003: 134-136). Wolfe burada elbette samimi fikirlerini ifade etmektedir, ancak içinde buldukları sistemin kökleri öylesine derindir ki bu sistem her insanda kendisinin bile farkında olmadığı çelişkiler yaratır. Smith'in de dikkat çekmeye çalıştığı nokta, kişilerin belli ideolojileri savunurken bazı durumlarda kendilerinin bilinçsizce karşı çıktıkları söylemleri nasıl yineledikleri olur. Bunu sadece insanların sözlü ifadelerinden değil röportaj sırasında kullandıkları beden dilini analiz ederek de ortaya koyar. Örneğin Conrad Mohammed'in performansı bu anlamda ilginç bir örnektir:

Bugün Bangladeş'e gidebilirsiniz ya da Kolkata'ya
(*Masaya şeker poşetiyle birkaç kez vurur*)
Yeni Delhi'ye, Nijerya'ya
Ya da gelişmemiş herhangi bir ülkeye
Oradaki insanların ne kadar geri kaldığını umursamam
(*şeker paketini açar*)
Musluktan sularının akmayışı
Televizyon gibi şeylere sahip olmayışlarının
bir önemi yoktur.
Çünkü onlar şu an Amerika'daki siyahi kadınlardan
ve erkeklerden daha iyi durumdadırlar.
Hatta Harvard'dakilerden bile.
Çünkü içinde buldukları ortam onlara

Kimliklerine dair bir algı oluşturuyor.
(*Masaya tekrar şeker paketini üç dört kez vurur ve açar*)
Ama buradaki siyahilerin böyle bir bilgisi yok
Amnezi kurbanı olmuşlar. (*kahvesini karıştırır*)
Bu yüzden hayvan gibi yaşıyorlar. (*kahvesini karıştırır*)
Bu da bize karşı yapılan en büyük suç.
Çünkü geçmişimizle bağımız kesildi (Smith 1993: 55-56).

Mohammed siyahi insanların fiziksel olarak maruz kaldıkları eziyeti kimliklerinin yok edilişyle kıyaslar ve ikincisinin önemine dikkat çeker. Burada Mohammed kendi kültür ve kimliğinin değerine vurgu yapar ancak performans başka bir şeye işaret eder. Smith, burada Mohammed'in şeker tüketimini yabancılaştırır. Saldırgan bir şekilde şekerini kullanmasını sosyal bir jest ya da Brecht'in tabiriyle toplumsal bir "gestus" olarak kullanır. Kahve, çay ve şeker üretimi tarihsel olarak kölelikle ilişkilidir ve günümüzde bu ürünlerin üretiminin çoğunu halen neredeyse kölelik koşulları altında çalışan siyahiler yapar. Mohammed farkında olmadan eleştirdiği şeyin dolaylı da olsa parçası olur. Mohammed, karmaşık ve kendi içinde çatışan tarihsel sürecin bir parçasıdır ve bu süreç çelişkileriyle onu da içine almıştır. Ancak Smith'in performansı bunu bizlere Mohammed'in ikiyüzlülüğü olarak sunmaz. Bu konuyla ilgili Carol Martin önemli bir noktaya dikkat çeker: "Smith'in ortaya koyduğu gerçeğin farklı versiyonlarında çözümlenemeyen çelişkilerin oluşu karakterlerin dile getirdiği şeylerin inanılabilirliğini ortadan kaldırmaz" (1993: 45). Bu çelişkili durum sadece Mohammed'e özgü bir şey değildir çünkü "... siyahi insanların yaşadığı zulüm öylesine olağanlaştırılmıştır ki bu gerçek önümüze alenen yabancılaştırılarak sunulmadıkça bu durumun farkına" varmamız neredeyse olanaksızdır (Thompson 2003: 131).

Smith, performanslarında yaşanan haksızlıklara dışarıdan bakarak suçlu ve suçsuzları değil, olayın karmaşıklığını ve kendi içindeki çelişkileri ortaya koyar. Bu anlamda Erica Nagel'in röportaj tekniği kullanarak metin oluşturmakla ilgili yaptığı tespit Smith'in elde ettiği sonuçlarla benzerlik gösterir. Nagel'a göre bir toplulukla ilgili yapılan sanatsal temsilin o topluluğa ait olmayan biri tarafından yapılması topluluktakilerin göremediği şeyleri görünür kılabilir. Ne var ki içlerinden biri eserin nasıl sahneleneceğine müdahale edebiliyorsa, yaşanan olay ve çatışmalar ortaya çıkmayabilir. Bu yüzden ancak usta biri, topluluğun kendisine dair sahip olduğu genel izlenimi

sarsacak şekilde insanlarla işbirliği yaparak yaşanan tutarsızlıklara ve çelişkilere ayna tutabilir (Nagel 2007: 160). Yukarıdaki örneklerden de görüldüğü üzere Smith, insanların sorunlarını dile getirirken bireyleri değil, çatışmaları yaratan sosyo-politik faktörlere dikkat çeker. Bu faktörler oyunun bütününde, monologlar bir araya geldikçe ortaya çıkan bağlantılarda kendisini gösterir. Dolayısıyla Smith olayları basitleştirerek kategorize etmeye çalışmaz bunun yapılmasına da karşı çıkar. Örneğin ırk kavramına genel olarak çok sığ bakıldığına ve olayın sadece “biz” ve “onlar” olarak değerlendirildiğine oysa sadece farklı ırklar arasındaki insanların değil, belli bir ırka mensup insanların kendi aralarındaki ilişki dinamiklerinin de düşünüldüğünden çok daha karmaşık olduğunu dikkat çeker (Smith 1994: xxi). Bu yüzden performansları, yaşanan çatışmaların karmaşıklığını, kendi düşüncelerimizle bile çelişecek şekilde davranabileceğimizi ve ancak bu gerçekleri kabul ettikçe daha dinamik, akışkan ve gerçekçi bir iletişimin mümkün olduğunu yansıtır.

Smith’in gelenekselin dışında kalan oyunlarının röportaj yoluyla oluşturulması farklı konuları gündeme getirir. Örneğin Smith’in *Twilight: Los Angeles 1992* adlı oyunu *Fires in the Mirror* gibi röportajlarla oluşturulduğundan Smith’in gerçekten oyunun yazarı olup olmadığı Pulitzer adayları belirlenirken tartışma yaratır. *Twilight: Los Angeles 1992*, Rodney King davasını konu alır. 3 Mart 1991’de Los Angeles polisi peşine düştüğü bir arabayı kıstırır ve içinden çıkan silahsız siyahi genç Rodney Glen King’i dört polis ölesiye döver. Olayın amatör bir kamera tarafından kaydedilip haber kanallarına gönderilmesiyle konu büyük sansasyon yaratır. Polislerin yargılanması sonucu mahkeme 29 Nisan 1992 tarihinde, çoğunun beyazlardan oluştuğu jüri, polisleri suçsuz bulur. Kayıtlar olmasına rağmen böyle bir kararın çıkmasını haksız bulan insanlar sokaklara dökülür ve olaylar aniden büyür (Gray). Irkçılığı sorgulayan bu oyun, ödüllerin verileceği 1994 yılında değerlendirmeye alınmamıştır. Komite başkanı William A. Henry ortada “yaratıcı bir süreç” olduğu kabul eder ancak tam anlamıyla bir “kurgu” olmadığını ifade eder (Weber 1994). Smith bu karara karşı çıkmış olsa da kararda bir değişiklik olmaz. Oyunu kendi kelimeleriyle oluşturmadığı için elenmiş olmasına rağmen, Smith’in deneyimlediği oyun oluşturma süreci masa başında geçirilen yazım aşaması kadar zordur. Örneğin Smith, *Let Me Down Easy* oyunuyla ilgili yaşadıklarını şöyle anlatır:

Sanırım tiyatro, işimin sadece bir parçası. . . . Sahneye varana kadar o kadar çok şey yapmış ve o kadar çok risk almış oluyorum ki. *Let Me Down Easy* oyunu için ekibimle Afrika'ya gittim. Ruanda, Uganda ve Günay Afrika'da bulunup nihayetinde uçak kalktıktan sonra, kimseyi hastaneye götürmek zorunda kalmadan oradan ayrıldığımız için sevincimden neredeyse ağlıyordum. Şükrettim çünkü AIDS çok yaygındı ve hastaneler feci durumdaydı. Bu yüzden yönetmenle yüz yüze oturana kadar çok şey geçirmiş oluyorum. . . (Rose 2011: 442).

Röportaj tekniği ile oyun oluşturmak ABD'de 90'ların sonuna kadar yaygın olmadığından, Smith'in yaşadığı zorlu süreç o dönem bilinmez. Kullandığı teknik yaygın olmadığından, Pulitzer ödüllerinde olduğu gibi, Smith'in oyunlarını kategorize etmek kolay olmaz çünkü Smith'in oyunlarının tiyatro dilinde bir karşılığı ABD'de o dönemde yoktur. Smith'in kullandığı teknik modernizmin sunduğu klasik yazar kavramını sorunsallaştırır ve bu kavramın yerini daha karmaşık bir süreç alır. Oysa bu tekniğin kökeni politik ve belgesel tiyatronun öncülerinden alman tiyatro yönetmeni Erwin Piscator'a kadar gider. Avrupa'da 80'lerde benzer çalışmalar daha yaygındır ve bu tür oyunlar "verbatim" yani "motamot / kelimesi kelimesine" olarak adlandırılır. Bu kelime ilk olarak 1987 yılında İngiltere'de Derek Paget'nin *Verbatim Theatre Oral History and Documentary Techniques* makalesinde kullanılır. Bu makalede verbatim tiyatrosunun tanımını Rony Robinson yapar. Robinson'a göre verbatim oyunlar "araştırma yapmak amacıyla belli bir bölgede, özel bir konu ya da olay hakkında sıradan insanlarla yapılan röportajların kayıt altına alınıp, daha sonra bunların birebir yazıya geçirilmesine" dayanır (Paget 1987: 317). Smith bu terimi kullanmamış olsa da, görüldüğü gibi bu teknik Avrupa'da 80'lerde gündeme gelir, ABD'de ise 90'ların sonunda popüler olur.

3. Oyunculuk Anlayışı

Smith'in oyunculuga bakış açısı ABD'de kök salmış olan Stanislavski'nin metot oyunculugundan farklıdır. Smith oyunculukta psikolojik gerçekçiliğe önem vermez. Metot oyunculugunda karakterin sözleri ve hareketleri ikincil önem taşır, bunlar karakterin özüne inebilmek için birer araçtır sadece. Beden, jest, ses ve aksiyon oyuncu tarafından keşfedilmesi gereken içsel dinamiğin parçalar halinde dışarı yansımalarıdır. Metot oyuncusu, karakter ile kendisi arasında bir bağ kurabilmek için metni irdeler ve gerçekten deneyimlenmiş kişisel duyguları ortaya çıkararak o karakteri temsil eder

(Lyons vd. 1994: 47). Smith ise bu metotla çalışamayacağını kısa sürede keşfeder. Bir gün Stanislavski tekniğini ve “üstün amaç” gibi terimleri anlatan bir şemaya denk gelir. Şema düz bir şekilde ilerleyen oklardan oluşur. Smith, bundan kısa bir süre sonra Afrika felsefi sistemleri hakkında bir başka kitaba denk gelir ve bu kitapta bir çark resmi görür. Çarkın içinde birbirlerine işaret eden oklar vardır. O an, tek bir yön doğrultusunda değil, daha döngüsel bir şekilde düşünmesini sağlayan bir sisteme ihtiyacı olduğunu fark eder (Martin vd. 1993: 51).

Smith’in farklı bir arayışta olma sebeplerinden en önemlisi metot oyunculuğunun dayandığı öz kavramıdır. Metot oyunculuğu, insan doğasının bir özü olduğunu kabul eder ve insanı kültür ve tarih ötesi olarak görür. Karakterin bir özü vardır ve beden bunu ortaya koyan bir araçtır sadece (Thompson 2003: 128). Metot oyuncusu kendisine odaklanır çünkü temsil edilen karakter, oyuncunun duygusal ve deneyimsel sınırların içinde kalır. Smith ise bu düşünceye katılmaz çünkü “devletin ideolojik aygıtları, bize ideolojik yapıların son derece doğal ve içgüdüsel olduğunu düşündürür. Bu durumda oyuncunun duyguları ve kimlik kavramını deneyimleme biçimi ... oyuncunun ideolojik konumuna göre şekillenir ancak bu bizlere ‘dürtüsel’, ‘içgüdüsel’, ‘doğal’ ‘insan doğasının gerçeğiymiş’ gibi sunulur (Thompson 2003: 129). Metot oyuncusu, karakterin içsel deneyimleriyle oyuncunun kendi duygusal deneyimleri arasında bağ kurma çabasıyla, Smith özellikle ses ve jest gibi dışsal faktörlere odaklanır. Ancak odaklanma amacı bir öz arayışında olmasından kaynaklanmaz. Smith’in amacı karakterlerin belli söylemleri dile getirmelerine neden olan sosyo-ekonomik dinamikleri ortaya koymaktır. Bu anlamda Smith’in oyunculuk ve kimlik meselesine bakış açısı Judith Butler’in kimliğin teatral ve performatif olduğu düşüncesiyle örtüşür. Butler’a göre toplumsal cinsiyet düşüncesini oluşturan aslında erkekliğe ve kadınlığa atfedilen hareketlerin tekrarlanması ve tarihsel süreçte içselleştirilmesidir. Dolayısıyla kimlik; dil, poz, duruş ve jest gibi her türlü biçimlendirilmiş davranış ile toplum tarafından tayin edilir. Kimlik doğuştan sahip olunan bir şey değil, yapılandırılan ve sürekli olarak tekrar yapılandırılan bir kavramdır (Butler 1988: 519-520). Tarihsel ve kültürel öğelerle oluşturulduğundan değişim potansiyeli olan bir şeydir. Örneğin toplumsal cinsiyet normları tekrarlanmadığı takdirde toplumsal cinsiyetin yeniden üretilmesi sona erer. Dolayısıyla Smith’in olağan olanın dışındaki

performansları bu yapıyı bilinçli olarak bozar. Smith'in beyaz bir erkeği ya da dini bir lideri, siyahi bir kadın olarak sahneye koyması geleneksel yapıyı bozar ve farklı anlamların üretilmesine neden olur. Görüldüğü gibi Smith'in Stanislavski metodunu sorgulama sebebi tam da bu konuyla ilgilidir. Oyuncunun bir "öz" arayışında olması, kimliği sabit, doğuştan sahip olunan bir şey olmasını gerektirir. Tarihsel süreç ya da kültürel etkenler ortadan kalkar. Smith ise bu kısır düşünceyi yıkmaya çalışır ve bunu içe dönerek değil tam tersi dile, bedene ve jestlere odaklanarak yapar. Örneğin performansına hazırlanırken, kaydettiği sesleri defalarca dinler ve konuşan kişinin ritmini, vurgularını ve duraksadığı anları yakalamaya çalışır. Smith, bu detaylardan yola çıkarak karakterin sözlerinin altında yatan sosyo-ekonomik koşulların ve güç dinamiklerinin anlaşılmasını sağlar (Lyons vd. 1994: 49-50). Bu dinamiklerin anlaşılmasında dilin Smith için son derece önemli bir yeri vardır. Smith'e göre 'ötekinin' dilini kullanmak, ötekinin deneyimlerini kendi bedenine ve bilincine aktarmayı sağlar. Bu yüzden Smith, röportaj yaptığı kişinin kelimelerini o kişinin bedensel hareketlerini 'hatırlamasını' sağlayana kadar tekrar ettiğini ifade eder (Smith 2011: 158).

Smith, kelimelerle olan bu güçlü bağıyla ilgili olarak pek çok röportajında dedesiyle olan bir anısına değinir. Küçük yaşlarda dedesi ona "bir kelimeyi yeteri kadar söylersen, o kelimeyle bütünleşirsin" der ve o gün, bu cümlenin onun için bir şekilde önemli olduğunu hisseder (Smith 1993: xxiv). Yıllar sonra oyunculuk eğitimi aldığı sırada Shakespeare dersinde yaşadığı bir olay ise dedesinin bu sözünü deneyimlemesini sağlar. Dersin hocası Shakespeare'in eserlerinden on dört satırlık bir bölüm seçmelerini ve bunun üzerinde çalışmalarını ister. Smith, *III Richard* oyunundan Kraliçe Margaret'in kasvetli bir konuşmasını her gün sabahlara kadar sürekli olarak tekrar eder. Smith o zamanlar Shakespeare ve oyundaki karakter Kraliçe Margaret hakkında fazla bir şey bilmediğini ve seçtiği bölümdeki dilin ne kadar güçlü olduğunu da farkında olmadığını ifade eder. Smith bu çalışma sırasında bir gün olağanüstü bir şey deneyimlediğini söyler: "Bir akşam, çok kasvetli ve ahlaki olarak çökmüş olduğunu hissettiğim bir yere seyahat ettim sanki. Bunun gerçekleşme hızı tamamen kelimelerin gücüyle ilgiliydi. Kelimelerin benim üzerimde bıraktığı etkiyle ilgiliydi. Kelimeleri kontrol etmeye çalışmamıştım. Kendimi boş bir kılıf gibi sunup kelimeleri durmadan tekrar etmişim ve onlar da etkisini göstermişti" (Smith 1993: xxv). Smith

kelimeler sayesinde Shakespeare'in oyununu, Kraliçe Margaret'in yaşadığı dönemi deneyimlediğini anlatmaya çalışır. Burada karakterin özün ulaştığını iddia etmez, oyunda yaşanan ahlak dışı olayların yaşandığı kokuşmuş dönemi deneyimler. Bu tecrübe sonrası, insanların kullandıkları dili dikkatle inceleyerek kendi dönemi hakkında daha derin bilgilere ulaşabileceğini fark eder. Smith'e göre dilin bedenle olan bağı çok güçlüdür. Ona göre konuşmak fiziksel bir eylemdir ve bedenin bir hafızası vardır (Smith1993: xxv-xxvi). Özetle Smith, karşısındaki kişiyi içsel bir süreçle inceleyerek değil, o kişinin kullandığı kelimelerin ve beden dilinin üzerinde durarak performanslarını oluşturur.

Tüm bunlardan yola çıkarak Smith'in, tam anlamıyla Brecht'in epik tiyatrosundaki unsurlara yöneldiğini düşünmek yanlış olur. Oyunların politik oluşu ve gerçekçiliği reddetmeleri bakımından Brecht ile Smith aynı çizgide gibi görünse de, ikisi arasında çok önemli bir fark vardır. İki isim de irdeledikleri meselelerdeki sosyo-politik faktörleri ortaya koyarken, Smith'in performanslarında doğruyu vurgulayan bir otorite söz konusu değildir. Oysa Brecht'in eserlerinde bunun tam tersi karşımıza çıkar. Smith seyirciyi karakterleri yargılamaya itmez sadece olaylara sebep olan karmaşık dinamikleri yansıtır. Bunun sonucunda seyirci kendi yargısını bağımsız olarak verir. Bir diğer fark ise, olayların geleneksel yapıdaki oyunlar gibi doğrusal ilerlememesidir. Peş peşe gelen bölümler arasındaki bağlantılar hemen ortaya çıkmaz, zamanla oluşur. Smith oyunları doğal ve mantıksal bir çerçevede yapılandırır ancak sınıksız bir yapının içine oturtmaz. Brecht gibi bölümleri birbirinden ayıran teknikler kullanır, ancak bu bölümler Brecht'in yaptığı gibi didaktik bir çerçeveye oturmaz (Lyons vd. 1994: 60-61). Bu anlamda geleneksel politik tiyatronun oldukça dışında bir özellik sergiler. Smith oyunlarında dile getirdiği sorunları ya da tespit ettiği çelişkileri çözümlenmeye çalışmaz. "Her ne kadar bir çeşit liberalizm ve farklı yorumlara açık olma durumu seziliyor olsa da, performans boyunca seyirci hiçbir zaman Smith'in kendi görüşünü ya da düşüncesini duymaz" (Martin 1996: 83). Özetle çok sesli bir performansla şahit oluruz ancak dinlediğimiz bu sesler tek bir otorite tarafından bir araya toplanıp didaktik bir mesaj iletmez. Oyunun her parçası farklı bakış açıları sergiler ancak ortaya çıkan eser hepsinden bağımsız farklı bir bütün oluşturur. Bu netice, parçaların ne derece ustaca bir araya getirildiğini ortaya koyar.

Görüldüğü gibi Smith'in oyunculuğa yaklaşımı bireysel olmaktan çok toplumsaldır. Smith, toplumsal kimlik analizi yapmak için sorun yaşayan grupların arasına karışır ve olayları bizlere farklı görüş açılarıyla sunar. Smith'in performansları tiyatronun dışında eşit söz hakkına sahip olmayan kişilere söz vermesi ve alan hakkı tanınması açısından önemli çalışmalardır. Oyunlar belli bir çözüm önerisi sunmasa bile sadece ele aldığı meselelerin farklı katmanlarını ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Smith pek çok toplumsal olaya daha farklı bir bakış açısı geliştirmemiz gerektiğine işaret eder ve ne "hepimiz aslında aynıyız" düşüncesine katılır ne de "hepimiz farklıyız ve birbirimize saygı duymalıyız" düşüncesini yeterli bulur. O, "çok daha akışkan ve karmaşık, daha edimsel bir şeye ihtiyaç" olduğunu vurgular. Sosyal, politik ve tarihsel koşulların bizi ve çevremizi nasıl etkilediğini anlamamız gerektiğini ancak aynı zamanda bu koşulların yaratımında kendi rolümüzü de anlamamız gerektiğini vurgular. Çünkü Smith'e göre bu koşulların ne tam olarak yaratıcısı ne de kölesiyizdir (Martin 1996: 89). Bu karmaşık süreci keşfetmemiz gerektiğini hatırlatır ve performanslarıyla bizleri bu sürecin yansımalarını izlemeye davet eder.

Kaynaklar

Ards, Angela (2006). "Life as Art: Character Study: Anna Deavere Smith as Herself". *Black Issues Book Review*, C. 8, S. 3, s. 12-15.

Butler, Judith (1988). "Performative Acts and Gender Constitution: An Essay in Phenomenology and Feminist Theory". *Theatre Journal*, C. 40, S. 4, s. 519-531.

Case, Sue-Ellen (1989). "Introduction to Chlorophyll Postmodernism and the Mother Goddess/a Conversation". *Women & Performance: a Journal of Feminist Theory*, C. 4, S. 2, s. 20-25.

Gray, Madison. "The L.A. Riots: 15 Years After Rodney King". *TIME*, http://content.time.com/time/specials/2007/la_riot/article/0,28804,1614117_1614084_1614831,00.html (Erişim: 15.12.2017)

Kalb, Jonathan (2001). "Documentary Solo Performance: The Politics of the Mirrored Self". *Theater*, C. 31, S. 3, s. 13-29.

- Lyons, Charles R., and James C. Lyons (1994). "Anna Devere Smith: Perspectives on her Performance within the Context of Critical Theory". *Journal of Dramatic Theory and Criticism*, C. 9, S. 1, s. 43-66.
- Nagel, Erica (2007). "An Aesthetic of Neighborliness: Possibilities for Integrating Community-Based Practices into Documentary Theatre". *Theatre Topics*, C. 17, S. 2, s. 153-168.
- NEH, National Endowment for Humanities (2015). "The Many Faces Of Anna Devere Smith". *Humanities*, C. 36, S. 2.
<https://www.neh.gov/humanities/2015/marchapril/feature/the-many-faces-anna-devere-smith> (Erişim: 04.01.2018).
- Martin, Carol, and Anna Devere Smith (1993). "Anna Devere Smith: the Word Becomes You. An interview". *TDR*, C. 37, S. 4, s. 45-62.
- Martin, Carol (1996). "Bearing Witness: Anna Devere Smith from Community to Theatre to Mass Media". *A Sourcebook of Feminist Theatre and Performance: On and Beyond the Stage*, London; New York: Routledge, s. 81-93.
- O'Connor, Jacqueline (1992). "A One-Woman Riot: Brooklyn 1991 & Los Angeles". *Studies in the Literary Imagination*, C. 40, S. 2, s. 153-171.
- Paget, Derek (1987). "Verbatim Theatre: Oral History and Documentary Techniques". *New Theatre Quarterly*, C. 3, S. 12, s. 317-336.
- Richards, Sandra L. (1993). "Caught in the Act of Social Definition: On the Road with Anna Devere Smith". *Acting Out: Feminist Performances*, Ed: Lynda Hart, Peggy Phelan, Ann Arbor: University of Michigan Press, s. 35-53.
- Rose, Heidi (2011). "A Conversation with Anna Devere Smith". *Text and Performance Quarterly*, C. 31, S. 4, s. 440-448.
- Smith, Anna Devere (1993). *Fires in the Mirror: Crown Heights, Brooklyn, and Other Identities*. New York: Anchor Books/Doubleday.
- Smith, Anna Devere (1994). *Twilight: Los Angeles 1992*. New York: Anchor Books.

Smith, Cherise (2011). “Other Oriented Performance: Anna Deavere Smith and Twilight: Los Angeles”. *Enacting Others: Politics of Identity in Eleanor Antin, Nikki S. Lee, Adrian Piper, and Anna Deavere Smith*, North Carolina:Duke University Press, s. 135-188.

Thompson, Debby (2003). “Is Race a Trope?": Anna Deavere Smith and the Question of Racial Performativity”. *African American Review*, C. 37, S. 1, s. 127-138.

Weber, Bruce (1994). “On Stage, and Off: Rebutting Pulitzer Perception”. *The New York Times*

<http://www.nytimes.com/1994/04/22/theater/on-stage-and-off.html> (Erişim: 20.11.2017).

Tozduman Yaralı, Kevser ve Elifcan Didin (2018). “Sürdürülebilir Gelişme Amaçlı Eğitimde Etkili Bir Örnek: ‘Küçük Ağaç’ın Eğitimi”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 849-868.

DOI: 10.21550/sosbilder.350313

SÜRDÜRÜLEBİLİR GELİŞME AMAÇLI EĞİTİMDE ETKİLİ BİR ÖRNEK: “KÜÇÜK AĞAÇ’IN EĞİTİMİ”

Kevser TOZDUMAN YARALI*
Elifcan DİDİN**

Gönderim Tarihi: Kasım 2017

Kabul Tarihi: Mart 2018

ÖZET

Yeni yüzyılda insanların doğa ile olan ilişkileri, ekosistem ile ilişkili önemli bir sorun haline gelmiştir. Bunun sonucunda dünya çapında bir politika haline gelen ‘sürdürülebilir gelişme’ kavramı birçok ülkenin ortak kavramı olmuştur. Gelecek nesillerin ihtiyaçlarını karşılayabilmeleri için var olan olanakları tüketmeden, günümüzün ihtiyaç duyduklarını sağlamak olarak tanımlanan sürdürülebilir gelişmenin, ekonomik, toplumsal ve çevresel olmak üzere üç boyutu olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle geleneksel çevre eğitimi yerini, ‘Sürdürülebilir Gelişme Amaçlı Eğitim’ yaklaşımına bırakmıştır. Bu yaklaşımda etkili uygulamalara gereksinim vardır. Bu sebeple, içinde doğaya karşı farklı bir yaklaşım bulunduran “Küçük Ağaç’ın Eğitimi” adlı kitap, araştırma kapsamında incelenmiştir. Nitel olarak yürütülen çalışma, durum deseni olarak tasarlanmıştır. Doküman incelemesinin kullanıldığı çalışmada, betimsel analiz ve söylem analizi yapılmıştır. Araştırmanın sonucunda “Küçük Ağaç’ın Eğitimi” adlı kitapta çocukların, sürdürülebilir gelişme amaçlı eğitimlerine örnek teşkil edebilecek etkili uygulamalar olduğu belirlenmiştir. Bu uygulamalarla ve çocuk katılımını esas alan programlarla çocukların çevrelerine karşı daha duyarlı, sorumlu bireyler olmalarının önü açılacaktır.

* Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi Sağlık Yüksekokulu Çocuk Gelişimi Bölümü, kevsertozduman@hotmail.com

** Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi Sağlık Yüksekokulu Çocuk Gelişimi Bölümü, elifcandidin@gmail.com

Anahtar Kelimeler: sürdürülebilir gelişme, sürdürülebilir gelişme amaçlı eğitim, çocuk ve çevre, Küçük Ağaç 'ın Eğitimi, doküman analizi

An Effective Example in Education for Sustainable Development “The Education of Little Tree”

ABSTRACT

In the new century, relations of humans with nature have become an important problem associated with the ecosystem. As a consequence, the concept of ‘sustainable development’ which is a worldwide policy has become the common concept of many countries. Defined as meeting today’s needs without consuming existing resources for meeting the needs of next generations; ‘sustainable development’ has three dimensions of the development as economic, social and environmental. Thus, conventional environmental education has been replaced by the approach of ‘Education for Sustainable Development’. This approach requires efficient applications. Therefore, the book “The Education of Little Tree” including a different approach towards nature was examined within the scope of this study. The study conducted qualitatively was designed as a case pattern. In the study using document analysis, descriptive analysis and discourse analysis were conducted. As a result of the study, it was determined that the book of “The Education of Little Tree” contained efficient applications that would set an example to children’s trainings for sustainable development. These applications and programs based on children’s participation will enable children to become responsible individuals who are more sensitive to their environment.

Key words: sustainable development, education for sustainable development, child and environment, The Education of Little Tree, document analysis

**“Yeryüzüne iyi davranın.
O atalarınızdan miras kalmadı,
onu çocuklarınızdan ödünç aldınız”**

Bir Kızılderili Atasözü

1. Giriş

Günümüz çocukları, birçok ülkenin doğal kaynakları kullanma ve yurttaşların çevreyi yönetme konusundaki rollerini yeniden değerlendirdiği bir dönem içindedirler. Hart (2016: 3) kalkınma konusunda en iyi yaklaşımın,

demokratik ve yüksek oranda katılımcılık içeren toplumlarda çevre yönetimini anlayan ve ona özen gösteren bireylerce oluşturulabileceğini vurgulamıştır. Çocukların çevre eğitiminin tüm ülkelerde ve toplumlarda, yerel toplum katılımı ilkeleri ve uygulamaları ile aynı seviyeye getirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Çocukların demokrasi isteği ve katılım için yeterlilik geliştirebilmelerini sağlamak amacıyla çocuklara doğrudan katılım fırsatı sunulmalıdır. Bunun için fiziksel çevrenin planlanması, tasarımı, düzenlenmesi ve yönetimi gibi alanlar bu fırsatı sunmak için oldukça uygundur. Çünkü çocuklar birçok toplumsal soruna kıyasla çevresel sorunlara daha ilgilidirler ve çevresel sorunları daha net algılamaktadırlar. Tüm bunların önemli olmasına zemin oluşturan ise, yeni yüzyılda insanların doğa ile olan ilişkilerinin ekosistemde oldukça önemli bir sorun haline gelmesidir. Hart (2016: 23), kendi toplumlarında çevre konularında düşünebilen, hatta eleştiride bulunabilen çocukların, küresel sorunların farkında olarak ciddi dönüşümler yaratabileceklerini belirtmiştir. Bunun için çocukların katılımının ciddiye alınması gerektiğini ve gelişen yetenekleri ve eşsiz güçlerinin göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamıştır.

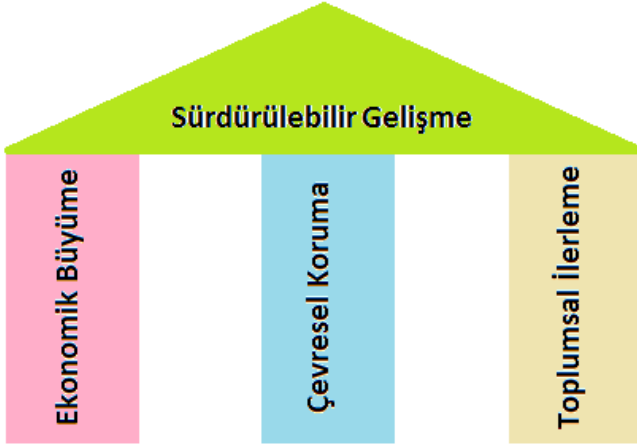
Günümüzde insanların doğa ile olan ilişkileri, ekosistemle ilişkili öngörülebilir bir sorun haline almış ve dünya çapında bir politika haline gelen 'sürdürülebilir gelişme' kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sürdürülebilir gelişme (sustainable development), Brundtland Komisyonu olarak da adlandırılan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu'nun (The World Commission on Environment and Development, WCED) 1987 yılında yayınladığı 'Ortak Geleceğimiz' (Our Common Future) raporunda; gelecek nesillerin kendi gereksinim ve beklentilerini karşılayabilme olanaklarını yok etmeden, bugünün gereksinim ve beklentilerini karşılamak şeklinde ifade edilmiş (WCED 1987: 16) ve bu rapor ile daha bilinir bir kavram haline gelmiştir. Sürdürülebilir gelişmenin hedeflerinden bazıları şunlardır: Yoksulluğu ve açlığı bitirmek, sürdürülebilir tarımı teşvik etmek, tüm insanlar için sağlıklı bir yaşam sunmak, kapsamlı, adil ve kaliteli eğitim sağlamak, toplumsal cinsiyet eşitliğine ulaşmak ve tüm kadınları ve kızları güçlendirmek, su ve sanitasyonun kullanılabilirliğini ve sürdürülebilir yönetimini sağlamak, sürekli, kapsayıcı ve sürdürülebilir ekonomik büyümeyi, herkes için tam ve üretken istihdamı teşvik etmek, ülkeler arası eşitsizliği azaltmak, sürdürülebilir tüketim ve üretim kalıplarını sağlamak, okyanus,

deniz ve deniz kaynaklarını korumak ve sürdürülebilir bir şekilde kullanmak, karasal ekosistemlerin sürdürülebilir kullanımını korumak, iyileştirmek ve desteklemek, biyolojik çeşitlilik kaybını durdurmaktır (United Nations 2017).

Sürdürülebilir gelişme 80’li yılların sonuna doğru önem kazanmaya başlamış ve sürdürülebilir çevre eğitiminin baskın bir görüş haline gelmesini hızlandırmıştır (Tanrıverdi 2009). Unesco 1975-1995 yılları arasında uygulanan ‘Uluslararası Çevre Eğitimi Programı’nı, ‘Sürdürülebilir Gelecek İçin Eğitim’ programı adıyla güncellemiştir (UNESCO 1997). Bu programda, ekonomik gelişmenin temelinde ‘insani gelişme’nin bulunduğu ve ‘sürdürülebilir ekonomi’nin ise doğal kaynakların korunması ve eşit şekilde paylaşılması ile doğrudan ilgili olduğu; bu nedenle çevre eğitiminin sürdürülebilir gelişmede önemli bir araç olduğu belirtilmektedir (Sauve 1996: 9). UNESCO (2017), iklim değişikliği ve biyo-çeşitlilik gibi sürdürülebilir kalkınma konusunda her seviyede ve toplumsal bağlamda kaliteli eğitime erişimi arttırmayı, eğitimi yeniden yönlendirerek toplumu dönüştürmeyi ve insanların sürdürülebilir kalkınma için gerekli bilgi, beceri, değer ve davranışları geliştirmelerine yardımcı olmayı amaçlamaktadır. Bireylerin zorlukları çözen, kültürel çeşitliliğe saygı duyan ve daha sürdürülebilir bir dünya yaratmaya katkıda bulunan sorumlu aktörler olmaları teşvik edilmektedir.

Bu kapsamda çevre eğitiminin içeriğinin sürdürülebilir gelişmenin ekonomik, çevresel ve toplumsal boyutları kapsaması gerektiği görülmektedir (Bkz. Şekil 1). Çevresel boyut, ekosistem bilgisini içermektedir. Ekonomik boyut, kaynakların sürdürülebilir kullanımını üzerine temellenmiş ekonomik gelişmeyi ifade etmektedir. Buna göre, çevre eğitiminin ekonomik boyutu, kalkınma anlayışı yerine öz kaynaklara dayalı sürdürülebilir gelişme yaklaşımının, gösterişçi tüketim yerine gerçek ihtiyaçlara yönelik tüketim alışkanlıklarının geliştirilmesine dönük eğitim süreçlerini içermektedir (Geray 1997). Toplumsal boyut ise dünyadaki yaşam olanaklarının ulus içi, evrensel ve nesiller arası düzeyde adil şekilde dağılımına yönelik farkındalığı ve buna yönelik sivil toplum kuruluşları gibi baskı gruplarının oluşturulmasını ele almaktadır. Bu boyut, sağlıklı ve temiz bir çevrede yaşama hakkıyla birlikte, yeryüzü kaynaklarının herkesin temel gereksinimlerini karşılayabilecek şekilde değerlendirilmesi gerektiği anlayışının benimsenmesini kapsamaktadır (Özdemir 2007).

Şekil 1. Sürdürülebilir gelişmenin üç sütunu (Adams 2006: 2).

Dünya ekonomik kalkınma komisyonuna göre sürdürülebilir gelişmede her üç boyutun birlikte ele alınması gerekmektedir (Sarıkaya ve Kara 2007). Ancak, sürdürülebilir gelişmenin gelecek kuşaklarla bağlantısının kurulmasında çevresel boyutun en elverişli araç olduğu belirtilmektedir. Çünkü insan faaliyetleri ile çevrenin kendini yenileme becerisi yok edildiğinden, bu durum gelecek kuşakların refahına engel olmakla birlikte, onların yaşam hakkını da tehdit eder boyutlara gelmektedir (Tıraş 2012; Hart 2016: 5).

UNESCO (2005), tarafından hazırlanan ‘Sürdürülebilirlik Açısından Öğretmen Eğitimini Yeniden Planlama Önerileri ve Rehberi’nde ‘Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitim’in bilgiyi pasif olarak alma ve yalnızca bahsedilen konuları anlamak yerine, bu konularda beceri, tutum, değer ve anlayış geliştirmekle sağlanabileceği belirtilmiştir. Bu görüşün yapılandırmacı eğitim yaklaşımıyla paralellik gösterdiği görülmektedir. Yapılandırmacı eğitim yaklaşımı milattan öncesine kadar uzanan felsefi bir temele dayanmaktadır. Bu yaklaşım birçok filozof ve düşünürün görüşleriyle şekillenmiştir (Sokrates, Aristoteles, Locke, Rousseau, Mevlana vb.) (Aslan ve Aydın 2016). Yakın tarihe geldiğinde ise, yapılandırmacılığın eğitimde ve çocuk gelişiminde uygulanmasına öncülük eden isimlerin Jean Piaget ve Lev S. Vygotsky olduğu görülmektedir (Arslan 2007). Yapılandırmacı yaklaşım,

öğrenmenin oluşumuna yönelik ‘İnsan nasıl öğrenir?’ sorusuna cevap arayan, öğrenmenin doğasına ilişkin bir teoridir (Aslan ve Aydın 2016). Bireyin duyuşal girdilerini kullandığı ve bunlardan bir anlam çıkardığı aktif bir süreçtir (Baş 2011). Öğrenenin etkin katılımını içeren yapılandırmacı öğrenmede, bilgi doğrudan alınmaz, var olanın üzerine inşa edilir ya da tekrar keşfedilir. Bireylerin sahip olduğu bilgi ve algı farklılıkları da, tek doğru yerine, aynı kavrama farklı anlamlar yüklemelerine sebep olabilir (Nola 1998; Şaşan 2002; Whitsed 2004). ‘Sürdürülebilir Kalkınma İçin Eğitim’de çocuklarda beceri, tutum, değer ve anlayış geliştirmenin benimsemesi, eğitimde ilerlemecilik felsefesine de vurgu yapmaktadır. Kendi kendine düşünmeyi öğreten ilerlemecilik, bağımsız öğrenmenin gerçekleşmesine yardımcı olurken, baskıcı görüşlerin fikirleri kontrol etmesini engeller. Bu yolla değişen şartlara uyum sağlayan yaratıcı bireylerin yetişmesine olanak sağlar. İlerlemecilik felsefesi, geleneksel eğitimin tutuculuğuna ve dayatmacılığına karşı çıkararak demokratikliği ve değişimciliği savunur. Deneme-yanılma yoluyla öğrenmeyi, yaşamın kendisini eğitim süreci olarak düşünmeyi, eğitimde yönlendirmeyi değil öneride bulunmayı dikkate alan ve problem çözmeyi temel öğrenme yöntemi olarak benimseyen bir felsefedir (Erkılıç 2013; Sönmez 2006; Walker 2003). Her ne kadar ilerlemecilikte ve yapılandırmacılıkta, ortak olarak öğrenmede deneyimin üzerinde durulsa da; yapılandırmacılıkta bilginin bireysel ve sosyal olarak yapılandırıldığı, yani öznel olduğu görülmektedir. İlerlemecilikte ise bilgi dinamiktir. İlerlemecilik felsefesinde eleştirel düşünme becerilerinin kazandırılarak, düşünme kapasitesinin artırılması amaçlanır (Şimşek 2004). Eleştirel düşünmenin temelinde de kanıta dayalı değerlendirme ve sorgulama vardır; her zaman doğru bilinenin çürütülebileceği göz önünde bulundurulur (Nosich 2016: 6). Aynı zamanda yapılandırmacılık bireyin ‘nasıl öğreneceği’ne vurgu yaparken, ‘nasıl öğretileneceği’ üzerinde durmamaktadır. Buna karşın ilerlemecilik felsefesi öğrenme ortamı ve öğretmenin rolü gibi faktörlerle daha çok ilgilenmektedir (Erkılıç 2013; Sönmez 2006).

Araştırma kapsamında incelenen, içerisinde yapılandırmacı eğitim yaklaşımı ve ilerlemecilik felsefesinin bakış açılarını barındırdığı düşünülen ‘‘Küçük Ağaç’ın Eğitimi’’ kitabı, yaşamı ve doğayı anlamaya odaklanan, 1976 yılında yayımlanan otobiyografik bir romandır. Küçük bir çocuğun hayatını konu alır. Bu çocuğa hitaben kullanılan ‘Küçük Ağaç’, büyükannesi ve

büyükbabasıyla yaşayan annesiz babasız bir Çerokidir (Kızılderili kabilesinin ismi). Kitapta derin bir anlam arayışı hüküm sürer. Sevgi, dürüstlük, samimiyet, özgürlük ve sorumluluk gibi değerler doğa ekseninde işlenir. Doğa, kitabın merkezindedir ve Çerokinin evi olarak görülür; yaşadığı sürece hiç yabancılık çekmeyeceği, öldükten sonra döneceği kucak olarak yansıtılır. Kitapta Küçük Ağaç, doğanın çocuğudur ve okura doğayla bütünleşmenin gücünü sunar. Büyükanne ve Büyükbaba'nın torunlarını yetiştirme sürecinde yapılandırmacı yaklaşıma yer verdikleri ve doğayla bütünleşmiş uygulamalarının altında da ilerlemecilik felsefesinin olduğu düşünülmektedir. Buradan hareketle “Küçük Ağaç’ın Eğitimi” adlı kitap, yapılandırmacı yaklaşım ve ilerlemecilik felsefesinin odağından, sürdürülebilir gelişme amaçlı eğitim (SGAE) yönüyle incelenmiştir.

2. Yöntem

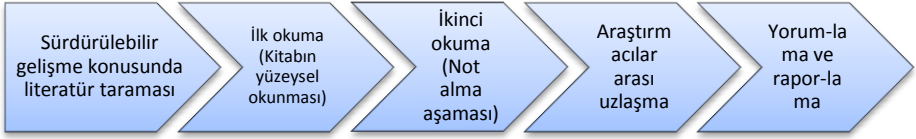
Araştırmada nitel model ve durum deseni kullanılmıştır. Durum çalışması sınırlandırılmış bir sistemi içerir (Johnson ve Christensen 2014: 395; Merrriam, 2013: 40). Durum çalışması gerçek yaşam bağlamında, bütün içindeki bir durumu ele alır. Durum çalışmaları bir veya daha fazla durumla ilgili detaylı açıklama yapma üzerine odaklanmış bir türdür (Johnson ve Christensen 2014: 395). Bu çalışmada durum olarak belirlenen “Küçük Ağaç’ın Eğitimi” kitabıdır. Araştırma kapsamında incelenen kitabın yazarı, Forest Carter’dir. Say Yayınevinden çıkan kitap 280 sayfadır. Kitap anne babası olmayan Kızılderili (Çeroki) bir çocuğun büyükbaba ve büyükannesi ile doğayla iç içe yaşadığı serüveni anlatır.

Nitel araştırma modelinde bir veri toplama yöntemi olan doküman incelemesinin kullanıldığı araştırmada, betimsel analiz ve söylem analizi yapılmıştır. Betimsel analizde veriler daha önceden belirlenen kategorilere göre yorumlanır. Bu araştırmada esas alınan kategoriler, SGAE’nin üç boyutunu oluşturan; çevresel, ekonomik ve toplumsal boyutlardır (Adams 2006: 2) (Bkz. Şekil 1). Betimsel analizin amacı, elde edilen bulguları düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunmaktır (Yıldırım ve Şimşek 2013: 256). Söylem analizi, kelime ya da kelime gruplarının ötesinde bir anlama odaklanır. Bu nedenle analiz kaynağını, dilin yapısı gereği konuşmalar ve yazılı metinler oluşturur. Bu kalıplar içerisinde, kelimelerin görünür anlamlarından çok, dil özelliklerinin tanınması önemlidir. Ayrıca,

söylenenin ne olduğundan ziyade nasıl söylendiği dikkate alınmaktadır (Mil 2007). Çünkü anlam, görünen anlamın ötesinde yorumlayıcının görüşünden etkilenir ve kültüre özgüdür (Glesne 2015: 256).

Çalışma kapsamında kitap iki araştırmacı tarafından bir kez okunduktan sonra ikinci okumada konuya ilişkin notlar alınarak okunmuştur. İki araştırmacı sürdürülebilir gelişim kapsamında not ettikleri bölümleri incelemişler ve hemfikir oldukları kısımları araştırmaya dâhil etmişlerdir. Kitapta sürdürülebilir gelişme ile ilgili doğrudan ilişkili olduğu düşünülen ifadelere araştırma kapsamında yer verilmiştir. Elde edilen veriler SGAE kapsamında tartışılmıştır.

Şekil 2. Veri analiz sürecini gösteren akış planı

3. Bulgular ve Tartışma

Bu bölümde, kitapta işlenen konular/olaylar sürdürülebilir gelişme amaçlı eğitim kapsamında ele alınmış ve tartışılmıştır.

Sürdürülebilir gelişmenin dünya çapında bir politika haline gelmesi 1992 yılında Brezilya’da 178 ülkenin katılımıyla düzenlenen ‘Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı’ (1992 Rio Konferansı) ile gerçekleşmiştir. Konferansta, insanın sürdürülebilir gelişmenin merkezinde yer aldığı; doğa ile uyumlu, sağlıklı ve verimli bir yaşam hakkı olduğu belirtilmiştir. “Küçük Ağaç’ın Eğitimi”nde de doğanın bir devinim içerisinde olduğu kabul edilir. Kitapta insanın doğaya duyması gereken saygı ve kurduğu uyum şu şekilde ifade edilmiştir: “*Söğütlerdeki yuvalarında sallanan ve beni tanıyana kadar yaygara koparan kırlangıçlar -beni tanıyınca başlarını kaldırıp konuşturlardı- kıyı boyunca şarkı söyleyen ama yakına gelince susan kurbağalar; ta ki Büyükbaba bana kurbağaların yürürken sallanan yeri hissedebildiğini söyleyene kadar. Büyükbaba, Çerokilerin nasıl yürüdüğünü, topuğunu bastırarak değil ayakucunda, makosenleri yerde kaydırarak yürüdüğünü gösterdi. Sonra yaklaşır, bir kurbağanın yanı başına oturdum,*

o da şarkı söylemeye devam ederdi.”(s. 75). Çocuklarda gerçek ekolojik anlayışın oluşabilmesi için çocukların çevresel koşulları yerinde gözlemleyebilmeleri gerekmektedir. Soyut işlemler dönemine geçmemiş bir çocuğun (11 yaş altı) küçük ölçekli yerel ekosistemleri keşfetmesi gerekmektedir. Buna göre, bir göletteki yaşamı ve buradaki ekosistemi etkileyen birçok faktörü inceleme şansı bulan bir çocuk, ekosistemi, amazon bölgesi hakkında çok fazla kitap okuyan ve film izleyen aynı yaştaki çocuktan daha iyi anlamaya hazırdır (Hart 2016: 21). Piaget’e göre (1999), her gelişim döneminin özellikleri bilginin inşasında önemlidir. Nesnel gerçekliğin kavranması, bireyin bilişsel yapıları üzerine temellenir. Dış dünya ile ilgili anlam oluştururken Piaget, bireyin zihinsel yapısının çok etkili olduğunu söyler; ancak hiçbir zaman bireysel deneyimlerin ve çevre ile etkileşimin önemini göz ardı etmez. Yapılandırmacı bakış açısında da öğrenme, öğrenenin duyuşal girdilerini kullandığı ve bunlardan bir anlam çıkardığı aktif bir süreç olarak görülür (Baş 2011). Öğrenme, duyuşal girdilerden anlam çıkarma süreci olan algılama ile doğrudan bağlantılıdır. Çocuklarda algının etkililiği deneyimler aracılığı ile gelişir ve dikkatleri daha aktif bir hale geldiğinden, deneyimler sonucu öğrenme daha kalıcı hale gelir (Miller 2007: 460).

Kitapta önemli bir kavram ele alınır: “Gidişat...”. Gidişat, tabiattaki düzenin yansımasıdır, doğadaki dengeyi sembolize eder. Gidişat kavramı kitabın genelinde kendini hissettirir. Bu kavramın SGAE’nin ekosistem bilgisini içeren çevresel boyutuyla ilişkili olduğu düşünülmektedir. Bir gün ava giderken bir şahinin bildircını yakalamasına üzölen Küçük Ağaç’a Büyükbaba gidişat üzerine bir ders verir: “*Üzölme Küçük Ağaç! Gidişat böyle. Şahin yavaş (sağlıksız) olanı yakaladı. Böylece yavaş olan, gene yavaş olan çocuklar yetiştiremeyecek. Bildircın yumurtalarını en az bin fare yer. Hem hızlı hem de yavaş bildircın yumurtalarını... Yani şahin, gidişat sayesinde yaşar. Bildircına yardım eder. Gidişat böyle. Yalnız gereksinim duyduklarını al. Geyik alıyorsan, en iyisini alma. En küçük ve en yavaş olanını seç, o zaman geyik daha güçlü olur ve her zaman sana et verir. Panter bunu bilir. Sen de bilmelisin!.. Yalnızca arı, kullanabileceğinden fazlasını depolar... Bu yüzden ayı tarafından soyulur. Rakun ve Çerokiler tarafından da... Paylarından fazlasını depolayan ve kendilerini besleyen insanlar için de bu böyledir. Elleriindeki kaptırırlar. Bu konuda savaşlar olur... Uzun konuşmalar yaparak paylarından fazlasını ellerinde tutmaya çalışırlar... Erkekler, sözler*

ve bıçaklar yüzünden ölürlere, ama gidişatın kurallarını değiştiremezler.” (s. 16-17). Büyükbaba burada ekolojik dengeyi anlatmıştır. Ekosistem üzerinde insan eliyle yapılan her suni müdahale, doğanın dengesini bozmaktadır. Ve bu durumdan yine en çok etkilenecek olan canlı, insan olacaktır (Başlar ve Şahin, 1993). Yukarıda gidişat kavramı üzerine yapılan alıntıda doğadaki düzen ve akış betimlenmiştir. Kitap içerisinde ekolojik dengeye sıklıkla vurgu yapılmaktadır. Bunun bir başka örneği ise şu şekildedir: *“Bir yerli, balıkçılık ya da avcılığı asla spor olsun diye yapmaz, yalnızca yiyecek için yapardı. Büyükbaba dedi ki spor için bir şeyi öldürmeye gitmek dünyadaki en aptalca, kahrolası şeymiş.”*(s. 134).

Yukarıdaki ifadelerde görüldüğü gibi Büyükbaba karmaşık soyut kavramları anlatırken bile yapılandırıcı yaklaşım ve ilerlemecilik felsefesinin de vurguladığı gibi deneyimlerden yararlanmaktadır. Büyükbaba, öğrenmenin gerçekleşmesi için asla anlatmakla yetinmez. Küçük ağacın problemi/durumu deneyimlemesi için fırsatlar sunar. İlerlemeci felsefe, doğadaki gelişme ve farklılaşmayı eğitimin betimleyici bir normu olarak kabul eder. Yani aslında gelişen yaşamlar iç içe olan eğitimin, doğal olarak ilerlemeci olması beklenir. Bu felsefenin merkezinde kendi yaşantıları aracılığıyla gelişen ve öğrenmeyi öğrenen bireyler vardır. Bu felsefeyle uygulanan eğitimde ise değişimin doğasını kavrayan ve demokratik tutum geliştiren davranışlar hedeflenir (Erkılıç 2013). Gidişat kavramını öğrenmesi için Büyükbaba'nın, Küçük Ağaç'a deneyimlemesi için sunduğu bir fırsat şu şekildedir: *“Çukura kurdukları tuzaklarına yakalanan bir hindiye büyükbaba eline alır ve ‘Yaşlı hindi bazı insanlara benzer. Her şeyi bildiğinden, çevresinde ne olduğunu görmek için asla bakmaz. Başı bir şey öğrenemeyecek kadar yüksektir’ der. Büyükbaba gidişat üzerine verdiği dersin anlaşılıp anlaşılmadığını test etmek için de tuzağa yakalanan altı hindiye ayakları bağlı halde yere uzatır. ‘Hepsi aynı yaşta... Yalnızca üç hindiye gereksinimimiz var, sen seç bakalım, Küçük Ağaç.’ Şimdi ‘her şeyin en iyisine layığız ‘ ya da ‘küçüklere sen git annen baban gelsin’ mantığıyla bu hindilerin hepsini ya da en iyilerini ve büyüklerini alıp gitmemiz gerekir. Fakat Küçük Ağaç doğadaki gidişatın sürüp gidebilmesi için en küçük üçünü seçti! Küçük Ağaç gidişatı öğrenmişti; yalnızca gereksinim duyduklarını aldı; en iyisini almadı. En güçlü ve en iyiden gidişatın devam etmesi için vazgeçti.”*(s. 18). Biyologlara göre nesiller boyunca doğal seçim nedeniyle, evrimsel üstünlük sağlayan ve uyum

gösteren canlıların genlerini aktarmalarına doğal seçim denmektedir (National Research Council 1998). Doğal seçim yoluyla yaşam ile uyumlu ve güçlü olanlar türünü devam ettirebilirken, güçsüz olanlar av olur, avlanır. Büyükbaba Küçük Ağaç'a sunduğu bu deneyimleme fırsatıyla, Küçük Ağaç'ın gidişat ile ilgili olan doğal seçim kavramını uygulayarak öğrenmesini sağlamıştır.

Yukarıda da belirtildiği gibi, Büyükbaba'nın Küçük Ağaç'ın eğitiminde deneyimlerle gerçek problemler üzerinde düşünme süreçlerini aktif kılan, problem çözme metodunu vurgulayan, ilerlemeci felsefenin izlerini taşıyan uygulamalara yer verdiği görülmektedir. Öyle ki, cebindeki tüm parasını verip, hasta ve ölmek üzere olan bir buzağıyı satın alan Küçük Ağaç'a Büyükbaba kızmamıştır, engel de olmamıştır. Buzağıyı aldıktan kısa bir süre sonra ölen hayvan için Büyükbaba şöyle demiştir: “*Görüyorsun Küçük Ağaç, öğrenmenin yapmaktan başka yolu yok. Senin buzağıyı almanı engelleseydim, her zaman buzağın olması gerektiğini düşünecektin. Sana satın almanı söyleseydim, öldüğü için beni suçlayacaktın. Yaşam içinde öğrenmek zorundasın.*” (s. 111). Burada dikkat çeken önemli bir nokta Büyükbaba'nın 'ölüm'e yaklaşımıdır. Kitap boyunca ölüm, yaşam akışında doğal bir olgu olarak kabul edilir ve bu, Küçük Ağaç'ın eğitimine de yansıtılır. Büyükbaba buzağısı öldüğünde Küçük Ağaç'a “*Buzağın öldü*” demiştir. Bunun üzerine Küçük Ağaç buzağıyı ayağa kaldırmaya çalışmış ve Büyükbaba: “*Bir şey öldüğü zaman... Ölmüştür.*” (s. 111) demiştir. Yine yaşlı köpekleri 'Ringer'in ölümünde Büyükbaba Ringer'ı Küçük Ağaç ile birlikte gömmüştür ve ona şöyle demiştir: “*Neler hissettiğini biliyorum, çünkü kendim de aynı şeyleri hissediyorum. Sevip de kaybettiğin her şey sana bu duyguyu verir. Bundan kurtulmanın yolu hiçbir şeyi sevmemektir ki bu daha da kötüdür, çünkü o zaman sürekli boşluk hissedersin.*”(s. 99). Eğitim süreci içerisinde çocuğa kazandırılmak istenilen değerlerin, yaşamın akışı içinde sunulması, çocuğa doğal ve kalıcı bir öğrenme ortamı sağlanması açısından oldukça önemlidir. Kitap boyunca, Küçük Ağaç'ın eğitiminde bir rehber konumunda olan Büyükbaba ve Büyükanne, hiçbir zaman zorlamaya dayalı bir yaklaşım benimsememiş, süreç içinde önlerine çıkan hiçbir fırsatı da kaçırmamaya çalışmışlardır. Çocukların doğayla kurdukları ilişki engin bir merakla iç içedir. Bir yandan hayatın anlamını çözmeye çalışan çocuk, bir yandan da kendisinin doğayla olan bağına keşfetme mücadelesi verir (Taşkın ve Şahin 2008).

Çocukların zaten var olan bu merak duyguları harekete geçirilerek, karşılaşılan fırsatlar etkili bir eğitim aracı haline dönüştürülebilir ve böylece SGAE ortamı oluşturularak çocukların ekolojik döngünün farkına varmaları sağlanabilir (Samuelsson 2011).

SGAE'nin ekosistem bilgisini içeren çevresel boyutu ve sağlıklı ve temiz bir çevrede yaşama hakkı olarak ifade edilen toplumsal boyutuyla ilişkili olduğu düşünülen kitaptaki örneklerden bazıları şöyledir: “*Büyükanne, ölü insanı kolayca tanıyabileceğini söyledi. ‘Ölü insanlar’... dedi, ‘Bir kötü insana baktığın zaman pislikten başka bir şey görmezsin. Onlar öteki insanlara baktığı zaman kötülükten başka bir şey görmezler. Ağaca baktıkları zaman kereste ve çıkardan başka bir şey görmezler; hiçbir zaman güzellik görmezler. İşte onlar yürüyen ölü insanlardır.*”(s. 77).“*Büyükanne dedi ki: ‘Ruh akli bütün diğer kaslar gibidir. Kullandığın zaman büyür ve güçlenir. Böyle olabilmesinin tek yolu onu anlamak için kullanmaktır. Ama beden aklınla açgözlü ve benzeri olmaktan kurtulana kadar ona kapıyı açamazsın. Açtığın zaman anlayış gelişmeye başlar ve ne kadar anlamaya çalışırsan ruh akli o kadar büyür. ‘Doğal olarak’ dedi, ‘Anlayış ile sevgi aynı şeydir; insanların anlamadıkları şeyleri severmiş gibi görünmeye çalışarak çok fazla arka plana atmalarının dışında. Ki bu da yapılamaz.*”(s. 78). Doğa tüm toplumların ortak noktasıdır ve kitapta da söylendiği gibi doğanın bir devinim içerisinde olduğu düşüncesiyle hareket etmek gerekir. SGAE'nin toplumsal boyutu dünya üzerindeki yaşam olanaklarının ulus içi, uluslararası ve kuşaklararası olmak üzere adil şekilde dağılımına yönelik farkındalığın oluşturulmasını amaçlamaktadır (Özdemir 2007). Kitapta yerlilerin doğaya yaklaşımı şöyle ifade edilmiştir: “*Onlar kendilerini, yerlilerin yaptığı gibi doğaya verdiler; ona boyun eğdirmeye ya da bozmaya çalışmak için değil, doğayla birlikte yaşamak için.*” (s. 153). Bu durum Kızılderililerin doğa ve çevre konusunda önemli bilgi ve deneyim içeren bir kültüre sahip olduklarını kanıtlar niteliktedir (Hart 2016: 19). Burada bahsedilen, SGAE'nin toplumsal boyutuna verilebilecek güzel bir örnektir.

SGAE'nin toplumsal boyutu, kitaptaki şu satırlarda da göze çarpmaktadır: “*Büyükbaba dedi ki verdiğin bir şeyi nasıl yaptığını ona anlatmak, yalnızca ‘bir şey’ vermekten daha iyiymiş.*” Dedi ki, “*Bir adama kendi başına yapmasını öğretirsen o zaman adam iyi olur. Oysa yalnızca bir şey verip hiçbir şey öğretmezsen, o zaman adama geri kalan yaşamı boyunca,*

sürekli veriyor olursun. Büyükbaba dedi ki, “O adama yanlış hizmet yapmış olursun, çünkü sana bağımlı olursa, o zaman onun kişiliğini alır ve çalarsın.”(s. 193). “Büyükbaba dedi ki bazı insanlar yalnızca sürekli vermeyi severmiş, çünkü bu onları kibirli, verdiği kişiden daha iyi kılarmış. Yapmaları gereken tek şeyin, kişiye kendisine bağımlı olmamasını sağlayacak küçük bir şey öğretmek olduğu halde...”(s. 193-194). Sürekli vererek birini diğerine bağımlı kılmamak, Çeroki’lerin benimsedikleri genel bir tutumdur. Onların bu yaklaşımı SGAE’nin toplumsal boyutunu yansıtmaktadır. Bu yaklaşımın sonuçlarının ise, kaynakların sürdürülebilir kullanımı üzerine temellenmiş ekonomik gelişmeyi ifade eden, SGAE’nin ekonomik boyutunu destekleyeceği düşünülmektedir. Hardoy (1992), Satterthwaite vd. (1996) ve Adams (2006)’ın da vurguladığını gibi sürdürülebilir gelişmenin boyutları etkileşim halindedir ve birbirinden ayrı düşünülemez. Bu nedenledir ki; Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD)’nün (2016), ülkelerin gelişmişlik oranını gösteren istatistiksel verilerine bakıldığında, en gelişmiş ülkelerin kendi kendilerine yetebilen Avrupa ve İskandinav ülkeleri olduğu görülmektedir (OECD 2016). Örneğin bu ülkelerden biri olan Finlandiya’nın eğitim alanındaki başarısı da ortadadır. PISA gibi sınavlarda önemli bir başarı yakalayan Finlandiya’da eğitimin kalitesini arttıran en önemli unsur uygulamalı eğitimin yoğunluğudur. Ayrıca eğitim sürecindeki öz değerlendirme de çok önemli bir yer tutmaktadır (Bakioğlu ve Yıldız 2013). Öyle ki uygulamalı eğitime vurgu yapan yapılandırmacılık da, bireyin kendi kendini analiz ettiği bir eğitim yaklaşımıdır (Baş 2011).

Kitap içerisinde SGAE’nin ekonomik boyutunu ortaya koyan bir başka bölüm ise şu şekildedir: “Bay Şarap bana bir kalem verdi. Uzun ve sarıydı. Kalem açmanın belirli bir yolu vardı, böylece ucunu fazla ince yapmazdın. Ucu fazla ince yaparsan kırılırdı ve yeniden açman gerekirdi ki bu da kalemi hiç mi hiç gerek olmadan kısaltırdı. Bay Şarap dedi ki bana gösterdiği kalem açma yolu tutumlu bir yolmuş. Dedi ki tutumlu olmak ile cimri olmak arasında fark varmış. Cimriysen paraya tapan büyükbaşlar kadar kötü olurmuşsun ve paranı zorunlu olduğun şeyler için kullanmazmışsın. Dedi ki ‘Bu şekildeysen, o zaman para senin tanrındır ve bütün bunlardan iyi bir şey çıkmaz. Tutumluysan, paranı zorunlu olduğun şeyler için kullanırsın ama gevşek davranmazsın. Bay Şarap dedi ki ‘ bir alışkanlık başka bir alışkanlığa

yol açar ve bunlar kötü alışkanlıklarsa, sana kötü bir kişilik verirmiş. 'Parana karşı gevşek davranırsan, zamana karşı da gevşek davranırsın. Düşüncelerine ve başka şeye karşı da... Bütün insanlar gevşek davranırsa, o zaman politikacılar kontrolü alabileceklerini görürler'"(s. 200). Burada tüketim-harcama ilişkisine dikkat çekilmiştir. Kitapta politikacılara yönelik genel bir eleştiri hâkimdir. Aslında dile getirilen negatif eleştirilerin temelinde Beyaz Adam'ın yerli halka yaptığı zulüm yatmaktadır. Egemenlik ve güç tutkusu yüzünden bir Kızılderili kabilesi olan Çerokileri yok etmeye çalışan Beyaz Adam'a yönelik bir sitem vardır. Çünkü politikacıların uygulamaları en alt birime kadar doğayı ve insanları doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir ki, bu etkinin örneklerine ise kitabın birçok yerinde rastlanmaktadır. Kitabın bir bölümünde, devlet kademesindeki yetkili kişilerin Noel'i kutlamak için sınıfa bir çam ağacı getirdikleri ve bu çam ağacı için kendilerine teşekkür edilmesini bekledikleri görülmektedir. Bu, kitapta şu şekilde ifade edilmektedir: "... *'Buraya bakın çocuklar, size ne getirdik? Güzel değil mi? Kendi Noel ağacınız var!' dediler*" (s. 237). Ancak Küçük Ağaç, doğadan koparıp getirilen ağacın kendilerine ait olabileceğini kabul etmemiştir ve bu nedenle onlara teşekkür etmeyi reddetmiştir. Küçük Ağaç bu olay karşısında şu cümleleri kurmaktadır: "... *Ağaç kesmenin hiç mi hiç nedeni yoktu. Erkek çamdı ve yavaşça öldü...*" (s. 238). Bu bölümün de yine SGAE'nin ekonomik, toplumsal ve çevresel boyutları ile ilişkili olduğu söylenebilir.

Çevresel sorunların yerel düzeyde ele alınması gerektiğini belirten Hart (2016: 20), çocukların çevre politikalarında aktif görev alabileceklerini ifade eder. Kitapta bu konudaki çocuk katılımını esas alan birçok örnekten biri şu şekildedir: "...*Dağlarda yetişen bütün türlerden daha büyük bir kırmızı elma çıkarırdı. Yolda rastladığını ve aldığını, elmaları sevmediği için atmaya niyetlendiğini söylerdi. Ben de her zaman ona üzülmemesini, elmayı elinden alacağımı söylerdim. Büyükbaba ve Büyükanne ile paylaşmaya hazır beklerdim ama onlar da elma sevmezlerdi. Ki ben severdim. Çekirdeklerini sakladım ve bu tür elma veren birçok ağaç yetiştirmek için su kaynağı boyunca ektim.*" (s. 199). Burada görüldüğü gibi kaynakları zıyan etmemeye, paylaşmaya ve üretimin devamında aktif rol almaya ilişkin bir tutum söz konusudur ki, bu SGAE'nin tüm boyutları ile yakından ilişkilidir ve çocukların sürdürülebilir gelişmede ne kadar etkili olabileceklerini de göstermektedir.

4. Sonuç ve Öneriler

Sürdürülebilir gelişme amaçlı eğitim erken çocukluk yıllarından itibaren ele alınması gereken bir konudur ve aynı zamanda ‘vatandaşlık’ ile yakından bağlantılı bir kavramdır (Hägglund ve Samuelsson 2009). Türkiye’de erken çocukluk eğitimi için sürdürülebilir kalkınma perspektifli çalışmaların 2010 yılından sonra ele alınmaya başlandığı görülmektedir (Gezer 2010; Haktanır vd. 2010; Öztürk vd. 2012; Kabadayı 2016; Öztürk ve Olgan 2016; Toran 2017). Sürdürülebilir gelişme amaçlı eğitim çevresel, ekonomik ve toplumsal boyutlarıyla birlikte ele alınmalıdır ve birbirinden bağımsız düşünülmemelidir (Hardoy 1992; Satterthwaite vd. 1996; Adams 2006; Sarıkaya ve Kara 2007).

“Küçük Ağaç’ın Eğitimi” adlı kitabın yapılandırmacı yaklaşım ve ilerlemecilik felsefesi odağından, sürdürülebilir gelişme amaçlı eğitim yönüyle incelendiği bu çalışmada, kitap içerisinde sürdürülebilir gelişme amaçlı eğitimin ekonomik, çevresel ve toplumsal olarak adlandırılan her üç boyutu ile ilgili birçok etkili örneğe yer verildiği görülmektedir. Doğayla ilişki içinde olmak, çocukların gelişimlerini desteklediği gibi insanın sağlığını, konsantrasyon yeteneğini, oyunlardaki yaratıcılığını ve çevre sorumluluğuna temel sağlayacak bir bağın oluşmasını da olumlu yönde etkileyecektir (Louv 2010: 53). Çocuklar ve gençler, sanayileşmiş birçok ülkenin çevre hareketinde önemli bir rol oynamaktadırlar. Çocuklar değişime açıktırlar ve mevcut ekonomik sistem ve sosyal düzen ile daha az bütünleşmişlerdir (Hart 2016: 126). Bu nedenle çocuklar için sürdürülebilir gelişme amaçlı eğitimde, çevreye yönelik bilgi ve uygulamalarını düzenlemek için uygun yaklaşımlar temel alınarak çocukların bu eğitimde yerel düzeyde aktif uygulayıcılar olmalarının önünün açılması önemli görülmektedir. Ayrıca araştırma kapsamında incelenen bu kitabın hem ailelere, hem eğitimcilere, hem de öğrencilere hitap eden yönü olması nedeniyle eğitimde bir rehber niteliğinde okunmasının yararlı olacağı düşünülmektedir.

Kaynaklar

- Adams, William Mark (2006). "The Future of Sustainability: Re-Thinking Environment and Development in the Twenty-First Century". *In Report of the IUCN Renowned Thinkers Meeting, 29-31 January*, s. 1-18.
- Arslan, Mehmet (2007). "Constructivist Approaches in Education". *Ankara University, Journal of Faculty of Educational Sciences*, C. 40, S.1, s. 41-61.
- Aslan, Dolgun ve Hasan Aydın (2016). "Yapılandırmacı Öğretim Kuramının Felsefi Paradigmaları: Bir Derleme Çalışması". *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, s. 56-71.
- Bakioğlu, Ayşen ve Ali Yıldız (2013). "Finlandiya'nın PISA Başarısına Etki Eden Faktörler Bağlamında Türkiye'nin Durumu". *Eğitim Bilimleri Dergisi*, S. 38, s. 37-53.
- Baş, Gökhan (2011). "Türkiye'de Eğitim Programlarında Yapılandırmacılık: Dün, Bugün, Yarın". *Eğitişim Dergisi*, S. 32.
- Başlar, Süleyman ve Nurettin Şahin (1993). "Ekolojik Denge Ve Yok Olan Değerlerimiz". *Çevre Dergisi*, S. 9, s. 15-20.
- Carter, Forest (2017). *Küçük Ağaç'ın Eğitimi*, Çev: Ş. Süer Kaya, İstanbul: Say Yayınları.
- Erkiliç, Turan Akman (2013). "Eğitim Felsefesi Akımları". *Eğitim Felsefesi İçinde*, Ed: Adnan Boyacı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.
- Geray, Cevat (1997). "Çevre İçin Eğitim". *İnsan Çevre Toplum İçinde*, Yay. Haz: Ruşen Keleş, Ankara: İmge Yayınevi.
- Gezer, F. Şebnem (2010). *Integrating Sustainability into Early Childhood Education through In-Service Training: An Effort towards Transformative Learning*. Doktora Tezi. Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Glesne, Corrine (2015). *Nitel Araştırmaya Giriş*, Çev. Ed: Ali Ersoy, Pelin Yalçinoğlu. Ankara: Anı Yayınevi.

Hägglund, Solveig ve Ingrid Pramlig Samuelsson (2009). "Early Childhood Education and Learning for Sustainable Development and Citizenship". *International Journal of Early Childhood*, C. 41, S. 2, s. 49-63.

Haktanır, Gelengül vd. (2010). "Perceptions of Turkish Early Childhood Pre-Service Teachers about Sustainable Development". OMEP XXVI. World Congress, 11-13 August, Goteborg / Sweden.

Hardoy, Jorge E. (1992). *Environmental Problems in Third World Cities*. London: Earthscan.

Hart, Roger A. (2016). *Çocukların Katılımı*. Çev: T. Şener Kılınç, Ankara: Nobel Yayıncılık.

Johnson, Burke ve Lary Christensen (2014). *Eğitim Araştırmaları*. Çev. Ed: Selçuk Beşir Demir, Ankara: Nobel Yayıncılık.

Kabadayı, Abdülkadir (2016). "A Suggested In-Service Training Model Based on Turkish Preschool Teachers Conceptions for Sustainable Development". *Journal of Teacher Education for Sustainability*, C. 18, S. 1, s. 5-15.

Louv, Richard (2010). *Doğadaki Son Çocuk*. Ankara: TÜBİTAK Yayınları.

Merriam, Sharan B. (2013). *Nitel Araştırma*. Çev. Ed: Selahattin Turan, Ankara: Nobel Yayıncılık.

Mil, Burak (2007). "Nitel Araştırmalarda Söylem Analizi ve İlkeleri". *Nitel Araştırma - Neden, Nasıl, Niçin İçinde*, Ed: A.Yüksel, B. Mil, Y. Bilim, Ankara: Detay Yayınları.

Miller, H. Patricia (2017). *Gelişim Psikolojisi Kuramları*. Yay Haz: B. Onur, Çev. Z. Gültekin, Ankara: İmge Yayınevi.

National Research Council (1998). *Teaching About Evolution and The Nature Of Science*. Washington, DC: National Academy Press.

Nola, Robert (1998). "Constructivism in Science and Science Education: A Philosophical Critique". *In Constructivism in science education: A philosophical examination*, Ed: M. R. Matthews, Springer Science & Business Media.

Nosich, M. Gearld (2016). *Eleştirel Düşünme ve Disiplinler Arası: Eleştirel Düşünme Rehberi*, Çev: Birsal Aybek, Ankara: Anı Yayınevi.

OECD (2016). *Data*.[_http://data.oecd.org](http://data.oecd.org) [Erişim: 04.09.2017].

Özdemir, Oğuz (2007). “Yeni Bir Çevre Eğitimi Perspektifi: “Sürdürülebilir Gelişme Amaçlı Eğitim””. *Eğitim ve Bilim*, C. 32, S. 145, s. 23-39.

Öztürk, K. Deniz vd. (2012). “Preschool Children’s Ideas on Sustainable Development: How Preschool Children Perceive Three Pillars of Sustainability with the Regard To 7R”. *Educational Sciences: Theory and Practice* S. 12(4), s. 2987-2995.

Öztürk, K. Deniz ve Refika Olgan (2016). Analysis of Pre-School Teachers’ Views on the Importance of Education for Sustainable Development By Means Of Location and Household Type in Childhood”. *International Journal of Environmental and Science Education*, C. 11, S. 13, s. 6303-6313.

Piaget, Jean (1999). *Çocukta Zihinsel Gelişim*. Çev: Hüsen Portakal, İstanbul: Cem Yayınevi.

Samuelsson, Ingrid Pramlig (2011). “Why We Should Begin Early with ESD: The Role of Early Childhood Education”. *International Journal of Early Childhood*, C. 43, S. 2, s. 103-118.

Sarıkaya, Muammer ve F. Zişan Kara (2007). “Sürdürülebilir Kalkınmada İşletmenin Rolü: Kurumsal Vatandaşlık”, *Celal Bayar Üniversitesi İİBF, Yönetim ve Ekonomi*, C. 14, S. 2, s. 221-233.

Satterthwaite, David vd. (1996). *The Environment For Children: Understanding And Acting On The Environmental Hazards That Threaten Children And Their Parents*. London: Earthscan.

Sauve, Lucie (1996). “Environmental Education and Sustainable Development: A Further Appraisal”. *Canadian Journal of Environmental Education*, S. 1, s. 7-34.

Sönmez, Veysel (2006). “Eğitim Felsefesi Temelleri”. *Eğitim Bilimine Giriş İçinde*, Ed: N. Saylan, Ankara: Anı Yayınevi.

Şaşan, H. Hasan (2002). “Yapılandırmacı Öğrenme”. *Yaşadıkça Eğitim*, C. 74, S. 75, s. 49-52.

Şimşek, Nurettin (2004). “Yapılandırmacı Öğrenme ve Öğretime Eleştirel Bir Yaklaşım”. *Eğitim Bilimleri ve Uygulama*, C. 3, S. 5, s. 115-139.

Tanrıverdi, Belgin (2009). “Sürdürülebilir Çevre Eğitimi Açısından İlköğretim Programlarını Değerlendirilmesi”. *Eğitim ve Bilim*, S. C. 34, S. 151, s. 89-103.

Taşkın, Özgür ve Birgül Şahin (2008). “Çevre Kavramı ve Altı Yaş Okul Öncesi Çocuklar”. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 23, S. 23, s. 1-12.

Tıraş, H. Hayrettin (2012). “Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre: Teorik Bir İnceleme”. *Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 2, S. 2, s. 57-73.

Toran, Mehmet (2017). “Erken Çocukluk Eğitimi İçin Sürdürülebilir Kalkınma: Türkiye Kökenli Yayınlarla Yönelik Bir Değerlendirme”. *Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, s. 33-44.

UNESCO (1997). *Educating for a Sustainable Future. A Transdisciplinary Vision for Concerted Action*. Paris: UNESCO.

http://www.unesco.org/education/tlsf/mods/theme_a/popups/mod01t05s01.html [Erişim: 04.09.2017].

UNESCO (2005). *Guidelines and Recommendations for Reorienting Teacher Education to Address Sustainability*.

<http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001433/143370e.pdf> [Erişim: 04.09.2017].

UNESCO (2017). *Education for Sustainable Development*.

<http://en.unesco.org/themes/education-sustainable-development> [Erişim: 04.09.2017].

United Nation (2017). *Sustainable Development Goals*.

<https://sustainabledevelopment.un.org/focussdgs.html> [Erişim: 04.09.2017].

Walker, F. Decker (2003). *Fundamentals of Curriculum: Passion and Professionalism*. Routledge.

WCED (1987). *The World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. United Nations General Assembly document A/42/427, Oxford University Press.

Whitsed, Nicky (2004). “Learning and Teaching”. *Health Information & Libraries journal*, C. 21, S. 1, s. 74-77.

Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek (2013). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Önder Erol, Pelin (2018). "Toplumsal Değerler Sistemleri Olarak Ailecilik ve Bireyciliğin Doğurganlık Üzerine Yansımaları". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 869-891.

DOI: 10.21550/sosbilder.405705

TOPLUMSAL DEĞERLER SİSTEMLERİ OLARAK AİLECİLİK VE BİREYCİLİĞİN DOĞURGANLIK ÜZERİNE YANSIMALARI*

Pelin ÖNDER EROL**

Gönderim Tarihi: Mart 2018

Kabul Tarihi: Haziran 2018

ÖZET

Düşünümsel modern toplumlarda aile; yapısı, işlevleri ve etkileşimleri bağlamında önemli değişimler göstermiştir; buna paralel olarak doğurganlık da, küresel çapta hızlı ve geri döndürülmesi zor bir azalma eğilimi sergilemektedir. Bununla birlikte topluluğun istek ve çıkarlarının ön planda tutulduğu aileciliği vurgulayan özgeci bir düşünsel sistemden, bireyin kendini gerçekleştirmesini önceleyen bireyci bir düşünsel sisteme geçiş son on yıllara damga vurmuştur. Bu bağlamda İkinci Demografik Geçiş Kuramı, doğurganlığın nüfusun yenilenme seviyesinin altında olduğu nüfuslarda bu eğilimi çözümlenmede, sanayileşme, kentleşme ve göç gibi makro olguların yanı sıra, mikro düzeyde bireylerin değişen aile kurma ve doğurganlık davranışı tercihlerinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini savunmaktadır. Bu makalenin amacı, ilk olarak düşük doğurganlığın altında yatan motivasyonların, literatürde genellikle göz ardı edilen ailecilikten bireyciliğe geçiş gibi yeni değer yönelimleri temelinde de ele alınması gerektiğini vurgulamak ve ikinci olarak da konuya ilişkin çözüm önerileri getirmeye yönelik makro ve mikro açıklamaların arandığı bütünlükçü kuramsal bir bakış açısı sunmaktır.

* Bu makale, Ege Üniversitesi Rektörlüğü 16-EDB-002 kodlu ve "Demografik Geçiş Sonrası Toplumda Aile ve Doğurganlık Üzerine Bir İnceleme: İzmir Örneği" başlıklı Bilimsel Araştırma Projesi çerçevesinde yürütülen araştırmanın kuramsal kısmı temel alınarak hazırlanmıştır.

** Dr. Öğr. Üyesi, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, pelinondertr@yahoo.com

Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Uludağ University Faculty of Arts and Sciences Journal of Social Sciences
Cilt: 19 Sayı: 35 / Volume: 19 Issue: 35

Anahtar Kelimeler: *düşük doğurganlık, ikinci demografik geçiş, ailecilik, bireycilik, değer değişimi*

Reflections of Familism and Individualism as Social Value Systems upon Fertility

ABSTRACT

The family in reflexive modern societies has undergone huge changes in terms of its structure, functions and interactions. Therefore, fertility displays a rapid and irreversible downward trend at the global scale. Besides, recent decades are marked by a transition from an altruistic ideational system, in which familism -the tendency in which demands and interests of the community are given high priority- is emphasized, to an individualistic ideational system, in which self-realization is prioritized. In this context, the Second Demographic Transition Theory argues that any analysis towards populations with below replacement level fertility requires to consider the micro level dynamics such as individuals' changing preferences for family-formation and fertility behaviors, in addition to the macro level dynamics such as industrialization, urbanization and migration. The aim of this paper is firstly to stress that the motivations behind low level fertility from the aspects of new value orientations such as the transition from familism to individualism, which is generally under-explored in the literature, should be approached; and secondly to provide a holistic theoretical perspective in which macro and micro explanations are sought together to suggest solutions regarding the problem in question.

Key words: *low fertility, the second demographic transition, familism, individualism, value change*

Giriş

Doğurganlık, nüfus biliminin diğer iki dinamiği olan ölümlülük ve göç ile karşılaştırıldığında bireysel kararların etkisine daha açık bir dinamiktir. Doğurganlık davranışı, içerisinde bir takım kültürel öğeler barındıran ve açıklanması daha karmaşık bir dizi faktörden etkilenir. Diğer iki dinamikten farklı olarak doğurganlık davranışındaki değişimler, modern toplumun yapıtaşı olarak adlandırılan “aile”de görülen birtakım dönüşümlerden de daha fazla düzeyde etkilenir. Bazı sosyal bilimciler sanayileşmeyle birlikte, ailenin pek çok işlevinin bürokratik kurumlara aktarılmış olduğunu (Kongar 1970;

Ogburn 1964; Ogburn vd. 1955) ve böylece ailenin modern öncesi toplumdaki işlevlerini yitirmiş olması nedeniyle çözülmeye yüz tutmuş olmaya başladığını belirtirler. Günümüzde boşanmaların artış göstermiş olması nedeniyle tek ebeveynli ve üvey ailelerin sayısındaki artış, daha fazla sayıda bireyin hiç evlenmemeyi seçmiş olması, daha fazla sayıda evli çiftin gönüllü çocuksuzluğu tercih etmekte olmaları gibi olguları buna kanıt göstererek Toffler (2008) ve Popenoe (1993) gibi yazarlar, çekirdek ailenin sonuna gelinmiş olduğunu iddia etmektedirler. Öte yandan bir diğer grup aile araştırmacısı ise aile kurumunun, içinde bulunulan toplumun yapısal özelliklerinden etkilenerek bir dönüşüm geçirmekte olduğunu ancak yine de bu mikro toplumsal yapının hizmet ettiği önemli işlevlerin tamamının bürokratik kurumlara aktarılmasının mümkün olmadığını savunmaktadırlar (Goode 1968; Sayın 1990). Bunu, kadın ile erkek arasında kurulan aşka dayalı mahrem bir ilişkinin hiçbir dönemde vazgeçilemez olduğu gerçeği gibi duygusal nedenlere bağlayan görüşün (Beck vd. 1995) yanı sıra birey ile toplum arasında ailenin aracılığı olmaksızın doğrudan ilişkilerin kurulabilmesi için makro yapısal süreçlerin getirdiği sınırlılıklar üzerinden açıklayan görüşler de mevcuttur (Özbay 2015: 37). Kısacası ailenin günümüz toplumundaki değerine ilişkin olarak farklı bakış açılarından bahsetmek olanaklı olsa da, toplumla birey arasında aracı bir kurum olarak aile, gerek geleneksel, gerekse modern ve hatta modern sonrası toplumlarda, birey ve toplum var olduğu sürece varlık gösterecek temel sosyal kurumlardan biridir.

Farklı biçimlerde de olsa dünyanın tüm kültürlerinde aile, kültürel bir evrensel olarak varlık göstermektedir (Giddens 1996: 63). Dolayısıyla toplumsal dönüşümün hiç olmadığı kadar hızla gerçekleştiği günümüz toplumlarında, sistem yaklaşımı çerçevesinde ailenin de toplumun tecrübe ettiği dönüşümlere paralel olarak birtakım dönüşümler geçirmesi kaçınılmazdır.

Topluluktan özgürleşme ve böylece bireyciliğin yükselmesiyle birlikte aile kurma örüntülerinde de bir çeşitlilik gözlemlenmeye başlamıştır. Tek kişiden oluşan hanelerin, tek ebeveynli ailelerin, gönüllü olarak çocuksuz olmayı seçmiş evlilerin, birlikte yaşamaların ve çekirdek ailelerin sayısındaki gözlemlenebilen artış, bu çeşitliliği açıkça ortaya koymaktadır. Bütün bu yeni aile kurma biçimleri ise doğurganlık düşüşü üzerinde kümülatif bir etki yaratmaktadır. Nitekim günümüzde doğurganlık düzeyleri küresel çapta

azalma eğilimi taşımaktadır; hatta düşünömsel (refleksif) modernitenin yerleşik bir hal aldığı toplumlarda nüfusun yenilenmesi önünde bir engel teşkil edecek düzeye inmiştir. Dolayısıyla aile kurma davranışı ve doğurganlık arasında aracısız bir ilişki olduğu iddia edilmektedir. Bu türden yeni aile biçimlerinin ağırlığının giderek artmakta olduğu Batı Avrupa ölkelerindeki doğurganlığın oldukça kritik seviyelere inmiş olması bu konuya ilişkin geniş kapsamlı bir literatür ortaya koymuştur. Çağdaş denilebilecek bir dönemde ortaya konan bu sosyal demografi çalışmaları özellikle 1980'lerden sonra gözlenen doğurganlığın oldukça düşük seviyelere ulaşmasını, materyal dinamiklerden ziyade düşünömsel boyutta ortaya çıkan değişimler üzerinden açıklamaktadır (Lesthaeghe 1983; Lesthaeghe vd. 1986; Lesthaeghe vd. 2000; Lesthaeghe vd. 1988; Van de Kaa 1987; Van de Kaa 2001).

Ailenin yapısı ve işlevlerindeki değişimlere paralel olarak doğurganlık davranışında gözlenen değişimlerin yapısal farklılaşma süreçlerine ek olarak değerlerdeki değişimin bir sonucu olduğu savından hareketle bu çalışma, ileri derecedeki düşük doğurganlığın altına yatan en önemli nedenlerden birinin düşünömsel modernliğin yükselişiyile birlikte bireylerin sahip olduğu değerler sisteminin ailecilikten bireyciliğe doğru geçiş olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Demografik Yapıda Gözlenen Değişimler ve Birinci Demografik Geçiş Kuramı

Özellikle Avrupa nüfuslarında 1930'larla birlikte nüfusun yaş yapısına ilişkin kompozisyonda meydana gelen değişimler, konuya ilişkin akademik bir ilgi uyandırmıştır. Nüfusun yaş kompozisyonunu etkileyen dinamikler, nüfusları yaşlanmakta olan Avrupa toplumlarında ekonomik olarak aktif olmayan yaşlı nüfusun devletler üzerindeki yaratmış olduğu ekonomik baskı nedeniyle ilk olarak iktisatçılar tarafından çalışılmaya başlanmıştır. Zira özellikle genç yaş ölümlülüğü, önemli ölçüde kontrol altına alınmış ve bireylerin ileri yaşlara dek hayatta kalmaları sağlanmıştır. 19. yüzyılın sonundan itibaren Avrupa'da doğurganlık da önemli ölçüde düşüş göstermeye başlamıştır. Doğurganlık oranlarıyla birlikte ölümlülük oranlarındaki azalmanın Avrupa nüfuslarının yapısında önemli bir dönüşüm yaratmış olduğunu ortaya koyan ilk sistematik kuram, Demografik Geçiş Kuramı'dır. Farklı düzeylerdeki doğum ve ölüm oranlarına göre dünya nüfuslarını toplam üç kategoride inceleyen Thompson

(1929), 1945 yılında Notestein tarafından “Demografik Geçiş Kuramı” adı verilen bu yaklaşımın temellerini atmıştır. Genel olarak demografik geçiş kuramı, modernleşmeye koşut olarak her toplumun kaçınılmaz bir biçimde yüksek doğum ve ölüm oranlarından; düşük doğum ve ölüm oranlarına doğru evrileceğini iddia etmektedir.

Avrupa nüfuslarında 1800’lerin başında düşmeye başlayan ölüm oranlarına karşılık, doğum oranları 1880’lerde düşmeye başlamış ve nihayetinde 1930’lara gelindiğinde her iki oran da oldukça düşük seviyelere ulaşmıştır (Van De Kaa 1987: 4-5). Böylesi bir demografik dönüşümün altında yatan nedenlere ilişkin olarak kuram, ölümlülüğe ve doğurganlığa dair bireye dışsal olan makro yapısal nedenlere gönderme yapmaktadır. Ölümlülükteki düşüş, tıp biliminin gelişmesiyle birlikte salgın hastalıkların kontrol altına alınması, kıtlık ve savaşların görece azalması ile açıklanırken; doğurganlıktaki düşüş, modern doğum kontrol yöntemlerinin icadı, geliştirilmesi, yaygınlaşması ve sosyal olarak kabulü, sanayileşme, kentleşme ve göç ile birlikte üretim biçimindeki değişmelerin yarattığı koşullar nedeniyle çocuğa verilen değer, kadının daha fazla işgücü içerisinde yer almaya başlaması ve eğitimin okulda kalma yıllarını uzatarak ilk evlenme yaşını her iki cinsiyet için de ötelemesi gibi makro yapısal dinamikler üzerinden ele alınmaktadır.

Oysa bu çalışmada da iddia edildiği üzere doğurganlık oranlarının daha da düşük seviyelerde seyretmeye başlamasına neden olan faktörler, sayılan bu makro yapısal süreçlere ek olarak, bireylerin kendi mikro yaşantılarında verdikleri kararlar ve bunları mümkün kılan koşullara odaklanan İkinci Demografik Geçiş Kuramı üzerinden açıklanabilir.

Düşük Doğurganlık ve İkinci Demografik Geçiş Kuramı

Ölümlülüğün düşüşü, özetle, tıp biliminin gelişmesiyle birlikte salgın hastalıkların kontrol altına alınması, kıtlık ve savaşların görece azalması ile açıklanabilir. Bununla birlikte çok sayıda daha karmaşık nedene bağlı olması ve bu çalışmanın üzerine temellendiği demografik bir dinamik olması nedeniyle “düşük doğurganlık” eğilimi, buna yol açan etmenlerin kısaca ele alınmasını gerektirmektedir.

Geleneksel doğum kontrol yöntemlerinin kullanılıyor olmasının yanı sıra modern doğum kontrol yöntemlerinin icadı, geliştirilmesi ve yaygınlaşması, hiç kuşkusuz, doğurganlığın düşüşünde bir dönüm noktasıdır. Doğurganlık üzerinde teknik olarak ve doğrudan sınırlandırıcı bir etki yaratmasının yanı sıra doğum kontrol yöntemleri, “cinselliğin evlilikle sınırlandırılmasına ilişkin toplumsal değere de açıkça itibar kaybettirmiştir” (Preston 1986: 183). Yapısal ve bireye dışsal olan bu nedenin yanı sıra çiftlerin doğum kontrol yöntemlerini kullanıp kullanmama kararları üzerinde etkili olan faktörler, yukarıda da iddia edildiği üzere, birtakım sosyal ve ekonomik dönüşümler üzerinden açıklanabilir. Bunların başında sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte çocuğun, modern ve ötesi toplumlarda artık aile gelirin katkı sağlayan bir öge olarak görülmemesi ve bu nedenle çocuğa atfedilen değerın dönüşümü sayılabilir.

Türkiye’de kırdan kente göç ve eğitim düzeyinin kuşaklararası yükselmesiyle birlikte çocuğa atfedilen maddi/ekonomik/yararlı değer azalmış, ancak bu sefer de çocuğa atfedilen psikolojik değer artmıştır (Kağıtçıbaşı vd. 2005). Zira “çocuğun değerinin işlevsel açıdan kavramsallaştırılması ana-baba için çocuğun getirdiği tatmin ve maliyetlerin bir toplamı şeklinde olmaktadır” (Kağıtçıbaşı 1982: 74). Benzer biçimde Caldwell (1976; 1978; 2005), üretim biçimlerinde görülen dönüşümlerin doğurganlık üzerindeki etkilerini ortaya koymuştur. Ona göre ailesel üretim biçiminin hâkim olduğu toplumlarda kuşaklararası net varlık akışının yönü (net flow of wealth) çocuktan aileye doğru iken, bunlar kapitalist üretim biçiminin hâkim olduğu toplumlara doğru evrildikçe çocuğun özellikle eğitim masraflarının artmasından dolayı, kuşaklararası net varlık akışının yönü aileden çocuğa dönmektedir. Bir diğer deyişle artık ekonomik olarak zaten katkı sağlamayan çocuklar için bir de eğitimin zorunlu hale getirilmesi, çocuk yapmayı oldukça maliyetli kılmıştır (Kirk 1996). Yine Preston (1986: 178-179) “düşük doğurganlık pahasına, modern ekonomik gelişmişlik döneminde toplumsal değerlerin de yüksek nitelikli ve iyi eğitilmiş çocuk yetiştirme öneminin vurgulayacak bir biçimde yeniden örgütlendiğini” ve böylece yaşam boyu süren yeni bir sorumlu ebeveynlik anlayışının getirdiği fırsat maliyetinin nihayetinde düşük doğurganlığa yol açtığını belirtir. Dolayısıyla çiftlerin daha az sayıda çocuk yapmayı sosyal ve ekonomik olarak avantajlı bulmaya başlamaları, bir pratik olarak doğum kontrolünün de etik ve ahlaki açıdan

kabul edilebilir olmasını sağlamıştır (Rowland 2006). Bununla birlikte kadının daha fazla işgücü içerisinde yer almaya başlaması doğurganlığın düşüşündeki bir diğer önemli etkidir. Yine eğitimin, okulda kalma yıllarını uzatarak ilk evlenme yaşını, her iki cinsiyet için de ötelemesi bakımından doğurganlığı sınırlayıcı bir etkisi vardır. Zira kadının doğurganlığı, kadının teorik olarak doğurgan kabul edildiği dönem olan 15-49 yaşları arasında olmak üzere sınırlıdır.

Bütün bu faktörler nedeniyle 1980'ler itibariye Avrupa'da erişilmiş olan ileri düzeyde düşük doğurganlık ve ölümlülük oranları, bu toplumların Demografik Geçiş'in sonuna gelinmiş olduğunun habercisi olmuşlardır. Demografik Geçiş'e referansla Van de Kaa'nın (1987) ortaya koymuş olduğu İkinci Demografik Geçiş Kuramı, toplam doğurganlık hızının¹, nüfusun yenilenme seviyesi olan 2,1'in² de altına düşmeye başladığı 1965 yılı itibariyle Avrupa nüfuslarının yeni bir demografik geçişi tecrübe etmeye başladıklarını iddia etmektedir. Kuram, böylesi düşük doğurganlık hızlarına neden olan etmenleri açıklamakta, makro yapısal nedenlerin yanı sıra kültürel ve sosyal olarak bireylerin aile kurma ve doğurganlık davranışlarına odaklanmak gerekliliğini ortaya koymaktadır. Bir başka deyişle, İkinci Demografik Geçiş Kuramı, doğurganlık oranlarının nüfusun yenilenme seviyesinin de altına düştüğü özellikle 1980'ler sonrası dönemde doğurganlık düşüşünün altında yatan nedenlerin, Demografik Geçiş dönemi boyunca süregiden nedenlerden farklı olduğunu iddia etmektedir.

Kurama göre, Demografik Geçiş'i tanımlayan temel motivasyon, özgecilik (altruizm) iken, bunun yerini İkinci Demografik Geçişte bireycilik (individualism) almıştır. Bireylerin eğitim düzeylerinin yükselmesi ve peşinde

¹ Toplam Doğurganlık Hızı (TDH): Kadınların doğurganlık yaşamları süresince (15-49 yaşları arasında), söz konusu yaşa özel doğurganlık hızlarının geçerli olması durumunda doğuracakları toplam çocuk sayısı olarak tanımlanır (Koç vd., 2013: 59).

² Nüfusun yenilenme seviyesi, toplam doğurganlık hızının 2,1 olduğu duruma işaret eder. Doğan her iki çocuk anne ve babanın yerine geçecektir, ancak özellikle bebek ölümlülüğünün yüksek olduğu durumlarda daha da önemli olmak üzere doğan her çocuğun üreme çağına kadar yaşamasının garanti olmaması ve doğumda her 105 erkek bebeğe karşılık 100 kız bebek dünyaya gelmesi nedeniyle bu durumları telafi etmek için 0,1'lik ekstra bir telafi payına gereksinim bulunmaktadır (Rowland, 2006: 241).

koştuıkları kariyer hedefleri, toplumun tümünde görülen değerlerin dönüşümü ile “ailecilik”ten “bireycilik”e geçiş sonucunda çiftlerin sadece kendilerini tatmin edecek sayıda çocuk sahibi olmalarına neden olmuştur. Van de Kaa (1987), bu dönüşümü II. Dünya Savaşı’ndan sonra Avrupa toplumlarında muhafazakârlıktan ilerlemeciliğe bir başka deyişle eşitlik ve özgürlük öğelerine daha fazla vurgunun olduğu bir döneme doğru geçilmiş olmasıyla açıklamaktadır. Van de Kaa (2001), bir başka çalışmasında 20.yüzyılın ikinci yarısından bugüne Avrupa nüfuslarının geçirmekte olduğu bu dönüşümü, postmodernite ve onun türevleri üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Postmodernitenin günümüz çağında kendine özgü bir dünya görüşü (*Weltanschauung*) ve bir dönem ruhu (*Zeitgeist*) yarattığından bahsederek, bunun değerler sistemini kökten değişime uğratan önemli bir motivasyon olduğunu iddia eder. Yeni yerleşen bu değerlerin ise toplum içerisinde iki ayrı yolla yayıldığını ifade eder. Bunlardan ilki ihtiyaçlar hiyerarşisi hipotezidir, buna göre toplumlar modernleştikçe kişiler, kendini ifade etme, iyilik haline ve yaşamlarına anlam katacak eylemlere odaklanma gibi yüksek değerdeki ihtiyaçlara önem vermeye başlarlar. İkincisi ise, toplumsallaşma hipotezidir. Toplumsallaşma hipotezine göre ise toplumsallaşmanın özel biçimlerinin etkileri, doğum kohortlarının yaş piramidi boyunca geçiş göstermeleri nedeniyle toplum içerisinde izlenebilmektedir (Van de Kaa 2001: 324-325).

İkinci Demografik Geçiş’in temel dinamikleri arasında, özellikle zorla yaptırılan evliliklerin yerini bireylerin özgür iradeleriyle yaptıkları evliliklerin alması ve ilk evlilik yaşının yükselmesi sayılabilir. İkinci Demografik Geçiş’in teorize ettiği temel özellikler arasında ise şunlar yer almaktadır (Van de Kaa 1987: 11):

1. Evliliğin altın çağından birlikte yaşamaların (cohabitation) artış gösterdiği bir çağa geçiş,
2. Doğurganlıktaki düşüş,
3. Bireylerin kendilerini gerçekleştirmelerine (tatmin ve mutlu olmalarına) olanak verecek düzeyde çocuk sahibi olmaları,
4. Tek biçimli ailelerden pluralistik aile ve hane biçimlerine geçiş.

Aile ve hanehalkı örüntülerindeki bu çeşitlilik, evlenme-birlikte yaşama, boşanma-ayrılma, yeniden evlenme, doğurganlık davranışları ve

tercih edilen yaşam aranjmanlarına ilişkin olarak bireylerin, özellikle de kadınların geçiş öncesi dönemlerle karşılaştırıldığında daha özgür seçimler yapabilmelerine olanak tanıyan toplumsal bağlam sayesinde gerçekleşmektedir. Bu toplumsal bağlam kuşkusuz, sanayileşme ve kentleşme olgularıyla birlikte ele alınması gereken iktisadi üretim biçimleri ve ilişkilerindeki dönüşümü, kültürel norm ve değerlerin esnekliğini ve gücünü, son olarak da modernite sonrası toplumlarda bireyin bir toplumsal eyleyen olarak özgürce seçimler yapabilmesine ve kararlar alabilmesine olanak sağlayan düşünümselliği içermektedir. Modernliğin ilerlemesi ve gelenekten uzaklaşma sonucunda birey, düşünce ve eylemini sürekli olarak birbiri üzerine yansıtmaya başlar (Giddens 2004: 43). Böylece geleneksel toplumda doğruluğu tartışmasız kabul edilen davranışların, modernitede bireyin eylemliği ve özerkliğinin gelişmesi doğrultusunda ereğe dayalı bir niteliğe bürünmesi biçiminde ifade edilebilecek olan düşünümsellik, bireylerin doğurganlık davranışlarında da yansımaları bulur.

Özetle düşünümsel modernite çağının yükselişinden önce düşük doğurganlığa yol açan etmenlere ilişkin olarak Demografik Geçiş Kuramı, asıl olarak sanayileşme, kentleşme gibi makro yapısal dönüşümlere işaret etmektedir. Buna karşın düşünümselliğin modernitenin önemli bir boyutu haline dönüştüğü çağdaş dönemdeki daha da düşen doğurganlık oranlarını açıklamada İkinci Demografik Geçiş Kuramı, mikro ölçekte bireylerin bireysel erek temelli kararlarını etkileyen kültürel ve sosyal dönüşümlere odaklanmaktadır.

Ailecilikten Bireyciliğe Geçişte Değişen Doğurganlık Örüntüleri

Kolektivizmin bir türü olarak tanımlanabilecek olan “ailecilik”, bireyin kendi istek ve çıkarlarını ailenin çıkarlarının yanında daha az önemli görüldüğü bir değerler sistemine göndermede bulunur. Benzer biçimde Nehring (2011) aileciliğin, kişisel yaşam bağlamında bireysel yönelimlerden ziyade kolektif yönelimlerin tercih edildiği bir eğilim olduğundan bahseder. Buna karşın “bireycilik”, bireyi önceleyen ve bireyin istek ve çıkarlarının; topluluğun ya da daha özelden ailenin çıkarlarından daha önemli olduğu düşüncesine dayanan bir eğilim olarak tanımlanabilir. Ailecilikteki topluluğa ve/veya aileye yönelik aşırı bağlılık yerini; modern toplumla ilişkilendirilebilecek olan bireycilik anlayışında bireyin özerkliğine ve

eylerliğine bırakmıştır (Allik vd. 2004). Popenoe ise (1993) bu geçişi, bireylerin zamanlarını, paralarını ve enerjilerini aileleri yerine giderek kendilerinde harcamak istedikleri bir süreç olarak tanımlar ve böylece kültürel bir değer olarak aileciliğin ortadan kalkmaya yüz tuttuğundan bahseder. Lesthaeghe ve Surkyn (1988), kurumsal düzenlemeye karşın bireysel karar verebilme yeteneğinin vurgulandığı değerler sistemlerinin evlilik ve aileye ilişkin olarak farklı yaklaşımlara sahip olduğunu belirtirler. Buna göre kurumsal düzenlemede evlilik bir “kurum” olarak görülür; cinsel özgürlük reddedilir ve ebeveynliğe yüklenen anlam çocuk sahibi olmanın ve ebeveynlere saygı duymanın gerekli olduğu gibi çerçevelerce belirlenir. Buna karşın bireysel düzenlemede, evliliğin bir kurum olduğuna ilişkin böylesi bir vurgu söz konusu değildir, cinsel özgürlük hoşgörülle karşılanır ve ebeveynliğe yüklenen anlam ise bu bağlamda esnekler.

Günümüz toplumu, bir değerler sistemi olarak aileciliğin öneminin azalarak bunun yerine bireyciliğin giderek yükseldiği ve önem kazanmaya başladığı bir hal almıştır. Literatürde bu dönüşümü açıklayan üç farklı yaklaşım olduğu görülmektedir.

Bunlardan ilki, modern öncesi toplumda ailenin sahip olduğu işlevlerin modern kurumlara aktarımına ilişkin yapılan açıklamadır. Becker (1993: 349) aileciliğin yerini bireyciliğin alması biçiminde gözlemlendiği bu değişimi, geleneksel toplumda ailenin sahip olduğu işlevlerin modern toplumda çeşitli kurumlar tarafından etkin bir biçimde gerçekleştirilmeye başlanmasına bağlamaktadır.

İkinci yaklaşım ise bu değişimi, bireylerin gereksinimlerini karşılama potansiyeline sahip olan aile, piyasa ve devlet üçgeninde farklı birimlerin üstlendiği sorumluluk düzeyindeki değişim üzerinden açıklamaktadır. Burada ailenin, bireylerce sosyal ve ekonomik güvenceyi sağlayan temel kurum olarak görüldüğü modern öncesi toplumdan farklı olarak refah devletinin yükselişle birlikte modern toplumda devletin sorumluluk alanının, önceden ailenin sağladığı işlevleri yerine getirmesiyle görece arttığı savı yatmaktadır. Böylece Esping-Andersen’in (2003: 45) aileselleşme sürecinin bozumu (de-familialization) olarak adlandırdığı ve özellikle İskandinav ülkelerinde gözlenen refah rejiminin, bireylerin ailelerine duydukları gereksinimi azalttığını bunun yerine ekonomik kaynakları aile ya da evlilikteki

karşılıklıktan bağımsız olarak yönetmelerini en üst düzeye çıkaran bir sistem olduğunu belirtir. Refah devleti rejiminde istenen, aileye bağımlılığı değil bireyin bağımsızlığını sağlamaktır (Esping-Andersen 1990: 28). Bäck-Wiklund (2002: 173) ise örneğin İsveç aile politikasının doğrudan aileleri değil, aile üyeleri olarak bireyleri hedef alan bir refah anlayışını benimsediğini vurgular. Böylece refah devletinin yapıtaşı olan kolektivizmin paradoksal olarak yeni bir bireycilik türünü ortaya çıkardığını belirtir.

Üçüncü olarak ise toplumdaki ailecilik ve bireycilik eğilimlerindeki değişmeyi makro düzeyde yapısal farklılaşma bağlamında ele alan bir diğer yaklaşımdan bahsetmek olanaklıdır. Inglehart ve Baker (2000), sanayi öncesi toplumlarında aileye atfedilen önemin, sanayileşme ve buna koşut olarak modernleşmeyle birlikte tersine devrildiğinden bahsetmektedirler. Herhangi bir toplumdaki hâkim üretim biçimi, kendi değerler sistemini oluşturur. İşte bu nedenle dünyanın her yerinde kır ve kent, kendilerine özgü ve birbirinden son derece farklı değerler sistemlerine sahiptir. Büyük ölçüde tarımsal üretimin hâkim olduğu bir toplumun, zaman içerisinde sanayiye dayalı ekonominin hâkim olduğu bir topluma doğru evrilmesi hiç kuşkusuz değerlerde ve bu değerlere koşut davranışlarda önemli değişimleri beraberinde getirir. Doğurganlık davranışı da benzer biçimde aileciliğin temel norm olduğu toplumdan bireyciliğin temel norm olduğu topluma geçişle birlikte birtakım farklılaşmalar gösterir.

Günümüzde sanayileşme ve kentleşmenin beraberinde getirdiği yapısal farklılaşma, toplumların kültürel yapısında son derece önemli bir dinamik yaratmıştır. Örneğin Türkiye’de 1950’lerden başlayarak hızla tecrübe edilen kırdan kente göç, aileyi gerek yapısı gerek işlevleri ve gerekse sosyal ilişkileri bakımından kökten değişime uğratmıştır. Boratav (2004) kapitalistleşmeyle birlikte bireylerin ücretli işçi konumuna geçmelerine neden olan göçün “emeğin özgürleşmesi”ne bir başka deyişle emeğin pazarda satılabilir bir meta haline dönüşmesine yol açtığını iddia eder. Özbay (2015) ise aile konusu bağlamında ücretli işçiliğe geçişi Boratav’ın kavramsallaştırmasının bir adım ötesine geçerek “emeğin aileden özgürleşmesi” olarak adlandırmakta ve bu türden özgürleşmenin bireye ataerkil aile düzeninde bulunmayan bir takım ayrıcalıklar sunduğunu belirtmektedir. Kısacası kentsel çekirdek aile artık geleneksel geniş ailenin otoritesi ve tahakkümünden görece özgürleşmiştir. Aile üyeleri, pek çok

kollektivist toplumda görülen güçlü aile bağlarının yarattığı aile kuşatmışlığından (Sunar vd. 2005) bağımsızlaşmış; böylece kendi yaşamıyla ilgili kararlarını kendi almaya başlamıştır.

Bütün bu kaynaklardan beslenerek ilerleyen bu süreçte aile; yapı, işlev ve etkileşim boyutlarında bir takım dönüşümler geçirmiştir. Daha açık bir ifadeyle ailenin; hanehalkı büyüklüğü azalmış (OECD 2011), belirli işlevleri bürokratik kurumlara aktarılmış (Ogburn vd. 1955) ve üyeleri arasında daha eşitlikçi bir sosyal ilişkiler ağı kurulmaya başlanmıştır (Sayın 1990; Thornton vd. 2001). Toplumsal yapıda değişime neden olan bu faktörler, davranışları; davranıştaki değişimler ise aile içi rollerin gerçekleştirilmesine ilişkin toplumsal değerler algısını değiştirmiştir. Değerlerdeki değişim ise toplumsal değişme sürecini hızlandırmıştır (Preston 1986: 185).

Inglehart ve Welzel (2005) günümüzde bireysel yaşam tarzı tercihleri ve bireysel kendini ifadeye giderek daha fazla imkân tanıyan bir döneme geçilmekte olduğundan bahsetmektedir. Bu değişim, günümüzdeki birey davranışlarını ve bireyler arası ilişkileri kökten değişime uğratan en önemli faktörlerden biridir. Modernitenin ileri aşamalarında ise bireyciliğin yükselişiyle birlikte bireyler, daha yüksek derecede bir benlik bilinci ve farkındalığı ile kendi yaşamlarına dair kararları alma yetisine sahip olmaya başlarlar. Bu bireyselleşme süreci iki ana kaynaktan beslenerek ilerler. Bunlardan “ilki, bireyselleşme sürecinin demokratikleşmesi ve (bununla yakından ilişkili olarak) ikincisi de, toplumdaki temel koşulların (iş piyasası, hareketlilik ve eğitime duyulan ihtiyaç, emek ve sosyal kanunlar) bireyselleşmeyi onaylaması ve desteklemesidir” (Beck vd. 2002: 8). Modern öncesi dönemlerden günümüze toplumsal yapıda yerleşik olan eğilimlerin modern toplumla birlikte çözülüşü, bireyciliğin etkilerinin günümüz modern toplumunda daha fazla hissediliyor olmasıyla ilişkilendirilir. Bununla birlikte “bireyselleşme” kuramı yazarları olan Beck (2014: 193-195) ve Giddens (2010: 103-109), aslında bireyselleşmenin modern toplumun ayırt edici bir özelliği ve modern çağa özgü bir görüngü olmadığını vurgularlar. Bunun yerine iddiaları, yukarıdaki iddiamıza da paralel biçimde, düşünümsel modernite bağlamında öznel bilinç düzeyinde “birey”in konumunun irdelenmesi gerektiği konusunda benzerir.

Modern öncesi toplumda hemen her bireyin yaşam seyri üzerindeki belirli noktalarda benzer geçişler sergilediği standart biyografilerin yerini düşünümsel modernitede geleneksel ve standart olmayan ve rutinden uzak “seçim biyografileri” almıştır (Brannen vd. 2002: 514). Beck bu dönüşümün altında yatan temel nedenin bireyselleşme olduğunu belirtir ve ekler:

“Bireyselleşme, bu anlamda herkesin kendi biyografisinin verili sınırlamalardan kurtarılıp kendi ellerine verilerek açık ve karar vermeye bağımlı hale getirilmesi anlamını taşır (...) Bu yüzden hayat konularının ve süreçlerinin bireyselleşmesi, biyografileri de ‘öz-dönümlü’³ yapıyor: toplumsal bakımdan önceden tayin edilmiş biyografiler kişinin kendisinin ürettiği ve üretilmeye devam eden biyografiye dönüşüyor. Eğitim, meslek alanı, iş, oturulan yer, eş, çocuk sayısı vs. konularındaki kararlar ve bunlara bağlı tüm ikincil kararlar, artık kendiliğinden önümüze gelmiyor, bu kararların verilmesi gerekiyor” (Beck 2014: 205).

Giddens (2010), bireyin günümüzdeki gerçek anlamıyla ortaya çıkışını mümkün kılan koşulların moderniteyle birlikte var olmaya başladığından, “özgürleşme politikası” ve “yaşam politikası” olarak iki tür politikanın bu dönemde ortaya çıktığından bahseder. Ona göre birey, sömürüye dayalı, baskıcı ve eşitsiz koşullardan, gelenek ve adetlerin sabitliklerinden özgürleşme politikası sayesinde özgürleşir (Giddens 2010: 268). Ancak yine de Giddens (2011: 44) geleneksel sonrası toplumda dahi yaşam tarzı seçeneklerini oluşturan tercihlerin bireylerin ellerinde olmayan pek çok faktörce sınırlandırıldığını belirtir. Zira bireyler, hâkim değerler sistemiyle az çok tutarlı kararlar vermek zorunda kalırlar (Preston 1986: 177). Dolayısıyla bireylerin yaşamlarına ilişkin verecekleri kararlar, içinde yaşadıkları sistemin değerlerinden tamamen bağımsız olamaz; bireysel düzeyde dahi olsa alınacak kararlar ancak makro düzeyde gerçekleşen birtakım dönüşümlerin mikro düzeyde bireylerin değerlerini etkilemeleri sonucunda gerçekleşir.

Doğurganlık düşüşü bağlamında kadının cinsiyet temelli eşitsizliklerden özgürleşerek kariyer hedefleri doğrultusunda çalışma yaşamında etkin bir aktör olmayı hedeflemesi nedeniyle daha az sayıda çocuk

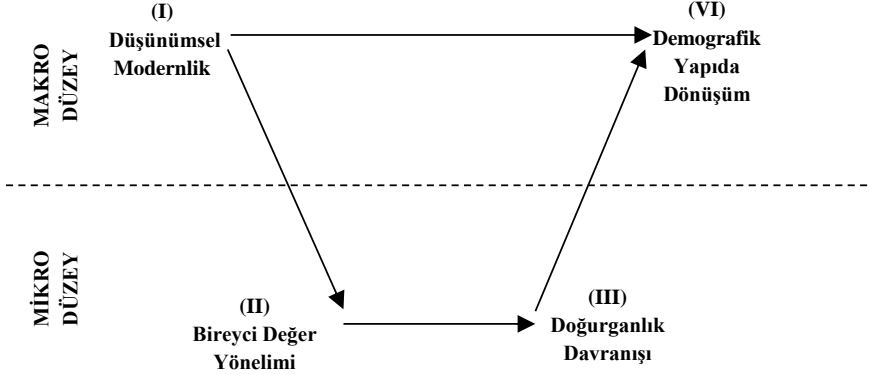
³ Yazar, orijinal dilinde -kendi üzerinde düşünümsel olan anlamında- “selbstreflexiv” ifadesini kullanıyor.

sahibi olmayı tercih etmesini mümkün kılan koşullar, özgürleşme politikası çerçevesinde değerlendirilebilir. Buna karşılık yaşam politikası, bu seçim özgürlüğünün sağladığı özgürleşmenin mümkün kıldığı hayata ilişkin kararlara, bir başka deyişle “hayat tarzı politikası”na göndermede bulunur (Giddens 2010: 267-268). Yukarıdaki örnekten devam edilecek olursa kadının kariyer yapmayı ve bu nedenle de daha az sayıda çocuk sahibi olmayı planlayarak bunu fiilen gerçekleştirmesi bir hayat tarzı tercihi olduğu için yaşam politikası olarak görülebilir. Beck’in de yukarıda işaret ettiği üzere, bireylerin kendi yaşamlarına dair kararlar almalarını ve seçimler yapabilmelerini mümkün kılan günümüz bağlamı, onların doğurganlık davranışına yön veren kararlarda da kendi belirledikleri bir yaşam politikasını icra etmelerini mümkün kılmaktadır. Ailenin yapısında ve işlevlerinde gözlenen pek çok değişimin etkilediği alanlardan biri olan doğurganlığın düşmesi eğilimi de benzer biçimde düşünösel modern toplumda “birey”in tek başına bir değer olduğunun keşfi üzerinden açıklanmaktadır.

İçinde bulunduğumuz çağda doğurganlık, küresel çapta düşüş eğilimi göstermektedir. Dünya nüfusunun %46’sı nüfusun yenilenme seviyesi (2,1) altında bir doğurganlık örüntüsü sergilemektedir (UN 2015a). Doğurganlık düşüşüne yol açan etmenler, doğurganlığın oldukça düşük seviyelerde olduğu, bir başka deyişle nüfusun yenilenme seviyesinin altında kaldığı, modern ve ötesi toplumlarda yalnızca yapısal farklılaşma süreçleri üzerinden açıklanamaz. Çağdaş dönemdeki düşük doğurganlığı açıklamada ekonomi temelli teorilerden daha fazlası gerekmektedir; bu da ancak “bireylerin amaçlarına ulaşmada gerek ereklere gerekse bunlara ulaşmak için gerekli gördükleri araçları belirleme hak ve özgürlüğü anlamına gelen bireysel ereğe ulaşmanın giderek artan öneminde” yatmaktadır (Lesthaeghe 1983: 429). Preston (1986: 187), II. Dünya Savaşı sonrasında görölen doğurganlık değişimin altında yatan en önemli nedenin özellikle Batı’daki düşünösel değişim olduğunu belirtir. Bir başka deyişle bu toplumlardaki doğurganlığın önemli düzeyde azalmış olduğu gerçeği, sanayileşme ve kentleşme gibi makro yapısal dönüşömlere ek olarak mikro düzeyde bireysel seçimler bağlamında aileciliğın öneminin giderek azalması, bunun yerine bireyciliğın yükselişöyle açıklanmaktadır. Bu bağlamda doğurganlık tercihleri, makro düzeyler (yapılar ve sistemler) ile mikro düzeyler (değerler ve davranışlar) arasındaki

ilişkiseliliği ortaya koyan sosyal kuramcı James S. Coleman (1990: 8)'ın kuvvet şemasına (Şekil 1) uyarlanabilir:

Şekil 1: Makro ve Mikro Düzeyler Arasındaki İlişkiselilik: Düşünümsel Modernliğin Demografik Yapıda Etkisi

Şekil 1'e göre *düşünümsel modernlik* (I), bireylerin kendi davranışları üzerinde düşünümsel oldukları bir değerler sisteminin yaratıcısıdır. Bu değerlerin içerisinde sayılabilecek olan *bireycilik* (II), bireylerin kendi bireysel benliklerini önceleyerek, özgürce seçimler yapabildikleri bir toplumsal bağlamı oluşturur. Bireyciliğin yükselişi ise doğurganlık meselesi özelinde bireylerin hiç evlenmemeyi tercih etmeleri, daha geç evlenmeyi ve/veya daha geç çocuk sahibi olmayı tercih etmeleri, gönüllü çocuksuzluğu seçmeleri veya kendilerini tatmin edecek düzeyde çocuk sahibi olmaları gibi dinamikler *dolaylı olarak düşük doğurganlık davranışı* (III) sonucunu doğurur. Nihayetinde ise doğurganlığı kaçınılmaz olarak düşük seviyelere taşıyacak olan bu aile kurma ve doğurganlık davranışlarının kümülatif toplamı, *demografik yapıda köklü bir dönüşümü* (IV) beraberinde getirir.

“İçinde bulunduğumuz bu çağ, demografik bir perspektiften bakıldığında, bireylere geniş çapta özgürlükler sunar ve bunun doğal bir sonucu olarak da çeşitliliği ve alışılmışın dışındaki kişisel seçimleri kabul eder” (Van de Kaa 2001: 296). Sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte emeğin aileden özgürleşmesi sonucunda, önemli kararlarda aile büyüklerinin etkisinin giderek azalması cinsiyetten bağımsız olmak üzere tüm bireylerin özgür

seçimler yapabilmesi önündeki engelleri kaldırmaktadır. Bireylerin bu bağlamda özgür kararlar almayı tercih ederek bunu fiilen gerçekleştirmeleri ancak bunun “bir hayat tarzı politikası” olarak değerlere ve normlara yerleşmesine bağlıdır.

Bu bakımdan Dünya Değerler Araştırması Türkiye’ye ilişkin verileri, beyanlarına dayalı olmak üzere bireylerin kendi yaşamları üzerinde sahip olduğu seçim ve kontrol özgürlüğün düzeyinin birbirini takip eden dönemler boyunca giderek artış göstermekte olduğuna işaret etmektedir. 1995-1998 yılları arasındaki üçüncü dalga araştırması⁴, bireylerin 10 üzerinden 4,43 ağırlıklı ortalamayla ortanın altında bir düzeyde seçim ve kontrol özgürlüğüne sahip olduklarına dair bulguyu ortaya koymaktadır. Bu düzey ilerleyen dönemlerde düzenli olarak yükselerek 1999-2004 yılları arasındaki dördüncü dalgada 5,3; 2005-2009 yılları arasındaki beşinci dalgada 6,74 ve nihayetinde 2010-2014 yılları arasındaki altıncı dalgada ise 7,36 olarak bulunmuştur. Yukarıda verisi paylaşılan seçim ve kontrol özgürlüğü düzeyinin Türkiye’nin Dünya Değerler Araştırması’nın yukarıda bahsedilen farklı dalgalarının işaret ettiği dönemlerin son yıllarındaki toplam doğurganlık hızlarının karşılaştırılması yoluyla, bu iki değişken arasında olası bir ilişki ortaya konmaya çalışılmıştır. TNSA-1998 verisine göre 1998 yılında 2,61 olan toplam doğurganlık hızı (Toros 1999), 2004 yılında 2,11’e; 2009 yılında ise 2,10’a düşmüş; ardından 2014 yılında az da olsa bir yükselme eğilimi göstererek 2,18’i⁵ bulmuştur (TÜİK 2014). Buna göre bireylerin beyanlarına dayalı olarak yaşamları üzerinde sahip olduğu seçim ve kontrol özgürlüğü düzeyi yükseldikçe, toplam doğurganlık hızının kabaca azalma eğilimi gösterdiği ifade edilebilir. Doğurganlık konusu özelinde özellikle kadınların özgür seçim yapabilme yetenekleri belirleyici olmaktadır. Nitekim Beck’e göre (2014: 196), bireyselleşmenin özgürleşme odaklarından biri de kadınların konumlarında meydana gelmiştir. Özbay’ın (2015: 77), Türkiye özelinde

⁴ Türkiye’nin dâhil olduğu ilk dalga, 1990-1994 yılları arasındaki ikinci dalga olmasına rağmen, “bireylerin kendi yaşamları üzerinde sahip olduğu seçim ve kontrol özgürlüğün düzeyi”nin ilk kez sorulduğu sorvey dalgasının 1995-1999 yıllarındaki üçüncü dalga olması nedeniyle analize bu zaman periyodundan itibaren başlanmıştır.

⁵ 2014 yılındaki hafif yükseliş, 2000’li yıllardan sonraki doğurganlığı teşvik edici politikaların kümülatif bir yansıması olarak görülebilir (bkz. Peker, 2016).

kadınların karar alma süreçlerine katılımlarının artmasıyla birlikte doğurganlıkta önemli düşüşlerin meydana gelebileceğini ifade etmesi bu bağlamda önemlidir.

Demografik dinamiklerden biri olan doğurganlık, diğer dinamiklere göre bireysel kararlardan daha fazla etkilenmektedir. Dolayısıyla nedenleri bakımından ayrıntılı çözümlenmeler yapabilmek için, doğurganlığın son derece düşük seviyelere indiği günümüzde sosyal demografinin sunduğu bir takım analiz araçlarının kullanıma sokulması özellikle kaçınılmaz bir hal almıştır. Bu bakımdan özellikle kültüre ve daha özelde ise değerler ve düşünsel sistemlerdeki değişimlere odaklanan yaklaşımlara ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Nitekim farklı kültürel mirasa sahip ülkeler İkinci Demografik Geçiş'i farklı zamanlarda ve bu nedenle de, farklı hız ve etkide yaşarlar (Van de Kaa 2001: 324). Zira düşünsel sistemler ne tüm zamanlarda süreklilik gösterir ne de tüm toplumlarda tek biçimlidir (Lesthaeghe 1983:411-412). Demografik davranışın çeşitliliğinde "kurumsal yaklaşım"ın yerine kültürün önemine vurgu yapan "güdülenme yaklaşımı", "kültür"ün benzer ekonomik koşullara sahip toplumlardaki bireylerin farklı demografik davranışlara nasıl sahip olabildiğini ya da aynı coğrafi bölgede yer alan toplumlarda ekonomik koşullar değişse de demografik davranış biçiminin neden değişmediğini anlamada son derece önemli bir analitik yöntem olduğuna işaret etmektedir (Hammel 1990).

Sonuç

Genelikle modern toplumlarda toplum ile birey arasında aracı bir kurum görevi gören aile, bireyin aracısız bir biçimde toplumun en küçük birimi olarak varlık gösterdiği ileri modern toplumlarda pek çok işlevini yitirmiştir. Buna rağmen toplum-aile-birey üçgeni arasındaki etkileşimin dönüştüğü bu toplumlarda dahi aile, toplumsal sistemin önemli bir parçası olmayı sürdürmektedir. Toplumsal sistemin bir alt-sistemi olması nedeniyle aile, toplumsal değişme süreçlerine duyarlı bir yapı sergilemektedir. Aile, yapısı, işlevleri ve etkileşimleri bağlamında önemli değişimler göstermiştir. Günümüzde ailede gözlenen bu değişimlere paralel olarak doğurganlık da, hızlı ve geri döndürülmesi zor bir azalma eğilimi göstermektedir. Dünya çapında gözlenen bu değişim, dünya üzerindeki nüfusların yaklaşık olarak yarısının, nüfuslarının yenilenmesi önünde engel teşkil edecek düzeyde düşük

doğurganlık oranlarına sahip olmaları sonucunu doğurmuştur. Bu eğilimin ilk olarak gözlemlendiği Batı Avrupa nüfuslarındaki aile kurma ve doğurganlık örüntülerinin değişimi, Batılı sosyal demografi literatürünü, nüfusa ilişkin analizlerde yapısal farklılaşmaya ek olarak değerlerin ve düşünsel sistemlerin değişimini incelemeye yöneltmiştir. Bu bağlamda İkinci Demografik Geçiş Kuramı, bireylerin aile kurma ve doğurganlık tercihlerinde, topluluğun istek ve çıkarlarının ön planda tutulduğu özgeci bir düşünsel sistemden, bireyin kendini gerçekleştirmesini önceleyen bireyci bir düşünsel sisteme geçilmesinin belirleyici olduğunu vurgulamaktadır.

Toplam doğurganlık hızının kabaca nüfusun yenilenme seviyesinin üstünde olduğu durumlardaki doğurganlık düşüşün nedenleri, Demografik Geçiş Kuramı'nın iddia ettiği üzere sanayileşme ve kentleşme gibi makro olgular aracılığıyla çözümlenebilir. Oysa doğurganlığın oldukça düşük olduğu nüfuslarda (özellikle de nüfusun yenilenme seviyesinin altında olduğu nüfuslarda) doğurganlıktaki azalma eğilimini çözümleyebilmek için sanayileşme ve kentleşme gibi makro olgulara ek olarak, mikro düzeyde bireylerin aile kurma ve dolaylı olarak doğurganlık tercihlerine de yer vermek, bir başka deyişle bu nüfusları İkinci Demografik Geçiş Kuramı'nın önerdiği değerler ve düşünsel sistemlerdeki değişim perspektifinden çözümlenmek gerekmektedir. Geleneksel ve hatta modern toplumda doğruluğu tartışmasız kabul edilen standart ve rutin davranışların yerini; bireylerin özgür seçimler yapabilmelerini mümkün kılan düşünömsel modernitede bireysel kararların yön verdiği davranışlar alır. Bu bağlam, özelde bireyin aile kurma ve doğurganlık davranışlarına ilişkin kararlarında, aileciliği temel alan bir değer sistemi yerine bireyciliği temel alan bir değer sistemi içerisinde eylemesini de içerir.

Her ne kadar kuram, özellikle Batılı nüfusların aile kurma ve doğurganlık davranışının altında yatan motivasyonları açıklama amacı taşıyor olsa da; Türkiye'nin de aralarında bulunduğu pek çok ülkeye ilişkin demografik projeksiyonlar demografik geçişini henüz tamamlamamış olan bu nüfusların doğurganlık hızlarının çok da uzak olmayan bir gelecekte yenilenme seviyesinin altına düşeceğine işaret etmektedir (bkz. UN 2015b). Nitekim Türkiye özelinde, Koç ve meslektaşlarının (2010) Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 2008 verilerine dayanarak yapmış olduğu analizler, 1930'larda 7 olan kadın başına düşen toplam doğurganlık hızının; 2014 yılı

itibariyle 2,17'ye düşmüş ve böylece nüfusun yenilenme seviyesinin hemen üzerinde seyretmeye başlamış olduğuna işaret etmektedir. Buna ek olarak, Türkiye'de doğurganlık, coğrafyasal olarak homojen bir örüntüye sahip değildir. Nitekim 2014 yılı itibariyle (TÜİK 2014), Türkiye'de 68 ilin toplam doğurganlık hızı, nüfusun yenilenme seviyesinin altındadır. Düşük toplam doğurganlık hızlarına sahip bu iller arasında Kırklareli (1,56), Çanakkale ve Eskişehir (1,57), Zonguldak (1,59), İzmir (1,73), Bursa (1,92) örnek gösterilebilir. Böylece Türkiye'nin heterojen sosyo-kültürel yapısının aile kurma ve doğurganlık davranışı üzerindeki yansımalarını görmek mümkün olmaktadır.

Bu makale yoluyla, yeni aile kurma biçimleri ve dönüşen doğurganlık eğilimlerine ilişkin olarak değerler ve düşünsel sistemlerdeki değişimleri referans noktası alan İkinci Demografik Geçiş Kuramı'nın, hâlihazırda ileri düzeyde düşük doğurganlık örüntüleri sergilemekte olan ve ayrıca toplam doğurganlık hızının nüfusun yenilenme seviyesinin hemen üzerinde seyrettiği ancak yakın gelecekte düşük düzey doğurganlığa sahip olması muhtemel Türkiye gibi nüfuslardaki bu eğilimi açıklamada, yapısal nedenlere gönderme yapan diğer yaklaşımlarla birlikte başvurulması gereken bir analiz aracı olduğunu göstermeye ve konuya ilişkin çözüm önerileri getirmeye yönelik makro ve mikro düzeylerdeki dinamikler arasında bir köprü kuran bütünlüçü kuramsal bir bakış açısının önemi vurgulanmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar

Allık, Jüri ve Anu Realo (2004). "Individualism-collectivism and Social Capital". *Journal of Cross-Cultural Psychology*, C. 35, S. 1, s. 29-49.

Bäck-Wiklund, Margareta (2002). "The Family and the Welfare State: A Route to De-Familialization". *Autonomy and Dependence in the Family*, Ed: Rita Liljeström ve Elisabeth Özdalga, İstanbul: Numune Matbaası, s. 157-175.

Beck, Ulrich (2014). *Risk Toplumu: Başka Bir Modernliğe Doğru*. Çev: Kazım Özdoğan ve Bülent Doğan, İstanbul: İthaki Yayınları.

Beck, Ulrich ve Elisabeth Beck-Gernsheim (1995). *The Normal Chaos of Love*. Malden: Blackwell Publishers.

- Beck, Ulrich ve Elisabeth Beck-Gernsheim (2002). *Individualization: Institutionalized Individualism and Its Social and Political Consequences*. Gateshead: Atheneum Press Sage Publications.
- Becker, Gary Stanley (1993). *A Treatise on the Family*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Boratav, Korkut (2004). *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Brannen, Julia ve Ann Nilsen (2002). "Young People's Time Perspectives: From Youth to Adulthood". *Sociology*, C. 36 S. 3, s. 513-537.
- Caldwell, John C. (1976). "Toward a Restatement of Demographic Transition Theory". *Population and Development Review*, C. 2, S. 3-4, s. 321-366.
- Caldwell, John C. (1978). "A Theory of Fertility: From High Plateau to Destabilization". *Population and Development Review*, C. 4, S.4, s. 553-577.
- Caldwell, John C. (2005). "On Net Intergenerational Wealth Flows: An Update". *Population and Development Review*, C. 31, S. 4, s. 721-740.
- Coleman, James S. (1990). *Foundations of Social Theory*. Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Esping-Andersen, Gøsta (1990). *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Esping-Andersen, Gøsta (2003). *Social Foundations of Postindustrial Economies*. New York: Oxford University Press.
- Giddens, Anthony (1996). *Introduction to Sociology*. New York: W.W. Norton ve Company, Inc.
- Giddens, Anthony (2004). *Modernliğin Sonuçları*. Çev: Ersin Kuşdil, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, Anthony (2010). *Modernite ve Bireysel Kimlik: Geç Modern Çağda Benlik ve Toplum*. Çev: Ümit Tatlıcan, İstanbul: Say Yayınları.
- Giddens, Anthony (2011). *Sosyolojinin Savunusu: Makaleler, Yorumlar ve Yanıtlar*. Çev: İbrahim Kaya, İstanbul: Say Yayınları.

Goode, William J. (1968). "The Role of the Family in Industrialization". *Selected Studies in Marriage and the Family*, Ed: Robert F. Winch ve Louis Wolf Goodman, New York: Holt, Rinehart ve Winston Inc., s. 64-70.

Hammel, Eugene A. (1990). "A Theory of Culture for Demography". *Population and Development Review*, C. 16, S. 3, s. 455-485.

Inglehart, Ronald ve Christian Welzel (2005). *Modernization, Cultural Change and Democracy: The Human Development Sequence*. New York: Cambridge University Press.

Inglehart, Ronald ve Wayne E. Baker (2000). "Modernization, Cultural Change, and the Persistence of Traditional Values". *American Sociological Review*, C. 65, S. 1, s. 19-51.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem (1982). "Türkiye'de Çocuğun Değeri, Kadının Rolü ve Doğurganlığı". *Türk Toplumunda Kadın*, Ed: Nermin Abadan-Unat, İstanbul: Araştırma, Eğitim, Ekin Yayınları. s. 73-96.

Kağıtçıbaşı, Çiğdem ve Bilge Ataca (2005). "Value of Children and Family Change: A Three-Decade Portrait from Turkey". *Applied Psychology: An International Review*, C. 54, S. 3, s. 317-337.

Kirk, Dudley (1996). "Demographic Transition Theory". *Population Studies*, S. 50, s. 361-387.

Koç, İsmet vd. (2010). *Türkiye'nin Demografik Dönüşümü: Doğurganlık, Aile Planlaması, Anne-Çocuk Sağlığı ve Beş Yaş Altı Ölümlerdeki Değişimler 1968-2008*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.

Koç, İsmet vd. (2013). "Doğurganlık". *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 2013*, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Yayını, Yayın No: NEE-HÜ.14.01, Ankara: Elma Teknik Basım Matbaacılık. s. 59-73.

Kongar, Emre (1970). "Türkiye'de Aile: Yapısı, Evrimi ve Bürokratik Örgütlerle İlişkileri". *Amme İdaresi Dergisi*, C. 3, S. 2, s. 58-83.

Lesthaeghe, Ron (1983). "A Century of Demographic and Cultural Change in Western Europe: An Exploration of Underlying Dimensions". *Population and Development Review*, C. 9, S. 3, s. 411-435.

Lesthaeghe, Ron ve Dominique Meekers (1986). "Value Changes and the Dimensions of Familism in the European Community". *European Journal of Population*, S. 2, s. 225-268.

Lesthaeghe, Ron ve G. Moors (2000). "Recent Trends in Fertility and Household Formation in the Industrialized World". *Review of Population and Social Policy*, S. 9, s. 121-170.

Lesthaeghe, Ron ve Johan Surkyn (1988). "Cultural Dynamics and Economic Theories of Fertility Change". *Population and Development Review*, C. 14, S. 1, s. 1-45.

Nehring, Daniel (2011). "Negotiated Familism: Intimate Life and Individualization among Young Female Professionals from Mexico City". *Canadian Journal of Latin American and Caribbean Studies*, C. 36, S. 71, s. 165-196.

Notestein, Frank W. (1945). "Population- The Long View". *Food for the World*, Ed: Theodore W. Schultz, Chicago: University of Chicago Press.

OECD, 2011, *Doing Better for Families*, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/9789264098732-en>

Ogburn, William Fielding (1964). *Social Change with Respect to Culture and Original Nature*. Gloucester, Mass: The Viking Press Inc.

Ogburn, William Fielding ve M. F. Nimkoff, (1955). *Technology and the Changing Family*. Massachusetts: The Riverside Press.

Özbay, Ferhunde (2015). *Dünden Bugüne Aile, Kent ve Nüfus*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Peker, Mümtaz (2016). "Türkiye'de Nüfussal Dönüşüm". *Sosyoloji Dergisi*, S. 34, s. 133-196.

Popenoe, David (1993). "American Family Decline, 1960-1990: A Review and Appraisal". *Journal of Marriage and Family*, C. 55, S. 3, s. 527-542.

Preston, Samuel H. (1986). "Changing Values and Falling Birth Rates". *Population and Development Review*, S. 12, Ek Sayı: Below-Replacement Fertility in Industrial Societies, s. 176-195.

Rowland, Donald T. (2006). *Demographic Methods and Concepts*. New York: Oxford University Press.

Sayın, Önal (1990). *Aile Sosyolojisi*. Bornova: Ege Üniversitesi Basımevi.

Sunar, Diane ve Güler Okman Fişek (2005). "Contemporary Turkish Families". *Families in Global Perspective*, Ed: Jaipaul Roopnarine ve Uwe P. Gielen, Allyn Beacon/Pearson. s. 169-183.

Thompson, Warren S. (1929). "Population". *The American Journal of Sociology*, C. 34, S. 6, s. 959-975.

Thornton, Arland ve Linda Young-De-Marco (2001) "Four Decades of Trends in Attitudes toward Family Issues in the United States: The 1960s through the 1990s". *Journal of Marriage and Family*, S. 63, s. 1009-1037.

Toffler, Alvin (2008). *Üçüncü Dalga*. Çev. Selim Yeniçeri, İstanbul: Koridor Yayıncılık.

Toros, Aykut (1999). "Doğurganlık". *Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması 1998*, Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Yayını, Calverton, Maryland: Macro International Inc., s. 35-44.

TÜİK (2014). Türkiye İstatistik Kurumu Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü, Doğum İstatistikleri, www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1592. [Erişim: 22.11.2016]

UN (2015a). United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division, Population Division, World Fertility Patterns, Data Booklet, (ST/ESA/SER.A/370).

UN (2015b). United Nations Department of Economic and Social Affairs Population Division, World Population Prospects, The 2015 Revision, <https://esa.un.org/unpd/wpp/DataQuery/> [Erişim: 04.11.2016]

Van de Kaa, Dirk J. (1987). "Europe's Second Demographic Transition". *Population Bulletin*, C. 42, S. 1, s. 2-57.

Van de Kaa, Dirk J. (2001). "Postmodern Fertility Preferences: From Changing Value Orientation to New Behavior". *Population and Development Review*, S. 27, Ek Sayı: Global Fertility Transition, s. 290-331.

Mettursun, Turdi (2018). "Uygur Türkçesinde Dilbilgisel Zaman İşaretleyicisi Olarak {-i/y} Eki". *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 19, S. 35, s. 893-918.

DOI: 10.21550/sosbilder.387657

UYGUR TÜRKÇESİNDE DİLBİLGİSEL ZAMAN İŞARETLEYİCİSİ OLARAK {-i/y} EKİ

Turdi METTURSUN*

Gönderim Tarihi: Ocak 2018

Kabul Tarihi: Nisan 2018

ÖZET

Yeni Uygur Türkçesinde {-i/y} eki, eylem çekiminde sık kullanılan dilbilgisel zaman işaretleyicilerinden biridir. Bu ek, farklı bağlamlara göre gelecek zamanı, şimdiki zamanı, geniş zamanı ve hatta nadir olarak geçmiş zamanı dahi anlatır. Literatürde bu ek hakkında, işaret ettiği farklı zaman dilimleri göz önünde bulundurularak çeşitli açıklamalar yapılmış ve ek, değişik terimlerle adlandırılmıştır. Ancak çalışmalarda farklı zamanlara gönderme yapmasına neden olan kılınış, zaman belirteçleri gibi etkenler ayrıntılı olarak ele alınmamıştır. Bu çalışmada {-i/y} ekinin tarihsel gelişimine ve Yeni Uygur Türkçesindeki kullanımı üzerindeki çalışmalara kısaca göz atılacak. {-i/y} ekine ilişkin örnek cümleler eylemin kılınış türüne göre sınıflandırılarak anlatılan zaman farklılıkları üzerindeki kılınışın etkileri incelenecek. {-i/y} ekinin anlattığı zamanı belirleyen ve kılınışı etkileyen zaman belirteçleri gibi sözlüksel ve bağlamsal etkenler açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Uygur Türkçesi, {-i/y} eki, zaman, kılınış, zaman belirteci*

* Doktora Öğrencisi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, turdiqara@hotmail.com (Resmi kayıtlarda adı ve soyadı: Tuerdi Marittuersun)

On the Tense Marker {-i/y} in Modern Uyghur

ABSTRACT

Suffix {-i/y} is one of the most used tense markers in modern Uyghur. it is a multi-functional suffix that, in different contexts, can express future, present, aorist and even sometimes past tense. In some studies, different accounts have been given on the functions of this suffix and various terms were used. Although there are some studies that mainly focused on the tense marking function of this suffix, the important factors such as actionality and temporal adverbs, which are essential for expressing different tenses, were not taken into explanations. In this paper, we will, firstly, look back into the historical development of this suffix, and give a short review on previous studies. Then, examples of suffix {-i/y} will be classified according to actionality of verbs, tense expressed by {-i/y} will be analyzed. Other factors, such as temporal adverbs that determine tense and affect actionality, are also considered in analysis.

Key words: *Uyghur Turkish, suffix {-i/y}, tense, actionality, temporal adverbs*

Giriş

{-i/y} eki, Uygur Türkçesinde çok sık rastlanan bir ek olduğu için Uygur Türkçesi üzerine hazırlanmış gramer kitapları ve zaman konusuyula ilgili her çalışmada mutlaka değinilen yapılardan biridir. Bu ek, bir zaman işaretleyicisi olarak farklı bağlamlarda, birbirinden farklı dilbilgisel zamanlara işaret eder. Yani, olayın konuşma zamanına göre farklı zaman dilimlerinde gerçekleşmesini anlatır. Literatürde bu çok işlevli ek için farklı açılardan incelenmesi ve ekin birbirinden ayrı işlevlerine odaklanılmasından ötürü değişik hatta karşıt adlandırmalar ve açıklamalar ortaya çıkmıştır.

Makalede {-i/y} ekinin farklı işlevleri, Çağdaş Uygur edebiyatı yazarlarından Halide İsrail'in "Keçmiş" (Geçmiş) adlı romanında incelenip ekin tarihsel gelişimine kısaca göz atıldıktan sonra literatürdeki adlandırmalar hakkında açıklamalar yapılmıştır. Sonra söz konusu ekin zaman bildirme işlevlerinde gösterdiği farklılıklarına neden olan kılınmış, zaman belirteci vb. sözlüksel ve bağlamsal etkenler değerlendirilerek örneklerle açıklanmaya çalışılmıştır.

- (1) *Sen bilmeysen, sel çoŋ bolġin, ŧu çaġda bularni öġitimen, muŧu kitablirimni këyin saŋa qaldurimen.* (Keçmiş 296) *Sen bilmezsin, biraz daha büyü, o zaman bunları öġreteceġim, kitaplarımı da sana bırakacaġım.*
- (2) *Men silerniŋ muŧu xaraktirinlarni nahayiti yaxŧi körimen?! (Keçmiş 312)* *Sizin bu karakterlerinizi çok beġeniyorum?!)*
- (3) *Bolupmu Dilmurat baş kötürmey kitab oquydu.* (Keçmiş 299) *Özellikle Dilmurat başını kaldırmadan kitap okur.*
- (4) *Axŧam bizniŋ yataqqa ikki xenzu qiz keptu. Qaysibir zavuttin kelduq deydu.* (Keçmiş 274) *Akŧam bizim odaya iki Çinli kız geldi. Bir firmadan geldiklerini söylediler.*

Yukarıda verilen örneklerdeki eylemlerin hepsi {-i/y} zaman iŧaretleyicisiyle çekimlenmiş olsa da her biri deġişik zaman dilimlerinde gerçekleşen olayları anlatmaktadır. (1)'de *bilmeysen* yüklemi *bil-* eyleminin ŧimdiki zamanda sürmekte olduġunu ifade ederken *öġitimen* ve *qaldurimen* yüklemeleri, *öget-* ve *qaldur-* eylemlerinin gelecek zamanda gerçekleşeceġini ifade etmektedir. (2)'de *yaxŧi kör-* eyleminin ŧimdiki zamanda sürmekte olduġu ifade edilmektedir. (3)'te *kitab oqu-* eyleminin geniş bir zaman diliminde tekrarlı gerçekleştiġi ifade edilerek geniş zaman anlatılmaktadır. (4)'teyse *deydu* yüklemi, *de-* eyleminin konuşma zamanından önce, yani geçmiş zamanda gerçekleşmiş olduġunu anlatmaktadır.

Tarihî Geliŧimi ve Biçimsel Oluŧumu

Abduréhim Rahman, Arslan Abdulla Tehur ve diġerleri, {-A/-y} ekinin {v-i<-A/-y(-du<-dur<turur)} birleşik yapısından evirilerek bugünkü duruma geldiġini kaydetmişler. Bu yapının en erken olarak Dîvânu Lugâti't-Türk'te rastlandığını ve Harezmi döneminde yaygınlaşmaya başladığından söz etmişlerdir (Rahman 2014: 113, Tehur vd. 2010: 1730).

Harezmi Türkçesiyle ilgili makalesinde János Eckmann, {-a (-u,-yu) turur + ŧahıs zamiri} yapısını ŧimdiki zaman biçimi olarak tanıtır. Anlamını *ŧimdiki, ŧu andaki eylem* olarak açıklar. Kıŧaş-i Rabġuzi ve Nehcü'l Ferâdis'ten ŧu örnekleri gösterir: “*kanda kaçıp bara turur sän (nereye kaçıp gidiyorsun?) (Rab 12v: 3) Bu evniŋ yıkuġklarını iŧlah kılu turur miz (bu evin*

yıkıklarını tamir ediyoruz) (NF 436: 13)” (2011: 33). Eckmann, bu şimdiki zaman şeklinin 14. yüzyıl metinlerinde henüz oldukça seyrek olduğunu ve 14. yüzyıl metinlerinde geniş zaman yerine kullanılan bu şeklin ilkin Çağataycada genel şimdiki zaman şekli hâline geldiğini belirtir. Londra’daki Kısaş-i Rabguzi yazmasında görülen *yığlay mæn* (*ağlıyorum*), *ohşay sæn* (*benziyorsun*), *işitmây siz* (*işitmiyorsun*) gibi Çağatayca şimdiki zaman şekillerinin Harezmi devrinin diğer metinlerinde bulunmadığından söz eder (2011: 34).

Eckmann, Çağatayca El kitabı’nda *Zarf Eylemlerinden Yapılan Kipler* başlığı altında şimdiki zaman kipi olarak “*eylem tabanı + -a/-e/-y (+dur) +kişi zamirleri*” yapısını gösterir. Birinci ve ikinci teklik ve çokluk kişilerin genellikle *-dur* eki almadığını belirtir ve şu örnekleri verir: *tapa mæn*, *tapa sæn*, *tapa biz*, *tapa siz*. Olumsuzluk biçimi içinse *almaydur mæn* “almıyorum”, *körünmey sæn* “görünmüyorsun” *êşitmeydürler* “işitmiyorlar” örneklerini gösterir (2017: 129–130).

Görüldüğü gibi, asıl biçimi {-a (-u,-yu) turur + şahıs zamiri} olan bu yapının kullanımı, Harezmi döneminde yaygınlaşmaya başlar. Zamanla yapıyı oluşturan *turur* birimi *dur* biçimine gelir. Çağatay Türkçesi dönemine gelindiğinde birinci ve ikinci kişilerde *dur* (*turur*) erir, yalnız üçüncü kişide {-*dur*} kullanılır.

20. yüzyılın ortalarına kadar {-a/-e} ekinin daralmış hâli olan {-i} biçiminin henüz tam olarak yaygınlaşmamış olduğu görülür. *Yalkan* gazetesinin 1947 yılı 10 Temmuz’unda çıkan ilk sayısında *häräkät qilidu*, *dävät qilidu*, *kürüş qilidu*, *qarşi turidu*, *tärşidu*, *orun beridu*, *täkdirläşni izdidu*, *tärşidur*, *qarşi turidur* gibi örnekler (bk. Habibe Yazıcı Ersoy 2008: 663–665); 13 Temmuz’daki 2. sayısında *anlaymiz*, *ispatlaydur*, *yoqalmaydur*, *körimiz*, *basmaydur*, *yaşitidur* gibi örnekler (bk. Yazıcı Ersoy 2008: 417–418) rastlanırken, 22 Eylül 1947 tarihli *Erk*¹ gazetesinde *tuğduradur*, *isteydurler*, *bola’aladur*, *birleşedur*, *k’eltüredur* gibi {-a/-e} ekinin ünlü daralmasına uğramadığı örnekler rastlanır. Üçüncü kişide kullanılan {-*dur*}

¹ *Erk* gazetesinin bu sayısından bir sayfa, *Erkin Asiya Radi’osu* haber sitesinde 1 Şubat 2016 tarihli, “Altay neshriyatı’ning dunyagha kelginige 70 yil boldi” başlıklı yazıda ek olarak verilmiştir. (Erişim: 28 Ocak 2018).

eki ise *Yalkın*'daki örneklerin bir kısmında *r* ünsüzünün düşmesiyle {-*du*} biçimine gelmiştir.

Çağdaş Uygur Türkçesinde bu ek, ünsüzlerin sonuna {-*i*} olarak eklenir. Ünlülerin sonundaysa tamamıyla eriyerek aslen yardımcı ünsüz vasfında olan {-*y*} ile işaretlenir. Üçüncü kişide *turur* (-*dur*)'un kalıntısı {-*du*} ile beraber {-*i/y-du*} biçiminde kullanılır (Örneğin, *kél-i-men*, *oqu-y-sen*, *két-i-du*).

Uygur Türkçesinde Zaman İşaretleyicisi Olarak {-i/y} Eki

{-i/y} eki, eklendiği eylemin ifade ettiği hareketi bağlam değişikliğine göre zaman çizgisi üzerindeki her zaman dilimine yerleştirme imkânı sağladığı için Çağdaş Uygur Türkçesinde en çok rastlanan kip biçimi hâline gelmiştir. Uygur Türkçesi üzerine hazırlanmış gramer kitapları ve zaman kategorisiyle ilgili çalışmalarda sıklıkla gelecek zaman eki olarak; kimilerine göre de şimdiki- gelecek zaman eki veya geçmiş dışı zaman eki olarak birbirinden farklı terimlerle adlandırılmaktadır. Bu ek üzerindeki farklı görüşler şöyledir:

Abduveli Qaydarov ve diğerleri bu eke, şimdiki zaman başlığı altında yer verir. -*A(e/y)* ekiyle çekime girip sonra kişi ekleri alan eylem biçimlerinin daha sonlanmamış, hâlen devam etmekte olan hareketi anlattığında şimdiki zamanı ifade ettiğini kaydeder. Gelecek zaman başlığı altında yine bu ekin şimdiki zaman biçimi olmasına rağmen eylemin leksik anlamı veya kontekste bağlı olarak gelecek zamanı da anlatabileceğinden söz eder (1983: 311–320).

Emir Nadzhipovich Nadzhip, çalışmasında söz konusu eki, *present-future tense* olarak değerlendirir (Nadzhip, 1971: 123).

Zhao Xiangru ve Zhu Zhining, bu eki *şimdiki- gelecek zaman eki* olarak adlandırır. Şimdiki- gelecek zamanın, şimdiki zamanı ve gelecek zamanı anlatması dışında bazen geniş zamanı da anlatabildiğini; bu farklılıkların çoğu durumda belirli bir dil ortamına (kontekste) dayanılarak belirleneceğini bildirir. Belirli şartlarda çoktan gerçekleşmiş olay, durum veya kişi hayatı hikâye biçiminde anlatıldığında geçmiş zamanı da ifade edebildiğini kaydeder (1985: 86–88).

Hemit Tömür, zaman bakımından geçmiş ve şimdiki zaman olmak üzere iki, hâlde (görünüşle) beraber dokuz çeşit olarak sınıflandırdığı hâl-

zaman biçimleri arasında {-i/y} ekini {-(X)r} ekiyle beraber “*vastisiz bayan meylideki pütmişgen hazırqi zaman hever şekli*” (vasıtasız beyan kipindeki bitmemiş şimdiki zaman yüklem biçimi) olarak adlandırır (1987: 299). Yi Kunxiu ve Gao Shijie de aynı görüşü savunur (1998: 246–348).

Sultan Mahmut Kaşgarlı, söz konusu eki, gelecek zaman başlığı altında değerlendirir. Geniş zaman başlığı altındaysa {-i/y} ekinin üçüncü kişi kullanım biçimi olan {-i/y-du}’daki {-du} birimini bir geniş zaman eki olarak gösterir ve şöyle açıklar: “-du (*durur*): bu ekin eski Türkçedeki -durur’dan geldiği bilinmektedir. Yeni Uygur Türkçesinde -du eki çok yönlü fonksiyona sahip olup onun bu fonksiyonlarından biri de geniş zaman eki olarak vazife göstermektedir” (1992: 161–166).

Hülya Kasapoğlu Çengel, {-i/y} ekini gelecek zaman eki olarak tanıtır ve farklı işlevlerini şöyle sıralar: “1. Bu zamanın asıl fonksiyonu bir hareketin gelecekte olacağını bildirmektir. 2. Bazı metinlerde bu ekin çoğunlukla geniş zamanı ifade ettiği görülür. 3. Aynı metinlerde bu gelecek zaman ekinin şimdiki zaman fonksiyonlarında kullanıldığına da rastlanır. 4. Bir metinde gelecek zaman emir fonksiyonunda kullanıldığı da görülür” (1998: 59–63).

Cheng Shilinag ve diğerleri, {-i/y} ekini *hazırqi-kèler* (şimdiki-gelecek) zaman eki olarak adlandırarak çeşitli anlamlardaki kullanımlarını şöyle sıralamıştır: “1. İş ve olayın konuşma zamanında daha başlamamış olması ve sonraları gerçekleşeceğini anlatır. 2. Bir nesnel gerçeği anlatır. 3. Sık sık gerçekleşen eylemleri veya konuşma zamanından önce başlayıp, şimdi de devam etmekte olan eylemleri anlatır. 4. Hikâye anlatımında bu şimdiki-gelecek zaman eki konuşma zamanından önce gerçekleşen eylemleri de anlatabilir” (1996: 340). Bu kullanımlar sırasıyla söz konusu ekin gelecek zaman, geniş zaman, şimdiki zaman ve geçmiş zaman işlevlerini ortaya koymaktadır.

Habibe Yazıcı Ersoy, {-i/(du, di)}/{-y(du, di)} ekini gelecek zamanın 1. tipi olarak adlandırır. Ekin işlevini “*gelecek zamanda yapılması planlanan, istenen iş, oluş ve hareketleri ifade etmek için kullanılmakla beraber, zaman zaman geniş zamanı da ifade etmektedir*” (2007: 392) biçiminde açıklar. Bu ekle *tur-*, *yür-*, *otur-* yardımcı eylemlerinin oluşturduğu analitik yapının şimdiki zamanı ifade ettiğinden de söz eder (2007:390).

Nesrulla Yolboldi, eki *iniq kelgüsi zaman* (belirli gelecek zaman) olarak (1980: 187–188); Arslan Abdulla Tehur ve diğeri, *kelgüsi zaman xever rayi* (gelecek zaman bildirme kipi) olarak (2004: 350); Abdükérim Baqi, *kélidigan zaman éniq xever péili* (gelecek zaman belirli bildirme eylemi) (1983: 126), Turdi Ehmet ve diğeri ise *iniq kelgüsi zaman xever meyli* (belirli gelecek zaman bildirme kipi) adıyla (1989: 274) bir çeşit gelecek zaman eki olarak değerlendirirler ancak ekin gelecek zaman işlevi dışındaki işlevlerine değinmezler.

Levent Doğan (2016: 124–25), Rıdvan Öztürk (1994: 80), Ahmet Buran ve Ercan Alkaya (2014: 113) da {-i/y} ekini Uygur Türkçesindeki gelecek zamanı anlatan eklerden biri olarak gelecek zaman başlığı altında değerlendirir.

Litip Tohti, Altay dilleri zaman kategorisinin geçmiş zaman ve geçmiş dışı zamandan oluştuğunu, Uygur Türkçesindeki geçmiş zaman işaretleyicisinin {-Di}, geçmiş dışı zaman işaretleyicisinin ise {-i/y} olduğunu belirtir (2004: 129; 2012: 304). Litip Tohti, geçmiş dışı zaman ekinin kontekste bağlı olarak şimdi ve gelecek olarak iki zamanı anlatabildiğini de ortaya koyar (2012: 304–306).

Arslan Abdullah Tehur ve diğeri, görüşlerini “{-i/y (du)} biçiminin ifade ettiği zaman anlamları farklı bağlamlara göre farklı zaman dilimine ait hareketleri ifade edebilir. O şimdiki zamanı, gelecek zamanı ve şimdi-gelecek zamanı ifade edebilir. O yüzden bu biçimin ‘şimdiki zaman’ veya ‘gelecek zaman’ ya da ‘şimdi-gelecek zaman’ olarak adlandırılması onun ifade ettiği gramer anlamlarını tam olarak açıklayamaz.” (2010: 1698) biçiminde belirtir ve Litip Tohti’nin ortaya koyduğu ‘gayri geçmiş zaman’ adlandırmasını benimserler. Fakat ekin özelliklerini sıralarken geçmiş zamanı anlatabilme özelliklerinden de söz ederler.

Zaman Eklerinin Çok İşlevliliği ve İşlev Farklılığına Neden Olan Etkenler

Bu ekin dilbilgisel zaman anlatma işlevinin geniş olması ve farklı bağlama göre değişik zaman değeri kazanmasından ötürü yukarıda sıralandığı gibi literatürde birbirinden çok farklı olan görüşler ortaya çıkmıştır. Kimileri *gelecek zaman* eki kimileri *şimdiki zaman* eki olarak adlandırırken bazı

araştırmacılar *geniş zaman* eki terimiyle verir. Bazıları da buna *şimdi-gelecek zaman* eki der. Kerime Üstünova, “*Zaman konusunun karmaşıklığı, tartışmaları da beraberinde getirir. Nitekim zaman kodlayıcılarının konumları, zaman inceleme yöntemleri vb. konuların sorgulanması kadar zaman eklerinin adlandırılması da Türklük bilgisindeki tartışmalardan birini oluşturur*” (2016: 128) sözleriyle konunun tartışmalı konumuna dikkat çeker. Son dönemde yapılan araştırmalarda {-i/y} eki, geçmiş zaman eki {-Di}’nin karşıtı niteliğinde -üstlendiği işlevlerinin tümünü kapsayabildiği sanılan bir terimle- *geçmiş dışı zaman* işaretleyicisi biçiminde yaygın olarak kabul edilir. Böylelikle daha öncelerdeki terim karmaşası ve görüş çelişkileri kısmen ortadan kaldırılmış bulunur. Ancak {-i/y} ekinin belirli şartlarda geçmiş zamanda gerçekleşen olayları anlatmakta da kullanılabilmesi, ona verilmiş olan *geçmiş dışı zaman* teriminin de tüm işlevlerini kapsayıcı bir nitelikte olmadığını düşündürür. Nitekim Kerime Üstünova, eklerin işlevlerine bakılmaksızın adlandırılmasının sıkıntı yaratabileceğini belirtir: “*Zaman eklerine kalıcı adların verilmesi, anlamsal işlevlerinin göz ardı edilmesi, eklerin çok işlevciliğinin zaman kayması olarak görülmesi, zaman anlatan pek çok yapının zaman ekleri sınıflandırmasına dâhil edilmemesi, en fazla sorgulanan konulardandır.*” (2016: 128). Bu durumun en belirgin gerekçesi, yani zaman ekinin bağlam içinde değerlendirilerek adlandırılma zorunluluğu, Kerime Üstünova tarafından şöyle ortaya konur: “*Dilimizde biçimleri aynı, işlevleri farklı eklerin var oluşu iyi bilinen çok önemli özelliklerden biridir. Öyleyse her eki, ait olduğu bütün içinde ele alıp değerlendirmek gerekir. Çünkü dil birimleri, varlık nedenlerini diğer dil birimlerine borçlular.*” (2004: 175). Çok işlevli olan {-i/y} eki üzerindeki araştırmalara bakıldığında, onun bulunduğu bağlama göre farklı zaman dilimlerine işaret etmesine yol açan bağlamsal etkenler ve nedenleri üzerinde ayrıntılı bir çalışma bulunmadığı görülmektedir. Söz konusu ek üzerindeki birbiriyle çelişen görüşler ve adlandırma sorununun çözümü için bağlamlara göre değişen işlevlerinin tek tek ele alınması gerekmektedir.

Uygur Türkçesinde {-i/y} ekinin anlattığı zamanın belirginleşmesinde onun eklendiği eylemin kılınış özelliği ve cümledeki zaman belirteçleri gibi etkenler oldukça önem taşımaktadır. Qeyser Exmet (2011) de Uygur Türkçesindeki eylemlerin kılınış özelliğini ele aldığı doktora tezinde farklı kılınış özelliğine sahip eylemlerin {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde farklı

zamanları ifade ettiğine değinse de zaman konusu üzerinde ayrıntılı olarak durmaz. Hasene Aydın (2016a: 33; 2016b: 1721) da Türkiye Türkçesinde eylemin kılınış özelliğinin zamana olan etkisinden söz eder: “*Zaman ekleri değerlendirilirken kılınış, görünüş, kiplik kavramlarından da yararlanmak gerekmektedir. Örneğin {-yor} ekinin, kılınış özelliği olarak bitiş bildiren bir eyleme geldiğinde gelecek zamanı anlattığı görülür (ölüyor, kaybediyoruz vb.) ...*” (2016b: 1721).

Zaman, eylemin kılınış türüne göre farklılık göstermekle birlikte, zaman ve kılınış her ikisi de başka farklı koşullardan etkilenebilir. Bunu Kerime Üstünova, “*Asıl zaman bildirme, yani zamanı dilimleyerek darlaştırma ve netleştirme işlevi, zaman ifade eden birimlerle sağlanmaktadır. Türkçede zaman ifade eden sözcükler de, etkin bir anlatım sağlayacak ölçüdedir.*” (2005: 187–201) sözleriyle; Hatice Şahin, “*Zaman belirleyicilerinin aktardığı zaman kavramı, zaman eklerinin sınırını belirler.*” (2006: 220) sözleriyle ifade ederler. Ahmet Karadoğan, “*Kılınış birliği oluşturan bir fiil tabanı ilk kılınışını daha da pekiştirebileceği gibi kılınış birliğinde kendisine bağlanan veya kendisinin bağlandığı diğer kelimelerin ya da birliklerin etkisiyle kılınış değiştirip başka bir kılınış tipine geçebilir. Özellikle fiil tabanına bağlanan zaman belirteçleri ve zarf- filler fiilin kılınış tipi üzerinde etkililer*” (2009: 41) ifadesiyle zaman belirteçleri başta olmak üzere diğer bağlam etkenlerinin kılınışı etkilediğini vurgular.

“Keçmiş” romanında rastlanan örneklerde, eylemin kılınış özelliği ve zaman belirteçleri gibi zaman ifade etmeye yarayan farklı etkenler nedeniyle {-i/y} ekinin, daha çok gelecek zamanı anlatmak üzere, geniş zaman, şimdiki zaman hatta geçmiş zaman gibi birbirinden farklı olan zaman dilimlerine gönderme yapabildiği gözlenmiştir.

{-i/y} ekinin dilbilgisel zaman anlatımındaki farklı işlevlerinin açıklanmasında kılınış bakımından aşağıdaki sınıflandırmadan yararlanılacaktır.

Kılınış Türleri

Eyüp Bacanlı, kılınış üzerinde daha önce çalışanlardan Zeno Vendler, Lars Johanson ve Carlota S. Smith’in kılınış tasniflerini birleştirmiş ve

Türkçedeki eylemlerin leksemde gösterdiği kılınış özelliklerine göre aşağıdaki tablodaki tasnifi önermiştir (2014: 63–64):

dönüşümsüzler ²			dönüşümlüler		
hâller	Faaliyetler	tek kerelikler	başlangıç dönüştümlüler	bitiş dönüştümlüler	
				başarılar	erişiler
—	~~~~	.	(~)×—	~×	×
durağan	dinamik	dinamik	dinamik+durağan	dinamik	dinamik
sürekli	sürekli	süreksiz	Sürekli	sürekli	süreksiz

Aşağıda Bacanlı'nın kılınış tasnifi önerisi baz alınarak Uygur Türkçesindeki eylem kılınışının {-i/y} ekiyle ifa edilen dilbilgisel zamana gösterdiği etkisi veya uyumluluğu; faaliyet eylemleri, başlangıç dönüştümlü eylemler, hâl eylemleri, başarı eylemleri ve erişil eylemleri başlıkları altında incelenecektir. {-i/y} ekiyle çekimlenmiş olan farklı kılınış türündeki eylemlerin gerçekleşme zamanları tespit edilmeye çalışılacaktır. Gerek duyulduğunda zaman belirteçleri gibi etkenlerin eylemlerin kılınış değerini değiştirmesi ve gerçekleşme zamanının belirlenmesiyle ilişkili fonksiyonlarına da değinilecektir.

² **Dönüşümsüzler**, herhangi bir kritik dönüşüm noktasından yoksun olan eylemleri gösterir (Bacanlı, 2014: 47). Hâller, durağan görünümlüdür ve değişim içermezler (Bacanlı, 2014: 44). Örneğin, yaşa-, düşün- vb.. Faaliyetler, herhangi bir hedefe işaret etmeksizin belirsiz bir süre devam ederler (Bacanlı, 2014: 44). Örneğin, oku-, yürü-, konuş-, oyna- vb.. Tek kerelikler kritik bir bitişe işaret etmeyen ve sonuç bildirmeyen anlık eylemlerdir. Örneğin, zıpla-, öksür-, tep-, hapşır- vb.. **Dönüştümlüler**, bir kritik sınıra sahip eylemlerdir: Başlangıç dönüştümlüler, hem başlangıç nitelikteki bir dönüşümü ve hem de onu takip eden sonuçsal bir hâli içerir (Bacanlı, 2014: 49). Örneğin, saklan-, inan-, bil-, benze- vb.. Bitiş dönüştümlüler, kritik bir bitiş sınırına sahiptirler (Bacanlı, 2014: 48): Başarılar- bir süreklilik bildiren ama sürecin sonunda bir hedefe işaret eden eylemlerdir (Bacanlı, 2014: 45). Örneğin, gel-, öğret-, hazırla-, yap- vb.. Erişiler ise anlık eylemlerdir (Bacanlı, 2014: 45). Örneğin, ver-, al-, başla-, koy- vb.

{-i/y} Ekinin Hâl Eylemleriyle Kullanımı

Hâl eylemleri, herhangi bir değişimden ve süreçten yoksun eylemlerdir. Duygu, bilinç ve durum ifade ederler. Qeyser Ehmet'e göre hâl eylemine zaman işaretleyicisi {-i/y} eklendiğinde cümle şimdiki zamanı ifade eder (2011: 119-120). Hâl eylemleri, {-i/y} ekinin sahip olduğu sınırlar arası bakış açısından bakıldığında bitiş sınırı belirlenmediği için geniş bir zaman dilimine yayılım gösterir. Durağan olmasından dolayı da konuşma zamanında süreğenliğini koruyan bir durumu anlatmaya elverişlidir. Bu nedenle ilişkili örnekler genellikle odaklılığı yüksek olmayan şimdiki zamanı ifade etmektedir.

Şimdiki Zamanı İfade Eden Örnekler:

- (5) *Dunya bizniñla emes, uniñda her türlük adem yaşaydu. (Keçmiş 372)* *Dünya sadece bizim değil, onda her çeşit insan yaşıyor.*
- (6) *Bu ayvan saraylar közümge zindan körünidu, mavu altun - kümüşler qénimni şoravatqandek tuyulidu. (Keçmiş 200)* *Bu saraylar gözüme zindan gibi görünüyor. Bu altın, gümüşler bana kanımı emiyor gibi geliyor.*
- (7) *Béşiyñi yeydiğan taz, némeñge hal tartisen, xep toxtap tur... (Keçmiş 121)* *Allah'ın belası kel, çok kendini beğeniyorsun. Gün gelir ...*
- (8) *Toxtap tur, némançe aldıraysen? Men téxi toy qılışni oylaşmidim. (Keçmiş 236)* *Dur biraz, niye acele ediyorsun? Evlenmeyi düşünmedim daha.*
- (9) *Zumret'ni özige qaritivalsa Zeynep'tin derdi çıqıdıgandek, uni xuş qılışnıla oylaydu. (Keçmiş 136)* *Sanki Zumret'i kendine bağlarsa Zeynep'ten öcünü çıkarabilecek gibi, onu memnun etmeyi düşünüyor.*

Hâl eylemleri, kılınış bakımından durağan bir süreklilik ifade ettiği için {-i/y} eki, bu çeşit eylemlere eklendiğinde kendi başına şimdiki zamanı anlatabilir. Süreklilik görünüşü işaretleyicisi olan *-(X)vat* ekine ihtiyaç duymaz.

Qeyser Exmet, hâl eylemlerine *-(X)vat* ekinin eklenemeyeceğini söyler. Bunun istisnası olarak *yaşamak* anlamındaki *tur-* eylemine *-(X)vat*'in eklenebildiğinden ve bu durumda eylemin kısa sürekliliğinin ifade edildiğinden söz eder (2011: 120). Başka bir değişle, bu ekin eklenmesiyle hâl eylemleriyle şimdiki zamanı anlatmak için doğrudan {-i/y} eklenir. Eğer belirli şartlarda süreklilik görünüşü işaretleyicisi olan *-(X)vat* eki de eklenirse

bakışın odaklılığı artar ve cümlede ifade edilen durumun kısa süreyle geçerli olduğu vurgulanmış olur.

(10) *Men hazır nahayiti yaxşı yaşavatimen. Şu an çok iyi yaşıyorum.*
(Keçmiş 321)

Yukarıdaki örnekte *yaşa-* eyleminin gerçekleşmesinde vurgulanmış olan zaman dilimi, *hazır* kelimesinin de öne çıkardığı gibi konuşma zamanını kapsayan bir süredir. Bu çekimde *yaşaymen* biçimine göre göreceli kısa bir zaman söz konusudur.

Gelecek zamanı ifade eden örnekler:

{-i/y} ekiyle çekimlenmiş hâl eylemleri çoğunlukla şimdiki zaman ifade etmekle birlikte ait olduğu bağlama göre nadir olarak gelecek zamanı ifade eden örneklere de rastlandı:

(11) *Ayal kişiğe yalğuz yaşaş gunah Kadının yalnız yaşaması suç değil emestu? Qanunğa xilap emestu? He, undaq ya? Yasa dışı da değil? Öyleyse ben bolsa men yalğuz yaşaymen.* (Keçmiş 318) *yalnız yaşayacağım.*

Yukarıdaki örnekte '*undaq bolsa*' (öyleyse) kelimesiyle söz konusu eylemin geleceğe yönelik bir niyet olduğu anlaşılır. Aynı anda eylemin kılımsız değeri de durağanlığını kaybederek dönüşümlülük kazanmış gibi anlam sergilemektedir.

{-i/y} Ekinin Ön Dönüşümlü Eylemlerle Kullanımı

“Ön dönüşümlü fiillerde ‘kritik nokta’ olayın başlangıcındadır. Bu tip fiillerde birincisi sonlu ve dinamik, ikincisi ise sonsuz ve durağan olmak üzere bir birini takip eden ve ikincisi birincisinin sonucunu gösteren iki olay vardır” (Johanson 2000, Karadoğan 2009: 18’den). “Ön dönüşümlü fiillerin bazılarında fiil tabanının çekimlendiği zaman da ‘sürekle’teki olaya vurgu yapılabilmektedir. Özellikle ‘ön sınır’daki olay ‘anlık’ olduğu fiiller şimdiki zamanda çekimlendiğinde ‘sürekle’teki olayı anlatmaktadır” (Karadoğan 2009: 58). {-i/y} eki de ön dönüşümlü eylemleri dönüşümsüzleştirerek onlara kılımsız bakımından hâl eylemleriyle aynı özelliği verir. Büyük çoğunlukla şimdiki zamanı ifade eder:

- (12) – *Néme dédiñ? Méniñ kimlikimni bilemsen, dep baqe qéni? – Bilimen, Nemet taz dégen sili şu. (Keçmiş 188)* – *Ne diyorsun? Kim olduğumu bilmiyor musun, söyle bakalım? – Biliyorum, kel Nemet sizsiniz.*
- (13) *Sen bilisen, bu şeirlarni men şunçilik yaxşı körimen ... (Keçmiş 396)* *Biliyorsun, bu şiirleri o kadar beğeniyorum ki ...*
- (14) *Néminiñ süritidu bu? Pereñlerniñ xétiğimu ya süretkimu oxşımaydu? (Keçmiş 178)* *Neyin resmidir bu? Frenklerin yazılarına da resme de benzemiyor?*
- (15) *Barmisam ömürlük puşaymanğa qéliştin qorqimen? (Keçmiş 398)* *Gitmezsem ömrüm boyu pişmanlık duymamdan korkuyorum.*
- (16) *XiaoWang, men sizniñ ehvaliñizni bilimen. Maña teqsim qilip bergen öyde siz olturuñ. (Keçmiş 355-356)* *Xiao Wang, sizin durumunuzu iyi biliyorum. Bana ayrılan evde siz oturun.*

Yukarıdaki örneklerde eylemler ön dönüşümlüdür. Hepsi şimdiki zamanı anlatmaktadır. Ancak çeşitli etkenlerle kılınmış değerine farklı vurgular yapılması ve değişikliğe uğramasıyla farklı zamanları da anlatabilir.

Başka zamanları ifade eden örnekler:

Ön dönüşümlü eylemler {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde bağlama göre gelecek ve geniş zamanları da ifade edebilir. Örneğin,

- (17) *hemme yerni kolap oyman - çoñqur Her yer kazılmış, çukurlar qilivetken tursa, men nede uxlaymen? (Keçmiş oluşmuşken nerede uyuyacağım? 328)*

Yukarıdaki örnekte, *uxla-* eylemi ön dönüşümlüdür. {-i/y} çekiminden daha etkili olan diğer anlam ilişkileri (konuştuğuna göre uykuya daha başlamamış olması) nedeniyle eylemin ön evresinde bulunan kritik sınırından daha aşılmamış olduğu anlaşılır. Dolayısıyla eylemin dönüşüm noktasına vurgu yapılmaktadır. Aynı nedenle bu örnek kesin olarak gelecek zamanı anlatmaktadır.

(18) *Bıçare, etidin keçkiçe yalğuz yatıdu. Zavallı daima yalnız yatar.*
(Keçmiş 145)

Örnekte *etidin keçkiçe* (daima) zaman belirteciyle alışkanlık durumunun olduğundan bahsedilir. Buradaki süreklilik belirteci *etidin keçkiçe*, başlangıç dönüşümlü olan *yat-* eylemini dönüşümsüzleştirir. Dolayısıyla örnek cümle geniş zamanı anlatır.

{-i/y} Ekinin Faaliyet Eylemleriyle Kullanımı

Qeyser Ehmet, Uygur Türkçesindeki faaliyet eylemlerine {-i/y} eki eklendiğinde ekin, normalde gelecek zamanı veya geniş zamanı ifade ettiğinden söz eder (2011: 89). “Keçmiş” romanında rastlanan {-i/y} zaman işaretleyicisiyle çekimlenmiş olan faaliyet kılınlı eylemler genellikle geniş zamanı anlatmaktadır. Farklı zaman belirteçleri gibi bağlam ilişkilerinin etkileriyle bazen gelecek zamanın da ifade edildiği görülür.

Geniş zamanı anlatan örnekler:

- (19) *Zörür tépilğanda bizni aldap işqa O, gerektiğinde bizi kandırarak sélişnimu bilidu hem biz üçünmu sözleydu.* çalıştırmasını bilir ve gerektiğinde (Keçmiş 293) *bizden yana da konuşur.*
- (20) *Şuğa, uniñdin özümni qaçurup O yüzden ondan her zaman kaçınıyorum. yürimen.* (Keçmiş 394) *Zeynepxan sadece tarlalarla değil, hayvanlarla da konuşur.*
- (21) *Zeynepxan étiz bilenla emes, mal - Abduğeni axun'un babası hâlâ varan bilenmu sözlişidu.* (Keçmiş 284) *hayatta. Çocuğundan baba sorumlu olur.*
- (22) *Abduğeni axunniñ tapqan dadisi Abduğeni axun'un babası hâlâ téxi hayat, bala déğenni dada başquridu.* (Keçmiş 131) *olur.*
- (23) *Xotun ikkimiz bağvençilikmu Karımla beraber bahçıvanlık da qilimiz. Közetçilikmu qilimiz, u yer, bu yaparız, bekçilik de yaparız. Oradan yerdin her qaysiliridek méhman kélip qalsa, buradan sizin gibi misafirler gelirse yataq - tamiqidin xever alimiz.* (Keçmiş 258) *sorumlu oluruz.*

Yukarıdaki örneklerde, zaman belirlenirken zaman belirteçleri veya başka bağlam ilişkilerinin değişikliğe uğratan herhangi bir etkisi bulunmadığı görülür. Hatta bağlama dayanmaksızın bile {-i/y} eki, anlatılmakta olan olayın

gerçekleşmesinin alışkanlık biçiminde geniş zamanda gerçekleştiğini düşündürebilir.

Aşağıda verilen aynı tip örneklerde de {-i/y} eki ile geniş zaman anlatılmaktadır. Bu geniş zaman anlamı, sıklık, tekrar ve alışkanlık ifade eden zaman belirteçleri tarafından da belirtilmiş ve vurgulanmış bulunmaktadır. Aynı zamanda o zaman belirteçleri, eylemlerin dinamik olma özelliğini korur veya vurgular.

(24) *Altungül Zumret'ke bek amraq, da'im uni yétiplela yüridu.* (Keçmiş 163) *Altungül, Zumret'i sevdiğinden onu daima yanında tutar.*

(25) *Sa'etni toşquzalmay künde magizin arilaymen.* (Keçmiş 299) *Mesaimi dolduramayıp her gün mağaza dolaşırım.*

(26) *Rast, sizgimu tes. Xanqiz da'im gépiğizni qilidu.* (Keçmiş 354) *Size de gerçekten zor. Xanqiz daima sizden söz eder.*

(27) *Cénim aka, maqul déğine, künde çüşte qoyidiğan çaşqan bilen ördek karton filimini senmu körisenğu?* (Keçmiş 309) *Canım abim, lafımı dinle, her gün öğlen yayınlanan 'fare ile ördek' çizgi filmini sen de izliyorsun ya.*

Gelecek zamanı anlatan örnekler:

Eylem tabanı faaliyet kılınışlı olan eylemler; çeşitli bağlam ilişkilerinin etkisiyle sonsuzluk, sınır vurgulamazlık (dönüşümsüzlük) anlatan özelliklerinin sınırlandırılmasıyla kılınış bakımından dönüşümlüler grubuna geçebilir. Bu durumda olan aşağıdaki örneklerde gelecek zaman anlatılmaktadır:

(28) *Pat arida bir mehbusqa aylinip, Tarim çöllükide 20 yıl emgek qilisen.* (Keçmiş 295) *Çok yakında bir mahpusa dönüşüp Tarım çölü'nde 20 sene çalıştırılacaksınız.*

(29) *Bügündin tartip kapiratsiye - papiratsiye dégenge yéqin yolimaysen, étizğa çıqmay qoy baqisen.* (Keçmiş 132) *Bundan böyle kooperatif gibi şeylerle uğraşmayacaksınız, tarlaya gidip koyun güdeceksin.*

(30) *Xatircem bol, men uniñ bilen körüşüp nesihet qilimen.* (Keçmiş 317) *Endişelenme, onunla görüşüp nasihat edeceğim.*

(31) *Bizmu kopiratiptin çıqıp kétimiz. Menmu yerimni özüm tériymen!* (Keçmiş) *Biz de kooperatiften ayrılacağız. Ben de tarlamı kendim ekeceğim.*

(32) *Pikriqlarni çoqum oylışimiz, Önerilerinizi muhakkak düşüneceğiz. xatircem boluqlar. (Keçmiş 338) Emin olunuz.*

Örneklerde {-i/y} zaman işaretleyicisiyle çekimlenmiş olan yüklem, kılınış içeriği bakımından faaliyet bildiren eylemlerdir. Bu örneklerin tümü, konuşma anından sonra gerçekleşecek olayları anlatmaktadır. (28) ve (29) numaralı örneklerde *arida (yakın gelecekte), buniñdin tartip (bundan böyle)* gibi zaman belirteçleri de gelecek zamanın belirlenmesi için etkili işlevler görmektedir. (30), (31) ve (32) numaralı örneklerde geleceği ifade eden bağlam ilişkilerinin etkileriyle söz konusu eylemlerin geleceği anlatmakta olduğu anlaşılmaktadır.

Eyüp Bacanlı, “Az sonra, birazdan, çok yakında gibi zarflar da kritik bir sınırı ima eder” (2014: 68) diyerek geleceğe yönelik belirteçlerin dönüşümlüleştirici özelliğini imler. Yukarıdaki örneklere bu açıdan bakıldığında zaman belirteçleri ve diğer bağlam etkilerinin, cümlelerdeki faaliyet eylemlerinin sınırlarını vurgulayıp dönüşümlü kılınış birliği oluşturduğu anlaşılmaktadır.

{-i/y} Ekinin Tek-Kerelik Eylemlerle Kullanımı

Tek kerelikler, “*sürekli olmayan faaliyetler veya atelik fiiller*” olarak nitelenebilir (Smith, 1991, Bacanlı, 2014: 58’den). “*Tek-kerelikler, kılınış belirleyicilerinin, zarfların ve bitmemiş görünüş şekillerinin etkisiyle bir faaliyete dönüşür*” (Bacanlı, 2014: 58). {-i/y} eki, görünüş bakımından bitmemişlik ifade ettiği için, tek-kerelik eylemler bu ekle çekimlendiğinde faaliyet eylemleri gibi işlev gören çarpımlı faaliyetlere dönüşür. Başka bir etkenin bulunmadığı yalın cümlelerde ise olayın geniş zamana ait olduğunu bildirir. Gelecek zamana gönderme yapan zaman belirteçleri ve başka etkenlerin araya girmesiyle gelecek zaman da anlatabilir. Tek-kerelik eylemlerin sayısı oldukça az olduğundan “Keçmiş” romanında bunlara rastlanmamış ve aşağıdaki örnekler oluşturulmuştur:

- (33) a. *Men yöttilimen.*
b. *Men daim yöttilimen.*
c. *Men birazdin kéyin yöttilimen.*

- a. *Ben öksürürüm.*
b. *Ben daima öksürürüm.*
c. *Ben birazdan öksürürüm.*

- (34) a. *O arğan sekreydu.*
b. *O daim arğan sekreydu.*
c. *O birazdin kéyin arğan sekreydu.*

- a. *O ip atlar.*
b. *O daima ip atlar.*
c. *O birazdan ip atlayacak.*

Yukarıdaki örneklerin *a* maddelerindeki cümleler geniş zamanda alışkanlık olarak tekrarlanan olayları düşündürür. *b* maddelerindeki örnekler de kılınış içeriğinin değişmesiyle geniş zamanı anlatır. Üstelik zaman belirteci *daim* (daima)'in etkisiyle geniş zaman anlamı netleştirilmiştir. *c* maddeli örneklerdeyse zaman belirteci *birazdin kéyin* (birazdan)'in etkisiyle eylem, kılınış bakımından dönüşümlü olma özelliği kazanmış bulunmaktadır. Böylelikle olayın gelecek zamanda gerçekleşeceği anlaşılmaktadır.

{-i/y} Ekinin Başarı Eylemleriyle Kullanımı

Başarı eylemleri, bir süreç sonunda bir dönüşümü gerçekleştiren bitiş dönüşümlü eylemlerdir. Kılınış içeriği, bir faaliyet evresi ve bir dönüşüm noktasından oluşur.

Qeyser Ehmet, başarı eylemlerine $\{-i/y\}$ eki eklendiğinde eylemin gelecek zamanı ifade ettiğinden söz eder (2011: 148). “Keçmiş” romanındaki örneklere bakıldığında da $\{-i/y\}$ çekimine girmiş olan başarı eylemleri genellikle gelecek zamanı anlatmaktadır. Ancak başarı eyleminin ön (faaliyet) evresinin vurgulanmasıyla şimdiki zamanı anlatan örneklere de kılınış değerinin dönüşümsüzleşmesi nedeniyle geniş zamanı ifade eden örneklere de rastlanmaktadır.

Gelecek zamanı ifade eden örnekler:

Zaman işaretleyicisi $\{-i/y\}$ ile çekimlenmiş olan başarı eylemlerinin büyük bir bölümünün gelecek zamanı anlattığı görülmektedir. Bu örneklerin çoğunda gelecek zaman anlamı, geleceğe yönelik bir zaman belirteci veya zaman belirlemeye yarayan diğer birimlerle daha da belirgin duruma getirilmektedir:

- (35) *Şeherde azraq işi bar, işni tügitiþ yene kélidu.* (Keçmiş 243) *Şehirde biraz işi var, bitirince yine gelecek.*
- (36) *Ete - ögün hemmisi babbaraver çoþ bolidu.* (Keçmiş 188) *Seneler sonra hepsi beraberce büyüyecekler.*
- (37) *He'e, qollirini yuyup bolğuçe teyyar bolidu.* (Keçmiş 308) *Evet, elinizi yıkayınca kadar hazır olacak.*
- (38) *Sen bilmeysen, sel çoþ bolğın, şu çağda bularni ögitiþmen, muşu kitabirimni kéyin sana qaldurimen.* (Keçmiş 296) *Sen bilmezsin, biraz daha büyü, o zaman öğreteceğim. Bu kitaplarımı da sana bırakacağım.*
- (39) *Yurtdaşlar, kommünizmni qandaq qurimiz? Elvette kolléktiþiş yoli arqiliq qurimiz.* (Keçmiş 97) *Yurtdaşlar, komünizmi nasıl kuracağız? Tabii ki kooperatif yoluyla kuracağız.*

Örneklerin yüklemeleri, {-i/y} zaman işaretleyicisiyle çekimlenmiş olan başarı eylemlerinden oluşmaktadır. Tüm gelecek zamanı anlatmaktadır. İlk üç cümlede *yene* (*gene*) ve *ete-öğün* (*yarın ya öbür gün*) gibi gelecek zamana yönlendirme yapan zaman belirteçlerinin aracılığıyla gelecek zaman anlamı net olarak belirlenmiş bulunmaktadır. Son dört örnekteki eylemler diğer zaman ifade eden birimlerin etkisi olmaksızın bile olayın gelecek zamanda gerçekleşeceğini anlatabilmektedir.

Geniş zamanı ifade eden örnekler:

Zaman işaretleyicisi {-i/y} ekiyle çekimlenmiş olup geniş zamanı anlatmakta olan başarı eylemlerine de – gelecek zamanı anlatanlara kıyasla daha az bir oranda – rastlanmaktadır. Bu örneklerde başarı eylemleri, ait oldukları bağlamların çeşitli etkenleri nedeniyle kılınış özelliğini değiştirerek sınır vurgulamayan faaliyet eylemleri özelliği taşımaktadır.

- (40) *Yeslide men baqqan emesmu bu ballini, qaysisi körse «Altun anam» dep aldımğa yügürüp kélidu.* (Keçmiş 188) *Anaokulunda bunlara ben bakmıştım ya. Beni görürlerse “Altun annem” diyerek bana koşarlar.*
- (41) *Baya dédimğu, pemi bar adem uniþ arqisida yürüp iş öginidu, yol tapidu.* (Keçmiş 260) *Az önce dedim ya, akıllı insan onu takip edip ondan iş öğrenir, yol bulur.*
- (42) *Rudini çoþ oçaqlarda köydürüp tavlaydu.* (Keçmiş 150) *Metaller büyük ocaklarda ısıtılıp tavlanır.*

Örneklerde *kel-* ile *tavla-* eylemlerini gerçekleştiren öznelere çoğul olması ve *ögen-* eyleminin öznesi ve nesnesinin belirsizliği nedeniyle olaylar, son sınır aşıldıktan sonra da tekrarlanarak gerçekleşmeye devam etmektedir. Yani “tekrarlama” yoluyla olayın birden fazla kez, tekrar tekrar gerçekleştiğini anlatmaktadır. Böylelikle eylemlerin gerçekleşme şeklindeki son sınır kaybolur, yerine süreklilik veya tekrar ortaya çıkar. Dolayısıyla bu eylemlerin kritik sınıra ulaşmasına dikkat çekilmez. Başarı eylemleri, bu örneklerde sonluluk işlevini kaybederek sınır vurgulamayanlar (dönüşümsüzler) grubuna geçmiş ve faaliyet eylemleri gibi geniş zaman ve alışkanlık görünüşü bildirmektedir.

Şimdiki zamanı anlatan örnekler:

Başarı eylemleri; bir faaliyet evresinin ardından ortaya çıkan bir dönüşümden (veya kritik noktadan) oluşmaktadır. Ancak, başarı eylemleri {-i/y} ekiyle çekimlendiği bazı durumlarda bağlam etkisiyle eylemin faaliyet evresinin gerçekleşmekte olduğuna vurgu yapılır. Hareketin kritik noktasına gelecek bir zamanda ulaşılacağını anlatır. Bu durum zaman bakımından şimdiki zamanla eşleşir.

Örneğin, kendisiyle aynı yöne gitmekte olan kalabalığı gören kişiyle yanındaki kadın arasında şöyle bir konuşma geçer:

(43) – *Bular nege baridu?* – *dep* – *Bunlar nereye gidiyor?* – *diye sordu.*
soridi. Ayal... .. eceblinip qarap: *Kadın... ..şaşkınlıkla:*
– *Şeherde bugün bazar, bazarga baridu.* – *Şehirde bugün pazar, onlar pazara*
Özliri nedin kelle? -- dep yandurup gidiyor. Kendiniz nereden geliyorsunuz?
soridi. (Keçmiş 166) – *diye sordu.*

Yukarıdaki örnekte, *bar-* (var-) eylemi, kılınış bakımından başarı özelliği taşır. Eylemin faaliyet evresiyse pazara kadar yürüyüş, kritik noktaya ise pazara ulaşmaktır. Örnekte verici, bir kalabalığın aynı yöne doğru yürümekte olduğunu görünce bu durumu *bar-* (var-) eylemiyle anlatmaktadır. Örnekteki *bar-* (var-) eyleminin ifade ettiği durum ile eylemin asıl kılınış içeriği karşılaştırıldığında durum sadece eylemin kritik nokta öncesindeki faaliyet evresiyle eşleşir. Eylemin kritik sınıra daha ulaşılmamış olduğundan konuşma anında eylemin hâlen gerçekleşmekte olduğu anlaşılır. Bu durum, görünüş bakımından sınırlar arası bir bakış açısı sergilemektedir. Mustafa

Uğurlu'ya göre, “Sınırlar arası (‘Intraterminalitât’) ‘bakış’, bir ‘olay’ın ‘başlangıç sınırı’ ve ‘bitiş sınırı’ arasına bakmaktır; bir başka deyişle bakışı, ‘olay’ın ‘başlangıç sınırı’ndan sonra ve ‘bitiş sınırı’ndan önceye, yani ‘süre’ine çevirmektir.” (2003: 129). Buna göre yukarıdaki örnekte bakış açısı, eylemin kritik sınırına daha ulaşılmamış olan başlangıç evresi üzerindedir. Eylemin son sınırı (kritik sınırı), bakış açısı dışında yani geleceğe bırakılmıştır. Dolayısıyla bu durum, konuşma anında eylemin ön hareket evresi gerçekleşmekte olduğu için şimdiki zaman olarak değerlendirilebilir.

{-i/y} Ekinin Erişi Eylemleriyle Kullanımı

Erişi eylemleri, bir süreç sonunda değil bir anda gerçekleşir. {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde başarı eylemlerinde olduğu gibi gelecek zamanı anlatır. Eylemlerin kılınış tipinin değişime uğramasıyla da bazen geniş zamanı ifade eder. Ama bir süreden yoksun olduğu ve konuşma zamanını kapsayan bir “süre” anlatamadığı için şimdiki zamana gönderme yapamaz.

Gelecek zamanı ifade eden örnekler:

“Keçmiş” romanındaki örneklere bakıldığında erişî eylemlerinin, zaman işaretleyicisi {-i/y} ile birleştiğinde genellikle gelecek zamanı ifade ettiği görülür:

(44) <i>Yüre, men saña tatliq bir nerse bérimen. (Keçmiş 187)</i>	<i>Yürü, sana lezzetli bir şey vereceğim.</i>
(45) <i>Sen bilmeysen, sel çoñ bolğın, şu çağda bularni öğitimen, muşu kitablirimni kéyin saña qaldurimen. (Keçmiş 296)</i>	<i>Sen bilmezsin, biraz daha büyü, o zaman öğretirim. Bu kitaplarımı da sana bırakacağım.</i>
(46) <i>Nan saña qaldi, belbağni ete kélip élıvalimen. (Keçmiş 83)</i>	<i>Nan sana kalsın, kuşağı yarın gelip alırım.</i>
(47) <i>Bizmu kopiraptiptin çiqip kétimiz. (Keçmiş 93)</i>	<i>Biz de kooperatiften ayrılacağız.</i>
-
(48) <i>köpçilik, diqquet, meclisimizni hazir başlaymız. (Keçmiş 94)</i>	<i>Bakınız, toplantımıza şimdi başlayacağız.</i>

Geniş zamanı anlatan örnekler:

{-i/y} ekiyle çekimlenmiş olan erişî eylemleri, bazen metin bağlamından ortaya çıkan çeşitli etkenler nedeniyle kılınış değeri değışir ve geniş zamanı da ifade edebilir.

(49) *Baya d dimg , pemi bar adem unij* Az önce söyledim ya, akıllı insan
arqisida yürüp iş  ginidu, yol tapidu. (Keçmiş onu takip eder, iş öğrenir, yol
260) *bulur.*

(50) *Yutalmaydu. Umaçnımu aran yutidu.* Yutamıyor. Çorbayı bile ancak
(Keçmiş 145) *yutabilir.*

Yukarıdaki örneklerde *tap-* ve *yut-*, erişî eylemleridir ve kılınış içeriği bakımından bir kritik sınır içerir. Ancak cümlelerin ilkinde öznenin genelleşmesi ve sonrakinde nesnelerrinin belirsiz olması nedeniyle eylemlerin ifade ettiği kritik sınır kaybolmuştur. Bu durum eyleme sürekli ve tekrar olma anlamı kazandırmıştır. Dolayısıyla bu eylemler, kılınış tipini değiştirerek sınır vurgulamayanlar (d n şs ms zler) grubuna geçmiş bulunmakta ve faaliyet eylemleri gibi geniş zamanı anlatmaktadır.

{-i/y} Ekinin Kılınış Türleriyle Etkileşimindeki Ortaklık ve Farklılıklar

Yukarıda incelendiği gibi {-i/y} eki bağlandığı eylemlerin kılınış türüne göre değişik zamanlara gönderme yapar.

Yaşa-, *k r n-*, *tuyul-*, *hal tart-*, *aldıra-* vb. h l eylemleri ile *bil-*, *yaxşi k r-* *oxşa-*, *qorq-* vb.  n d n şs ml  eylemler, kılınış bakımından sürekli ve durağan olmasıyla birbirine benzer. H l eylemleri, kılınış içeriğinin durağan olması nedeniyle şimdiki zamanı anlatır.  n d n şs ml  eylemlerse {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde bu çekimin etkisiyle kritik sınır sonrasındaki durağan h l evresi vurgulanır. Böylelikle asıl kılınışı  n d n şs ml  olan eylemler, h l eylemleri gibi şimdiki zamanı anlatır.

Sözle-, *k r-*, *sözle-*, *başqur-* vb. faaliyet eylemleri ile *y tel-*, *sekre-* vb. tek kerelik eylemler, hem d n şs ms z hem dinamik olmaları bakımından birbirine benzer. Faaliyet eylemleri, normalde başlangıç ve sonla ilgili bir kritik sınır içermediğinden {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde geniş zamanı ifade eder. Tek kerelik eylemler de {-i/y}'nin sınırlararasılık işlevinin etkisiyle bir

“tekrar” anlamı kazanır, kritik sınır önemini kaybederek süreklilik anlamı ortaya çıkar. Böylelikle bunlar da, faaliyet eylemleri gibi {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde geniş zamanı ifade eder.

Kel-, öget-, qur-, çoñ bol-, teyyar bol- vb. başarı eylemleri ile *ber-, qaldur-, al-, çiq-, başla-* vb. eriş eylemleri, kılınış içeriğinin bitiş dönüşümlü ve dinamik olması bakımından birbirine benzer. Bu tür eylemler {-i/y} ekiyle çekimlendiğinde genellikle gelecek zamanı anlatır.

Farklı etkenler, {-i/y} ekinin yukarıda belirtilen zaman bildirme işlevini değişikliğe uğrattır. Aynı zamanda eylem tabanının kılınış değeri de değişikliğe uğradığı için kılınışla {-i/y} ekinin anlattığı zaman arasındaki uyum geçerliliğini korur. Yani yukarıda belirtilen uyum dışında bir zaman anlatmak için zaman belirteçleri gibi çeşitli etkenlerden yararlanıldığında kılınış değeri de dış etkenlerin sınırlaması, tekrarlama veya vurgulaması sonucunda uyumlu olarak değişmiş olur.

{-i/y} Ekinin Geçmiş Zaman İçin Kullanılması

{-i/y} eki, genellikle geniş zaman işaretleyicisi {-Di}'nin karşıtı niteliğinde geçmiş dışı zaman işaretleyicisi olarak kabul edilir. Ancak {-i/y} ekiyle çekimlenmiş olan eylemler bazen bağlam içinde geçmiş zamanı da ifade edebilmektedir. Abdurêhim Rahman, Tehur ve diğeri {-i/y} ekinin soru cümlelerde konuşma zamanından önce gerçekleşen olayların anlatımı, kişi hayati veya bir olayın hikâyeye biçiminde anlatımı ve edebi eserlerde mevcut bir durumun anlatımları için de kullanılabilirdiğinden söz eder (Rahman 2014 116-117; Tehur vd. 2010: 1732-1733). Romanda rastlanan örneklere bakılırsa geçmişte gerçekleşen olayların anlatımı soru cümleleriyle sınırla kalmaz. Aşağıdaki örneklerin tümü, roman karakterlerine ait olan, günlük konuşma dili özelliklerini yansıtan cümlelerdir. Bu örnekler konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olayları anlatmaktadır.

(51) *Axşam bizniñ yataqqa ikki xenzu qiz Akşam bizim odaya iki Çinli kız keptu. Qaysibir zavuttin kelduq deydu. (Keçmiş geldi. Bir firmadan geldiklerini 274) söylediler.*

Yukarıdaki cümlede de geçmiş zamanda (dün akşam) gerçekleşmiş olan *de-* eylemi, yine {-i/y} ekiyle çekimlenmiştir.

(52) – *Sen némişqa özün bilen özün Sen neden kendi kendine
geplişisen? konuşuyorsun?*

– *Özüm bilen özüm gepleşmidim. (Keçmiş - Kendi kendime konuşmadım.
292)*

Örnekte eylem, *gepliş-i-sen* biçiminde “geçmiş dışı zaman işaretleyicisi” {-i/y} ile çekimlenmiş bulunmaktadır. Ama bağlama dayalı olarak *gepleş-* eyleminin konuşma anından önce gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bu, o soru cümlesine verilmiş olan yanıtta geçen zaman işaretleyicisi {-Di}’yle çekimlenmiş olan *gepleşmidim* (konuşmadım) yükleminden anlaşılır. Yanıt verici, soruyu geçmiş zamana gönderme olarak algılamıştır.

Bir çocuk, kendisiyle başkalarıyla arasında yaşanmış olan olayları annesine şöyle anlatmaktadır:

(53) *Zadi héçqandaq işni Hiçbir şeyi yapamıyorlarmış. Onlara
qilalmaydiken. Men umaç étışni ögitip çorba pişirmeyi öğrettim. Her gün çorba
qoyğantim, her küni umaçla içidu. içtiler. “Buğday unu varken hamur
Buğday uni bolğandin kéyin xémir yoğurup leğmen pişirseydiniz”
yuğurup leğmen étip yéseñlar bolmamdu, dediğimde, “leğmen nasıl pişirilir?”
désem, leğmenni qandaq étidu? dep diyerek bakıp durdular. Bir başka gün,
qarap turidu. Yene birküni nan “birileri size nan pişirseydi” dedim.
yaqturuvalsañlar bolmamdu? désem, Gene başlarını kaşıyarak bakıp durdular.
yene béşini qaşlap **qarap turidu.** Şuniñ Böylelikle “annem size nan pişirsin”
bilen anam silerge nan yéqip bersun dep deyip bunu getirdim.
buni élip keldim. (Keçmiş 221)*

Örnekte *içidu* (içtiler), *qarap turidu* (bakıp durdular) eylemlerinin konuşma zamanından önce gerçekleşmiş olduğu anlaşılır. *İç-* eylemi, konuşma anından önce gözlemlenmiş bir alışkanlığı ifade etmiş olsa da geleceğe taşınabilme olasılığı olduğundan bunun geniş zamanı anlattığı söylenebilir. Fakat paragrafta iki yerde tekrarlanan *qarap tur-* (bakıp dur-) eylemi, tamamıyla geçmişte kalmış olayları anlatmaktadır.

Sonuç olarak {-i/y} eki, geçmiş dışı zamanların anlatımı için elverişli olmasının yanında bazen geçmiş zamana ait olayları hikâye eden anlatılarda

ve nadir olarak günlük konuşmalarda da olay zamanına odaklı olarak kullanılır denebilir.

Kaynaklar

Derleme Kaynağı

Halide İsrail (2011). *Keçmiş*, Urumçi, Kaşgar: Qeshqer Uyghur Neshriyatı ve Xinjiang Ün-Sin Neshriyatı.

Diğer Kaynaklar

Aydın, Hasene (2016a). *Türkiye Türkçesinde Dilbilgisel Zaman-Oktay Akbal Öyküleri Örneği*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

----- (2016b). “Yazınsal Metinlerde Dil Bilgisel Zaman İşaretleyicileri Üzerine”. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, C. 5, S. 4, s. 1716-1730.

Bacanlı, Eyüp (2014). *Kılınış Kategorisi ve Altaycada Kılınış Belirleyicisi Olarak Art Fiiller*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Baqi, Abdükérim (1983). *Hazırqi Zaman Uyghur Tili*. Beijing: Milliyetler Neşriyatı.

Buran, Ahmet ve Ercan Alkaya (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri 2: Güneydoğu- Karluk Grubu*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Cheng, Shiliang vd. (1996). *Hazırqi Zaman Uyghur Tili Grammatikisi*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

Doğan, Levent (2016). *Uygur Türkçesi Grameri*. İstanbul: Paradigma Akademi.

Eckmann, János (2011). “Harezmi Türkçesi”. *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Ed: Osman Fikri Sertkaya, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 1-38.

Eckmann, János (2017). *Çağatayca El kitabı*. Çev: Günay Karaağaç, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Ehmet, Qeyser (2011). *Xiandai Weiwueryu Qingzhuang Leixing Yanjiu*. Doktora Tezi. Beijing: Merkezi Milliyetler Üniversitesi.

Ehmet, Turdi, Musa Enserdin ve Nesrulla Yolboldi (1989). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili*. Urumçi: Xinjiang Maarip Neşriyatı.

Ekrem (1 Şubat 2016) “‘Altay Neshriyatı’ning Dunyagha Kelginige 70 Yil Boldi”. *Erkin Asiya Radi’osi*.

<https://www.rfa.org/uyghur/xewerler/medeniyet-tarix/altay-neshiriyati-02012016225120.html?encoding=latin>. (Erişim: 28 Ocak 2018)

Johanson, Lars (2000). “Viewpoint operators in European languages”. *Tense and Aspect in the Languages of Europe*, Ed: O. Dahl, Berlin & New York: Mouton de Gruyter, s. 27-189.

Karadoğan, Ahmet (2009). *Türkiye Türkçesinde Kılınış*. Ankara: Divan Kitap.

Kasapoğlu Çengel, Hülya (1988). *Modern Uyghur Türkçesinde Fiil*. Yüksek Lisans Tezi: Gazi Üniversitesi.

Kaşgarlı, Sultan Mahmut (1992). *Modern Uyghur Türkçesi Grameri*. İstanbul: Orkun Yayınevi.

Nadzhip, Emir Nadzhipovich (1971). *Modern Uigur*. Moscow: “Nauka” Publishing House.

Öztürk, Rıdvan (1994). *Yeni Uyghur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Qaydarov, Abduveli, Gocahmet Sedvaqasov ve Tuğlukcan Talipov (1983). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili-2*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

Rahman, Abdurehim (2014). *Weiwueryu Dongci Shiti Fanchou Yanjiu*. Urumçi: Xinjiang Üniversitesi Neşriyatı.

Şahin, Hatice (2006). “Türkçede Şimdiki Zaman Eklerinin Zaman Belirleyicilerle Kullanımı”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 11, s. 213-221.

Tehur, Arslan Abdulla vd. (2004). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili*. Urumçi: Xinjiang Maarip Neşriyatı.

Tehur, Arslan Abdulla, Abdurehim Rahman ve Yari Ebeydulla (2010). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili*. Urumçi: Xinjiang Helq Neşriyatı.

Tohti, Litip (2004). *Cong Duanyu Jiegou dao Zuijian Fang'an- A'ertai Yuyan de Jufa Jiegou*. Beijing: Zhongyang Minzu Daxue Chubanshe.

----- (2012). *Xiandai Weiwueryu Cankao Yufa*. Beijing: Zhongguo Shehui Kexue Chubanshe.

Tömür, Hamit (1987). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili grammatikisi- Morfologiyeye*. Beijing: Milliyetler Neşriyatı.

Uğurlu, Mustafa (2003). “Türkiye Türkçesinde ‘Bakış’ (‘Aspektotempora’)”. *Türkbilig*, S. 5, s. 124-133.

Üstünova, Kerime (2004). “Eklerin Öğretimi Üzerine Bir İki Söz”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 6, S. 5, s. 173-182.

----- (2005). “Türkçede Zaman Kavramı ve İşlenişi”. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 9, s. 187-201.

----- (2016). *Eylem İşletimi*. Bursa: Sentez Yayıncılık.

Yazıcı Ersoy, Habibe (2007). “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*. Ed. Ahmet B. Ercilasun, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 355-427.

Yazıcı Ersoy, Habibe (2008). “M. Kurban Koday ve Kültür Köprüsü ‘Yalkın’ Gazetesi”, *Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, Ed. Ekrem Arıkoğlu Ankara: Akçağ Yayınları, s. 657-672.

Yi, Kunxiu ve Gao Shijie (1998). *Weiwueryu Yufa*. Beijing: Merkezi Milliyetler Üniversitesi Neşriyatı.

Yolboldi, Nesrulla (1980). *Hazirqi Zaman Uyghur Tili*. Urumçi: Xinjiang Halk Neşriyatı.

Zhao, Xiangru ve Zhu Zhining (1985). *Weiwueryu Jianzhi*. Beijing: Milliyetler Neşriyatı.